

ВАСИЛЬ ІВАНИС

СТЕЖКАМИ ЖИТТЯ

(СПОГАДИ)

Книга III

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
12	3 згори	улаштоваючи	улаштовуючи
	15 знизу	до тих двох...	до тих двох...»
24	21 згори	нібі	ніби
25	9 згори	членів	членами
	12 згори	вибухати	вибухнути
39	17 згори	Взмаганні	В змаганні
41	3 знизу	оставинак	обставинах
49	6 згори	щотижня ціни	щотижня бюлєтень цін
55	8 згори	вечів	вечір
	21 знизу	срібні	срібні
57	4 згори	забезпечувалися	забезпечувалися
58	6 знизу	єдино	єдинно
63	20 знизу	вана	вона
	7 знизу	Челінцева,	Челіщева,
65	9 знизу	Курчанської,	Курчанської),
72	18 знизу	антиклінаній»,	антикліналій»,
	8 знизу	виглядізіх	вигідних
81	17 знизу	нашого	Кубанського
82	13 знизу	готувати	готувати
90	6 згори	року.	року?
91	14 знизу	розробляється	розробляється
92	23 знизу	завсім	зовсім
108	23 згори	укоськували.	укоськали.
143	5 згори	Аспідовим,	Аспидовим,
	12 згори	Аспідов	Аспідов
	10 знизу	чого	нічого
144	7 знизу	сантиментами,	сантиментами,
162	10 знизу	Ради	Ради,
170	4 згори	Доді	Тоді
171	2 знизу	Аспідова	Аспідова
180	18 згори	Аспідов	Аспідов
	23 згори	Аспідов	Аспідов
185	10 згори	Дністру	Дніпра
186	26 згори	шебто	цебто
187	7 знизу	Аспідов	Аспідов
208	5 згори	Челінцева,	Челіщева,
221	10 знизу	Іванис сказав	Іванис ніби сказав
242	15 знизу	раді	нараді
243	16 згори	«громоеджість»	«громаджість»
251	9 згори	включно.	включно?
283	4 знизу	Гандуріну,	Гандуріку,
293	2 згори	це й	цей
296	14 згори	частин	частин,
301	16 знизу	виходу	виходу,
310	20 згори	Аспідов.	Аспідов,
316	14 згори	життя	життям
322	20 згори	войків.	войків?

Права передруку й перекладу засторожені

Друковано 1000 примірників

Verlagsort: Neu-Ulm/Donau — Druck: «Ukrainski Wisti»

ВАСИЛЬ ІВАНИС

СТЕЖКАМИ ЖИТТЯ

(СПОГАДИ)

Книга III-тя

Кубанський Край і денікініада

НОВИЙ УЛЬМ

НІМЕЧЧИНА

П Е Р Е Д М О В А

У цій книзі розглядаються події за рік 1919-й, коли Кубанський Край зазнав найбільших перешкод і найбрутальніших розправ з боку ген. Денікіна та його армії. За цей рік Добромія дотягла найбільшого розквіту, але під кінець почала нагло розкладатися і ставати юрбою озброєних людей. Кубанський Край спочатку йшов на поводі Добромії, дотримуючись ідеї Федерації. Коли ж ген. Денікін захотів накинути свою диктатуру, то більшість кубанців постаралася виконати накази Крайової Ради й мужньо відкинула ці спроби Денікіна. Боротьба ускладнила тим, що Крайова Рада залишила Військотаманом генерала О. П. Філімонова, прихильника єдиної Росії й вірного слуги ген. Денікіна, а до сталого парламенту, Законодавчої Ради, обрала кваліфіковану більшість якщо не справжніх самостійників, то певних прихильників Федративної Росії. А перед Законодавчою Радою мусить відповісти Крайовий Кубанський Уряд, що його покликав Військотаман.

Перший Кубуряд П. С. Сушкова ідеологічно був нібито федералістичний, але в дійсності він ретельно виконував бажання «Особого Совещання» й його шефа, Денікіна. Це з перших же днів викликало багато розходження між Урядом і Законодавчою Радою. Уряд спробував скликати з'їзди членів Ради по відділах, сподіваючись у них знайти підтримку. Законодавча Рада довго приглядалась до діяльності цього уряду, не висловлюючи вотуму недовір'я. Ці взаємовідносини мали багато гострих моментів, що зрештою привели до вотуму недовір'я й призначення нового кубуряду П. Курганського, що його прозвали самостійницьким, хоч він лише боронив інтереси Кубані. За цього Уряду виявилося по-справжньому, чого хотіть кубанці, а також побачили всі брутальність боротьби з ними Денікіна. У ході тієї боротьби сталося ебієство голови Крайової Ради М. С. Рябовола агентами Добромії, блокада Кубанського Краю, насильства над Крайовою Радою, повіщення її члена о. О. Кулабухова, арешт і виселення 10 членів Ради до Царгороду. За це Кубанські козаки покинули фронт, що привело до катастрофи усієї Добромії. Почалася агонія Добромії, яка затяглась майже до кінця 1920 року, але при цьому відбувалися «хитро-мудрі» рятування ситуації, що закінчилися відходом ген. Денікіна з посту Головнокомандувача Добромії.

Опис і аналіза всіх подій періоду за 1919 рік і становить зміст цієї книги. Описані події на підставі документів та особистих спостережень, записаних В. М. Події пройшли як у калейдоскопі і на них доводиться зупинятись лише коротко.

Всім, що прочитали рукопис, зробили свої зауваження, свої поради — шире спасибі.

Автор.

31. жовтня 1958 року
Торонто, Онт., Канада

Aemop

ДЕ НІКІНІЯДА

1. Кубанський Уряд П. С. Сушкова

Біля половини грудня 1918 р. Пилип Семенович Сушков зформував фактично перший відповідальний перед парляментом, Законодавчою Радою, уряд Кубані. Сам прем'єр, як згадувалось у 2-ї книзі був директором Мар'їнського Інституту (гімназія шляхетних дівиць) і типовий педагог, що виходили з російських університетів. Пилип Семенович був плохої вдачі і над усе любив миролюбіє. В його жилах мабуть текла й українська кров якогось Сушка. Був хитренський опортуніст і залиблений в московську мову. Ніби належав до російських есерів, у всякім разі не лідером. Фізично був також вайлуватий, черкеска на ньому висіла мішком, не так, як на Бичеві, який у черкесці виглядав красунем. В кабінеті Бича Пил. Семен., з яким він був посвоячений (перші їх жінки були рідні сестри), був членом уряду освіти. Щось у Пил. Семен. було від мухаммеданських євнухів. Увага до нього російської знаті йому дуже імпонувала і через те він німів при пропозиціях ген. Денікіна, Алексєєва і їм подібних. Очевидно, за свою батьківщину він вважав Росію, а Кубанський Край був переходовою стадією.

Ніби лідером цього кабінету був Данило Єрмолайович Скобцов який керував відомством хліборобства. Його освіта була неповна — він був студент, але перестарілим, був надзвичайно амбітний, впертий і самозакоханий. Одружився він із справжньою московкою Кузьміною-Караваєвою, що трохи писала. Це була людина з тверденським характером, відданий Росії патріот, належав до її соціал-демократичної партії. Він завжди був одягнений зі смаком, вмів вдавати з себе авторитетну персону, хоч у дійсності не встиг набути справжнього авторитету. Намагався в про-

мовах говорити повчально, але його суконна мова не сприяла цьому. Свое становище використовував, як міг, улаштовуючи гулянки на урядовій яхті, часом брав верхові коні з державного табуна і т. д. Помітною фігурою цього кабінету був Андрій Андрійович Трусковський, член уряду фінансів і торгівлі й промисловості. Цей не належав до Ради і не був кубанським громадянином. Він був чистим зайдою, якого притяг Л. Бич з Баку. Він мав економічну освіту, але без практичного стажу, хоч прагнув завжди блиснути цитатою. Жив він виключно для свого задоволення, називав себе (щоб не відстati від моди) есером, але точніше його можна б було окреслити безоглядним опортуністом — працював на того, хто платив і дозволяв збогачуватись бічними доходами, хоч би то й пахнуло криміналом. Виглядав він завжди, як таким типам належить, картиною з останнього модного журналу.

Шоб бодай прізвищами підкreslitи якусь участь в уряді й чорноморців, Сушко запросив до нього трьох ренегатів: генерала (титул надав ген. Денікін) В. Г. Науменка, член уряду військових справ (був у Кр. Раді за призначенням Денікіна), Скдана, відомства Освіти, і Верещаку, член уряду Продовольствія. Перший, Науменко, вважався агентом Добровармії і через те був найліпшим гальмом в організації Кубармії. За його міністрування ген. Денікін міг спокійненько посміхатися на всі домагання самостійників у Законодавчій Раді про творення Кубармії. Скдан — довголітній директор військової реальної школи в Катеринодарі і якийсь час радник Кубанського Наказного Військового Отамана. Членом Ради він не був; очевидно, був правих переконань, людина старшого віку. Російський патріот Г. Г. Нечіпаєвський дав В. М. таку характеристику цього члена уряду: «Він думає одно, говорить інше, а робить цілком протилежне до тих двох... Верещака мав освіту фельдшерську, уже немолодий чоловік і в житті — фомусовський тип Грибоедова: ..«що й ісові пана треба служити».. Про нього гомоніли, що він «уміло програвав у карти Військоатаманові Філімонову».... Членом Ради він не був. Інші члени цього уряду відзначалися цілковитою безбарвністю.

Законодавча Рада уже при формуванні президії виявила своє лице, обираючи одноголосно головою Л. Л. Бича, а товарищем (фактично головою) Султан Шахим Гирея. В останнього текла кров кримських ханів, частина яких при окупації Криму Росією втекла в гори до одновірців черкесів і карачаївців. Султан Шахим Гирей був по професії адвокатом, порівняно ще молодий чоловік, одружений з українкою. Не зважаючи на адвокатство, до нього пристала черкеска й бурка, без яких його важко було уявити. Полі-

тично він із самого початку пристав до самостійників-чорноморців, приятелював з М. С. Рябоволом, К. Я. Безкровним і з великою симпатією ставився до українського руху. Однака треба визнати, що Султ. Шахим Гирей не мав твердого характеру і твердої політичної лінії. З останньої він не раз сковзував і в політичні провідники не надавався. Точніше кажучи, це був м'якотілий інтелігент. При виборі Державного Крайового контролера в Законодавчій Раді було два кандидати — чорноморці: К. Я. Безкровний і І. Л. Макаренко, а проросійської кандидатури навіть не висовувалось. Стати Крайовим контролером всі шанси мав К. Я. Безкровний, але І. Л. Макаренко впав у розpac, доводячи, що як його не виберуть контролером, то він, як активний діяч, не матиме що робити і мусить пристати до делегації, що виїздить до Парижу. М'який К. Я. Безкровний відмовився кандидувати і обрали І. Л. Макаренка. Ці вибори яскраво показали, що в Законодавчій Раді більшість мають чорноморці-самостійники. В такому разі Отаман мусив порадитися з чорноморцями і взяти їхнього представника за прем'єра. Але так не сталося. Отаман Філімонов зігнорував чорноморську більшість і запропонував формувати уряд П. С. Сушкову, який був членом Законодавчої Ради і добре розумів, що іде проти прийнятих парламентарних звичаїв.

Крім уже названих до Кубанського уряду ще ввійшли: член уряду шляхів — інж. Подольський, внутрішніх справ — ген.-майор Успенський (лінієць), справедливості — П. М. Каплін (лінієць), охорони здоров'я — лікар Н. С. Долгополов і від горців незмінний К. Натирбов. Задоволення таким кабінетом ген. Денікін виявив тим, що двох його міністрів, Успенського й Науменка, підніс з полковників до ранг ген.-майорів. Наказ цей з'явився в один день з наказом От. Філімонова про зформування уряду.

Хто ж були законодавці в Законодавчій Раді, оті 80 наймудріших, вибрані з вибраних? Це питання, яким дуже зацікавився В. М. Вибрала їх Крайова Рада із своїх членів. Виборча процедура така: всі відділові (всіх 7) і черкеська Ради, в яких за три місяці люди себе добре пізнали, обирають кандидатів до Законодавчої Ради. Списки кандидатів оголошуються на пленумі Крайової Ради, де їх механічно затверджують. Ні одного кандидата не відкинено. В Радах вибори таємні, обирають кожного кандидата окремо. І от, в Законодавчій Раді ні однісенького генерала. Ні Гулиги, ні Геймана, ні Келеч Гирея, ні Третякова, ні Карцева, ні Шкуро, ні Покровського не обрали. За роз'ясnenням цього «дива» В. М. звернувся до Крамаря та його однодумців. Відповіли — старі, а головне нема певності в сантименті до одної. Навіть такий Гулига, як перехилить зайду чар-

чину, починає муркотіти «Боже царя»..., а Гейман і тверезий може доводити, що за царя найкраще жилося... По всіх майже Радах обрали осіб з вищою освітою, але були й винятки. В таманській Раді сотника, адвоката Усатого, забалотиравали. На запит В. М. чому? Відповіли — «дуже пlessав Денікіну й вийшов із залі, коли виходили ген. Лукомський зі своїми «депутатами» разом з Науменком». Загаль но в члени Законодавчої Ради обрано переважно молодших людей (30-40 років). Навіть старенького Ф. А. Щербіну ейчани не вшанували й не обрали. Мабуть діяв тут закон революції... Дорогу молоді... Остільки в Добрагмі скрупульто, напевно точніше, ніж в царській армії, дотримувалися старшинства при наданні титулів, у Крайовій Раді все ж панував дух революції з дорогою для молоді.

Чорноморська більшість в Законодавчій Раді називала себе федералістами-демократами, а денікінська пропаганда охрестила їх самостійниками. Однак ці депутати, особливо напочатку, ніякої організації не мали й являли собою аморфну масу. Лише в липні 1919 р. зроблено спробу надати федералістам правильну організацію політичної партії, яку яко-тако провадив невеличкий гурток, очолений братами Макаренками. В більш-менш близькому контакті з цим гуртом були й ті діячі, яких всі вважали за свідомих українців, — Л. Л. Бич, К. Я. Безкровний, М. С. Рябовол, С. Ф. Манжула й інші. Підозріваючи федералістів-демократів у симпатіях до самостійної України, з одного боку, та не терплячи слова «Федерація», з другого, — росіянини прозвали їх самостійниками. Більшість останніх складалася з чорноморців, але між ними були і лінійці, що або більш-менш толерантно ставилися до України, або хоч і були ворогами її, та все ж через свій радикалізм вважали за краще триматися федералістів-демократів. Останні бо противилися реакційному «Особому Совещанню». Позиція цих прихованіх українофобів дозволяла їм впливати, щоб і інші не звернули з федерації з Росією на стару уже й проголошену стежку — федерації з Україною.

Добрагмія самостійникам протиставила лінійців, намагаючись якнайбільше розколювати кубанців. Лінійці ступали за Сушковим, Скобцовим, Філімоновим, Літовкіним, що вкупі з «Особим Совещанієм» прагнули до відбудови єдиної неділімої, а тому ворогували з українством. Деякі відщепенці чорноморців, що для них курс політики братів Макаренків був дуже лівим, а до того ж боялися української небезпеки, тулилися до лінійців. В дійсності ж вважати загалом одних, самостійників, поступовішими, а других, лінійців, реакційнішими не можна. Різку межу між ними провести важко. В приналежності до тієї або іншої групи

відогравав велику роль і момент національний (з одного боку, російський свідомий націоналізм лінійців, а з другого — інстинктивний, ворожий йому український етнографізм несвідомих чорноморців), і соціально-економічний (чорноморці пересічно були заможніші за лінійців), і становий (станова окремішність і небажання нею поступитися були яскравіші серед чорноморців, ніж серед лінійців. Останні під впливом своїх приятелів з рядів російської революційної демократії не так жахалися розкозачення і зрівняння з городовиками, як перші). Взагалі ж федералісти-демократи були радикальнішими в політичному відношенні, а лінійці йшли далі в соціальному. Звичайно, це розмежування ніяк не слід вважати точним, бо було багато відхилень. Так, серед лінійців відносно найбільшим консерватизмом визнавався багатий Лабинський відділ, а серед чорноморців Єйський. А найрадикальнішим серед останніх був Тамаський і серед перших Майкопський. В. М. натурально належав до чорноморців та ще й таманців, що про себе говорили: «ми не люди — ми таманці!» Формально до партії він не належав.

При такому не цілком виразному політичному становищі прем'єр Сушков рішив перевірити свою силу на ширшому станичному форумі. Він по від'їзди членів Зак. Ради на Різдвяні свята скликає з'їзди членів Крайової Ради з рівною кількістю уповноважених від станиць з рішальним правом голосу. На святах ці з'їзди відбулися.

2. З'їзди рад відділів

В. М. був учасником Таманської Ради, яка відбулася в станиці Слав'янській, в приміщенні кінотеатру. На засідання приходило багато станичників послухати, що «їхня Рада говорить». Було багато шкільної молоді старших класів. І тут у В. М. зродилася думка про опіку над молоддю, про її любов до рідного Краю, про пробудження патріотизму кубанського, замість нав'язування чужого, московського. Юнаки й дівчата вбирали в себе виголошувані промови на різні теми, як губка воду, і радісно вітали промовців. Навіть Соня (сестра В. М.), яку дома вважали верхоглядкою, після засідання засипала брата безліччю запітів.

В. М. доповідав довго про проект самоуправління в Кубанському Краї. В основу він взяв земську систему, пристосовану до умов і термінології на Кубані: апарат весь виборний — військовий отаман, отаман відділу й станичний отаман і при кожнім обрана Рада — Крайова і Законодавча, відділова й станична. По цій доповіді розгорнулися палкі дебати про різні відділи в радах тощо, а полк. Золотаревський був рішуче проти заведення «якогось земства».

«Що можна для російських губерній, то козакам не підходить», говорив він без особливого мотивування. Декому не була до вподоби виборність відділових отаманів (досі їх призначали) і рад при них, яких взагалі не було дотепер. Та кінець-кінцем про все домовились і в резолюції записали так, як В. М. пропонував.

Звичайно, були обговорені й інші питання і то радикальніше, ніж на Крайовій Раді. Прибув на з'їзд і прем'єр П. С. Сушков з військовим членом уряду В. Г. Науменком. Виступи їх зустріли вічливо, вислухали, але помітного впливу на перебіг з'їзду вони не мали, бо вони висували дуже загальнікові питання. Про Росію, боротьбу за її визволення обидва не згадували. Але на всіх цих з'їздах, включно із з'їздом у Слав'янській, прийнято резолюцію про негайнє впровадження в життя Конституції й рішень Крайової Ради, про потребу творення своєї власної Кубанської армії. І взагалі ці резолюції санкціонували самостійницький напрямок політики попереднього уряду, який найбільш відповідав настрою мас. Про зміну політики Кубанського уряду на проросійську користь на цих з'їздах не згадувалось. У Слав'янській пп. Сушкову з Науменком довелося ще вислухати несподіванку перед початком з'їзду. Правився напочатку молебінь стареньким о. Віталієм. Він звернувся до членів з'їзду з промовою по-українськи, в якій нагадував їм, що вони діти тих, хто прийшов на Кубанщину з України, з краю, «де тихі води та ясні зорі», і закликав їх у своїх рішеннях зробити з цього належні висновки та поступати так, як це личить нашадкам запорожців».

Слід зазначити, що на цьому з'їзді в Слав'янській панували виразно самостійницькі настрої з частими висловлюваннями проти Добармії та її прибічників. Ген. В. Науменко, відчувши, як члени з'їзду з жалем говорять про відсутність Кубанської армії, виступив з неправдивою заявою, що його вже призначено командувачем Кубанської армії. (Насправді ж отаман Філімонов, щоб трохи запаморочити голови тих, що прагнуть своєї армії, призначив Науменка походним отаманом, утворивши для цього відповідну канцелярію, яка разом з двома отаманами фактично, як виявилося пізніше, гальмувала справу організації Кубанської армії). Але й така заява дуже не змінила загального настрою, і промовці часто згадували Добармію за її лихі вчинки на Кубані, а запальніші пропонували викинути Добармію геть з Кубанщини.

Так спроба прем'єра здобути бодай моральну підтримку для уряду на з'їздах по Відділах зустріла рішуче підкреслення самостійницьких настроїв, а це ще більш підбадьорило членів Законодавчої Ради — самостійників.

3. Догода 26. грудня 1918 року.

Добрармія мало рахувалася з урядом Бича, а за Сушко-ва вона з нього глузувала, бо за його таки допомогою проводжувала політику підпорядкування собі Кубанщини.

26-го грудня 1918 року ген. Денікін скликав нараду на станції Торговий. Предметом наради було об'єднання командування протибільшевицькими збройними силами. На цю нараду прибули закликані генерали: Денікін, Щербачов, Драгоміров, Романовський — від Добрармії, отам. Краснов, Денисов, Поляков, Свечин — від Донщини. До них Денікін поставив вимогу: єдиного керування зовнішніми справами, об'єднання залізниць, єдиної банкової системи, пошти, суду, а, найголовніше, єдиного командування. Донську кінноту мали б передати на ті ділянки фронту, які він, Денікін, укаже, а на її місце стане добровольча піхота. Донський резерв має піти в його повне розпорядження. На командних посадах в Донській армії не мусять бути тільки козаки. Мусить бути введені спільні статути, спільні правила підвищення в рангах. Корпусних командирів і вище він призначає у порозумінні з отаманом. Всі офіцери генерального штабу підлягають безпосередньо лише йому. Встановлюються однакові розміри платень й пенсій. Право мобілізації належить йому, все постачання також, звідкіля б воно не надходило. Він розпоряджається хлібом і вуглем, бере їх на облік.¹⁾

Більшість цих вимог відносилась і до кубанців, які досі бодай частину їх зовсім не задовольняли, або хоч і задовольняли, то не в повній мірі. На нараді ж не було ні одного кубанця. Це здивувало донців і ген. Денисова під час розмови заявив Денікінові: «Ви аж так не рахуетесь з козаками, що навіть ні одного кубанця не закликали на нараду». «Кубанці заявили, що вони в усьому підуть слідом за донцями» — відповів ген. Романовський. Як воно було насправді, писемних документів нема.

Почалися довгі суперечки. Отаман Краснов, щоб одержати від Добрармії допомогу — кубанських козаків, якої вимагав стан донського фронту, погодився визнати верховне командування Денікіна, але при тій умові, що донська армія зберігатиме автономію, тобто що вона підлягатиме Денікіну не безпосередньо, а через свого отамана і то лише в оперативному відношенні. Більшість же вимог Денікіна, які частково Кубанці вже задовольнили, от. Краснов відхилив.

1) П. Н. Краснов. «Всевеликое Войско Донское». «Архив Русской Революции», т. V Берлін, 1922 р.

Того ж числа ген. Денікін видав наказа, що він вступає в командування всіма збройними силами Півдня Росії «за згодою з отаманами козацьких військ Донщини і Кубанщини» і вперше підписався як «Головнокомандувач». Отаман Краснов, оголошуючи цей наказ по Донській армії, додав, за згодою Денікіна, що останній обіцяв не порушувати донської конституції.²⁾ Кубанський отаман ніякого наказу не видав, бож він усіх кубанців занапастив у біло-московську неволю. Через те кубанські політики не одержали від Денікіна навіть проблематичної обіцянки, яку він згодився дати Донові.

Так і донський самостійник, от. Краснов, якого своєчасно не підтримали кубанці, обставинами на фронті був змушений поступитись московським неділімцям. Але 26. грудня 1918 року на ст. Торговій поразки зазнав не сам от. Краснов, а й кубанці. Останні через догоду 26-го грудня, проти якої вони не пустили пари з уст, багато, багато втратили морально й матеріально. Натомість ген. Денікін у цьому випадку притиснув зненавидженого ним от. Краснова і виграв, бодай на назві, яка, oprіч особистої пихи, мусила в інтерпретації добровольців допомагати в зносиах з представниками Антанти.

З кубанцями ж. Денікін не хотів рахуватися. Після смерті ген. Корнілова Новомітровська умова вигасла, а ген. Денікін продовжував ними командувати, не запитуючи згоди кубанського отамана, уряду й ради, як ніби їх не існувало. Всі ці установи в очах Денікіна мали паперове значення. Кубанські ж частини перебували тепер у значно гіршому стані ніж донці, бо після угоди з 26. грудня вони «на законній підставі» опинилися в повному розпорядженні Добрармії. Донці далі являли собою цілком самостійну армію, що підлягала Денікінові лише в оперативному відношенні та й то не безпосередньо, а через свого отамана. Без згоди останнього донські частини не можна було зняти з Донського фронту, а кубанцями Денікін розпоряджався, як хотів. Він об'єднував їх у бригади, дивізії, перемішуваючи з добровольцями, розкидаючи по всьому вже довгому фронту, затикаючи ними всі діри ріденьких добровольчих лав. Власного самостійного військового керівництва кубанці були позбавлені. Військовий штаб, військове відомство (міністерство), канцелярія «походного отамана» виконували лише вказівки Денікіна, запобігливо задоволяючи всі його вимоги. Підвіщення ран[†] також Денікін собі присвоїв. Командний склад у кубанців зроблено мішаний, багато, особ-

²⁾ П. Н. Краснов. «Казачья самостийность». «Двухглавый Орел», вип. ч. 25, 1-14 февр. 1922

ливо важливіших посад, обсаджувано московськими армійськими офіцерами («солдатськими», або «картузниками» за висловами козаків). Це все творилося не за браком кубанських старшин, а тому, що їм не довіряли і, очевидно, щоб ліпше було стежити за настроем козаків, щоб цупкіше тримати їх у своїх руках.

Озброєння та постачання у кубанців за відсутністю власних органів керування армією також було частіше гірше, бо на їх дивились, як на пасинків, підозріваючи скрізь самостійність. Донська армія одержувала все їй потрібне, як армія, розподіляючи його між частинами сама. Факт існування Донської армії, хоч і сміхотворної, на думку Денікіна, і лише терпимим державним формуванням, а Кубанщина трактувалася лише «козачим військом». Кубанське військо мало служити на попередніх умовах, цебто кубанські частини мусили якнайбільше приносити власного майна (коші, одяг, холодну зброю). Давалося ж їм як можна менше. Ці частини мали сталий критичний стан: для них «бракувало» одягу, зброї, амуніції. Купувати все те у козаків все менше ставало засобів. Тут виявився брак власних грошей, бо Добрармія приділяла Кубані дуже скupo грошові знаки. Як і Денікін, Добрармія не довіряла кубанцям і боялась, щоб вони не поробили склади засобів зброї й амуніції і після цього не відчули себе більш незалежними. Московські люди відчували, що вони є чужі й ворожі населенню Кубанського Краю, де їх лише терплять, а при першій нагоді можуть і прогнати.

4. Розбишацтво Добрармії в заліллі.

Після зформування кубанського уряду П. Сушкова агенти Добрармії спробували показати пазурі. Вони почали вишукувати активні національні сили в Україні й на Кубані, приборкуючи український сепаратизм. Маючи служнячий кубанський уряд Сушкова, Добрармія хоче залякати кубанських українців, щоб тихо сиділи собі і не втручалися «не в своє діло». Незадоволення в кубанських частинах походом в Україну контррозвідка Денікіна пояснювала агітацією українців по кубанських станицях. Боротьбу з отими вигаданими пропагандистами агенти Добрармії мали намір здушити терором по станицях.

Шукаючи української небезпеки, офіцери-агенти з контррозвідки Добрармії накинулися на чотирьох кооператорів у ст. Пашківській (6 км. від Катеринодару, з трамвайним сполученням). Це були козаки-кооператори, поважні діячі на ниві українського культурно-національного руху. До них з общуком урвалися оті агенти — добровільці.

Вони обшукали кооперативну крамницю і по кватирях кожного зокрема. Обшук супроводили ці московські «герої» глузуванням з української мови і українських книжок. Ці «гості» при обшуку дуже цікавилися всім українським — книжками, листами, і до всього написаного московською мовою (книжок й листів) лишалися цілковито байдужими. Після обшуку козаків арештували і повезли до Катеринодару, а по дорозі конвоїри-офіцери всіх 4-х застрелили... «при спробі утікати». Цей випадок викликав обурення у кожного кубанського громадянина, виключаючи, звичайно, північних утікачів. Законодавча Рада зареагувала відразу, вимагаючи від уряду розслідування. Але уряд огинався, конкретно нічого не робив, боячись конфлікту з Добрармією.

Через байдужість уряду, Законодавча Рада сама організувала розслідування цієї ганебної розправи москалів з козаками-українцями. При розслідуванні натрапляли на великі перешкоди, які ясно свідчили, що Добрармія не видасть винуватих. Вона ніякої вини в цьому вчинку не вбачала і негайно видалила своїх агентів подалі за Катеринодар. Однаке заходи Законодавчої Ради трохи спинили цей розгул і якийсь час такого не траплялося по станицях.

Але Добрармію дратували уперті самостійники таманці, найближчі земляки В. М. Тут Денікін доручив навести «порядок» самому куб. урядові. Член його ген. В. Науменко організував (ніби для боротьби з дезертирами, який, за його заявовою, нібито було найбільше в Таманському відділі) карний загін. Для командування ним призначив полк. Щегловського, який биттям, розстрілами й шибеницями тероризував Таманський відділ, змушуючи населення бути слухняним Добрармії і покірно йти на фронт і битись за єдину-неділіму. Зрозуміло, що від розгулу загону полк. Щегловського терпіли не лише навгородні, а й козаки та їх родини, а також інтелігенція — учителі, фельдшери, лікарі та ін. А все те робив уже не Денікін, а куб.уряд, що вислужувався перед ним, а серед населення викликав все більше обурення. На відбутих з'їздах відділів здавалося, що все йде до заспокоєння, а тут тобі розправи карних загонів. Чутки про ці дії натурально долітали й до фронту, де козаки все більше насторожувалися. Запал до боротьби згасав.

5. Загально-політична лінія кабінету П. Сушкова

Уряд П. Сушкова, його діяльність можна схарактеризувати реченням: «чого бажаєте, ваша велиможністе панс головнокомандувачу!» Вся діяльність цього уряду зводилася до старанного виконання всіх вимог Добрармії, завдан-

ня якої було відбудування «єдиної неподільної», цебто підготування походу в Росію з пасифікацією й приєднанням всіх частин, які вже відокремилися від неї. Російський патріот Сушков без вагання справи Кубані жертвував для відбудови Росії, сліпо вірачи, що Денікін та його прибічники покликані відновити імперію, а яку, то йому було байдуже. Сушков передав всі ресурси Краю в розпорядження Денікіна, допомагаючи йому безоглядно придушувати й нищити все те, що не погоджувалося з ідеєю великої Росії, а наслідовалося обстоювати якісь свої права на існування без неї чи поза нею. Це був маніяк, що увірував давно у вищість і покликаність росіян творити всесвітні цінності.

Хоч він формально був соціяліст-революціонер, але Денікін і Особое совещаніє цьому не надавали значення. Здавалося, що Сушков мусив бути демократом і не міг не помічати, які клічі для трудящих мас несе Добрагрмія, як вона поводиться з демократичною й соціалістичною інтелігенцією. Заплющаючи на все очі, Сушков твердо тримався одного: «була б жива Росія!» Йому снилися малинові дзвони церков Москви білокамінної, співуча мова її людей «богоносців», а не якихось «грубих козаків-хахлов». Денікін об'єднував Росію, а большевики тоді ще ніби розщеплювали, розбазарювали її. Козацтво для такого ренегата соціяліста, освіченого й розумного, але відірваного від народу, з якого вийшов — козацтво з його становими устроїями і претенсією на окремішність було для нього анахронізмом. І в той же час він одягав черкеску, бо тоді краще слухали його навколоїшні козаки — знаряддя для досягнення мети, відродження російської держави. Цей надмірно проросійський нахил Сушкова добре розуміли ура-козаки з лінійців. Він їм не цілком подобався. Але вони боялися, щоб більшість кубанського населення не потягla до України-хахландії, а тому стояли за підтримку Сушкова. Останнього підтримувала й некозача, як своя (зросійщина), так і зайшла (утікацька) російська інтелігенція. Перед нею, особливо напочатку, Сушков видавав себе за соціяліста й демократа. Тільки лівиші й непримиренні вважали його ренегатом демократично-соціалістичного табору, але вони самі не мали майже ніякого впливу на політику. Здебільшого це була підпільна братія.

Порівнявши діяльність кабінету Л. Бича з діяльністю уряду Сушкова, доводиться констатувати, що кінець-кінець вони були одинакові, цебто коли мати на увазі наслідки їх діяльності. Лише при Бичі робилися спроби виділити козаків у свою армію, опанувати управління колишніх державних підприємств і т. д. А через те, що Добрагрмія ні на що не погоджувалася, то кабінет Бича переставав і дома-

гатися. Теоретично ж Л. Бич і його однодумці-чорноморці не були одностайні, по-різному розуміли гасло: «Єдина Кубань в єдиній федераційній російській республіці». А кабінет Сушкова і група лінійців, що його дисциплінованіше підтримувала, безоглядно приймали все, що бажала Добрармія, яка ніякої федерації не визнавала. Різниці між цими обома кабінетами слід шукати в тому, як вони уявляли майбутній устрій Росії, а не в ставленні до Денікіна та його Добрармії з юбою утікачів з Півночі. Для декого ж з ура-козаків чорноморців навіть і не в цьому був тягар розходження з Сушковим та його лінійською групою. Цих патріотів козацтва обурювало головним чином те, що Денікін мало дбав про військовиків, що він у козацтві вбачав не шіль, а лише засіб. Ім здавалося, що й вони не гірші за Сушкова чи Філімонова, що якби вони їхнє місце посіли, то військо не тільки було б врятоване, а ще на російській справі заробили б. Дратувало цих ура-козаків і те, що Денікін вважав за ліпше мати справу не з ними, а з Сушковим та Філімоновим. Через це вони хилилися до кубанського федералізму, який щойно почав оформлятися.

Щодо Денікіна та його дорадників, то важко було тоді й тепер відгадати, чому він вибрав Сушкова з його групою для співпраці, коли вигідніше б було спертися на ура-козаках (вони мали більшість і були служаки). Можливо, що відіграло роль споконвічне недовір'я до «хітрих хахлов». Та якби тоді Денікін приголубив одного-другого з апостольів козацтва та пообіцяв їм збереження козацьких вольностей, то багато запеклих антиденікінів, проводирів опозиції, як тоді думав В. М., стали б вірними «Його вельможності» і нікому вони б не поступили чести вступати у «звільнену Москву»...

В. М. тоді не приставав ні до якої групи і скептично вислуховував «прогнози» чорноморців, що потроху вбивалися в політичні колодочки. Його тоді вражало самоізолювання чорноморців, членів Ради, від військових кубанських старшин і від молоді-студентства та старшоклясників середньошкільників, багато яких перебуло в Крижаному поході і тепер готовалися до атестату Зрілости чи вже вчилося в політехніках. У В. М. виникла думка притягти оту молодь до вивчення природних багатств краю і при цьому розворушити місцевий патріотизм, показати їй безладдя на різних державних підприємствах, що ними правили майже єднокенно утікачі з півночі, які утримувались коштом краївого уряду, а не Добрармії. Таких підприємств було більше: «Кубаноль» в Катеринодарі, Гарбекстрактовня і поташні заводи в Майкопі, нафтодобування в околицях ст. Апшеронської і т. д. З цими думками В. М. випадково зустрів

інженера-гідротехніка Юрка Діброву, що закінчив політехніку в Петрограді. Виявилося, що він працює у міністерстві торгівлі і промисловості, проектуючи можливу розбудову великого порту на Чорному морі у Витязівсько-му лимані, до якого протікає глибокий рукав р. Кунані. Діброва скаржився, що йому бракує багатьох даних для проектування, що їх можна добути дослідженням на місці. В. М. порадив подумати над організацією експедиції з інженерів і студентів з політехнік. Діброва захопився цією ідеєю і обіцяв згодом ще зустрітися. При другій зустрічі Діброва прийшов з інж. Багенським, який збудував порт в Темрюку при впаданні р. Кубані в Озівське море.

Інж. Багенський поінформував, що в Темрюку під час 1-ї світової війни відкрили великі джерела природного газу, для використання якого закладено завод з двома газомоторами, який (завод) тепер не діяв, а були плани все те розробляти. Згодом Багенський передав В. М. доповідь хеміка Глазунова (син міського голови в Петрограді) до князя Ольденбургського, начальника санітарної справи в російській армії. У доповіді говорилося, що просвердлено в винограднику міщанина Ганджі 6 неглибоких свердловин (найглибша 60' метрів), газом яких рухалися два мотори (у 250 і 50 кінськ. сил), які встановлено в цегловому будинку, де міститься і лябораторія. Тепер все те покинуто напризволяще і немає навіть сторожа.

В. М. зробив у Законодавчій Раді доповідь про Темрюцьке газовище і йому доручено з'їздити на місце й докладніше дослідити, що то за завод. Це було на початку весни, вода в Кубані прибула й скаламутніла, пливти та ще й за водою було легко. Перший раз В. М. проїхав Урюму, не спинившись, хоч як кортіло глянути на Ханьків. За добу ранком був в Темрюку, місті рибалок, виноградарів, багатьох цегелень і пролетаріату, з якого походило чимало літніх комисарів, які служили північним червоним заводникам. З пристані візником заїхав до міської управи, де було лише декілька урядовців, що нічого сін'ко не знали ні про газ, ні про завод. В. М. попросив дати провідника й якусь підвіду, бо по опису це було далеченько на східному передмісті. Досить швидко з пожежної команди з'явилася лінійка, якою виїхали на завод.

Як виявилося, завод складався з невеликого одноповерхового будинку, в якому були два заржавілі мотори. Було там дві кімнати, а в одній із них була лябораторія, де лежали двоцалеві газоводи до різних пробних свердловин. Двері до цього будинку не були замкнені, все майно покрилось добросо верствою пилюки, але не було зіпсувте. Серед паперів В. М. знайшов декілька зошитів, з яких довідався,

що Глазунов мав намір з натурального газу (головну масу становив метан) синтезувати формалін, якого бракувало в армії. Свердловини не були глибокі (10-60 м.), зроблені ручним свердленням з малими обсадними рурами (трицалеві). Все це свідчило про якесь аматорство, яке не давало найменших підстав для солідного дослідження. Дивно все ж було, що не було слідів грабунку. Після цих оглядин В. М. піднявся на гору «Блюваку», без ніякої рослинності, в багатьох місцях на ній виходив газ, що пробивався бульками через багно і бризкає навколо. Саме тому й називали цю гору «Блювакою». Кінчалася ця гора коло Темрюка мискою з кількаметровими берегами. Дно цієї миски було голе, якесь випукле, а навколо нього був перстень з води. В. М. пригадав собі, що хлопцем приїздив сюди на ярмарок влітку і навіть купався в озерці оцієї миски, яка вся вкривалася водою. Розпитав старожилів, які підтвердили, що ця миска давніше являла собою суцільне озерце, а тепер щось випирає дно і так утворився перстень. Отже ясно було, що випирає газ. У записках Глазунова В. М. прочитав, що в болоті блювак є якийсь великий відсоток йоду та що нібі екстракція його обходилася б дешевше, ніж здобування з водорослин. В. М. набрав з декількох кратерків мокрого багна. Вечеріло, коли В. М. вернувся до міської Управи. Тут пощастило ще декого із старожилів розпитати, які праці Глазунова не надавали поважного значення. Перебування його тут пояснювали бажанням уникнути мобілізації до війська.

Назад В. М. повертається кіньми — спершу пожежної команди, а далі ст. Курчанської. Затемна В. М. приїхав до станичного правління рідної станиці, звідки його відвезли на Ханьків. Перебувши півдня з рідними, помандрував далі кіньми, притлядаючись до життя по станицях, деякі з яких, як Полтавська, Слав'янська, йому були добре відомі. По станицях всі були в якомусь напруженні і все питали: де фронт, коли вже організувється Кубанська армія, чи ще довго будуть панькатися з Денікіним і його «совещанієм». Це вже були розбурхані революцією люди, які читали газети, розпитували своїх членів Ради, цікавились кожним новим наказом, розпорядженням. Така цікавість напіткована В. М. на думку — після звіту в Законодавчій Раді зробити ширшу доповідь у своїй станиці й ще краще прислухатись до своїх виборців.

На доповіді про темрюцький завод виявився лише один член Ради, Олександер Максимович Гордієнко, який все розумів і задавав доречні запити. Він скінчив хемічний факультет у вищій школі в Швейцарії. Він був з навроцініх культуртрегерів в Єйському відділі. Пропозиції В. М.

Рада прийняла повністю, щоб відділ промисловості відомства Торгу й Промисловості прийняв під свій догляд цей завод і розробив план використання його, а якщо ні, то треба ліквідувати тамтешнє майно. Складність була в тому, що треба було проробити глибоке свердлення з вежею й машинами, які вживаються при здобуванні нафти, а доїзд до Темрюка був лише кіньми.

6. Взаємовідносини між урядом і Закон. Радою та росіянами

Взаємовідносини між Законодавчою Радою і членів уряду були наскрізь ворожі, отже й навряд чи можна було сподіватися примирення і нормальної співпраці. Конфлікт між цими інституціями міг вибухати кожного дня. Про це відверто говорили і навіть визначали момент вибуху — обговорення декларації, з якою уряд мусив виступати перед Радою.

Рада розпочала сесію, але Сушков не поспішав ознайомити її з своєю програмою, мабуть, бажаючи довше погурдувати, бо ж крах був неминучий. Щоденна дійсність давала більшості Ради багато приводів до прискорення конфлікту. В діяльності Уряду не мало було фактів, що могли б служити матеріалом для інтерпеляції, по якій Сушков з колегами ні в якому 'разі не міг дати задовільної відповіді. Висловлення ж Радою недовір'я викликало б неминучу відставку кабінету, бо отаман не мав права розпустити Раду. Він 'опинився б перед дилемою: або порушити конституцію і зробити переворот, на що тоді, як для нього, так і для його високого покровителя, Денікіна, ще було небезпечно, або погодитися на кабінет, який задовольняв би більшість Ради. Остання ж також без вислухання декларації не хоче висловлювати вотуму недовір'я, щоб не давати зайвого матеріалу доброміській і ренегатській пресі. Очевидно, не пройшло це й без залякування: усунення Сушкова розсердить Денікіна і він перестане боронити Кубанщину від большевиків, які знову наблизилися до кордонів Кубані.

Однака Сушков з прибічниками не чекав удару в Раді, а сам пішов у наступ. В офіційному органі «Вольная Кубань» з'явилися статті (навіть членів уряду) з гострими виступами проти Ради, особливо проти більшості її — чорноморців. Раду обвинувачували в політичній бездіяльності, в нехтуванні інтересами Краю, а чорноморців ще й у 'самостійництві'. Денікінська преса, що мала налагоджений апарат до розповсюдження, всіма силами підтримала цю кампанію проти Ради.

Росіяни відчули себе повними володарями краю, коли урядовий орган Кубані повів загальноросійську лінію. Піс-

ля повалення гетьмана Скоропадського і захоплення великої частини України більшевиками кількість північних утікачів на Кубані дуже зросла. Вони заповнили не тільки установи Добрармії, а й пролазили у кубанські урядові установи, де цей елемент відчував себе паном ситуації, бо для нього кубанський уряд був «своїм», «руським». Те саме діялось і в громадських установах, до яких ішов радикальний елемент, але єдино-неділімський. «Руські люди» взагалі горіли бажанням повторення праці Івана Калити — збирання докупи «ісконних руських земель.» Кубань для тих «руських людей» на їх шляху до відновлення єдино-неділімої була першою територією, і вони люто накидалися на кубанських самостійників, як на ворогів Росії й Добрармії. А все лихо самостійництва вони вбачали в проводирях, на яких звертали всю лютъ, не помічаючи того, що ці проводирі не були справжніми ворогами Росії і не думали відділятися від неї та що не вони тягли до України, а маси. Але росіяни правого напрямку, які були принципово проти федерації, мали підстави вважати кубанських самостійників за сепаратистів. За таких вважали їх і ліві, що хоч і не відкидали принципу федерації, але й до здійснення її не хотіли допустити, прикриваючи часом свою ворожість до федералістів-чорноморців поясненням, що вони не можуть співчувати українському сепаратизму, проявом якого ніби то є федералізм чорноморців. Для ослаблення такого федералізму ліві вважали за потрібне підтримувита радикальні течії серед лінійців. Дійсне ж ставлення до Росії, Добрармії й Денікіна з боку самостійників (федералістів-демократів) зформульоване в доповіді голови Крайової Ради М. С. Рябовола на приватній нараді членів Законодавчої Ради 27 лютого 1919 року. Він сказав:

«На першій сесії Крайової Надзвичайної Ради голова уряду Л. Л. Бич виголосив доповідь з питання про політичний момент, висуваючи певні тези, зазначаючи шляхи, потрібні для упорядкування краю. Головною з тез, яку, як і завжди поділяла група так званих самостійників, з вірніцею сказавши — група федералістів-демократів, було: в цілях успіху боротьби потрібне негайне об'єднання всіх державних формувань, які борються проти більшевиків. Група ця вважала, що тільки при створенні запасу живої сили ця боротьба може бути успішною. Ця теза в тій мірі, як її пропонувала група, зустріла з боку деяких персон заперечення, але Крайова Рада все ж таки прийняла її. Групі самостійників кинуто обвинувачення, що вона хоче відрватися від Росії, не зважаючи на те, що її гаслом було: «Єдина вільна Росія». Цьому гаслу протиставили клич «неділімої». Групи, які висували цей останній клич, проводили творення Росії згоди, тоді як ми вважали, що тільки об'єднання усіх живих елементів держави, рухом знизу, можна відбудувати Росію. Групи, які діяли проти нас, замість того, щоб зайнятися творенням единого фронту, почали звертати багато уваги на внутрішні справи краївих формувань, і вийшло, що армія, яка

підpirала що групу, почала робити політику замість того, щоб бути строго аполітичною. Далі, групі самостійників закинуто обвинувачення в протидіяннях армії, але група була на боці Денікіна і заявила, що підтримує його авторитет. Коли виявилось прямування до диктатури група заявила, що вона не буде прсти неї, якщо диктатура базуватиметься на бажанні народів всіх формувань. І єдиним кандидатом в диктатори група вважала Денікіна. Замість уряду, який би став на чолі всіх формувань і спирається на підтримку народів, в Катеринодарі утворилося «Особое совещаніе» — компанія самозванців з кадетів і чорносоточців, яка й задумала проголосити себе всеросійською урядовою владою. Цю компанію від політики, від комерції, чи від монархізму ми не визнавали. В «Совещаніє» почали проходити такі добре нам відомі персони, як В. Шульгін.

«Ми ставилися до цього з великою обережністю, яка виробилася на підставі спостережень у поході. Ми цінили Алексєєва, але не могли не бачити в ньому генерала Миколи Романова. Після того, як в ст. Мечотинській він заявив, що єдиним патріотом він вважає В. Шульгіна, ми зрозуміли, яку роль грає він в «Совещанії». Далі почалася провокаційна праця, наслідком якої і треба вважати штучний поділ нас на Лімбо й Чорноморію. Політика командного складу армії після походу різко змінилася. Коли була потрібна козацька допомога і храв'ю, і матеріально, коли тріскотили скоростріли, в ст. Успенській в урядовий друкарні друкувалася відозва, в якій обіцялося скликати установчі збори. Минула небезпека — почали базікати про якесь представницьке зібрання, а потім перестали сбіцяти й це. Голова уряду й голова Законодавчої Ради, які, з огляду на своє становище, спостерігали в поході близько діячів армії, знають ту оцінку, яку давав цим діячам ген. Л. Коріллов. Він ставився до сучасних проводірів з великою зневагою. Кубанські діячі, які пішли в поход з думкою зберегти ідею народоправства, всіма силами підтримували її в поході. Історичну умову в ст. Новомітряївській підписано після обміркування в Раді. Нам хотілося зберегти свою Кубанську фізіономію, і нас підтримував в цьому, правда, як з'ясувалося, з-за бажання зберегти звання головнокомандувача, і ген. Покровський.

«Коли виявилось в командуванні Добрармії намагання керувати кім, ми запропонували, що ми усунемося, але нас обвинуватили в бажанні скласти з себе відповідальність, і ми залишилися. Коли після захоплення Катеринодару Військовий Отаман і Голова Ради були з візитом в Алексєєва, той виразно заявив, що Отаман і Уряд мусить увійти в місто першими, як справжні господарі, що всякі вироблені без цього умови церемоніялу повинні бути скасовані. Але, звичайно, цього не сталося. Далі, після захоплення Катеринодару, з'ясувалося, що на Кубанщині всякий прапорщик — повний господар. Наслідок — зруйновані господарства багатьох станиць. Коли з нашого боку заявлено під час візиту Алексєєву протести з цього приводу, і голова Ради говорив у зворушеному тоні, Драгомиров заявив: «я прошу Вас голосу не підносити. Ми вас визволили і ви мусите нам користися». Правда, тоді нас не виганяли, тепер же, як відомо, за це виганяють. (Був випадок, коли Денікін вилів одного видатного Кубанського політичного діяча). Отже, прийшли заєйовники і не визнали законного уряду, а установили якийсь всеросійський уряд. І в цьому відношенні уряд Л. Бича стояв вище сучасного. Він боровся... тепер боротьби вже не мас... Почалися в суголосній комісії залякування союзниками, які ніби то цілком прихильні до армії; почалися принаджування обіцянками доставити всякий крам. І тоді група «самостійників» попереджала: «Не вірте в допомогу союзників. Організуйте свої сили». І прибулі союзники, вірніше кажучи, французи ображали кубанських козаків. У промо-

вах в Раді представники місій багато говорили, але забули згадати про кубанське козацтво. Кубанська хліб-сіль забувалася й на обіді, який улаштував уряд на честь прибулих. Ясно, що союзників хотіть інспірювати. Вороги тріумфували після заяви Ерліша, що союзники вважають ворогом всикого, хто йде проти Добрамрії... Ми сказали: організуйтесь. Чорноморці, звичайно, любили Україну, але визнавали її, як помічницю в боротьбі за народовладство і Кубанщину на неї не міняли. В Добрамрії прокинулися імперіялістичні тенденції, коли виявився грізний рух советських військ на південь, армія чогось почала перекидати війська до Одеси, Криму, намагаючись захопити більше територій.

«Висунутому Радою бажанню об'єднання всіх державних формувань проводирі Добрамрії почали робити перешкоди. Виникла Грузинська авантюра. Переговори Кубанщини з Грузією припинилися під загрозою проголошення зрадниками. Добре відносини зіпсувалися. Авантюра несподівано закінчилася втручанням англійців. Виникає нова. Військам Гірського уряду, які боролися з большевиками, командування Добрамрії, після захоплення Терека і частини Дагестану, запропонувало розброятися. Денікін не приймає делегації Гірського уряду, яка приїхала, щоб висвітлити непорозуміння, і направляє її на розмови до Ляхова, і вона складає з себе відповідальність за дальші події. І от офіційно вже реляція повідомляє про большевицькі банди, які об'єдналися з чеченцями на південь від Грозного, розброяли Карабаївський народ... Роз'єднуоча праця ведеться в наших відносинах з Донщиною... Висновок з усього вищезгадованого такий: гірські народи не тільки не друзі, а може й вороги; Грузія недоброозичливо ставиться до нас; Україну захопили большевики; Донщина в тяжкому стані, союзники допомоги не дають. Чиєсь зусилля ізолювали нас цілковито. Кубанське козацтво змушене головами його дітей платити за гріхи різних політичних профідисцилін... Все приводить до двох висновків: Потрібно негайно езяти в свої руки зовнішню політику і усунути третіх персон, які розпоряджаються нами. І внутрішні справи мусять також цілком перейти до наших рук.^{a3)}

Так промовляв голова Крайової Ради, українець, володар душ великої більшості цього парламенту, парламенту, що по суті був лише 'за повну самостійність Кубані, а як і приймав декларації до конституції, пlessав після проповіді федералізму Бичеві, то лише тому, що багато хто ще як слід не розумів всієї глибини тих виступів. М. С. Рябовол був свідомий українець, який за тих обставин, ускладнених прийнятими ухвалами Ради, шукав виходу, як інтелігент. Він бачив, що Добрамрія стала на шлях реставрації, на якому вона не могла не завалитися. На підставі відомих фактів цей трибун зважився констатувати, що федералісти-демократи не були проти Росії і Денікіна, ба навіть проти його диктатури. Із цієї промови ясно проглядала ворожість до панування правих в керівних колах Добрамрії. З цими колами уряд Сушкова тримався повної згоди, а тому боротьба проти них була боротьбою проти створеного кубанського уряду Сушкова. Але ні Денікін, ні його оточення не вірили в сказане Рябоволом про федеративну Росію. Вони

^{a3)} Г. Покровський, «Деникінщина», стор. 119-124

лізли в його душу і з неї витягали самостійника й українця. Він був кумиром майже всієї Ради, більшість членів якої ставилися до Росії й Добрармії негативно чи навіть вороже. Про ці настрої станиць Денікін його агентурою був добре поінформований. Через це Денікініяд (чебто Денікін і його оточення) не вірила висловленим думкам Рябовола, парляментаристи якого були надхненні антиденікініядівці. Так само й думаючі кубанці не мали ілюзій, що Денікін є ліберал, а не махровий монархіст, правою рукою якого був український яничар Шульгин. Однак здійснити скромну пораду з отим федералізмом Рябовола також означало йти на розрив з Добрармією. До 'всього цього почалася гра на союзниках, — як денікініядівців, так і Сушкива. Вони запевняли, що союзники дадуть допомогу не тільки 'зброєю й амуніцією, а і військом при умові, що на чолі боротьби стоятиме Денікін, в розпорядження якого передається вся допомога. Для Денікіна ж Рябовол і всі самостійники-чорноморці були соціялісти, тобто вороги його монархістичних мрій. В такій ситуації федералісти-демократи не спішили брати до своїх рук ні зовнішньої політики, ні внутрішніх справ.

7. Декларація кабінету Сушкива

Напередодні відкриття 2-ї сесії Крайової Ради Сушкив, нарешті, виступив у 'Законодавчій Раді з декларацією, загальним змістом досить ліберальною. На засіданні було повно членів Крайової Ради. Настрій був піднесений. Одним з перших промовців 'з приводу декларації виступив федералист-демократ Пилип Капітонович Воропінов (козак-лінієць, за фахом — учитель, освіту мав за вчительський інститут, відомий до революції серед місцевих українців своїми виступами проти... «українського засилля» на Кубанщині; він був з чорноморським гуртом, бо останній був проти «Особого совещання», з яким не мирився радикально настроєний Воропінов). Основним моментом у промові Воропінова було оголошення рапорту завідувача Особливого Відділу відомства внутрішніх справ Кубанського уряду полк. Карташова. Останній пропонував Командуванню Добрармії цілий план ліквідації паризької делегації Л. Л. Бича і взагалі знищенні самостійництва на Кубанщині та повного відступлення її добровольцям. Це був надзвичайно важливий аргумент проти уряду і інтерпелянт використав його повністю. Були ще й інші виступи (В. М. говорив з приводу повного занедбання справи творення кубанської армії), але найістотнішим і, мабуть, для Сушкива несподі-

ваним було таки оголошення рапорту полковн. Карташова. Документ цей усіх обурив.

Сушков пробував виправдатися тим, що Карташова він одержав у спадщину від Уряду Л. Бича, який підніс 'Карташова і в ранзі з осавула до полковника. З'ясувалося відразу, що вогум недовір'я вже забезпечений. Але відразу цього не зроблено. На другий день відкрилася сесія Крайової Ради, а засідання Законодавчої Ради відкладалося. Сушков бо побачив, що з відновленням засідання Законодавчої Ради голосування буде не на його користь. Через те він пробує перенести обговорення декларації в Крайову Раду. Йому здавалося, що тут ще може вдастися нашкrebти хоч невеличку більшість і цим обминути Законодавчу Раду. А щоб прихилити симпатії на свій бік, Сушков удає з себе ура-козака і виступає з пропозицією про створення козацького союзу, доводячи конечність «кувати залізо, поки воно гаряче». За це члени Ради зараз приліпили Сушкову й його однодумцям назву «залізних ковалів». Науменко та-жок відчув небезпеку й заявив, що 'він є командувач Кубанської Армії, на що Рада відповіла реготом. Взагалі Рада не дала себе обдурити. Вона насамперед нагадала Сушкову про Кубанську конституцію, а потім ухвалила, що обговорення декларації уряду є справою Законодавчої, а 'не Крайової Ради (Крайовій Раді все ж довелося зайнятися якщо не самою декларацією, то принаймні викликаними нею промовами. На підставі оголошеного Воропіновим факту зрадницької діяльності полк. Карташова, Крайова Рада включила його із числа своїх членів. Уряд також усунув його, а він тоді перейшов на відкриту службу до Добрармії). Цілком негативно поставилась до «козацького 'заліза» Крайова Рада, висловившись за потребу союзу з Україною, Грузією та іншими державними формуваннями і доручила Законодавчій Раді провести це в життя.

Незабаром Крайова Рада припинила свою сесію, а Законодавча приступила до дальнього обговорення урядової декларації. Здавалося, що справа цілком ясна і нема 'чого гаяти часу, але молоді парляментарії досить довгі промови виголошували, кидаючи громи на голову Уряду (а власне на «Особое совещаніе», що інспірювало Кубуряд). Сушков і в Законодавчій Раді пробував рятуватися «козацьким залізом», але 'воно зрадило його й тут. В довгих дебатах, звичайно, не раз згадували й про потребу мати свою армію. Нарешті, була запропонована резолюція про недовір'я. Голосування було 'поіменне (за списком викликали кожного члена Ради з питанням, довіряє чи ні). Велика більшість висловилася за недовір'я. Цим способом викрилися всі симпатики до Добрармії. Серед них огинувся й Щупляк, член Ра-

ди, чорноморець із ст. Пашківської. Він сам себе називав після цього ренегатом. Це був фельдшер і член міської управи в Катеринодарі. Для нього утворилася досить важка ситуація: чорноморці з ним зірвали відносини, а лінійці також до тіsnішого гурту не впускали.

Після голосування Сушков подав заяву про відставку всього кабінету, а Філімонов почав шукати нового прем'єра, на якого б погодилися Рада та... й Денікін. Це легко не давалося і охочих стати прем'єром багато не було. Поміж членами Ради досвідчених і з адміністративним стажем, як Л. Бич, не було. Поза Радою перебирали всіх і вся, а зупинитися не було на кому. Варто тут згадати, що глузування Денікіна, що хапалися за портфелі висмоктане з пальця і наповнене самою злобою. «Соціалісти», як іх раз-у-раз таврували Денікін, шукали якнайсолідніших людей і поза Радою серед діячів-кооператорів та промисловців. 125-літня русифікація Кубані виявила себе дуже виразно. Поважніші стажем кубанці (як козаки, так і навгородні) пішли в російські тaborи, а здебільшого трималися приповідки... «моя хата скраю»... Надходив Великдень і сесія Ради припинилася. Використовуючи це, отам. Філімонов залишив на чолі уряду Сушкова, який і по святах з'являвся на засіданнях Зак. Ради, як голова Уряду. Однак ворожнеча поміж Радою й урядом ще більше загострилася. Ворожнеча ж між неділімцями й самостійниками дедалі розгорялася.

В. М. використав перерву в сесії для поїздки в Настасівську, щоб зробити звіт з праці Крайової Законодавчої Рад. Станотаман скликав збори, які відбулися в найбільшій залі прекрасної школи. Був будній день, а людей прийшло більше, ніж могла заля вмістити. Сидячих місць було мало і люди стояли як в залі, так і по коридорах. В. М. доповідав 3 години про перебіг праці Рад, зупиняючись особливо на виясненні прийнятої Конституції. Після В. М. говорив його колега Л. В. Іванченко — трохи більше години. В. М. вразила надзвичайна цікавість виборців: абсолютна була тиша, ніхто не курив і на пропозицію зробити перерву присутні просили не зупинятися. Люди цікавилися кожним словом. По доповідях були серйозні запити, на які далися вичерпні відповіді. Всіх цікавило, як справа зі своєю армією. Дебатів не було, бо казали, що нема чого говорити, коли люди вірять і знають, що іх депутати краще знайдуть вихід із ситуації, в якій опиняться. Уже смеркало, коли закінчилися збори, а люди все не розходилися і щось обговорювали в різних гуртах. До деяких підходив і В. М. Всіх цікавило, коли вже укосъкають «отого Денику»? В'юному козаки вбачали все зло. Фронт був далеко й люди почали

забувати про більшевиків, але всім дошкуляли безперервні мобілізації козаків, коней й безконечні реквізіції.

8. Добрармія безоглядно нищить самостійників

Доповідь Рябовола на вже згаданій приватній нараді членів Ради та її обговорення скоро стала відома Добрармійським колам. Добровольча та суголосна їй кубанська преса почали ширити наклепницькі чутки про змову чорноморців (очевидно, проводирів) проти козацтва, про іхню зраду справи боротьби з більшевиками. Почався похід і цікування Рябовола, Шахим Гирея, братів Макаренків та інших. Писали, що вони поза спиною уряду мають зносини з більшевиками, що Петро Макаренко є в постійному зв'язку з зеленими, дезертирами і т. д. і т. д. Тим часом Денікін уперто і послідовно провадить свій план знищення самостійництва на південному сході. На звільненій Терщині вдалося посадити слухняного отамана ген. Вдовенка з таким, дещо менш слухняним урядом, як свідчить проф. Соколов, що «Терське військо до кінця залишалося найбільше »руським« і зичливим із усіх трьох військ».⁴⁾ Денікін знов наліг на отам. Краснова й Донщину, використовуючи ослаблення Донського фронту. Примусова угода 26. грудня Денікіна вже не задовольняла, бо і після неї отам. Краснов ревно тримався свого суверенітету й старанно усував геть усе, що могло б хоч трохи загрожувати самостійності Донщини з боку Добрармії. Наприклад, на запитання Добрармії, чи не можна б було примістити в Ростові відділ пропаганди «Особого совещання» Краснов 9. січня 1919 року рішуче відповів, що він рішуче проти того. «На землі Війська Донського не може й не повинна знаходитись ні одна загальноросійська установа. Цього вимагає автономія війська».⁵⁾ Ця непокірність отамана кидала Денікіна в шал і він рішає будь-якою ціною усунути його. Зроблено це ціною крові, життя, сліз і майна Донського населення.

Почали руйницею роботу найрізніші агенти: добранармійські, дискредитуючи отамана Краснова за його монархізм і за бездарність командувача Донармії ген. Денисова, донські кадети грали головно на невмінні Краснова укомплектувати відповідним командним складом Донармію, яка не слухає геніальнego вождя ген. Денікіна, що прославився в Російській армії, дійшовши до командування фронтом, а ген. П. Краснов дослужився лише до командування дивізією. Перший закінчив академію генштабу, а Краснов закінчив

⁴⁾ Соколов. Правление Деникина, ст. 90

⁵⁾ «Из воспоминаний ген. А. С. Лукомского» — «Архив Русской Революции» т. VI, ст. 99

лише військову школу і т. д. Більшевицькі агенти розва-
лювали втомлені донські частини найрізнішими, кличами,
а головне, що більшевики приходять з миром для працю-
ючого люду, без панів, поміщиків, з землею для всіх хлібо-
робів. Всі ж вони били в одну точку — нездарність ген. Дени-
сова, командувача донармії. Все це підтривало віру в мож-
ливість перемогти червону армію, донці відходять і при
незначному натиску червоних. Фронт наближується до
Новочеркаська. Краснов просив Денікіна про давно обіцяну
допомогу кубанців. Денікін післав два корпуси кубанців
під командуванням ген. Шкуро й Покровського на донську
територію, але в бій їх не вводить. Вони не вивантажують-
ся з вагонів, а возяться по залізницях: Ростов—Новочер-
каськ, Ростов—Кущівка й Батайськ—Торгова. Тим часом
членам круга, що саме зібрається в Новочеркаську, шепотом
дається зрозуміти, що ці два корпуси, не виходячи з ваго-
нів, можуть і назад відкотитися, якщо круг і далі буде йти
за Красновим, підтримуючи його за всяку ціну. Ця без-
оглядна гра на допомозі і на швидкому наближенні черво-
них нарешті вплинула на депутатів круга, і вони після від-
повідної підготовки з боку голови Донського кругу В. Харла-
мова та його однодумців кадетів висунули вимогу про усу-
нення командувача Денисова. Відставки отамана Краснова
все ж не вимагали, бо не були певні, що члени круга за неї
голосували б.

Треба зазначити, що Краснов, як чесна людина, своїх
співробітників цінив і не лишав їх без підтримки в тяжкій
та ще штучно витвореній ситуації. Харlamов знов, що ви-
могаувільнили Денисова, кінчиться відходом і Краснова.
Розрахунок був безпомилковий. На вимогу про усунення
ген. Денисова Краснов заявив на Кругові, що цей вислів
він вважає, як недовір'я до нього, а тому зробить відповід-
ний висновок. Але члени Круга, налякані наближенням
більшевиків та розагітовані харlamовськими прибічниками,
що ген. Денікін не подасть допомоги, поки отаманом буде
Краснов, — стояли на своєму: Денисов мусить бути замі-
нений. На таке рішення Краснов, вірний своєму слову,
зрікся отаманства. Звичайно, цей його крок з політичного
боку, може й не був цілком доцільним, але він відповідав
Краснову-письменнику.

На місце Краснова Круг негайно обирає ген. Африкана
Петровича Богаєвського отаманом. Цей призначає командув-
ачем Донської армії ген. Сидорина, що тримався гуртка
кадетів (Харlamов, М. Парамонов, Зеелер, Воронков). Вар-
то згадати, що Богаєвський з делікатності запитав Красно-
ва, кого б він порадив у командувачі Донської армії, і одер-
жав відповідь — ген.-лейт. Абрамова. Останнього поклика-

ли до голови Кругу В. Харламова, який зазначив, що призначення його командувачем може статися лише при умові, що він зобов'язеться виконувати всі вказівки кадетської партії. Чесний Абрамов такого зобов'язання не дав і залишився командиром корпусу.⁶⁾ З обранням на отамана Богаєвського обидва кубанські корпуси негайно вивантажені з вагонів, і вони миттю погнали большевиків за північні кордони Донщини, а потім їх ужили й до втихомирення північних округів Дону.

На Україні в цей час, крім большевиків, з'явилися добровольці, що всіма способами перешкоджали організації української військової сили. Армія УНР, як відомо, пережила трагедію переходу Галицької армії до Денікіна, мусила відійти до польського й румунського кордонів. Але до остаточного вияснення політичних обставин на Донщині й Україні Добармія якийсь час стояла на лінії Донбасу. У Криму ще урядував кримський уряд. Щоб його ліквідувати, більшу частину півострова відано большевикам. Лише на скрайку біля Керчі ще були добровольці. Це стало вихідною точкою для зайняття Криму.

Кубанці в цей період були зосереджені головно на степах Ставропольщини й Донщини в напрямку на Царицин під назвою «Кавказької армії» (тільки не Кубанської). Ця армія остаточно закріпила плацдарм для виступу на широку російську арену, на якій Денікін мріяв заграти ролю збавителя й «собирателя русской землі». Провадилися підготовлення, щоб перекинутись в Закавказзя та закріпитися за Каспієм. Та все то були безпідставні мрії людей, що не могли впоратись на маленькому просторі.

9. Закріплення денікініяди на Кубані

Водночас з успіхами на фронті Добармія намагається створити цивільну адміністрацію, не прийнявши якихось певних політичних зasad. «Особое совещаніе» почало творити міністерства. У згоді з Донщиною утворюється сенат. Налагодилася експедиція власних грошей. В Кубанському Краї, де переважно ця державотворчість відбувалася, фактично проводилася тенденція якнайбільше обмежити компетенції Крайового уряду, а самим захопити по можливості більше засобів і впливу на місцеве життя. Уряд Сушкова, звичайно, йде назустріч і в лютому остаточно передав Добармії шляхи, телеграф, телефон, самовільне захоплення яких почалося ще за урядування Л. Бича. Поганенький і послужливий уряд Сушкова в усьому намагається присто-

⁶⁾ Краснов. Козацкая самостоятельность. Двуглавый Орел, вып. 25, 1-14 февр. 1922 г.

Совуватися до бажань Добармії, боячись будь-чим викли-
кати її незадоволення. Міністер фінансів, торговлі й проми-
словості А. Трусковський наказує своїм урядовцям, щоб
при проектуванні різних розпоряджень і законів в робітни-
чому питанні в усьому наслідували законодавство Добар-
мії. Остання ж у всьому керувалася дореволюційними зако-
нами. Так реставрація в робітничому законодавстві була
проведена й на Кубані. Це ж насторожувало робітництво.
Ще за уряду Л. Бича почато виготовлення закону про ство-
рення своєї судової палати. Механічно цей закон прийнято
за Сушкова, але в життя його не впроваджено, бо... «Осо-
бое совещаніе» й Денікін у цьому вбачають небезпечний се-
паратизм (утримання Кубанщини при Новоросійській Су-
довій Палаті підпорядковувало її й утвореному сенатові
Добармії). Таке ж сталося з законом про вибори в міські
органи самоврядування. Цей закон почали виготовляти ще
до Сушкова, уряд його схвалив, але далі проголошення
справа не посунулася, бо закон цей розходився з відповід-
ним законодавством «Особого Свещанія». Він був лібераль-
ніший.

В установах Кубанського Краю, як центральних, так і
місцевих, ширилася непошана до парламенту — Законо-
давчої Ради. Вищі урядовці краю намагалися бути в контак-
ті з «Особим Совещанієм», вважаючи його чимось вищим.
Цей сервілізм перед північними добурядовцями призвича-
ював більшість урядовців підходити до всіх питань з тако-
го погляду: «а що скаже, як подивиться на це, «Особое Со-
вещаніе?» По Красні роз'їздив уже згадуваний полк. Карта-
шов, відверто ведучи агітацію проти Ради, підбурюючи про-
ти неї козаків. (Більше ніж невиразність політики уряду
Сушкова, стало змагання провідників здебільшого Крайової
й Законодавчої Рад загладжувати розходження з Добар-
мією, специфічно нерозважне підкresлювання лояльності
до Денікіна, що ніби нічого не відає, з одночасовим поборю-
ванням «Особого Совещанія», ворогування з Сушковим, що
ніби був за Денікіна й козацтво, — оце все збивало з пан-
тилику просту козачу масу.) Прості козаки не розбиралися
в хитроцах політичного маневрування, до якого вдавалися
проводирі, і починали потроху вірити, що в Законодавчій
Раді не все гаразд, що там дійсно витворилося якесь збіго-
висько їхніх ворогів, зрадників краю й козацтва. Станичні
збори Кавказького й Лабинського відділів (напр., станиць
Кавказької й Тиміжбекської), що були головним районом
пропаганди Карташова, почали виносити постанови з при-
воду ухвали Законодавчої Ради про недовір'я кабінетові Су-
шкова. З'явилось декілька таких постанов станиць з вислов-
ленням недовір'я... Раді, а станичні комісанданти (призначе-

ні Добрармією) ці приговори розліплювали по парканах. Дехто припускає, що в цьому була спроба й Сушкова затриматись при владі.

Подвійне служіння — Кубані й Денікіну, видима річ, призвело до системи насильств, як методу адміністрування на Кубані. По провінціях витворилися настрої й відносини, подібні до тих, що були за большевиків. Як наслідок цих настроїв, почав занепадати дух боротьби з червоними, бо жертви, мовляв, не виправдаються, коли умови життя в краї лишилися майже ті ж самісенькі, що й за большевиків. Больщевики знаходили деяке виправдання в тім, що їм бракувало інтелігенції, а в козачій владі й Добрармії було порівняно багато культурних адміністраторів, а роблять вони те саме. Все це супроводилося дезертирством не тільки мобілізованих Денікіним городовиків, а подекуди й козаків, чого ніколи в них не бувало.

Всього цього ні ген. Денікін, ні його підголосок, Кубанський Уряд, не хотіли розуміти, не дошкутувалися причин цього явища. Вони верхоглядно вбачали в цьому большевицько-самостійницьку пропаганду, яку слід подолати сувереною карою. Карні загони з'являлися насамперед у Таманських станицях, де почали виловлювати «зловредних» людей, били різками, вішали і розстрілювали. В станиці Слав'янській побили жінку-лікарку, порозгніяли Богу духа винних греків, руйнуючи їхні тютюнові плантації, там одного-двох козаків або городовиків розстріляли, в інших станицях погвалтували жінок і підлітків-дівчат. Всіма цими діями керував «командувач», як він себе називав, Кубанської армії ген. В. Науменко.

10. Нарешті уряд Сушкова пішов у відставку

Розгул по Тамані карних військових ватаг, організованих урядом, стали нестерпні для членів Законодавчої Ради. А головному організаторові й духовому вождеві цих ватаг, ген. Науменку, ще й цього було мало. В квітні він виступав в Законодавчій Раді з заявою, що й надалі посилатиме карні загони в Таманські станиці, а в цілях непощадної боротьби з дезертирами, найбільший відсоток яких припадав на таманців, хотів негайно запровадити воєнно-польові суди, щоб мати підстави карати різками й на смерть.

Такий високопоставлений член Денікінського уряду в Черкасці нарешті розбурхав чорноморців у Раді. Група їх звернулася з запитанням до уряду, в якому говорилося:

«Чи відомо Кубанському Крайовому Урядові, що внутрішня його політика, яку здійснюють його агенти як на місцях, так і в центрі, повна фактів, які свідчать про порушення елементарних прав населення, як людей і громадян:

- а) розстрілюють і віщають без суду й слідства;
- б) мучать, гвалтують жінок, а також
- в) арештують і тримають в ув'язненні, не подаючи обвинувачення.

Всі ці випадки мали місце в станицях Тэманського відділу, куди на підставі розпорядження Уряду було надіслано т.зв. карній загін... Чи відомо Урядові, що в той час, коли на підставі його розпорядження силоміць припинено існування прогресивних періодичних друкованих органів, вільно процвітають часописи монархічні й прозокацийні, які видалися на крайові кошти при Культурно-Освітньому Відділі Кубанського Крайового Уряду, який (відділ) мав явно реакційні цілі. Видавався часопис «Об'єднані» з програмою і напрямком, які явно протирічать основним засадам, прийнятим Кубанською Крайовою Радою; а в офіційному органі Кубанського Крайового Уряду «Вольна Кубань» містилися статті, розраховані на дискредитацію Кубанської Законодавчої Ради? Чи відомо, що в той час, як у місті Катеринодарі ставляться всілякі перешкоди діяльності робітничих організацій, які мають чисто професійні цілі, в м. Армавірі відбувається з'їзд відомого своєю реакційністю так званого «Козачого кругу», який організували й підтримують великі землевласники, постанови якого дискредитують той напрямок політичної думки, який випливає з постанов Кубанської Крайової Ради? Всі ці факти, взяті разом, порушують постанови Кубанської Крайової Ради, суперечать проголошенням на Кубанщині засадам волі і народоправства, служать для большевиків знаряддям в їх злочинній агітації і, хвилюючи населення, посилюють недовір'я до наших кінце-вівих цілей — скріпленню народоправства та перемозі над большевиками»?)

(Слід завважити, що в Раді найбільше нападали на міністра внутрішніх справ ген. М. Успенського, що був найпоряднішою фігурою в складі кабінету, а в той же час старанно оминали ген. Науменка, фактичного організатора карних експедицій і ворога створення кубанської армії, що ввесь час паралізував всі заходи Ради в цьому питанні. Коротко про це нагадав лише В. М.)

Зараз же після внесення інтерпеляції, не чекаючи голосування, ген. Успенський подав заяву про відставку, але прем'єр Сушков зробив це лише після того, як поіменним голосуванням (4 травня 1919 р.) переважна більшість Ради ще раз висловила недовір'я. Обов'язки голови уряду прийняв Д. Скобцов, що його більшість членів Ради органічно незнасила. Отаман Філімонов знову почав крутити, як би не дати влади в руки більшості. Можливо, що це надовше б затяглося, коли б несподівана подія не прискорила раз'язання і цієї справи.

В ніч проти 8. травня перед будинком ч. 35 по Котляревській вулиці, де мешкав член Ради Петро Макаренко, з'явилася ватага козаків з міської сторожі на чолі з офіцером «Особого Отделенія Ведомства Внутренніх Дел Кубанского Краєвого Правительства» Очаровським і почала з гвин-

?) Покровський. «Деникинщина». Стр. 117-118.

тівок обстрілювати будинок. П. Макаренко відповідав стрільбою з револьвера. Зробивши декілька залпів, козаки розбіглися. Цей 'предивний, несамовитий напад викликав ще більше обурення в Раді.

Ця історія наробила величого шуму в місті, а згодом і по цілому краї. Вона сколихнула і дуже схвилювала кубанські політичні кола. Закружилися різні поголоски-здогади про те, хто міг бути спричинником такого вчинку? Самостійники і їх прихильники говорили, що це діло рук Добрармії Кубанського уряду, а організатором всієї справи називали полк. Карташова. Добровольці ж зі своїми прибічниками заперечували це, допускаючи, що те підстроїв сам П. Макаренко, замітаючи в цей спосіб сліди своїх зносин з большевиками та зеленими, про що ніби мали певні відомості вищі «сфери». Правди ж про цю історію так і не виявлено. Слідство з участю трьох членів Законодавчої Ради на підставі спеціального закону, що його екстренно ухвалила Законодавча Рада, не виявило чогось конкретного. Кубанські урядовці доводили, що козаків командировано заарештувати зелених, які нібито мали бути в будинку ч. 35. Однак вони ні доказів на це не подали, ні пояснення як слід не дали, навіщо було посылати цілу команду й піднімати таку стрілянину. Це зробило героя П. Макаренка, який після цього, як і його брат Іван, завели коло себе козаків-охоронців, які за ними скрізь ходили. Ця охорона викликала у багатьох, а серед них і в В. М., обурення на охоронюваних.

Одначе отам. Філімонов таки зрозумів, що далі зволікати небезпечно, бо президія Крайової Ради могла скликати цю Раду й поставити питання про довір'я самому Філімонову. Через це відставку кабінету Сушкова нарешті прийнято. Так кабінет Сушкова без довір'я з боку Зак. Ради пропонував аж 5 місяців. За цей час кубанці звільнили й закріпили за Добрармією весь Північний Кавказ, але в реляціях ген. Денікіна говорилося, що зробили це «доблесні полки Добрармії». Далі на північ армія захопила територію Донбасу, два кубанські корпуси розгромили большевиків на Донському фронті. На сході Кавказька армія, що складалася майже з самих кубанців, наблизилася до Царицина (тепер Сталінград). У цей період кубанські козаки постачали близько 200 000 вояків, вичерпавши всі свої резерви життєвої сили.

Такі успіхи ген. Денікіна притягли до нього увагу Антанти, головним чином Англії з її могутньою техічною допомогою. На просторах Північного Кавказу Антанта не дала жодного свого вояка. У цей час потворилися й діяли місцеві уряди, які одначе не вели самостійної політики. Їх заступали, особливо в зовнішніх зносинах, агенти Добрармії. Ан-

танта звикла до того, що на півдні Росії діє лише Добрамія, не помічаючи щойно створених державних утворів. Останні часом дають про себе знати, але перед Антантою добровольці зводять їх до ролі органів місцевого самоврядування. Протягом п'яти місяців урядування Сушкова між Добрамією і Кубанським Урядом була зворушлива єдність і згода. Ідеї, думки і погляди, а навіть методи їх реалізації Кубанський уряд безкритично приймав від Добрамії. За ці п'ять місяців внутрішнього миру в Кубанському краєві не встановлено. Ворожечка поміж козаками й городовиками не вгавала. Уряд Сушкова й не пробував бодай наблизити до примирення. Не було ладу й поміж козаками: лінійці й чорноморці стали на різних позиціях. Маючи на меті звернути Кубанщину з федерацівного шляху, який накреслив Уряд Бича й Рада, на єдинонеділімський, Філімонов спробував правити краєм, спираючись на меншість, що її творили головно лінійці, але зазнав поразки. Взмаганні неділімської меншості й федерацістичної більшості перемогла остання. Хоч узагалі запанував твердий російський курс, але, дивним дивом, цей уряд асигнував (щоправда, невеликі) кошти на улаштування учительських українських курсів. Російський курс виявився в безмежній сваволі воєнщини та адміністрації. Загально ці 5 місяців Добрамія фактично розпоряджалася всіма ресурсами, Кубанського краю.

11. Кабінет Курганського

Зформувати уряд Кубанського краю було важким завданням. Хоч членами уряду могли бути й не члени парламенту, але вибір все ж був важкий через брак більшменш підготованих людей та ще таких, які б широко визнавали конституцію і той самостійницький дух, якого вимагали рішення Крайової Ради. Особливо ж було важко з вибором прем'єра. Цю особу Філімонов підшукував так, щоб вона була прийнятна Денікіну (чомусь кожний кандидат обговорювався і з В. Харламовим, головою Донського круга), і більшості членів Законодавчої Ради. Цікаво до цього підходив М. С. Рябовол, кажучи: вибираємо своїх людей, не зважаючи на їх молодість; привчаться, а зате красти не будуть, як оті «кваліфіковані зайди»... Це був натяк на А. А. Трусковського, про якого ходила дуже недобра слава. Рішено було за всяку ціну усунути його подалі від Відомства Торгівлі й Промисловості. Багато членів Ради Єйського відділу настоювали, щоб за прем'єра взяти досвідченого кооператора Гурбича. Його викликали до Катеринодару. З тиждень він прислухався до Філімонова й до більшості членів Ради і нарешті рішуче відмовився, не даючи прямої відповіді, чо-

*Стоїть прем'єр П. І. Курганський
Сидить Султан Шахим Гирей*

му не погодився. Кінець-кінцем, зупинилися на кандидатурі Павла Івановича Курганського. Це був слідчий окружного суду в Катеринодарі і голова Управління Чорноморської Залізниці, але пересічний високоосвічений урядник суду. П. І.

Курганський — козак-чорноморець, людина плохої лагідної вдачі, але не без деякого честолюбства й рівняння на тих, хто, на його думку, був більше впливовим, ніж він. Він був з українців, одружений з росіянкою, що дуже не шанувала росіян. До українства П. І. Курганський був досить байдужий, але у важливих моментах українства зрадити не міг. Член обох Рад.

З П. І. Курганським Законодавча Рада ще довго вовтузилася, поки дібрала решту членів уряду. І зрештою уряд був створений не з представників більшості чи її прихильни-

К. Я. Безкровний — член Уряду по Внутрішніх справах

ків, а з якоєю політичної саламахи. З попереднього уряду П. Сушкова в складі кабінету Курганського опинилися: Науменко, Верещака, Трусковський і Скобцов — особи, що не за 'страх, а найвідданіше служили Добрармії та в новому уряді перешкоджатимуть Раді. Особливо дивувала особа ген. Науменка, що був у найрізніших оставинах зрадником Кубані. Між членами Ради був прекрасний кандидат, полк. К. Гончаров, голова військової комісії Законодавчої Ради,

але його оминули чомусь. Нові особи в уряді були такі: Безкровний Кузьма Якимович — член Уряду по Внутрішніх Справах, Ланко Сергій Сп. — по Справах Шляхів, Іванис Василь Миколайович — по справах Торгу й Промисловості, Привалов В. М. — по справах Народного Здоров'я. Посади Уряду по справах Юстиції та Народної Освіти лишились не зайнятими. Першу згодом прийняв Потьомкін Дмитро Миколайович, а друга була вільна весь час існування уряду П. І. Курганського. Обов'язки члена уряду виконував помічник його зросійщений білорус Цітович.

Щодо докладнішої характеристики нових членів Уряду, то можна сказати, що вони були випадкові люди і між собою навіть не знайомі. К. Я. Безкровний — це політично й національно найвиразніша фігура. Це козак-чорноморець із стану Ахтирської, нащадок військового отама Безкровного, глибоко свідомий українець, що за царя дітей своїх виховував у Переяславі (Галичина). Сам він довголітній учитель, один з основоположників кооперації на Кубані. Пізніше скінчив бухгалтерські курси в Харкові і був головним бухгалтером Чорноморської Залізниці. Давній член РУП і підпільної за царизму Української Ради на Кубанщині. Серед членів обох Рад виразнішого за нього українци не було. Він був з початку революції за злиття Кубані з Україною. В його станиці була заснована зараз же по революції перша українська гімназія. В. М. добре був знайомий з його молодшим братом Федором, що одночасно відбував вольняком I-го розряду військову службу в 3-му пластунському батальйоні в Телаві. С. С. Ланко — козак-чорноморець, головний інженер Чорноморської залізниці з великим фаховим стажем: він не був свідомим українцем, але проти українців ніколи не виступав, а до доброволії ставився негативно. вважаючи більшість її за пройдисвітів. В. М. — Василь Миколайович Іванис, 'докладно схарактеризований в 1-й і 2-й книжці. Його кандидатуру висунув С. М. Рябовоп, який на запереченні В. М. сказав: «ідіть і вчіться, бодай відірвете від Трусковського частину джерела, що він обкрадає»... Але В. М. цьому не надав значення і виїхав відвідати хорого батька на Ханькові. Вертаючись до Катеринодару, в ст. Полтавській йому Кирюша Безщасний показав «Вільну Кубань», де у зформованім новім уряді кабінету П. Курганського було й прізвище «В. Іванис». Відмовлятися В. М. було нізно. Привалов — козак-лінієць, молодий лікар невеликого фахового стажу (політичний міністер), поміркований 'соціаліст, людина порядна й україножерством не визначався.

При підшукуванні кандидатів чорноморці часто радилися в тісному гуртку і чомусь говіркі члени, як П. Макаренко,

Г. Омельченко, П. Воропінов не висувалися в міністри, хоч всі вони мали чималий учительський стаж, а саме ресорт народної освіти лишався вільним. Твердження Денікіна його оточення, що самостійники тягнуться «за портфелями», було не правдиве і злобне. Напевно в «Особому Совещанні» було більше охочих до «портфелів», ніж у кубанців-самостійників.

Загально кабінет П. Курганського щодо імен виглядав на чотирьох самостійницьким (Курганський, Безкровний, Ланко, Науменко, Іванис, Верещака — чорноморці; Скобцов, Привалов — лінійці, Трусковський — городовик-приблуда і Натирбов — (черкес). Але серед чорноморців Науменко й Верещака — московіфи, а Натирбов, хоч і маломовний, а симпатизував Добромірі.¹ Отже в дійсності новий уряд був протисамостійницький, бо Скобцов, Науменко, Верещака, Трусковський, Натирбов і Привалов (разом 6) були противниками самостійники, а Курганський, Безкровний, Ланко й Іванис (всього 4) — не цілком виразні самостійники. Лише Привалов і Натирбов інколи голосували з прем'єром, ослаблюючи московіфільську групу, яку майже завжди підтримував Цітович. Останній же, якщо не гальмував, то був байдужий до українізації школ на Чорноморії.

Програма нового уряду, окреслена головою П. Курганським без порозуміння з рештою членів до певної міри відповідала засадам політики кабінету Л. Біча й конституції Кубанського Краю. «Однією з вихідних точок в майбутній тяжкій і відповідальній праці», казав П. Курганський, «буде думка про неухильне стремління до досягнення єдиної демократичної Росії, яка утвориться знизу догори, від периферії до центру, шляхом федераування. Остаточну форму правління Росії мусять установити Всеросійські Установчі Збори, скликані на засадах загального, рівного і прямого виборчого права. Інших, скликаних на інших засадах установчих зборів я і уявити собі не можу. Політики так званого «самостійництва», тобто політики якогось самостійницького відокремленого існування Кубанщини я, звичайно, не поділяю і не буду провадити. В завдання уряду входить невідкладне створення союзу з усіма державними формуваннями, які борються проти большевиків і визнають Всеросійські Установчі Збори, як головного виразника волі російського народу. В наше завдання входить підтримка по зможі всіма наявними силами й засобами — Доброармії, яка бореться під гаслом Всеросійських Установчих Зборів... У своїй діяльності уряд буде керуватися суворим, непохитним додержанням Кубанської конституції, яку прийняла Кубанська Грайова Рада й виконувати плани та побажання, висловлені Законодавчою Радою. Ми будемо непохитно й рішуче боротися з

большевизмом і большевиками, але ми будемо боротися й з 'усіма впливами на маси щодо повернення до монархізму. Уряд буде прямувати до урегулювання відносин між козаками та іногородніми».⁸⁾

Реальні ж завдання і цієї програми були значно скромніші. З цієї промови виходить, що союз треба робити не з усіма державними формуваннями, які борються проти большевиків, а лише з тими з них, що визнають Всеросійські Установчі Збори. Таким чином, ця промова обмежує членство в союзі, — унеможливлює приступлення до нього Україні, Грузії та іншим, що декларували себе самостійними і не в'язалися з Всеросійськими Установчими Зборами. З цього інтер'ю створилася ілюзія, що Добрамія бореться під гаслом «Всеросійських Установчих Зборів». В дійсності ген. Денікін уже на Донщині втратив аромат Установчих Зборів, щоправда, він відверго не проголосив і монархізму, про який галасували невідповідальні офіцери Добрамії. Ця промова не викликала ніякого відгомуну ні в офіційних добрамійських колах, ні в пресі. В Кубанському уряді вона обійдена також мовчанкою. Мабуть, всі чекали, що будуть ці «самостійники» діяти. Промосковіфи уряду продовжували підлещуватися до Добрамії і ні про яку бичівську федерацію слухати не хотіли. З другого боку, якби склад 'кабінету був самостійницький, то й для здійснення цієї програми треба було або рішуче порвати з Денікіном, або якось підпорядкувати його собі. А цього без збройного конфлікту досягти не можна було. В обставинах того часу, не маючи своєї армії, ані грошової незалежності, пускатися було дуже й дуже ризиковно.

Та все ж росіяни охрестили уряд Курганського самостійницьким. За що така честь?.. Хіба лише тому, що він замінив кабінет «руського патріота» Сушкова та породили його на світ Божий проводирі «самостійницької» більшості Законодавчої Ради. Коли брати справу поважніше, то виникає питання: ради чого зроблено цю зміну кабінету? Якщо не було можливості чи мужності по-справжньому взяти владу до своїх рук, то краще було б її й не брати. Те, що сталося, можна пояснити «молодістю» отого Кубанського парламенту. Так наче навмисне самостійники створили таку владу, яка не могла провадити самостійницьку політику.

Через особливо лагідний характер і малу ініціативу прем'єра П. Курганського безпосередній провід кубанської політики опинився в руках керівників кіл Законодавчої Ради, цебто у братів Макаренків, Воротінова, М. С. Рябовола, Султан Шахим Гирея. Два останні з'явилися в поважні-

8) Покровський. «Деникінщина», ст. 128-129.

іших справах. Отой політичний провід діяв поза єпіною уряду. Він не завжди навіть інформував уряд про свої наміри й рішення. Відносини між Законодавчою Радою й урядом витворилися далеко від нормальних — проводирі Ради ніби не довіряли урядові. В той же час вони не тільки терпіли в його складі таких членів, які тягли цілком в протилежний бік, ретельно виконуючи найменші бажання «Особого Совещання», — а й ніби недобачали того, що гальмувалося творення Кубанської армії, розбазарювалося майно на підприємствах, яке було конфісковане тощо. Цікаве й те, що коли самостійницька меншість в уряді сама атакувала занадто проденікінських членів, самостійницькі проводирі Ради з активною підтримкою не поспішали... Вони з нехіттю вислухували на приватних нарадах своїх же однодумців в уряді. Складалося враження, що краще суперечок в уряді не розпалювати.

12. Діяльність уряду П. І. Курганського

Самостійницька меншість в уряді, хоч і не ведучи всієї політики, старалася робити все можливе для нормального життя в краї — як у самостійному в політично-економічному відношенні і на демократичних засадах. Початок цієї праці був дуже тяжкий. Урядовий апарат відразу почав «давати перебої». Урядовці — росіяни, біженці почали покидати свої посади. Цих людей приваблювали перспективи тріумфального повернення додому в складі установ, що їх почало формувати для різних губерній «Особое Совещаніе», надіючись на скоро захоплення Москви, щоб відтіля правити всією Росією-імперією. З другого боку, ці урядовці чекали для себе неприємностей з боку нового «самостійницького уряду». За уряду Сушкова всі вони не минали нагоди якщо не притиснути, то принаймні обляяти самостійників або поглузувати з них. Здебільшого це були люди невисокої моральної вартості; співання «Боже, царя» у них викликало слізозі...

Особливо ж тяжка ситуація створювалася у Відомствах Внутрішніх справ та Торгівлі й Промисловості. З першого гвалтівно почали відходити малі й більші урядовці, фантазуючи, що новий член Уряду К. Я. Безкровний всіх руських та русофілів «поїсть без солі»... Це відомство мало чи не найбільше ворогів самостійної Кубанщини — як росіян, так і своїх же кубанських яничарчиків. Насправді ж К. Я. Безкровний хоч і був українським патріотом, але надзвичайно толерантним до кожної політичної думки. Утікали з цього відомства насамперед найдосвідченіші особи, а залишалися менш підготовані, хоч і кубанці. Не знаючи, в кому зуст-

рінеш ренегата, який про кожний крок попередить ворога, важко було провадити рішучу активну протидобровольчу політику. До того ж педагог Безкровний раніше ніколи нічого не мав спільногого з поставленими перед ним завданнями. Він абсолютно не надавався до нової ролі. Коли формувався кабінет він рішуче, довго й уперто відмовлявся від посади члена Уряду внутрішніх справ. Його умовляли, і лаяли, і в зрадництві та іншому обвинувачували, і аж за петьки хапали, поки нарешті він таки згодився «розхльобувати круту кашу, не ним зварену».

Свою діяльність К. Я. Безкровний розпочав із скасування наказу ч. 10, тяжкі наслідки якого зустрічалися всюди. Далі він мусив ліквідувати інформаційний відділ відомства внутрішніх справ, який за часів Сушкова став підголоском-філіялом добровольчого «Освагу» та контррозвідки Добрармії. Замість цього «Інформвідділу», відкрито «Кубанський Отдел Пропаганды» — скорочено КОП. За браком відповідного і надійного персоналу, через невиразність і нерішучість загальної політики уряду КОП також був рахітичним і не встиг чогось особливого вдіяти, але все ж таки увагу Денікіна він до себе привернув. Денікін за одну, видану КОП-ом брошурою, так був напосівся на отамана Філімонова, що той, довго не думаючи, видав наказ про віддачу під воєнний суд усіх, хто розповсюджуватиме видання КОП-у. Треба ж було насамперед засудити Безкровного, але в той час на таке ще не зважувались.

Треба було розв'язувати городицьке питання. Відомство Безкровного почало готувати законопроект про окозачення всіх городовиків. В уряді цей проект прийнято й передано на розгляд Законодавчій Раді. Про місцеве самоврядування також був розроблений законопроект і поданий до Законодавчої Ради. (Про міське самоврядування Закон. Рада ухвалила закон раніше, і на підставі того закону влітку були проведені вибори. Наслідки були різні: в Єйську і Армавірі перемогли соціалісти, в Анапі — чорносотенці, в Катеринодарі, хоч і незначною більшістю, також праві. На виборах же 1917 року в Катеринодарі серед соціалістів перед вели с-д (меншовики), а в 1919 р. с-р.).

Безкровний же зайнявся і справою церкви. Він, нарешті, Кубанський Край в церковному відношенні відокремив від Ставропільщини. Поділив церковне майно і завів Кубанську епархію.

За його ж урядування не лишилася поза увагою провінціальна адміністрація, в якій дуже загніздилися агенти та прихильники Добрармії. Щоб виробити й обміркувати плян праці на місцях, були скликані на нараду отамани всіх

7 відділів, але з різних причин ця нарада не дала бажаних наслідків.

Взагалі в крайовій адміністрації, як і раніше, господарювали військові, добровольці зокрема. Цивільна адміністрація перед військовими пасувала. А уряд нічого не міг вдіяти, бо всілякі коменданти не спішили підпорядковуватись урядові, не довірючи утримання ладу самій цивільній адміністрації. Ілюстрацією до цього свавілля може бути справа лікаря Московського. Домовласник цього лікаря Виноградський звернувся до суду з проханням: або змусити Московського платити вищу аренду плату за хату, або виселити його. Суд відмовив у проханні домовласника. Виноградський звернувся до реквізіційного відділу, для якого «все було можливе і законне». Одного дня перед дверима Московського з'являється вантажний самохід з козаками. Не звертаючи уваги на протести Московського, вони виносять його речі, кладуть на самохід і везуть їх в порожнє, значно гірше помешкання, яке було реквізоване для нього. Це насильство викликало в Зак. Раді інтерпеляцію. Голова уряду П. Курганський пояснив, що Московського примусово виселили нібито тому, що його помешкання потрібне було під кватирі для прибуваючих з фронту в службових справах офіцерів. Це пояснення не виправдовувало і не управнювало вчинку, але воно ще й було неправдиве. Звільнене помешкання передали офіцерові Вл. Гр. Шкурі (брата славнозвісного партизана), що саме перед цим одружився з донькою Виноградського.

Рада цю інтерпеляцію якось зам'яла, і ніхто не був покараний.

Причина безсиля уряду полягала, як і раніше, у відсутності реальної службяної сили — своєї сили.

Цілком особливе було становище відомства торгівлі й Промисловості. Досі в ньому працювали 5-6 урядовців відомства фінансів, які затверджували статути різних промислових підприємств і вдавали якісь посвідки на промислову сировину, на яку ще відомство продовольства не поклало своєї руки. Новопризначений міністер торгівлі й промисловості В. Іванис застав три невеликих кімнати з декількома урядовцями відомства фінансів А. А. Трусковського, який дбав про відомства стільки, скільки вони давали йому особистих вигод. Замість якоїс передачі, він з 20 хвилин поговорив з новим членом уряду, дозволяючи тим часом користуватися його приміщенням. Початок для В. М. був не відрадний: треба було самому складати плян праці, шукати співробітників, а насамперед треба було знайти приміщення. Викликав завідувача відділу гірництва, яко-

іс'є високого чоловіка, який працював за старим приписом, що всі надра підлягають військовому відомству. Нафта вся була здана в оренду англійським компаніям, що провадили свердловини й помпування нафти. Ніякого обліку праці так зв. казенних заводів як «Кубаноль» в Катеринодарі, велика екстрактовня в Майкопі не було, невиразні були відомості про працю олов'яно-срібнорудних копалень під Ельбрусом, знайшов якісь порання інж. Ю. Діброви з виясненням гідропотенціялу Кубані та її всіх лівих допливів. Довідався, що деякі сирівці й півфабрикати при вивозі з краю пропускаються за дозволом цього відомства, як поташ, вовна, саломас (твердий товщ з соняшникової олії) та інше.

Із розмови з членом Уряду продовольства Верещакою виявилося, що він також видає дозвіл на вивоз, при чому, як він сказав, всі вимоги «Особого Совещання» виконуються беззастережно. Скорі почали з'являтися представники об'єднання промисловців Кубанського Краю, голови союзів Кредитового й Споживчих кооперативів, яким В. М. сказав, що хотів би, щоб все економічне життя опанували кооперативи. Отже пообіцяв найтіснішу співпрацю з кооперативами.

За якийсь тиждень це відомство примістилось у катеринодарській реальній школі, яка мала літні канікули. Трудно було зорієнтуватись, у чому полягало завдання цього Відомства. Заходили якісь люди з рахунками на закуплений у якоїсь фірми крам, вимагали дозволу на вивіз, але ніяких вказівок на якісь принципи, як видавати ті дозволи, не було. Ніяких відомостей про продукцію, запаси виробів, ціни на них, які мінялись як не щоденно, то щотижнево, не було. А багато було запитань про обмін на шкіру, мануфактуру, мило, товщи і т. д. Довідався, що на кордонах (в портах, на залізницях і більших гужевих дорогах) Кубанського краю установлені митні пости, які як слід не поінформовані. В. М., порозумівшись з Трусковським, видав інструкцію митницям, збільшив їх кількість, заборонивши будь-що випускати з краю без належного дозволу Крайової влади. Інструкція викликала неспокій серед спекулянтів і декого з «Особого Совещання», бо до цього митні інструкції дримали й випускали товари по дозволах для армії, хоч їх вивозили на Новоросійськ і за кордон.

В. М. рішив поставити по найбільших торгових осередках, як Новоросійськ, Ростов, Туапсе, Єйськ, і т. д. власних торгових агентів, які б стежили за змінами цін на найважливіші продукти, список яких був вироблений. Людей для цих функцій знайдено. Щоб зорієнтуватися в запасах Кубанського краю, В. М. створив при відомстві величенький статистичний відділ. Завідувати ним запросив молодого енер-

гійного доцента політехніки Мерхальєва. Це був ідейний чоловік, добрий фахівець-статистик, а головне, що працював він науково, роблячи свої висновки з чисел, які він одержував після уважної перевірки. Він організував із студентської молоді дуже добрий статистичний відділ при відомстві, видавши щотижня ціни на продукти по головніших осередках. Мерхальєв же виготовив багато анкет, заповнюючи які, відомство одержувало матеріял для оцінки запасів тих чи інших продуктів, спроможності різних підприємств тощо. Так дійшло до організації дослідних груп із студентів під керівництвом поважних фахівців-інженерів, іноді професорів з політехніки. 5 чи 6 партій вислано для дослідження режиму гірських річок, декілька геологічних. Учасники — молоді студенти після цих досліджень робилися патріотами рідного Краю. Упорядковуючи всі зібрані матеріали, В. М. з Мерхалевим розпочали готовувати книжку про економічні ресурси Кубані. Це був єдиний довідник. Росіянин, есер Мерхальєв через цю працю став несамовитим патріотом Кубанщини. У нього «Особе Совещаніє» і всілякі гандлярі при ньому викликали не нехіть, а гостре обурення. Із геологічних груп особливо захоплювався Крайовими багатствами молодий геолог — молодший старшина Ткачов, що привіз велику колекцію мінералів з визначенням їх.

Ще перед тим, як увійшов до уряду, В. М. одержав від станиці Настасівської доручення заступити її на з'їзді акціонерів Чорноморсько-Кубанської залізниці. Це було велике підприємство, але більшість членів правління її була з учителів, отаманів станиць тощо. На цьому з'їзді В. М. був особливо вражений, що контрольна комісія до «великих» непорядків віднесла те, що на деяких станціях валялися порожні бляшані бальцанки, а що вугілля для паротягів купувалося без точно окреслених умов і аналізів, не зверталося уваги. Багато було й інших значних недомагань, яких більшість акціонерів не розуміли. На всі ці питання давав відповіді інж. Фарський (русифікований чех), що до всього підходив, як добрий фахівець. Тут В. М. познайомився з цим інженером. Коли опинився в уряді, В. М. зразу запросив інж. Фарського завідувати відділом промисловости. Це був середнього віку інженер з широкою освітою й практичним стажем. Під керівництвом інж. Фарського працювали інж. Багенський (будівничий порту в Темрюку) і Ю. Діброва. Вони висунули проект будови великого порту на Чорному морі, поглиблення старого рукава Кубані до Витязівського лиману і відповідного приготування самого лиману. Це мусив бути глибокий і тихий порт без бур, як у Новоросійську.

До відділу торгівлі В. М. попросив обидва кооперативи дати свого кандидата. Від споживчої кооперації з'явився ко-

зак ст. Воровськолеської Іван Петрович Тимошенко. Він убрався в червону черкеску з багатьма різними шинурами, як зодягаються нестрійової команди представники (фельдшери, писарі тощо). Ця маскарада В. М. не подобалася. Він цього гостя охрестив «димарем» і, мабуть, демагогом. Тимошенко виявився дуже балакучим і все хотів свою працю обставити якими-небудь умовами революційного порядку. В. М. все вислухав терпеливо, ні одної обіцянки не дав, а показав його кімнату і просив завтра приходити о 8 год. на працю, як і сам щоденно робив. Порадив приглянутися до порядків і якщо щось хотів би змінити, то щоб прийшов порадитися. Про умови завідувач торговельного відділу більше не згадував.

Так почалася праця відомства торгівлі й промисловості Кубанського Краю. Щоденно В. М. о 8-ї год. в кабінеті, пізніше на засіданні Законодавчої Ради, а коли її не було, то були безконечні прийняття різних прохачів і підписування документів. З 7-ї год. вечора, майже щодня, засідання уряду, що рідко коли кінчалося раніше 12-ї год. ночі. На цих засіданнях, крім поточних справ, розглядалися різні проекти, що вносилися на затвердження Законодавчої Ради. Майже всі члени уряду доповідали справи самі. Як виняток, ген. В. Науменко приходив з багатьма помічниками, які робили доповіді, а сам член Уряду мало що додавав. Доповіді цього відомства здебільшого торкалися боротьби з «зеленими» та різних справ мешканевих. Відносно ж організації Кубанської армії не було ані єдиної доповіді. Інші члени уряду приходили з доповідями, полагодження яких вимагало щоденне життя. Як наприклад, Крайова Рада на домагання учасників 1-го Крижаного походу зробила постанову: «всіх незаконів першопоходників, якщо забажають, прийняти в козаки.» Однаке докладніше розробити, як практично це здійснити, мусів член Уряду внутрішніх справ К. Я. Безкровний. Останній зволікав з тим проектом, а Науменко кожного разу нагадував, так що довелося таки, бодай схематично накреслити, як то мусило б виглядати. Безкровний, порадившись з Курганським і В. М., запропонував усіх цих козаків, щоб не вводити чужаків у багато станиць, приймати лише в одну новозасновану станицю. Всі троє все ж побоювались, що проти такого проекту виступить Скобцов з компанією. Яке ж було здивовання, коли по зачитанні загальникового проекту К. Безкровним ген. Науменко взяв слово і запропонував зробити таке доповнення: дозволити в тій новій станиці поселятися й кубанцям. Науменко, наприклад, з охотою причислився до цієї нової, висококультурної станиці, залишаючи теперішніх малокультурних петровців (козаків ст. Петровської-курінної). Такий додаток ухвалено і засада ця про-

йшла без суперечок. Детальну розробку цього проекту Безкровний не закінчив, а наступники про нього забули. Наблизкалася косовиця збіжжя, що в дуже багатьох станицях робилося снопов'язками, а шпагату для цього не було. В. М. був цим дуже занепокоєний, бо за шпагат, що знайшовся в Царгороді, вимагали цілій потяг збіжжя. Виявилося, що сама Кубань зуживала під час жнив 60% шпагату, що ним користалася ціла Росія. Як термінову справу, уряд ухвалив цей обмін зробити.

Трапився ще й такий випадок. Америка хотіла допомогти голодуючим дітям Вірменії. З цією метою навантажили великий пароплав «Кікану» мануфактурою й вислали до Європи. У Франції делегація Біча дізналася про цю справу і вирішила якось ту мануфактуру перехопити й вислати для Кубані. Уповноваженим розпоряджатися цим майном з боку американців був призначений гарматний полк. Смітс з адьютантом. Він погодився завезти мануфактуру до Новоросійська, в якому мав передати вантаж Кубанському урядові, а той за це навантажить пшеницю для вірмен. Коли про це прийшло повідомлення, на екстренному засіданні уряд уповноважив В. Іваниса поїхати до Новоросійська, скласти умову з американцями і за всяку ціну не допустити, щоб Добрармія вплуталася у цю справу. В. М. виїхав до Новоросійська спеціальним потягом з одним урядовцем, адьютантом і півсотнею козаків під командою надійного сотника. В Новоросійську В. М. уже застав полк. Смітса і пароплав «Кікану», наповнений мануфактурою. Зараз же склали умову, в якій головна вимога американців полягала в скорому (за 7 діб) вивантаженні мануфактури та завантаженням пшениці. Із Кубані негайно вислано потяг з пшеницею. Сторожа добровольців пробувала заборонити вивантажувати, але прибулі козаки сміливо взяли під свою охорону корабель з мануфактурою і відсунули добровольців. На погрози добровольців сотник, вислухавши члена уряду, заявив що коли хтось буде перешкоджати, то він збройно його відсуне. Це подіяло, сторожа Добрармії зникла і розвантаження та навантаження пароплава проходило успішно (за добру працю робітникам, крім доброї платні, видано багато харчів, (муки й м'ясива), якого набрано з відомства Продовольства в Катеринодарі). Увечорі того ж дня В. М. у найбільшому ресторані Новоросійська улаштував прийняття для американців, на яке запросив і добровольців. На прийнятті були і політичні промови. В. М. вперше перед чужинцями й добровольцями промовляв від імені Кубанського краю, як незалежної держави. На тому ж прийнятті В. М. домовився зі Смітсом, щоб на другий день самоходом (його Каделяком) відвідати курорт Анапу. Повернувшись до вагону, від свого

урядника довідався, що коло одного вагона пшениці не вистачає для виконання підписаної умови. Це дуже схвилювало В. М., бо він в цьому бачив «пальці Добрармії» з членом Уряду продовольства Верещакою. Посилати цьому членові Уряду чи Курганському телеграму вважав недоцільним, бо могла з Новоросійська «недійти», а це небезпечніше — одержати відповідь, що «вислано», а фактично затримано пшеницю. Цілу ніч міркував, як ліпше такому лиху зарадити і додумався: з Анапи чи іншої Кубанської станиці переговорити з братом, який тоді був станичним отаманом в Наастасівській, щоб він призначив більшу кількість підвід, пшеницю взяв із станичного запасного магазину і негайно дозвіз до Новоросійська.

Виїхали до Анапи пізненько, дорога ґрунтова по мочарах, що дозволяли робити 25-30 км. на годину. Через це лише над вечір добилися до Анапи. За рішенням уряду, В. М. повинен був показати Анапу, а потім в найближчій станиці зробити постанову станичних зборів про прийняття полк. Смітса в козаки й передати йому козаче вбрання: бешмет, черкеску і кинджал з поясом в позолоченій оправі. В самоході їхав ще перекладач і адьютант, а в другому (також американський новенький «Форд») їхали адьютант Смітса, Чапський — кореспондент з «Чікаго Трібюн» і 2 журналісті з Катеринодару. Всю процедуру із станицею мав приправити отаман Таманського відділу. По дорозі до Анапи В. М. хвильовався, бо не був певен, чи вчасно все зроблено, а місцями дорога була така розкисла, що самоходи грузли по ступиці. Це була важка субота. Але, прибувши до Анапи, до готелю на березі моря зустріли начальника гарнізону (старенький полковник) і адьютанта отамана Таманського відділу сотника К. А. Безсчастного (двоюрідного брата В. М.). Прийнявши рапорт, прибулі замешкали в найкращому готелі. В. М. від сотника довідався, що все приготовано в ст. Анапській в яких 12-15 км. від Анапи. Вечеряли на окремій веранді над морем з багатою обслугою. За вечерею В. М. попередив, що наступного дня (наділя) — подорож до ст. Анапської. Полковник Смітс з приемністю погодився поїхати і в станицю.

В. М. телефонічно пов'язався з ст. Наастасівською і домовився з отаманом, що потрібна кількість пшениці негайно буде довезена, а за це настасівці перші одержать мануфактуру. Сотник поінформував В. М., що в Анапі мешкає Ольга Олексandrівна (сестра останнього царя) з чоловіком (кубанським старшиною) і начальник гарнізону виставляє біля її мешкання «парних вартових», а це тавре, як монархічний, Кубанський уряд. В. М. телефонічно переговорив з отаманом Таманського відділу в ст. Слав'янській і той розпорядився, щоб далі такої варти не виставляли.

В неділю, поснідавши на веранді, обома самоходами почотили до ст. Анапської, до якої була ґрунтова, але тверда пісковата дорога. За півгодини в'їхали в станцію і зайдли в церковцю, майже на кінець відправи. З церкви зайдли до станичного правління, де вже зібралися всі виборні й повний двір гостей. Писар прочитав, а перекладач перетулмачив постанову станції про прийняття в козаки станції полковника Смітса, а отаман підніс убрання «новому козакові», який подякував за це. По закінченні цієї офіційної частини всіх запросили на обід, що був приготовлений в школі. За обідом були промови В. М., Смітса, отамана станції (написав сотник Безещасний) і декількох виборників. Пообіді рушили до Новоросійська, але іншою, доброю дорогою на Тунельну.

Ця дорога була добре вкочена, лише на ній часом засакували «зелені» з Чорномор'я і грабували, часом і стріляли подорожніх. В. М. рішив «спробувати щастя» й проскочити цим шляхом. Іхати доводилось перелісками та чагарниками, в яких, очевидячки, зручно було ховатися. Але притисів на швидкість там ще не було, а самоходи — нові сін'кі. За дві години були на пристані в Новоросійську. По шляху В. М., передбачаючи можливість затримки з вантаженням, намовив Смітса погостювати ще в Катеринодарі і його околицях. Залишти його в Новоросійську означало, що він з нудоти буде чіплятися за додержання терміну завантаження, а найголовніше, що його почнуть «обробляти» агенти Добрармії проти Кубані. Після деяких розважань полковник згодився на 4 дні відлучитися з Новоросійська. В. М. довідався, що вже приступлено до вантаження пшениці, але було багато технічних перешкод і трудно було сподіватися вчасного закінчення праці. Через те ще тієї ж ночі В. М. з гістми і п'ятьма козаками виїхав до Катеринодару. На станції Тунельній потяг чомусь затримався і до вагона В. М. стали пхатися якісь козаки ген. Науменка. Виходило, що ніби Науменко наказав усіх повикидати, бо то його вагон. (Вагон же цей мав уже свою історію. На самому початку революції в ньому на Терщині горці застрелили ген. Карапулова, першого виборного терського військового отамана. Після цього вагон перекотили до Катеринодару, і ним користалися військовий отаман чи члени уряду при різних окажіях.) Коли В. М. почув, що можуть учинити якийсь бешкет оті не завжди тверезі парубки, іноді з офіцерськими пагонами, то поставив на двох входах козаків з гвинтівками з забороною будь-кого впускати, а до Науменка послав свого адьютанта сказати, що член уряду везе американців і через те не може уступити вагона. Так була залагоджена й така ще недоброзичливість між членами одного уряду. Та хоч і була ця дрібнень-

ка справа полагоджена, але про інцидент знали козаки й старшини. Що вони про це все подумають? Було над чим замислитись. В. М. цілу ту ніч не спав, міркуючи, що робити далі?

В Катеринодарі примістив гостей у кращому готелі, а повернувшись до хати, сказав дружині, що завтра ж піде у відставку. «Було б добре, але не вірю, щоб тебе відпустили», — почув відповідь. Ранком В. М. з'явився до прем'єра Курганського, здав звіт й складену умову. Розповів про все докладно і тут же передав заяву про відставку, обіцяючи справу з американцями закінчити. Був при цьому й К. Безкровний, який урядував в одному будинку з прем'єром. У трьох умовилися, як краще повестися з американцями. Полковник дуже цікавився звірствами большевиків, місцями, де вони розстрілювали, тощо. Тому рішили повезти до ст. Єлисаветинської й показати школу, в якій розстріляно ранених після атакування Катеринодару. В станиці показати правління й декілька господарств, показати Чистяківський гай, міський сад. До Єлисаветинської попливли невеликою яхтою відомства торгівлі й промисловості. Стояла гарна погода; сідали на яхті. Кубань спала, але до Єлисаветинської мілін не трапилося і за яких дві години були на місці, де зустріла станична рада з трьома тройками. Пристані не було, тому довелося імпровізувати так, щоб невимаститися глиною тамтешніх берегів. В. М. розповів, як коло цієї станиці рік тому переправлялася армія Корнілова. Заїхали до станичного правління, де коротко почули організацію станиці й її адміністрування, при чому підкresлюванням виборності всієї адміністрації. Це викликало здивування у заокеанських гостей і журналіст поробив чимало нотаток. Вони думали, що на Кубані править лише ген. Денікін з монархічним ладом. Заїхали до школи, де большевики ранених постріляли. В стіні, біля якої це робилося, багато ще було дірок від куль. Привели й недостріляного козака, що впав ранений, а потім його потайки вилікували. Він переповів усю історію розстрілу понад 150 ранених.

Зайшли на декілька господарств, на яких гості зразу звернули увагу на написи на косарках, сівалках: Джонстон, МакКормік, Нью-Йорк, Філадельфія. Познайомили з тим, що до Японської війни Кубань одержувала всю сільсько-гospодарську машинерію лише з Америки. В. М. пригадав най-свіжіший приклад з закупом в Царгороді американського шпагату для сногов'язок. Станичний отаман запросив на коротку гостину, після якої 3-ма тачанками по троє коней у кожній виїхали до Катеринодару (18 км.). Дорога була з пилуюкою й вибоянами. Заїхали на фарму, де забито ген. Корнілова, і розповіли, як большевики викопали його тіло

і знущалися з нього, тягаючи по місті. Заїхали до Чистяківського, штучно насадженого гаю і познайомили гостей з його історією. Уже вечеріло, коли повернулися до міста. Гості пішли митися в купелях і по вечері лягли на відпочинок, а В. М., заскочивши додому, щоб обмитися й почиститися від пилуки, навідався на засідання уряду; доповів про те, що вважав за можливе, щоб не пошкодити справі.

На другий вечір американцям улаштували в Дівочому інституті скромне прийняття, на якому були: Курганський, К. Безкровний, В. Іванис, інж. Ланко, американський журналіст, Смітс і його адъютант, три перекладачі. Вечеряли у великий, гарно прибраній, зі сценою, головний залі, посуд був срібний. Коли вже закінчили споживати пребагаті й різноманітні страви й приступили до шампанського з Абраудюрсо, тяжкі оксамитні завіси розсунулися, і на естраді стояло близько 150 прекрасно вбраних в темні черкески при срібних кінджалах з поясами сіваків — від десятилітніх починаючи до сивих дідусів. Тінню з'явився помічник диригента Тараненко (помічник вже тоді широко знаного Кубанського диригента Концевича) і... полилися хвилі «Ти Кубань» (Кубанський гімн). Всі встали. Після цього був виконаний американський гімн. Далі був даний концерт історичних, жартівливих, колискових пісень, але це співали мистці професіоналісти. Хлоп'ячі soprano (дисканти), як срібні дзвіночки прекраснітенори й колоритні баси з надзвичайною дикцією. Репертуар майже самий український. (Ой, з-за гори, з-за лиману, Почаївська, Зозуля, Щедрик і т. д.) Полк. Смітс звернувся до Курганського й В. М. з пропозицією відпустити цей хор до Америки і він мільйони доларів заробить за одне турне. Коли заспівали «А вже літ із двісті»... у сусіда К. Безкровного й журналіста Чапського закапали слези. Кузьма Якимович почав його розпитувати, звідки його батьки прибули до Америки, і виявилось, що з Поділля. Так американські гості перебули в Катеринодарі, аж поки в Новоросійську все було завантажено. Полк. Смітс прислав і обидва самоходи, якими користалися прем'єр і В. М.

Коли В. Іваниса призначили членом Уряду трогівлі й промисловості, він рішив послідовно виконувати постанови Рад. Свое завдання він так формулював у головних рисах:⁶⁾ «Основою економічної політики буде та засада, що відомство Торгівлі й Промисловості не повинно й не буде ні продукувати, ні торгувати. Відомство буде по-можливості вести власні торговельні операції й передавати їх тим, кому вони належать: кооперації й приватному капіталові. Дру-

⁶⁾ Покровський. «Деникинщина», ст. 201-202.

гою підвальною моєї праці у відомстві буде той принцип, що ні один фунт наших товщів не може бути випущений з нашого краю без покриття їх товарами, яких потребує населення... Маючи нашу сировину, ми можемо одержати все, що нам потрібно, якщо тільки не буде різних впливів і сторонніх віянь та більш-менш налагодиться транспорт. Всі бажають товщів і хліба, а цього в нас багато. Роля відомства Торгівлі й Промисловості буде виключно регулююча й контролююча.» Оци декілька рядків з довгого інтерв'ю В. Іваниса свідчили, що економічній політиці часів кабінету Сушкова приходить край. Якщо раніше слухняно пленталися за «Особим Совещанієм» і виконували всі вимоги командування Добромарії, то тепер відомство ні з яким «Особим Совещанієм» рахуватися не буде. Це інтерв'ю з'явилось на другий тиждень по зформуванні кабінету Курганського. В. М. сподівався, що хтось із колег, прихильних до Добромарії, виступить з цього приводу на засіданні уряду: справа продискутується і знайдеться курс, з яким погодиться або ні новий член уряду. Проходить після цього одне, друге, третє засідання уряду й ніхто не заїкається. В. М. радиться з К. Безкровним, як бути. «Авжеж треба робити, що вважаєте корисним для краю, — сказав Безкровний, — бо я сумніваюсь, чи хтось із них читав оте інтерв'ю. А як і прочитав, то подумав, нехай спробує..., а моя хата скраю»...

Член Уряду продовольчих справ Верещака був слухняним виконавцем отам. Філімонова і, як це й було за Сушкова, робив усе, щоб якнайбільше кубанської сировини передати Добромарії. Все це дуже перешкоджало діяльності відомства торгівлі й промисловості, і В. М. після це одного випадку на ґрунті договору з американцями подався до демісії. В наслідок цього в уряді постановлено питання про усунення Верещаки. Верещака по-дитячому став просити В. Іваниса — не настоювати на його відставці, що він (Верещак) кориться й буде робити все, як накажуть. Однак В. Іванис не погодився. Військ. отаман Філімонов довго намагався затримати свого приятеля Верещаку, але Курганський і Зак. Рада настояли на цій відставці.

На місце Верещаки був призначений І. П. Тимошенко, що був завідувачем торговельного відділу відомства торгівлі й промисловості. Він пообіцяв дотримуватись вказівок В. Іваниса. Цієї обіцянки він не порушував, а вів самостійницьку політику, хоч, коли вступав до відомства торгівлі й промисловості, називав себе централістом. Тоді цій заяві В. Іванис не надав значення.

Спритніше обкраював інтереси Кубанщини член Уряду фінансів А. А. Трусковський. Цей усміхнений денді був до сить рафінований москалик (ніби с.-р., його розпорядження

були хитріше побудовані. Він понаробляв з Добармією, Доном та іншими сусідами торговельних і товарообмінних договорів, у яких явно упосліджував Кубань. В. Іванис майже всі їх відкінув, чи заступив новими, в яких забезпечувалися інтереси Кубанського краю. Очевидно, все приписувалося самостійництву, хоч в дійсності В. Іванис все робив сам, як умів, не радившись ні з кругами Законодавчої Ради, ні навіть з прем'єром, бо всі вони були ще менше компетентні в цих справах. Часом ще можна було скористатися з поради М. С. Рябовола, але він рідко мав час. А. Трусковський був надзвичайно гнучкий і треба було багато зусиль прикладти, щоб змусити його виконати постанову Крайової Ради і приступити до друкування кубанських 50 коп. (едині гроші, що видрукувала самостійна Кубанщина) та 50 карб. донського зразка. Це було тим потрібніше, що Донщина і Добармія, побачивши, що кубанська політика починає потроху збочувати з московського шляху, почали затримувати видачу Кубанському урядові своїх грошових знаків. Але особлива млявість, яку виявив Трусковський у цій справі, його вислужництво перед Добармією і його темна історія з закупівлею мануфактури в Одесі (до кінця існування Кубанської держави залишилася нез'ясованою претензія контрагента Трусковського до Куб. уряду після цієї операції — в сумі одного мільйона карбованців), перешкоди, які він робив відомству торгівлі і промисловости, викликали в бюджетній комісії Законодавчої Ради інтерпеляцію. Вислухавши пояснення Трусковського, комісія визнала його фінансову політику за невідповідну незалежності Кубанського краю й висловила йому недовір'я. Вигнаний міністер негайно одержав собі посаду в «Особом Совещанні», на якій залишався до остаточного краху Добармії.

На місце Трусковського призначено Володимира Петровича Радіонова — козака-лінійця з вищою освітою, яку він одержав у Швейцарії. Працював він на відповідальніх посадах в управлінні Чорноморсько-кубанської залізниці, в кооперації, в банках і в обласному продовольчому комітеті. Він довго терся поміж українськими колами і не був безоглядним неділимцем, але й без усякого самостійницького нахилу. Він був цілком порядною людиною, але зовсім безініціативний. Його дехто називав «смутним демочком, духом вигнання». За його урядування справа фінансової незалежності й упорядкованості наперед також не посунулась.

Законодавча Рада й Уряд на кожному кроці відчували брак своєї армії. Неділимці доводили, що Кубанщина не може мати її, бо їй бракує відповідного матеріялу (вони не хотіли чути, що кубанці з давніх-давен, з Запорожжя, мали всі основні елементи армії: піхоту (пластунів), кінноту й

артилерію (й все це не абияке) і, розуміється, мали й потрібні кадри старшин. Перед очима були донці, у яких протягом півроку Краснов організував молоду армію з усіма видами зброї, хоча до цього вони регулярникі піхотних частин не мали. Командування Добрармії завзялося ні за що не допустити до створення Кубанської армії. В цьому йому, як уже не раз згадувалося, старанно допомагав міністер військових справ ген. В. Г. Науменко, кубанський похідний отаман, який на всі лади у цьому відношенні саботував заходи Ради. Остання все ж не облишала думки про Кубанську армію.

Добрармія дуже добре розуміла, що виділення декількох десятків тисяч кращих козаків у Кубанську армію зменшить політичну вагу її — як у звільнених від большевиків місцевостях, особливо на Україні, так і в очах союзників. Проводирі Добрармії, звичайно, демагогічно твердили, що домагання створити Кубанську армію — це примха купки політиків-честолюбців, що сама військова маса не хоче ніякої Кубанської армії й не покине рядів Добрармії. В дійсності ж було якраз навпаки. І це стверджувала своєю поведінкою сама Добрармія. Військові частини праґнули своєї армії, свого командування, своїх офіцерів, бож це було столітньою традицією і за царату (сам Денікін визнавав, що козаки не хочуть «салдатських» офіцерів і не люблять їх). Та козаки були розкидані по великому фронті від Волги до Дніпра, часто в малій кількості поміж чужого, а то й ворожого оточення, під чужим начальством. А слід пам'ятати, що кубанці були призвичасні до твердої дисципліни. Виявити свої бажання та ще в колективній формі кубанські козаки не могли. Вони це робили в приватних розмовах з окремими політичними чи громадськими діячами, про що довідувалась і Добрармія. Знаючи це, короткозоре командування шукало виходу в розсварені кубанських частин з кубанськими провідними політичними колами, зокрема з діячами Законодавчої Ради.

Все постачання — амуніцію, зброю й одежду командування Добрармії одержувало безпосередньо від союзників. При розподілі допомоги кубанці завжди упосліджувалися: їм або нічого не давали, або давали в такій незначній кількості, що не можна було задовольнити основних потреб. Наприклад, коли англійці навезли одягу, то й кубанці просили дати їм, але на це добровольці єдино відповідали, що англійський одяг кубанцям не підходить, бо вони мають здавна свою уніформу, якою гордяться. Це глузування дуже ображало козаків, які не мали де дістати матерії, щоб попити по своїй вподобі одяг.

А масові були випадки, коли захоплених червоноармійців

(«своїх руських Ванюх, калузьких Пяпрух» тощо) одягали у все новеньке, як слід озброювали, а вони при першій нападі, на очах піводягнених, роззутих, зле озброєних кубанців, знову перебігали до «сваїх»... Не маючи з чого шити інший одяг, чи й звуття, лишалося одягатися і взуватися за рахунок ворога, роздягаючи й роззужаючи полонених. Спритні ж та меткі агенти Добрармії пояснювали козакам, що все лихо в тому, що вони мають Раду і свій Уряд, які не дбають про них, а самі багатіють, сидячи за «ліччю». Якби, мов-

B. N. Radionov — член Уряду по Відомству фінансів

ляв, отих ледаць не було, то козакам все дав би Денікін. Звичайно, все це був наклеп. А багато в чому завинили військовий отаман Філімонов та такі кубанські «патріоти», як ген. Науменко, які часто казали командуванню Добрармії, що кубанці ні одягу, ні звуття не потребують, бо вони скрізь приходять першими і все одержують від населення.

Кінноті і артилерії бракувало коней. Часто-густо по декілька день не бачили куска хліба, особливо після того, як Кавказька армія, основний контингент якої становили ку-

банці, почала посуватися на північ, вздовж Волги, до Камішина. Очевидно, що всі ці браки не були з вини Ради чи й Уряду, а їх безпосередніх керівників — ген. Науменка та Добрармії. Рада постійно вказувала ген. Науменкові на потребу зробити те й друге для кубанських частин, вимагала створити, нарешті, з них окрему армію, якою б легше було й заопікуватися. А ген. Науменко, слухаючись Денікіна, не дбав ні про окрему армію, ні про поліпшення постачання для Кубанських частин, пильнуючи того, щоб їм не було краще, ніж добровольцям. Рада не шкодувала коштів на армію. Кубанські офіцери одержували платню значно вищу, ніж добровольчі. Це дуже дратувало Денікіна й він настоював на зрівнянні з добровольцями. Рада завжди асигнувалася на Кубанські частини більше, ніж вимагало військове відомство. Науменко таки навмисне гальмував творення Кубанської армії. Коли йому стало важко тримати свої позиції під натиском Закон. Ради, він пробував спровокувати Кубанські частини, щоб вони висловились проти Ради. З Кавказького фронту прибула до Катеринодару делегація на чолі з полк. Товстиком «інформувати Раду про недостачу в Кавказькій армії коней і людей». У Військовій комісії Ради показано делегації, що Рада дала на коней вдвічі більше, ніж жадав ген. Науменко, а людей бракує через те, що Денікін посилає їх на інші ділянки фронту, розлорошуючи між добровольцями.

Хліб на фронт посылався у значно більшій кількості, ніж було потрібно, але він не йшов за призначенням. Залізниці були в розпорядженні Добрармії, і не тільки окремі вагони, а цілі потяги в дорозі кудись зникали. Коли Кубанські частини дійсно голодували між Царицином і Камішином, то між Тихорецькою та Царицином зникло 120 вагонів хліба, надісланих Кубанським урядом для цих частин. Все це попадало в бездонні кишені Добрармійської адміністрації. Полк. Товстик виявився колегою В. Іваниса по двокласовій школі в ст. Полтавській, і вони могли по-приятельськи поговорити. Сумні інформації делегація могла привезти ген. Врангелю, що командував тоді Добрармією.

Замість творення Кубанської Армії, щоб підбадьорило кубанські маси, Науменко далі викручувався, як міг, аби лише затримати той стан, який політично сліпий Денікін створив і боявся допустити найменшу зміни. Денікін хизувався тим, що може кубанських козаків перекидати по різних ділянках фронту, як хоче, а не підозрівав, що таке самоправство почало вже давно не подобатися не тільки старшинам-кубанцям, а навіть козакам. Науменко напочатку, ніби для підготови Кубанської армії, у Закон. Раді домагався затвердження штатів походного отамана. Однаке Рада

ухвалила: «1) штати відхилити, 2) доручити членові Крайового уряду у військових справах розробити та внести в Законодавчу Раду питання про організацію Кубанської армії та штатів штабу командувача Кубанської армії, а також реорганізувати, в зв'язку з штатами, штаб кубанського козацького війська».¹⁰⁾

А Науменко, замість виконати цю ухвалу, звернувся з запитом до всіх вищих начальників Кубанських частин, як вони дивляться на можливість і потреби формування Кубанської амії.

Натурально, що всі ці начальники, яких призначив і міг звільнити хоробливо-ворожий до Кубанської армії ген. Денікін і серед яких було досить і не-козаків відповіли, як того бажав Науменко: «Створення Кубанської армії неможливе і не тільки не потрібне, а й шкідливе». Лише ген. Гейман, член Військової комісії Крайової Ради, насмілився висловити протилежну думку, за яку він і голосував у Раді, за що ген. Врангель усунув його від командування бригадою. Офіційно ж мотивувалося тим, що його бригада грабувала й мала багато дезертирів, хоч в інших частинах були більші грабунки й дезертирства, а командирів їх не тільки не усували, а ще й підвищували по службі.

Ось так зібрали аргументи, Науменко хоче на них спертися і вносить удруге на розгляд Законодавчої Ради штати походного отамана. При чому, він рішуче відмовляється виконати постанову Крайової Ради про створення Кубанської армії. Як мотиви до відмовлення, висуває малу кількість людей в кубанських частинах, негативне ставлення до Кубанської армії з боку командирів стрійових частин і незгоду з цим командувача добромії ген. Денікіна По такій заяви Закон. Рада висловила недовір'я Науменкові, як членові Уряду військових справ, після чого він іде в відставку. Денікін же за вірну службу Добрармії признає ген.-майора Науменка командиром Корпусу в Кавказькій армії, хоч він не мав стажу й командування полком. Кавказькою армією тоді командував ген. Петро Миколайович Врангель, барон шведського походження, народжений 1878 року, гірничий інженер по освіті. В Японську війну вступив до армії доброольцем. По цій війні вступив до академії генерального штабу і лишився при війську. В I-у світову війну виступив ротмістром Конногвардійського полку. Перед виступом ген. Кірнілова проти Керенського він вже командував кінним корпусом на Румунському фронті. Пізніше працював у штабі Верховного Головнокомандувача до захоплення влади большевиками. Потім він пробрався до Криму, де перехо-

¹⁰⁾ Покровський. «Деникінщина», ст. 167.

вався до кінця серпня 1918 року, а звідти прибув на Кубань, де був призначений командувати І-ю кінною дивізією. Він взяв активну участь у звільненні від червоних Кубанщини, Ставропольщини й Терщини, взяв Царичин і на північ вздовж Волги дійшов до Сарепти. Звичайно, його дуже швидко підвищували: за погром большевиків на річці Маничі його підвищено в командувачі кінного корпусу (листопад 1918 року), а на початку травня 1919 року стає командувачем новозформованої «Кавказької армії». Генерал Врангель був хоробрій і ініціативний генерал, але й дуже честолюбний. А це штовхало його на виступи не лише військові, а й політичні, хоч у цьому відношенні він був, як і більшість російського офіцерства, мало підготований. Політичних проблем для Врангеля не було, він усе рубав «з плеча»...

Науменка заступив урядовець ген. Звягінцев — козак-чорноморець, людина покірна, що майже весь вік прослужила по канцеляріях. Був це служака, але без ініціативи, здається, монархіст, ані скілечки не грішив кубанським патріотизмом. Питання Кубанської армії для нього було страшним, бож проти того був сам ген. Денікін... Так справа Кубанської армії за кабінету Курганського наперед не посунулась, лишившись яблуком спокуси.

Освітне відомство уряду якось лишалося пасинком. З національного боку урядово ніхто не виявляв будь-якої ініціативи. В ст. Полтавській організували учительську семінарію з українською мовою навчання. Може постала якась парада українських вищепочаткових шкіл — завдяки місцевій ініціативі. Загально ж збільшено кількість шкіл, звернено увагу на поширення вищепочаткових шкіл, упорядковано справу з політехнікумом (постало було два політехнікуми — державний і приватний. Їх об'єднали в один — із скасуванням станового козацького характеру, що його на початку мав державний). Нічогосінько не зробила у цьому відношенні й Законодавча Рада. Її освітню комісію очолював П. Л. Макаренко — балакун і хоч ніби ініціативний, але в найближчій галузі проявив цілковиту байдужість. Навіть організувати учительський з'їзд не спромоглися.

Відомство народного здоров'я розширило по краю цілу мережу шпиталів, повідкривало амбулаторії, організувало притулки. Д-р Привалов ворушив, як можна було, відчуваючи брак і персоналу і медикаментів. Боротьба продовжувалась і крім ранених, багато пошесніх хвороб з'явилося, як тифи, дизентерія тощо.

Дещо пощастило робити у відомстві юстиції. Реформовано архаїчний суд горців і пристосовано його до системи мирового суду. В останньому також введені поліпшення,

які вже існували по інших місцях Росії, а на Кубані їх не було. Прийнята ухвала відкрити окружний суд в Армавірі. Підготувалося відкриття судової палати в Катеринодарі, що дуже занепокоїло «Особое совещаніе» і Денікіна.

Питання про завершення своєї власної судової організації утворенням власних відповідних судових установ у Кубанському краї не було вирішено. З наказу ж уряду кубанські судові установи припинили зносини з Новочеркаською судовою палатою, як зверхньою інстанцією. Після утворення сенату на Донщині, за згодою останньої з Добармією, у неділимців виникла думка підпорядкувати собі через цей сенат Кубанщину хоч у судовому відношенні — «на законном основании». І от сенат, обминаючи уряд, надсилає до всіх кубанських судових установ повідомлення про початок своєї діяльності і пропонує надсилати судові справи йому. Ні одна з кубанських судових установ на це не пішла, хоч стан правосуддя і був глибоко ненормальним через брак судової палати і правосильної касаційної інституції. В той же час між урядом і «Особим совещаніем» починаються переговори в справі приєднання і Кубанщини до Новочеркаського сенату. Невідомо, чим би скінчилися ці переговори, якби не трапилася пригода з відкриттям судової палати.

Вважаємо, що якби справа з сенатом не була вирішена, але закон про судову палату, виданий ще урядом Сушкова і потім схвалений Законодавчою Радою, мусив бути впроваджений у життя, бо того вимагали інтереси Кубанщини незалежно від того, в якому зв'язку з Донщиною й Росією вана буде. Уряд доручас своєму членові Уряду юстиції Д. Н. Потьомкіну відкрити палату. Потьомкін Д. Н. — присяжний адвокат, киянин; соціал-демократ плеханівської групи. Вважаючи себе також українцем, висловлювався проти «крайностей українофільства» і сепаратизму. До Добармії ставився негативно через її реакційність.

Як тільки Потьомкін приступив до укомплектування штатів палати, довідались про це неділимці й відразу стали цапки, як дикий кінь. На їх думку, навіть своя судова палата була для Кубанщини недопустимою самостійністю. До Катеринодару прибув з Новочеркаська прокурор Новочеркаської судової палати Єрмоленко, член партії к.-д., людина, що близько стояла до донських кадетів (Харламов і інш.) та денікінського міністра юстиції Челінцева, теж кадета. Нікого не запитавши й нікого не попередивши, він (Єрмоленко) з'являється в окружний суд і, використовуючи свій авторитет прокурора палати та особисті зв'язки (раніше він був членом Катеринодарського окружного суду), починає намовляти, щоб ніхто не згоджувався вступати до складу Катеринодарської судової палати, а прокуратурі навіть і

погрожувати (йому пощастило нагнати страху, і дехто зрікся був своєї згоди увійти до складу Палати).

Довідавшись про цю агітацію, член Уряду Потьомкін при зустрічі з Єрмоленком вказав йому не лише на некоректність його поведінки, а й на незаконність (мовляв, людина приїздить до сусідньої союзної держави й підбиває її урядовців на саботаж урядових розпоряджень). На це малорос Єрмоленко, не моргнувши оком, відповів, що таке зауваження недоречне, бо Катеринодарська палата є незаконною установою. На запит, чому вона незаконна, коли вона відкривається на підставі закону, який буде ухвалений тим самим шляхом, яким ухвалюються й закони на Донщині, які він, Єрмоленко, з обов'язку прокурора мусить боронити, — Єрмоленко відповів: «Ніяких донських законів я не визнаю, бо для мене існують лише закони «Особого Совещання», а все, що ці закони не санкціонують, є беззаконіє». Отакий жалюгідний неділімінець вискочив у постаті прокурора!

Чутки про цей випадок донського прокурора страшенно обурили кубанські провідні політичні кола, які навіть вимагали арешту його й віддачі під суд (коли б Єрмоленко так скоро не довідався і крадьжкою не відіхав до Новочеркаська, то це, можливо, й сталося б). Та все ж Кубанський уряд визнав за потрібне повідомити Донський уряд про те, що робив і пропагував Єрмоленко, перебуваючи в Катеринодарі. Донський уряд не відгукнувся на цей документ.

Потьомкін все ж таки продовжував далі організовувати палату. Він зробив потрібні призначення. Визначив день урочистого відкриття, закликав військового отамана та інших почесних гостей. Та все це було загальмоване.

Денікін надіслав Філімонову листа, в якому, крім зауваження, що палата зовсім не потрібна Кубанщині, населення якої може й надалі, як і раніше, їздити й судитися до Новочеркаська, була заява, що він не може дати ніяких гарантій (іх ніхто і не просив), що російська влада визнає Катеринодарську палату, і що ті судді та тов. прокурора, які мали б увійти до її складу, не залишаться після скасування їх палати без посад. Цього примітивно-глупенького листа не сподобав і... Філімонов. Він його переслав Потьомкіну з писемною заявою, що він особисто вважає за потрібне відкрити палату і всю відповідальність за це бере на себе. Радячи Потьомкіну відкрити палату, сам Філімонов, щоб не бути при цьому, виїхав до П'ятигорська.

Але Потьомкін не отримав належної підтримки з боку провідників Закон. Ради. Члени Ради, за своїм звичаем, почали щось крутити й хитрувати, зв'язуючи для чогось це просте й ясне питання із справою сенату (чи відкрити свій, чи приєднатися до Новочеркаського). При такому ставленні

до справи парламентарних чинників Потьомкін відкрити палату не наслідився. В. М. і Безкровний на цю історію обурилися, але мусили й таку пілюлю проковтнути.

Досить часу й праці забрала урядові «земельна реформа». Для цього створили цілу систему органів, які повинні були здійснити. Кожний відділ мав свою «Землевпорядчу комісію», а всі (7) вони підлягали «Особливому присутству в справах Крайового земельного фонду і землевпорядкування». Персональний склад органів був мішаний: почасти виборний, почасти призначений урядом. Перший переважав кількісно, але стояв на чолі і виконував усю працю останній. Діяльність комісій і фонду нормувала окрема інструкція, складена на засадах судового процесу (обидва ці закони розроблені ще за часів Сушкова).

Самий матеріальний земельний закон (його проект) був складений на засадах с-д. програми (автором цього й попередніх двох законів був соціал-демократ (меншовик) Ф. Д. Мішковський, ярославський присяжний адвокат, зросійщений українець з Курщини, якого революція закинула на Кубанщину). Завдяки персональним зв'язкам, він став керівником відділу Земельного фонду міністерства хліборобства, на чолі якого був соціал-демократ Д. Є. Скобцов — москвофіл. Цей проект читався на багатьох засіданнях. Він був нудний, відчувалося в ньому багато штучного, надуманого. Уряд, зрештою, прийняв цей проект з деякими змінами.

Коли ж подали його до Законодавчої Ради, то Земельна комісія її поставилась до цього проекту вороже. Головою комісії Ради був Федір Тихонович Аспидов (козак-лінєєць, с-р, студент Московської Петровсько-Розумовської Академії), який збещав соціал-демократичну творчість і виробив у комісії свій есерівський проект. Обидва проекти мали більш теоретичне значення і при здійсненні їх, мабуть, довелося б багато вносити поправок. Головне ж, що цими проектами обходилося городовиків, а це наперед робило цей проект непридатним на дальнє майбутнє. Ф. Аспидов мав більш-менш добре стосунки з гуртком братів Макаренків, які також були за проект Комісії. Доповідав про цей проект осавул-учитель Л. В. Білашов (козак ст. Курчанської, чорноморець). Тихцем цей проект прийняли, а урядовий відкинули.

З цього Уряд мав би зробити висновки й податися до димісії, але цього не сталося, бо та справа нікого по-справжньому не цікавила. Було багато інших, «гарячіших» справ. Послідовний у цьому відношенні член уряду (член Уряду хліборобства) Д. Є. Скобцов пішов у відставку, ні в кого не викликавши помітного співчуття. На його місце прийшов Г. С.

Голуб, козак-лінесьєць, доцент однієї з вищих Харківських шкіл.

Через те, що в опрацюванні земельного закону взяли участь російські есери, він де в чому наближався до закону, який ухвалили Всеросійські Установчі Збори. Цим законом приватна власність на землю касувалась, отже землю проголошено добром усього краю. Право користуватися землею на засадах рівності надається тому, хто на ній працює. (Для козаків, горців і корінних навгородніх зробили виняток: вони одержують пай, хоч би й не працювали на землі).

Але й есерівський дух не врятував закону від основної риси Кубанської політики — станової виключності. Право користування землею, водами, лісами й ланами краю надається в першу чергу всім корінним мешканцям краю, а потім уже й решті населення, яке господарює на землі, а також і крайовим громадським установам. Та в той час, як корінне населення має право на землю незалежно від того, чи воно само господарює на ній, чи здає її в аренду, некорінне має це право тільки тоді, коли само господарює. Така ж риса помітна і у відношенні до військових земель. Закон не спішиться з передачею їх до земельного фонду: там лише зазначено, що порядок і способ цієї передачі буде визначений окремим законом.

Слід згадати про Російські Установчі Збори, іх не забуто в цьому законі. До Крайового земельного фонду відходять землі, які вважаються переданими у власність Кубанського краю і знаходяться в розпорядженні краївої влади з 6-го січня 1918 року (день вимушеної припинення праці Всеросійських Установчих Зборів). Виходить, що нібито кубанський законодавець з цього моменту дістає право на самостійну організацію краївого життя і ним це право виправдує.

Ці «соціялістичні експерименти» земельного закону кубанців, звичайно, злякали Добрармію. Дізnavшись про зміст лише законопроекту, пом. Денкіна ген. Абр. М. Драгомиров звернувся листом до військового отамана, в якому заперечив право Кубанщини розпоряджатися козацькими землями, цим «добром російської казни», і попередив, що той член Кубанського уряду, який відважиться посягнути на них, виконуючи кубанські закони, відповідатиме персонально перед російською владою.

Казенні землі на Кубані були весь час у розпорядженні Кубансько-Чорноморського Управління Державних Маєтків, яке перебувало в Катеринодарі. Це Управління не визнавало Кубанських законів і Кубанського уряду, хоч одержувало утримання з Краївої казни. Ні один кабінет не на-

смілився поставити цих «руських людей», що паразитами засіли в цій установі, на відповідне місце. Лише в 1920 р. прем'єр В. Іваніс наказав майже силою забрати все діловодство казенних земель на Кубанщині і передати кубанським урядовцям.

Особливо тяжко доводилося відомству торгівлі й промисловості, що мало якось упорядкувати господарення промисловими й сільсько-господарськими товарами краю. Більшість цих товарів продавалося по твердій (установленій урядом) ціні, що була, звичайно, нижча, ніж на вільному ринку. На Кубань наїхало пребагато спекулянтів, які намагалися все скуповувати по низьких цінах, якось вивезти за кордон краю і продати за тверду валюту чи обміняти на товар, який можна ввезти до Кубанського краю і продати по найвищій ціні. Оці «легалізовані» грабіжники діяли поодинці і організованими бандами під фірмою різних торговельних товариств, частіше зареєстрованих при «Особому Совещанні». З цих товариств особливим хижакством вславилося т-во під назвою «Трансторг», негласними учасниками якого були А. В. Кривошеїн, кол. царський міністер хліборобства, і прем'єр ген. Врангеля в Криму, ген. Лукомський, який свого часу був головою «Особого Совещання», та інші.

Великому розгулові цих високих добровольчеських панів певною перешкодою був наказ Кубанського уряду з 21 серпня 1918 р., ч. 55: «З метою успішного ведення заготівлі продовольчих продуктів для потреб армії, як також правильного розподілу в межах Кубанського краю продуктів для потреб населення... прийняття для відправи й вивозу за межі Краю без відповідних в кожному окремому випадку дозволів Уряду і його відповідних органів всякої сировини — забороняється».¹¹⁾

Але спекулянти спритно використовували антагонізм між Добрармією й Кубанським урядом. Вони легко одержували посвідки від установ Добрармії, що вони для неї працюють, а тому кубанська установа мала давати їм дозвіл, бо... для армії. В Добрармії одержати посвідку було легко, бо там з самого початку панувало фантастичне хабарництво. Тим же шляхом хижаки добували наряди на залізницях і дуже часто під фірмою воєнних вантажів везли з Кубанського краю масло, олію, саломас, сало, хліб і т. ін.

Отими дозволами торгували відкрито й титуловані особи та персони з високим урядовим становищем. Одного дня в Катеринодарській кав'яні, на головній вулиці, заарештовано юрист-консула денікінського міністерства торгівлі та одну княгиню, коли вони перепродували один одному наря-

¹¹⁾ Приказы и Цирк. Кубан. Кр. Прав. за 1918 г., вып. I, ст. 26-27.

ди. Спроби Кубанського уряду звернути увагу проводирів Добрармії на такий неможливий стан речей ніяких наслідків не давали. Захоплені успіхами на фронті (доходили до Орла!), вони до всього були глухі й сліпі щодо Кубанщины, то почали систематично прикладати вислів Денікіна: «зреєт на Кубані ізмена і предательство...»

За якийсь місяць було встановлено, що Кубань, в порівнянні з Донецькою, не кажучи вже про Терщину й Ставропольщину (там господарила Добрармія), була економічно найміцнішою і найбагатшою на сировину. Громадські й приватні шпихліри були на Кубані переповнені, хоч вона майже сама годувала армії Турецького фронту. В мирні роки з Кубані все збіжжя експортувалося за кордон. В часи війни цей експорт припинився, а з 1917 року через майже безугавні війни посівна площа зменшилася, а в ході війни значна частина посівів була втрачена. Та все ж і в 1919 році посівна площа Кубанщины дорівнювала засіву 1926 р. Для експорту, за підрахунками Статистичного відділу уряду, Кубанський край лише з однорічного збору врожаю мав пудів і по тодішніх цінах у фунт. стерлінгів:¹²

Пшениці	26,400,000	пудів вартістю в	2,861,750	фунт. стерлінгів
ячменю	22,900,000	"	1,986,200	" "
кукурудзи	8,700,000	"	696,000	" "
картофлі	2,100,000	"	168,000	" "

Від попередніх урожаїв у Краї було невивезеного збіжжя ще мільйонів 60 пудів, оцінюваних тоді на 6,000,000 фунт. стерлінг. З технічних рослин на Кубанщині всі склади були заповнені тютюном (2 мільйони пудів). За 1 пуд тютюну тоді англійці платили 6,8 і 14 фунт. стерл., залежно від якості, а кубанський тютюн був переважно вищої якости. Якщо взяти пересічну якість тютюну, то вартість його становила не менше 16 000 000 ф. ст.

Пісної олії (переважно соняшникової) Кубанщина сама продукувала більше, ніж уся властива Росія. Там найбільше олії продукувала Воронізька губ., але вона за панування большевиків і довгої на цій території боротьби втратила можливість експорту олії. В Кубанському краї в шпихлірах було 13,193,000 пуд. соняшникового насіння, з якого можна було мати олії приблизно на 1 мільйон. ф. ст. Oprіч цього на складах лежало для експорту олійних продуктів:

Бутирину (замість коров. масла)	20,000	пуд. варт. в	24,000	ф. стерл.
саломасу (твірдий товщ.)	300,000	"	525,000	" "
макухи	7,210,000	"	164,388	" "

¹²) Дані «Статист. Економич. Отдела Ведомства Торговли и Промышленности, Вып. 3, за сент. мес. 1919 года».

Запас поташу (2 мільйони пуд.) оцінювався в 525 000 ф. ст., а вовни (75,000 пуд.) в 45,000 ф. стерл. Разом Куб. Край мав тоді експортної сировини по тодішньому курсу цін не менше, як на 30 мільйонів фунт. стерл.

Отже, як влучно характеризує Покровський (Покровський. «Деникинщина» ст. 200) «серед бурхливого моря громадянської війни, серед цілковитого економічного розвалу й зупожіння, в наслідок цієї війни й згубної економічної політики, на величезному просторі, захопленому у большевиків Добрармією, Кубанщина була дорогоцінною перлиною, до якої простягалися руки і кооператорів, і промисловців, і командування Добрармії, і просто людей легкої наживи»... Гріти руки допомагала слухняність Куб. уряду і тверді ціни. Агенти Добрармії й Дону закуповували по твердих цінах або близьких до них сировину на Кубанщині, а продавали її по значно вищих цінах. Що це означало, які бариші попадали в кишені Добрармії й Донуряду чи їх агентів, які урядові операції провадили, вплітаючи в них і свої власні, свідчить наступна таблиця Відомства торгівлі й промисловості Куб. краю:

У 1-шій половині вересня були такі ціни:

У карбованцях:		Кубанщина	Ростов и Дону	Георгіївськ	Новоросійськ	Темрюк-ІІ.	Катеринодар	Потіава
Пшениця	1 пуд	54	87,5	110	120	150	122,5	150
Овес	"	36,1	77,5	55	87,5	—	85	75
Ячмінь	"	33,3	47,5	50	82,5	60	—	80
Кукурудза	"	39,7	46	75	82,5	55	—	—
Мука	"	108	140	170	170	190	220	300
Макуха	"	11,4	30	—	—	—	—	—
Сон. олія	1 футт	8,15	13,10	11	—	12	17,7	23
М'ясо волове	"	5,99	11,6	—	12	—	14	18
М'ясо баракина	"	7,66	12,9	—	16,5	—	18	16
М'ясо свиняче	"	6,99	15	—	16,5	—	24	22
Сало свиняче	"	21,3	50	—	—	—	80	75
Сукно	1 аршина	90	220	—	280	—	—	—
Шідошва	"	70	165	—	—	—	—	—

Про одного з таких агентів Донського уряду М. С. Мартуліс у своїй книзі «Год интервенции» (т. III, ст. 177-178) оповідає зі слів І. В. Тітова, кол. тов. міністра Тимчасового російського уряду, таке: «Під час Денікініади понад 30 московських фірм з ініціативи «патріотів» Х... організували могутній синдикат, який одержав монополію на добування для Донщини валюти, для чого йому було надане необмежене право вивозу вугілля і хліба з Краю і ввозу мануфакту-

ри, а також 100 мільйонів карбованців (донських) для обігу. На чолі синдикату, головою його, стояв А. В. Кривошайн. Донський міністер Торгівлі, який добився для синдикату дозволу від свого уряду, одержав посаду директора розпорядчика з контрактом на 5 років по 120,000 карбованців на рік. Добившись від уряду дозволу, зараз же пішов у відставку.»

Грабіж Кубанського Краю буде ще виразнішим, коли познайомиться з сталими твердими цінами, що весь час існували (за 1 пуд):

	Купівля	Продаж за межі Краю
На птевницю	35 карбованців	52,5 карбованців
„ овес	82,5 "	48,75 "
„ ячмінь	32 "	47,5 "
„ муку	48 "	77,5 "
„ кукурудзу	29,5 "	45,0 "
„ сон. олію за 1 пуд	58,3 "	90,0 "

З цього бачимо заробітки на вивозі сировини з Куб. краю і значення Статистичного управління в Куб. уряді, яке все це відкрило й розпочало контроль. Наживалися спекулянти й на крамі, який вони привозили на Кубанщину. Це ілюструє така табличка:

у 1-ї половині вересня коштував —
в Ростові в/Дону Новоросійську Кубанській есплані

1 фунт цукру	50 карб.	55 карб.	68 карбов.
1 чаю	180 "	120 "	299 "
1/4 ф. тютюну	15 "	12,3 "	37 "
1 кус. туалетного мила	5 "	"	18 "
1 коток піток	21,7 "	16,5 "	24,5 "
1 пара жіночих папчіх	" "	70 "	147 "

За таких умов за серпень місяць вивезено з Кубанщини всякої сировини за кордон в пудах і на суму в карбованцях:

За кордон	2.693 пуд.	вартість	241.070 карб.
До Батумської обл.	3.058,7 "	"	239.006 "
На Терцінну	60.039 "	"	1 293.303 "
„ Донщину	144.252 "	"	9.135.528 "
В місця Добрармії	577.844,6 "	"	41.758.963 "
Разом	787.887,3 пуди	"	52.758.860 карб.

Найбільше вивезено олії й саломасу — на 31,258,449 карб. З усього ж вивозу 78% ішло в райони Добрармії, яка частину віддавала армії й населенню, а більше вивозила за кордон. З цього зрозуміле зацікавлення Денікіна й його додаткових «самовільним» розпорядженням Кубанською сировиною.

Найменше Куб. край безпосередньо сам вивозив за кордон, хоч це було найвигідніше для нього. Цьому перешкод-

жало, з одного боку, те, що залізниці й головні порти вивозу (Новоросійськ і Туапсе) перебували в руках Добрармії, а з другого — поведінка прихильників-кубанців до цієї армії. Про останнє яскраво свідчить одержання мануфактури від американців з пароплава «Кікалу», про який переказано раніше. Загально попередні керівники економічної політики Кубанщини зовсім не дбали про її інтереси і залишили через те важку спадщину — повний хаос і дбання лише про Добрармію. Про якусь організацію торговельної інформації за кордоном ніхто не подбав.

А. Трусковський, керуючи відомством торгу й промисловості Кубанського краю, підписав з Добрармією й Доном низку торговельних умов, надзвичайно шкідливих для Кубанського Краю. На підставі цих догод половина кубанської сировини віддавалася отим контрагентам, товари ж, одержувані за ту сировину, ділилися на три частини — між Добрармією, Доном і Куб. краєм. Конвенційні умови з Донщиною були вигідні лише для неї і бюджет Донщини в значній мірі спирався на кубанську сировину. Наприклад, Дон купував за безцінь на Кубані тютюн, переробляв його на своїх фабриках в Ростові на Дону, а, обклавши вироби високим акцизом, перепродував в Кубанському краї, одержуючи великі зиски. Слід ще додати, що й такі конвенційні умови не виконувалися точно. Наприклад, періодичного балансу не складалося, а це давало можливість Донщині забирати з Кубанщини значно більше сировини, ніж відповідало по конвенції. В серпні 1919 р. Кубань відпустила Донщині на 9,135,528 карб. сировини, а одержала від неї різного товару на 5,328,845 карб.

Не ліпші були умови складені з приватними особами та підприємствами. До того ж ще контрагенти Кубанщини використовували всілякі можливості, аби оминути формальністі, що стояли на боці інтересів краю. Траплялося, що й високі урядовці іноді йшли ім назустріч, як то було з одним договором, який стверджив Крайовий контролер І. Макаренко, поминаючи необхідні приписи закону (обійтися ревізором).

Цілий ряд заводів і фабрик на Кубані опинилися в руках неділімської організації «Земгора», яка поутворювала на них для всіляких сановних і несановних біженців з Росії досить синекур: вони нічого не робили, платню одержували з Крайової казни і ганьбили, як могли, Кубанський «самостійницький» уряд. Головне, що всі ті підприємства або ледве животіли, чекаючи когось і якоїсь активації. Великий механічний завод «Кубаноль» в Катеринораді перебрала казна Краю ще за часів Л. Бича. Управителем його призначили дуже спритного проф. Лебедєва (він був якийсь

час міністром на Дону, визначив кордони з урядом гетьмана Скоропадського, скрізь почуваючи себе «своїм чоловіком»). Завод виконував якісь роботи для Добрармії і... замовлення приватні, про які в своїх справозданнях не згадував. Одного дня інж. Фарський прийшов і заявив з обуренням, що «Кубаноль» вимагає якоєсь великої асигновки, а прибутку не дає жадного. В. Іванис зараз же з Фарським на самохід і на завод. Завод працював повною парою, на станках більшість ремонтних робіт сільсько-господарських машин, про які відомство лише тепер довідалось. З цього моменту точно подавалися двотижневі рапорти. По дорозі заглянули на Толуоловий завод, що стояв на консервації й потроху розтягався, заглянули на приватну нафтодестиллярню, братів Гурбичів, миловарний завод, заскочили на найбільшу олійницю в Росії братів Аведових, яка вразила чистотою й солідністю (праця йшла, як за годинником). Варто згадати, що найповажніші підприємства на Кубані належали закордонному капіталові: все нафтодобування — англійському, олійниці — перським підданим Аведовим, плекання й склади тютюну — грецьким підданим і т. д. Оті несподівані відвідини, деякі зауваження відразу підтягли керівників і зацікавили інженерно-технічний персонал, який охоче показував свої досягнення.

Якось завітав до відомства торгівлі і промисловості англійський інженер нафтопромислових піль з Майкопу. Він був з деякими мапами й настоював, щоб йому дозволили розпочати свердлення в певних місцях, які напевно будуть продуктивними. На питання В. Іваниса, що він хотів би «пройтися по самих горbach антиклінаній», інженер зам'явся й дуже просив приїхати й розглянути на місці. Саме тоді прийшли якісь безглузді вимоги на розбудову в Майкопі ж великої екстрактовні гарбникових речовин і відкриття невеликої сірникової фабрики. В цій ситуації В. Іванис залізницею через Армавір покотив до Майкопу, де його зустрів отаман відділу ген. Данилов, служака, що до промислових підприємств не дотикається і про них не мав найменшого поняття. Екстрактовня виявилася обсадженою великою кількістю персоналу з професорів із півночі (якихось біологів тощо), які набудували собі цеглових і дуже виглядних особнячків вздовж чарівної тут (на закруті) річки Білої. Фабрика ж мала дуже велике приміщення, а в відділі екстракторів дуже багато вільного простору. Після розгляду проекту констатовано, що вся апаратура за проектом умістилася б на одному поверсі будинку, який був триповерховим... Так, поставивши екстрактори на 2-му поверсі, на першому виявилися дуже великі порожні площа. Якась

незграбна інсталляція паровиків, які мали опалюватись ви-
луженою масою з екстракторів з об'ємистими печами. На
фабриці єдиний кубанець — лісний інженер, що зумів збу-
дувати декавілю й навезти великі запаси листя сумаху.
В. Іваниц подякував йому за це, обіцяючи прислати ще кон-
трольну комісію від відомства і заборонив будувати помеш-
кання.

Оглянув раціонально збудовану сірникову фабричку, її
склади осики, на заготівлю якої власники просили кредитів.
Побував на примітивних фабриках поташу й поруч загля-
нув до гарбарень, які в багатьох випадках жували шкіри
чиненням у звичайних діжках, аж надто роздуваючи голи-
ну сульфатовою кислиною. Повернувшись до Катеринодару,
довелось видати накази закрити «гарбарні» з ви-
робництвом у діжках. Пообіді верхи відвідав нафтovі про-
мисли в мальовничому закутку Апшеронської — між двома
відногами пасма Кавказу. Застав двох англійських інжене-
рів. З одної свердловини переливався «нарзан», який тхнув
нафтою. Його спрямовували в нижчу заглибину (невеликий
ставок), де купалися робітники і їх дітвора. Розглянули дет-
альні мапи й об'їхали весь терен. Після цього позначено
місця для свердловини, які не могли б знизити (теоретично)
тиснення в майбутніх нафтovицях. Очевидно, це не цілком
відповідало бажанням англійських інженерів, але, як фа-
хівцям, їм дуже сподобалось обачне дбання про весь нафт-
одобувний терен. Пізно ввечорі В. М. повернувся до Май-
копу і вже кіньми (тачанками) на другий день добився до
Катеринодару.

Зараз же вислано інж. Фарського до Майкопу, щоб
докладніше перевірив будову екстрактовні і її штати. Він
також констатував зазначену грубу помилку в будинку
фабрики і пропонував збільшити відділ екстракторів, але
не вистачало парових котлів і не було де їх дістати. Зви-
чайно, цей відділ треба було поширити. На екстрактовні
персонал був завеликий, але з харитативних міркувань його
не зменшили, а лише унормували платню.

Провадити здорову політику в Кубанському краї, як і
взагалі на цілому Півдні було не під силу. Ішла боротьба
жорстока, нещадна й безоглядна. Щодня надходили новини
про зміни обставин. Далі на півночі насипалися свіжі моги-
ли кубанців, а дома нікому було орати й сіяти, не було в що
здягнути школярів, щоб ходили до школи, все гостріше
відчувався брак мануфактури, шкіри, хатнього реманенту,
не вистачало паперу, сірників і т. д. В. Іваниц шу-
кав допомоги від кооперативів, хотів їм допомогти
опанувати ринок товарів широкого вжитку, бо при-

ватні купці й промисловці хворіли на спекуляції не менше всіляких зайд. При відомстві торгівлі і промисловості був відкритий відділ кооперації. До торговельного відділу, через який робилися всі операції товарообміну, закликається представник кооперативних установ. Більшість товарообмінних операцій пропонувалася насамперед кооперативам, а лише те, від чого вони відмовляються, передавалося приватному капіталові. Кооперативному банкові відпущенено потрібну кількість сировини і відкрито грошовий кредит на закупівлю вже згадуваного манільського штагату для снопов'язалок та допомагалося відправити цілий пароплав сировини, щоб набути сільсько-господарське приладдя, яке зносилося за довгі роки війни. Кубсоюзу відкрито кредит на будівлю власного гарбарського й поширення миловарного заводів. Йому ж допомагалось дістати соду для миловарні, придбати цукор чи мануфактуру і т. д.

Кооперативи напочатку поводилися лояльно і широко допомагали відомству. Якже Добрармія посунулась трохи далі на північ і короткозорим здалося, що вже наблизився час остаточної перемоги, проводирі Кубсоюзу змінили орієнтацію. Вони посадили свого представника в Ростові на Дону й почали підпорядковувати інтереси кубанської кооперації загальноросійській, представники якої об'явилися також у Ростові. Вони змінили свою тактику і відносно організації приватного капіталу — Ради Об'єднаної Торгівлі й Промисловости, що складалася переважно з кубанців, а орієнтувалася на... Москву. Досі кооператори з цією організацією конкурували, а тепер несподівано почали їй допомагати. Послідовно, твердо самостійницької позиції тримався Кооперативний банк — «Центрсоюз», що майже в кожній станиці мав свої філії, поки його очолював І. В. Івасюк, українець-городовик. Коли ж його заступив Я. Л. Щупляк (козак ст. Пащківської, з фельдшерською освітою, член обох Рад, російський підголосок), то позиція його стала якоюсь невиразною. Представники його на засіданнях Торговельного комітету відомства заніміли, а перед тим це були ділові критики. Та все ж ставлення кооператорів до уряду в цілому було прихильне.

З-поміж приватних кубанських підприємців не виламувався і тримався своєрідного самостійництва М. І. Дицман, член Крайової Ради і міський голова. Це був промисловець і купець з несамовитою енергією й ініціативою. Йому В. Іваніс ні разу, ні в чому не відмовив, бо приходив він завжди з конкретною і обґрунтованою вимогою.

Робітники до Куб. уряду ставилися загалом добре. Російська, монархізмом підбита, політика Добрармії робітникам не

була до вподоби. Діяльність же Кубанського уряду й Ради, як демократичних установ, імпонувала робітникам. Ліквідовани за часів Бича, професійні організації за кабінету Курганського відродилися, заведено 8-годинний робочий день, страхування і робітничу інспекцію. Донщина, не кажучи вже про Добрармію, в робітничому питанні пасли задніх. Слід відмітити, що робітниче законодавство в Кубанському краї встановлено в формах, відомих лише в найпередовіших законодавствах світу. І тому не дивно, що робітники при кожній нагоді демонстративно декларували свою прихильність до Куб. уряду й Ради та ворожість до Добрармії. Робітників можна було бачити на галереях під час засідань Рад. Вони виявили співчуття після вбивства М. С. Рябовола, прихильно демонстрували при відкритті засідання новообраниго міського самоврядування і т. д.

Прибирання до рук різних підприємств «Земгора» та інших не пройшло поза увагою Добрармії. За те, що уряд підпорядкував собі Майкопську екстрактовню, «Особое Совещаніе» так розсердилося, що наказало Новочеркаському сенатові притягти до карної відповідальнosti голову Кубанського уряду П. І. Курганського та члена Уряду В. Іваниса. Панове сенатори сподівалися, що кубанці не знають того, що вони не підлягають чужому, Новочеркаському судовому органові. Обидва обвинувачені штурнули до коша написані сенатом обвинувачення. Якимись дітваками виявились оті сенатори та їх надхненники, а це були ж сенатори і претенденти на «Всеросійську владу»!

Найскладнішою й найпекучішою проблемою уряду Курганського було те, як охоронити край від грабувань передусім Добрармією і обмежити апетити останньої, які з походом на північ усе зростали. Після виходу Добрармії з Донбасу Денікін втратив міру й вимагав харчів і фуражу з Кубані на 600 000 армію. Куб. Уряд, обороняючись від такого грабунку (армія Денікіна ніколи не перевищувала 300 000 вояків), звернув увагу командуванню на хижацтво його органів, на зловживання та спекуляцію сировиною, що відпускається для потреб армії, і зажадав точних даних про кількість козаків і заходів, щоб те, що Кубанщина буде надалі давати на армію, йшло тільки за призначенням. Але командування чути чічого не хотіло, п'яні від успіхів на Україні та засвоївши відносно Кубанщини лише одно небможене «давай».

Тоді відомство торгівлі рішуче змінило систему товарообороту на товарообмін. Воно склало ряд відповідних умов (з грузинами про обмін хліба на кожухи, яку змусило майже силоміць підписати ще Верещаку, з американцями про об-

мін хліба на мануфактуру, при цьому еквівалент — скільки мануфактури за пуд пшениці — визначили американці, а кубанці лише погодилися). Крім того, встановлено порядок суворого контролю й утворено густішу мережу митних кордонів. Член Уряду торгівлі й промисловості виступив рішуче проти стягнення Добрармією з Кубанщини якоїсь «данини» чи «контрибуції»... Метою стало намагання припинити грабування Кубанщини й заливання її беззвартісним крамом та палеровими грішми Добрармії й Дону і шляхом безпосереднього товарообміну з закордоном дати населенню потрібні товари, замість туалетного мила й шовкових панчіх, що їх привозили спекулянти. Плянувалось, очевидно, при цій системі утворити бодай невеличкий фонд твердої валюти в Крайовій скарбниці. Фонд би трохи ослабив залежність Куб. краю від верстатів паперових грошей Добрармії й Донщини і уможливив би набувати для своїх військових частин зброю й амуніцію, оминаючи Денікіна. Останній боявся кожної зайвої рушниці, зайвого набоя в руках Кубанців (при першій нагоді з Кубанщини вивезено на Україну всі військові склади, де вони потім потрапили до рук червоних. Наприклад, із ст. Уманської до Бердянська перевезено вогнєсклад — понад 2 мільйони набоїв, а влітку наскочив на те Махно і знищив:)

На початку вересня Законодавча Рада, на подання відомства торгівлі, прийняла закон про скасування монополії на хліб і олійне насіння («Вольная Кубань». ч. 205). Цим зоконом касувався закон Тимчасового Російського уряду від 15. вересня 1917 р. про хлібну монополію і ухвала Куб. уряду від 2 жовтня 1918 р. (ч. 74), а також знімалися тверді ціни на збіжжя, олійне насіння, олію, саломас, мило. Так ввелася вільна торгівля на найважливіші товари. Однак знесення твердих пін вільна торгівля й перевіз в межах краю не поширилися на продукти, які уряд уже взяв на обтік 15. вересня 1919 року. Водночас з цією реформою, щоб заготовляти хліб і фураж для армії, встановлена хлібна повинність. Остання полягала в тому, що всі населені точки, містини й ті, що розпоряджали запасами збіжжя, були зобов'язані здати установлену кількість хлібних запасів свого урожаю поточного року по цінах, установлених Куб. урядом. Усі ж громадські комори наповнилися до 1. листопада 1919 р. свіжим хлібом нового врожаю до встановленої норми. Подібне розпорядження зроблено й виконано й відносно олії.

Цей закон поклав кінець збагаченню спекулянтів і визискові Кубанщини Добрармією. Більше не можна вже було скуповувати високовартісну сировину по дешевих твердих цінах, а продавати по вільних — найвищих.

Щоб збільшити приплив до краю промислових виробів широкого вжитку, Куб. уряд 16. вересня 1919 р. («Вольная Кубань», ч. 213) зніс мита на товари, що ввозяться на Кубанщину через морські й суходільні кордони, та затвердив список тих товарів, які мають довозитися через Анапський, Темрюцький, Ахтарський та Єйський порти. (У списку було найнеобхідніше: чай, цукор, сіль, черевики, гумові вироби, сірники, голки, нитки, коси, серпи, машини, залізо, лантухи, різна мануфактура тощо).

У відповідь на це Денікін відповів економічною бльоакою Кубанщини. Його міністерство торгівлі і промисловості наказало телеграфом 19. вересня 1919 р. управлінню Владикавказької залізниці припинити на терені Кубанщини приймання вантажів. Рух товарів умить завмер, і вони покидаються там, де їх заскочила телеграма.

В. Іваніс телеграфічно запитав денікінського міністра торгівлі й промисловості:

«1. Чи малося на увазі поширити це розпорядження і на залізничні станції в середині Кубанського краю?»

«2. Чи торкнулося це розпорядження й вантажів, які йдуть з Донщини й Терщины?»

«3. Чи відноситься це розпорядження вантажів, що йдуть на підставі умов, складених раніше, по яких Кубанщина видає певний еквівалент?»

«4. Чи поширюється це розпорядження на вантажі, що не виробляються на території Добрармії, а прибувають з-за кордону через Новоросійський порт?»¹³⁾

Ген. Лукомський, помічник ген. Денікіна, сам відповів Кубанському урядові на ці запитання так: ¹⁴⁾

«Головне Командування в особі Особого Совещанія й окремих управлінь уже цілий рік намагається об'єднати економічно південь Росії та знищити митні рогатки між окремими автономними Краями й територіями, що знаходяться під управлінням Головнокомандувача. На жаль, всі зусилля в цьому напрямку були марні, і головне Командування визнало за потрібне вжити до вивозу з території Добрармії тих же заходів, яких давно вживають Кубанщина, Донщина і Терщина, тобто дозволити вивіз не інакше, як при умові ввозу товарів з відповідного краю на ту ж суму. Вжити таких заходів примусило Головне Командування між іншим те, що Донський уряд випускав за кордон і на Закавказзя такі товари, які він вільно одержував з території Добрармії, в той час, як управління Торгівлі й Промисловості не дозволяло вивозу тих же товарів за кордон з огляду на

¹³⁾ Покровский. «Деникинщина». ст. 204.

¹⁴⁾ Покровский. «Деникинщина». ст. 405-206.

гостру потребу в них армії і населення. Таким чином, примусили Головне Командування вжити зазначених заходів остатини, які від нього не залежать, а самі заходи є тими самими, які вже більше року систематично вживаються краївими урядами і, особливо, Кубанщиною, з тією тільки різницею, що няких «реєстраційних» чи інших податків добрармія не стягає. При цьому Головне Командування, як і раніше, вважає, що внутрішні митні кордони, перешкоджаючи натуральному обмінові окремих країв речами своєї продукції, лише викликатимуть дальшу підвищку цін, підтримують спекуляцію й перешкоджають правильному постачанню сировини промисловим підприємствам. З огляду на це, коли б крайові уряди погодилися на скасування заборони вивозу товарів на підставі взаємності, Головне Командування зі свого боку готове кожного часу знести всі існуючі обмеження вивозу з території Добрармії до інших російських країв».

З відповіді видно, що автор уникав прямих відповідей на поставлені питання, складаючи вину на Донщину, як привід до проголошення блокади. А ті ж самісенькі операції, що й Донщина, любісінько робила й Добрармія на території Кубанщини і то в більшому розмірі. Лукомський, прикидаючись неевінним, говорить, що командування охоче знесе обмеження вивозу з території Добрармії, якщо це зробить зі свого боку Кубанський уряд. Але річ ще в тім, що мова була не про товари, які продукувалися на території, захопленій Добрармією. Кубанщина потребувала не їх, головним чином, а закордонних, а про них у відповіді ні слова. Отака «взаємність» лише відновила дальнє грабування Кубані.

Справжні причини й цілі блокади лише згодом розкрив у своїх спогадах ген. Лукомський. «Ген. Денікін і Особое Совещание», каже він, «не вважали за можливе, щоб кожний з козацьких урядів вів самостійну зовнішню торгівлю. У висліді ж сталося, що на їх територіях скупчилася велика кількість невикористаного збіжжя та іншої сировини, потрібної за кордоном. Управління торгівлі й промисловості не могло подати сировини в порти, які були в руках командування армії, продукти, які можна було направляти за кордон для одержання такої потрібної валюти, або товарообміну.¹⁵⁾

Ця блокада викликала в торговельних і промислових колах панику та уможливила спекулянтам лише зайвий раз підняти ціни й «погріти руки».

Населення було роздратоване такою поведінкою Добр-

¹⁵⁾ Лукомский. «Архив Русской Революции», т. VI, ст. 151.

армії і до Законодавчої Ради посыпалися станичні приговобри, в яких висловлювалося обурення проти Добрармії, яка руйнує економічне життя краю та вносить тривогу в армію. «Не можна сподіватися міці фронту», каже один з таких, приговорів, «коли наші діти, котрі б'ються в лавах Добрармії, знають, що їх батьків бльокує командування тієї ж армії. Між командуванням і козаками неодмінно буде ворожнеча»^{16).} Вся російська преса почала з усіх сил цькувати Кубанський уряд і Раду, зокрема В. Іваниса, обвинувачуючи їх в зраді козацтва і Росії.

Але Кубанщина не здавалася, хоч де в чому і важко їй доводилося. Цілий ряд товарів, всупереч запевненням Добрармії, що заборона їх не торкається, товарів еквівалентних, затримувалося і не пускалося на Кубанщину. Там затримано сіль, там посуд, там сірники, а там мануфактуру. В Новоросійську не дозволили вивантажити з пароплавів товари, привезені для Кубанщини, і купці відвозять їх назад. Нічого не випускає Добрармія і з Кубанщини, коли це не призначено для неї. Кубанський уряд, як уже згадувалось, купив у Грузії за хліб кожухи для військових частин, але Добрармія не дозволяє вивезти умовлену кількість хліба, а козаки на фронті мерзнуть без кожухів.

Діткнула, звичайно, бльокада й Донщину та Терщину, особливо останню, бо в ній було менше сили опору та вільнише й міцніше почувала себе Добрармія.

В такій ситуації В. Іванис домовився про побачення з ген. Лукомським в Ростові на Дону, а І. Тимошенко з ген. Денікіним в Таганрозі. Одним вагоном покотили з Катеринодару. В. Іванис рішив поговорити «на розум» з його велиможністю», а Тимошенко мусив довести ген. Денікіну, що на 600 000 вояків Кубань збіжжя більше не дасть. Одного літнього погожого ранку В. Іванис був у Ростові, де в першу чергу відвідав донське міністерство торгівлі й промисловості, яке містилося на Таганрозькому проспекті. Донці зустріли кубанця урочисто. Міністром на Дону тоді був гірничий інж. Васильєв, колега В. Іваниса по політехніці. Головним же його дорадником був Гр. Павл. Лапшин, черговий інж. з фенольного заводу, де В. М. був керівником. Дуже багато розмовляти не доводилось, бо донці були такої ж самої думки, як і кубанці, — не боялися бльокади, бо вона буде провалена. При відході Г. П. Лапшин по-приятельськи затримав В. М. і попередив, що «у них все робиться під знаком — скільки за це заплатиться», а тому порадив «дуже не покладатися на його шефа (Васильєва)». Ця новина була неприємною, та що було діяти?

¹⁶⁾ Покровский. «Деникинщина», ст. 207.

Після цієї візити В. М. поїхав до ген. Лукомського, який урядував на тихій Пушкінській вулиці в багатому особнякові. Коли В. М. з'явився, його негайно запросили до кабінету генерала. На здивовання В. М., із-за великого письмового стогла назустріч піднявся середнього росту повний чолов'яга в пожмаканій черкесці, на череві якого теліпався, ніби неприкаяний, кинжал, як у малих хлопців, що бавляться в козаків. Ця карикатура «козака Мамая» ледве стримала В. М. від сміху, але все ж не витримав і зауважив:

— За так одягнену черкеску «дідусь» Пржевальський не похвалив би.

— А звідки його знаете?

— То мій командир бригади в пластунах.

— Хіба ви пластун, ми вас вважали за гарматчика та ще й михайлена.

— Так, на війні був гарматчиком, а перед тим рік у пластунах перебув...

До всього цього у генерала були якісь чорні, гнилі зуби, що робили його ще більше антипатичним. Після такої «передмови» генерал, роблячи веселу міну, каже: «Будемо говорити, як козак з козаком, я також прийнятий станицею... (назву забув). Ви поспішили із скасуванням твердих щін, а ми можливо трохи гостро зареагували з бльокадою, пошукали разом компромісу». В. М., ідучи до «грізного й брутального» (така про нього була слава) генерала, вирішив, що коли він піднесе голос, вийти, не попрощаючись. Але той говорив ласково, з жартами, так ніби нічого особливого не сталося. Закінчив закликом іти щиро під один дах, мовляв, «ми ж діти одного великого народу».

В. М. відповів, що кубанці мають, як усім відомо, передмову до конституції, де сказано про... «Федералістичний дах», але їм не ясно, чи «Особое совещаніе» мас призвілей будувати такий дах? Далі В. М. поінформував про приготови станиць (декілька їх дав прочитати) і зазначив, що гра в бльокаду може зруйнувати фронт. На фронт підуть тисячі листів і... козаки можуть вийти з ладу. Добровольча ж преса в Катеринодарі, як наваженна, обвинувачує в зраді Раду, уряд і т. д. А деякі приговори станиць радять вислати всіх північних біженців геть з Кубані. Через добровольчу пресу, що не рахується з словами, населення Кубані дізнається про речі таємні, які широкі кола не повинні знати. Куб. уряд вже не може завести знову тверді ціни, бо проти цього буде все населення, а бльокада буде скоро прорвана, коли б Ви її не зняли, щоб зберегти престиж головного командування, треба якнайшвидше зняти бльокаду. Ця розмова затяглась на яких півгодини і закінчилася без конкретних рішень, але В. М. бачив, що на Лукомського спра-

вили велике вражіння приговори станиць та що все скоро зміниться. Попрощалися по-приятельськи, генерал провів гостя до дверей і... кинжала в спину не встромив. Відвідав ще сестру Іашу, що вчилася в університеті, і повернувся додому.

І. П. Тимченко відвідав ген. Денікіна в Таганрозі і хоч ніби конкретного нічого не добився, але після того відпускалося на потреби армії значно менше пшениці. Але преса Освагу продовжувала доводити, що у всіх неприємностях, які терпить населення від блокади, винні уряд і Рада. Якби їх не було, то добровольчий Головнокомандувач давно вже подбав би, щоб населення мало все необхідне; самостійники, що сидять в уряді й Раді, тільки інтригують, а для населення й самі нічого не роблять, і Денікіну перешкоджають щось корисне зробити. Така пропаганда почала знаходити відгук і в кубанців, бо відносно митних кордонів не було одностайної твердої думки навіть серед більшості членів Законодавчої Ради. Наприклад, депутати Єйського відділу, де мешканці прикордонної смуги мали деякі невигоди від митних кордонів, боячись втратити популярність, були не від того, щоб поступитись Денікінові, але уряд твердо стояв на своєму.

А тут ще й Донський уряд через два дні після візити В. Іваниса в Ростові на Дону проголосив повну свободу для ввозу й вивозу товарів Добрармії. Отакий союзник! Попередження інж. Лапшина було правдиве. Та Кубань не захитається. Її митниці виконували видані розпорядження, а торгівля в краї велася по вільних цінах без остаточних всім дозволів. Потроху почали проходити й товари з території Добрармії, а навіть з портів. Життя було сильніше Денікінського наказу, а розрахунок нашого міністерства торгівлі скоро виявився реальним. Добрармія не мала такого апарату, яким би могла здійснити щільну блокаду.

Денікін швидко опинився в безпіорадному становищі. Він побачив, що перемогти Кубань він не зможе. Зціпивши зуби, він 17. жовтня телеграфує Філімонову: «В інтересах пайвигіднішого використання запасів сировини, що є на півдні Росії, для одержання потрібного для армії постачання, вважаю за безумовно потрібне об'єднання і узгіднене регулювання вивозу за кордон. З уваги на це, вважаю за потрібну участь представників Донщини, Кубанщини й Терщини, у відповідних органах: у Комісії в справі оборони, Комісії закордонних замовлень і в комісії експортній, при чому підстава для участі представників крайових урядів у згаданих органах мусить бути визначена окремою угодою. Товарообмінні операції з закордоном, які має на меті Кубанський уряд, не зустрінуть заперечень, якщо вивіз певних категорій

рій сировини не буде суперечити державним інтересам. Вважати за потрібне намічені операції по товарообміну розглядати в експортній комісії. При наявному стані не можу погодитися з вивозом хліба та інших продовольчих продуктів в Закавказзя. Чужоземні транзитні товари будуть пропускатися на Кубанщину без перешкод».¹⁷⁾).

А ген. Лукомський, помічник Денікіна, водночас нагадує листом до Кубанського ж отамана, що без додержання загальнодержавних інтересів у справі закордонного експорту Головне Командування не може дозволити вивозу сировини за кордон. Закарлюка була в тому, що «державні інтереси» були особистими інтересами Лукомського та його оточення.

Ця телеграма плутано і з певною фразеологією показала виразно, що Кубанщина перемогла. Експорт краму пішов без перешкод далі. Навіть до Закавказзя була вивезена пшениця за кожухи. Однаке Кубанський уряд, більше для годиться, повідомив «Особое Совещаніе» (голова його був ген. Лукомський), що, «поперше, заборону вивозу і ввозу закордонних товарів уряд вважає замахом на економічну самостійність Кубанського краю; подруге, виходячи з того, що єдність економічної політики потрібна, уряд вважає, що орган для регулювання зовнішньої торгівлі має бути організований на паритетних засадах, а потрете, уряд не вважає за можливе брати участь у цьому органі, доки не будуть скасовані всі заборони ввозу й вивозу закордонних товарів». (Покровський. «Денікінщина», ст. 209).

Формально Денікін бльокади не зняв, але фактично вона відмерла — життя було сильніше, ніж генеральські наміри. Усвідомивши свою поразку й безрадність, командування Добрармії почало готовати удар Законодавчій Раді й урядові — цим символам самостійності. Генерали не хотіли погодитись зі своїм повним банкрутством у питаннях економіки. Вони рішили за всяку ціну запанувати над багатствами Кубані. Дехто з них, видима річ, був і особисто зацікавлений у тому.

12. Візита Терського уряду

Терський уряд творився під наглядом ген. Ляхова і складався з людей, які були начебто великими патріотами єдиної Росії й визнавцями Добрармії, як втілення ідеї російської державності. Але й вони (терці) відчули таке нехтування їх з боку командування Добрармії, що рішилися поскаржитися «середущому братові» (такими вважались тоді

¹⁷⁾ Покровский. «Денікінщина», ст. 207-208.

кубанці). Справа полягала в тому, що Денікін через свого уповноваженого в справах розподілу рідкого палива захопив на Терщині (нафтоперегінний центр був у Грозному) в своє розпорядження всю нафту та ще так, що бідні терці почали відчувати недостачу бензини для самоходу свого отамана й уряду, по станціях у них не було чим світити ламп і навіть не лишилось мазуту, яким мастили колеса.

При такій ситуації терський отаман Вдовенко зі своїм урядом приїхав до Катеринодару шукати допомоги. В цій делегації був прем'єр Абрамов (гімназіальний учитель) і міністер торгівлі й промисловості інж. Орлушкин. Кубанці скликали засідання уряду під головуванням отамана Філімонова. Після привітань голова терського уряду Абрамов докладно з'ясував політичний стан на Тереку, де представництво Добрармії цілковито ігнорує отамана й уряд цього (терського) війська. Інж. Орлушкин поінформував іще про стан сільського господарства й промислових підприємств, де також порядкує лише командування Добрармії. Терці просили, щоб кубанці їм допомогли, походивши коло ген. Денікіна. То вже було по бльокаді й терці дуже захоплювалися тим, що кубанський уряд з такою відвагою боронив свої інтереси і переміг.

Після довгого обговорення справ вирішили, що кубанці на підставі поданих терцями матеріалів складуть від себе заяву ген. Денікіну. Написати це доручили В. Іванису, а помогати йому інформаціями мав інж. Орлушкин, який, між іншим, займав найрадикальнішу в розумінні самостійності позицію. Треба сказати, що терці політично були близчі до кубанців, ніж до донців. Вони не були так запаморочені єдиною-неділімою, як більшість донської інтелігенції. Для більшості терців не був пострахом і Київ, і вони майже ніколи не закидали кубанцям українофільства.

За обідню перерву В. Іванис написав звернення Кубанського уряду до ген. Денікіна, познайомив з ним інж. Орлушкина і, після його згоди з текстом, запропонував на засіданні пообіді. Подібного листа терський уряд сподівався одержати й від донців. Зачитаний текст листа налякав терців своїми радикальними вимогами, твердженням, що терці є господарями свого краю тощо. А тим часом вони одержали якесь запевнення від «Особого Совещання», що їх вимоги будуть задоволені. Тому терці й не насмілилися передати листа Кубанського уряду ген. Денікіну.

13. Справа торгових агентів

У процесі роботи виявився брак інформацій про європейські та інші країни, трудно було орієнтуватися де і що

можна було придбати та за який еквівалент. Випадкові купці з-за кордону привозили частіше товари для міського вжитку, як от: парфюми, туалетне мило, штучно-шовкові панчохи тощо. Вони ж хапалися за товщи, олію й пшеницю, зокрема італійці на макарони, ринок яких перед війною заповнювався продуктами з Кубані. Італійська мануфактура була гіршою від лодзинської, а Кубань була призначена до добротної московської Морозовської. Англійці бажали б вивезти по-таш, що його за війну назбиралося, горіхове, дубове, тисове дерево й шмаровидла. А все те вимагало обізнаності з цінами на міжнародних ринках, треба було знати, як оцінювати власну сировину. А крім того, потрібно було мати на увазі те, що все дуже швидко мінялося. Кожний прибулий пароплав мав іншу калькуляцію на крам, який привозив. За тодішніх обставин вигідніше було робити умови на той чи інший крам поза межами Кубанського краю, бо тут (на Кубані) виникали непорозуміння з Добрармією. Коли ж прибував товар за договором з агентом якоїсь держави, з ним рахувались більше.

Так виникла ідея створення інституту торгових агентів при Відомстві торгівлі й промисловості. Здійснити цю ідею було нелегко для уряду, бо не було відповідних кандидатів тощо (знання мов, попереднього ознайомлення з країною, в яку призначався той чи інший агент, моральна характеристика його, видача платні бодай за 3 місяці в чужоземній валюті). Звичайно, ці агентури формувалися з двох осіб: агента й секретаря. Клопотна була річ також з персональними паперами. Уповноваження вужчі чи ширші писалися залежно від обставин і міри довір'я до тих, кому видавалися. Такі агентури були призначенні до Царгороду (там була союзна адміністрація), Італії, Японії й Далекого Сходу та до Голляндії.

Діяльність агентур не встигла як слід проявитися, бо стались події, які загрожували існуванню Кубанського краю від ген. Денікіна, а пізніше від червоних напасників. Реально з торгових агентів єдиний М. І. Мандрика вислав на Кубань 2 пароплави з Владивостоку від Московського «Центросоюзу», що були навантажені шкіряними товарами, часем тощо. Ці пароплави прибули аж у 1920 році до Чорного моря, коли вже рештки Куб. армії були в Криму. Тодішній володар Чорного моря ген. Врангель наказав захопити цей крам і вивантажити, хоч по документах він належав Кубанському урядові, який був тоді також у Теодосії (Крим), але від нього все затримано в таємниці. Копію договору агента М. І. Мандрики з Московським «Центросоюзом» В. Іванис одержав у Вінніпегу в 1958 році!

Слід згадати, що з ідеєю торгових агентур виступив був

ще член уряду Трусковський за діяльності кабінету Л. Л. Бича, але не реалізував її.

14. Військово-політичне обличчя Добранрмії літом 1919 року

Восенні дії в 1919 р. піднесли Добранрмію на найбільшу височину. Політична ж сліпота командування її всі ці досягнення звела нанівець у тому ж таки 1919 році.

Большевики на початку літа 1919 р. зазнають великого розгрому і на Донщині, і на Донбасі. Українські повстанці з селян так знесили червоних, що вони при порівняно незначних силах козачих і Добранрмії швидко втратили Донбас і Слобідську Україну. 18. і 20. червня ген. Денікін видав наказ-директиву — на Москву через Україну. Багато військових авторитетів тоді ж уважали цю директиву стратегічно безграмотною. Полковник генштабу Морозов на запрошення Закон. Ради, на закритому засіданні її, прочитав доповідь з приводу цієї директиви, вважаючи її абсолютно помилковою. Він вважав за правильний наступ лише вдовж Волги, де б населення сприяло, а не через Україну, де з кожної хати селяни стріляли. Коли ж таку думку висловила Денікіну одна з делегацій з Одеси, то він і присутній при цьому ген. А. Драгоміров відповіли, що «на північ треба йти з хлібом, а з Поволжя його багато не назбираєш».

Політичні аспірації Добранрмії на цей час законсервувалися. Вони вперлися у два слова — «єдина, неподільна!» А єдину-неподільну намагалися утворити кров'ю і зусиллями тих, що її не хотіли. Це були Україна, Донщина, Кубанщина, Терщина, Закавказзя. Хоч не всі вони однаковою мірою не хотіли її, але всі негативно ставилися до попереднього централізму, особливо коли це торкалося окремо кожної. Наприклад, Донщина мала проводирів, що прагнули обов'язково мати автономію, а якби Україну цього позбавили, то вони нічого б не мали проти. Представники названих територій бились в шерегах Добранрмії проти бойлериків з примусом, бо у звільненому їх краї вони не потребували ні білих, ні червоних росіян. На зайнятих територіях людей мобілізували (козаки звикли до цього та й уряд був ніби за те) і після короткої муштри йшли битися, іти на Москву, яка для Петра, Андрія чи Сидора не була потрібна, як були йому байдужі, а часом нестерпно-огидні п'яненькі співи «Боже, царя храни»... Кожна чутка, що долітала з дому, сприймалася на фронті з великою увагою. Коли йому писали, що в хаті закватирав добровольчий урядник і залишається до його дружини, чи що його сестер погвалтували вояки, або й старшини карного загону, то не сум, а ненависть охоплювала його особливо козаків до «картузників». Але цих настроїв добровольчча еліта не знала, бо рядовики з південних

територій їм не довіряли. З кожним днем це напруження зростало і почувалося, що як тільки добровольці перейдуть певну межу, то їх вояки не тільки покинуть, а при нагоді й будуть проти них. Московський же чи російський народ, за який ніби ця боротьба точилася, був байдужий, або й ворожий до того, з чим приходили добровольці. Останні ж на своєму шляху лишали спогади про шомполи, нагаї, різки,шибенеці й розстріли. За собою вони приводили панів, губернаторів, урядників, станових, справників, жандармів, цілу колекцію атрибутів з часів цариства. Все старе й згниле. Цікаво, що на території Росії, ні в єдиному населеному пункті не було урочистих зустрічей, які виявляли в Крижаному й 2-му поході кубанські станиці. Цей момент добровольча преса проминала. Не надавав їй, а може й боявся згадувати і ген. Денікін.

Психологічно в масах демобілізованої російської солдатні ще не цілком зникла ненавість до офіцерів-золотопогонників, яку в 1917 році роздмухали на фронті більшевики, а тепер поширили й на глибоке запілля. Для затурканого півдикого московського населення ця пропаганда знаходила сприятливий ґрунт. І то тим більше, що все це підтверджувала Добрармія, маршируючи з офіцерами в золотих погонах і вкупі з козаками, яких всі вважали «усмирителями» в минулому й підпорою згнилого й без спротиву занепалого режиму. Мимовільно у цього населення виникло питання: чого Добрармія лізе в Росію, де люди задоволені новою владою?

Більшість московського населення вбачала в Добрармії месницю за зневагу в революцію, за наругу; що вона має покарати за бунт і сваволю, повернути вигнаного поміщика й орендаря і повернути їм усі втрати в наслідок революції.

У містах ще подекуди боролися проти більшевиків, утворюючи проти них змови різних політичних партій, але маси в цьому участи не брали і на виступи проти більшевиків не відгукувалися, тримаючись «філософії» моїх хата скраю». Для мас у Росії більшевицька влада була «своя», хоч вона й муляла деякими своїми особливостями (а яку владу любить юрба?). В цілому тодішня більшевицька влада відповідала світоглядові московського народу, його звичкам. Головне ж, що вона не тільки не карала за те, що вчинено в 1917-1918 рр. проти поміщиків і взагалі панів, а навпаки, хвалила за «революційну свідомість». Помети ж сподівалися й боялися з другого боку, від «блізького», з того, звідкіля йшли «звільняти» тих, хто про це нікого не просив.

До червоної армії росіянин йшов неохоче: стомилися вже від війни, але завдання й цілі цієї армії були їм близькі й зрозумілі. «Взбунтовался хахол — хлебушка не дайот

і к себе не пускаєт, надо усміріть і проучіть». З Дону, Кавказу, Сибіру ідуть генерали, офіцери — землю відбирають й поміщиків та панів у правах поновляти; з ними козаки, а у тих нагайка, грабунки, насильства, тобто вся картина ще не забутих усмирень, — а тому треба від них відбиватись, знищити їх, щоб потім спокійно жити, як обіцяють большевики.

Весною 1919 року, як очистили від большевиків Північний Кавказ і почали посуватися на Україну, Добармія мала вже можливість збільшити свою військову силу, мобілізуючи некозацьке населення. При цьому Добармія й кадети, які всіма силами її підpirали, остаточно скинули з себе машкару демократизму. Для кадетів Установчі Збори стали вже декларативним гаслом, яке тільки роз'єднує партії, і, на їх думку, якщо на світ Божий вигляне збіговисько, подібне першому (Установчі Збори), то, очевидно, з ним доведеться обійтися за прикладом матроса Залізняка (Катеринод. часопис «Свободная речь», орган к.-д. від 11 та 18 травня 1919 р.). Денікін же видає декларацію, в якій не згадується про Установчі Збори, а говориться про якесь «Народне зібрання».

У звільнених від большевиків місцевостях робиться тиск на громадянство й демократію. Демократичне міське й земське самоврядування нициться, а натомість насаджується старі цензові органи на підставі «Правил 6 березня 1919 р. про спрощене керування міським господарством». Місцевих громадських діячів, якщо вони лівіші кадетів, почали переслідувати.

«Все це робилося», як каже один з істориків-сучасників (Покровський. «Деникинщина», ст. 81), «не зважаючи на те, що міські та земські каси були порожні, переобтяжені боргами, муніципальні будови й підприємства напів зруйновані та потребували для свого відновлення капітального ремонту: муніципальні робітники, праця яких зле й несправно оплачувалася, і без того розбігалися по інших установах. А це робилося тоді, коли треба було напружити всі інтелектуальні і фізичні сили для відновлення і без того зруйнованого правного й економічного життя, такого потрібного для того ж фронту в боротьбі з большевиками».

Міські й громадські діячі Терщини на нараді в П'ятигорську у квітні 1919 р. констатують:

«Більш спокійний і упевнений настрій народу помічається там, де введено початки народоправства, де населеню лишаємо широку самодіяльність. В даний момент народня думка працює над питанням самоорганізації, а не над питанням підриву влади, розкладу армії. Народня думка працює над питанням відновлення народного господарства й самоврядування. Велика помилка вбачати в цих стремліннях і бажаннях народу большевицько-бунтівливі нахили; люди, що стоять далеко від громадських осередків, гадають, що в осередках

цих криється єдине бажання — творити смуту, для чого потрібна влада одної людини десь нагорі, яка (людина) відтіля б диригувала, маючи нагляд і керівництво над усіма громадськими осередками... Не бійтесь самостійності народу: в цьому страху є помилка наших правителів». (Покровський. «Деникинщина», ст. 81-82.)

На потребу затримати демократичний лад в міському й земському самоврядуванні звертають увагу Денікіна як Комітет Північно-Кавказької Організації Рсеросійського Союзу Міст, так: Бюро Ради Земств і Міст Півдня Росії. Та все було дарма. «Особое Совещаніе» видало «Тимчасове положення про громадське управління міст», яке було лише видозміною відомого реакційного «Міського положення 1892 р.», яким обмежувались на кожному кроці права органів самоврядування, затискалася свобода громадської діяльності і висувалися всілякі перешкоди для демократії цих органів.

В ділянці робітничого питання було не ліпше. Професійні організації ліквідуються, діячів професійного робітничого руху при першій нагоді вбивають, як большевиків, робітничу пресу забороняють, страйки вважаються проявом большевизму, профспілкові каси й майно конфіскували.

Вся вища державна (законодавча й виконавча) влада зосереджена в руках Головнокомандувача, при якому існує лише дорадчий безвідповідальний орган «Особое Совещаніе». І це в момент надзвичайного напруження на багатьох фронтах, де виточуються останні краплини козачої й значно менше добровольчої крові! Головнокомандувач займався управою міст, а армії йшли несконсолідовани — самопасом. На місцях представниками вищої державної влади Денікін призначав «головноначальствуєючих» з надзвичайно широкою компетенцією військовою й цивільною, їм підлягали губернатори, а далі керівники дворянства, начальники повітів і т. д. По селах майже цілком відновлено застосування «Положення про сільське становище» (Збірник Зак., т. IX, Надзв. додаток.) з додачею інституту «державної сторожі» — удосконаленого дореволюційного «інституту сторожової охорони». При цім появля Добрармії скрізь супроводиться пожежею національної ворожнечі, яку розпалюють її агенти — жидівські погроми, знущання з українців, розстріли без суду латишів і т. д.

Військове обличчя Добрармії нічим не різнилось від цивільного, ті ж барви й примітивна погорда до всіх, що інакше дивляться на питання майбутньої Росії. Військові частини систематично гвалтували й грабували населення. Інтендантури не було, а начальник постачання ген. Філонов так близькуче дбав не про армію, а про себе самого, що треба було призначати сенатську комісію, яка посадила його до в'язниці. Крадіжк в

армії став звичаєм і поширився так, що англійці змушені були самі розвозити по військових частинах одяг і взуття, щоб його не розікрали та не розпродали по дорозі. До цього вартій загадки такий дрібний факт із самим Денікіним. Одного дня прем'єр П. Курганський потребував залагодити дрібну справу з ген. Денікіним. Попросив адъютанта, щоб умовився про годину. Адъютант, доповівши Денікіну, вийшов і, червоніючи, сказав, що генерал не може прийняти, а щоб Курганський не образився, по секрету сказав причину: «Головнокомандувач має лише одну пару чобіт, у яких прорвалися підметки. Віddав полагодити шевцеві, а сам сидить, завинувши ноги в плед, і не має змоги кого-будь прийняти».

П. Курганський викликав В. Іваниса і розповів про таку безпорадність Денікіна. В. Іваниса це смішило і він лише сказав: «Оце так диктатор і главковерх!.. Що за дешева гра в скромність і типове московське юродство?..» Чи могла на такому посту здороводумаюча людина допуститися до такого посміхвища? На складах десятки тисяч пар доброго англійського взуття, а головнокомандувач — босий і не може виконувати своїх обов'язків.

Як жила в цей рік армія, найкраще змалював авторитетний свідок ген. П. Врангель у листі до ген. Денікіна від 9. грудня 1919 р. ч. 0104.64:

«Безнастанино посугаючись вперед, армія розтяглася, частини розладнувалися, запілля безмірно розросталося. Нелад збільшувався ще й «самопостачанням» частин, яке допускав командувач армії (мова про ген. Май-Маєвського). Складавши з себе всі турботи про харчування, штаб армії дозволив військовим частинам задовольнятися виключно місцевими засобами, використовуючи їх заходами самих полків і обертаючи на власну користь військову здобич, яка захоплювалася.

«Війна перетворилася в засіб наживи, а так зване задоволення місцевими засобами — в грабіжництво й спекуляцію.

«Кожна частина поспішала захопити найбільше. Бралося все; що не можна було використати на місці, відправлялося в запілля для товарообміну та заміни на грошові знаки... Рухомі запаси військ досягали гомеричних розмірів — деякі частини мали до двох сот вагонів під своїми полковими запасами... Величезна кількість людей обслуговувала запілля. Цілий ряд офіцерів знаходився в довгочасних командировках для реалізації військової здобичі частин, товарообміну і т. ін. Армія робилася розпусисю, обертаючись у торгашів і спекулянтів.

«В руках усіх тих, хто так чи інак стикався із справою «самопостачання», а з цією справою стикалися всі — до молодащого офіцера і взводного роздатчика включно, опинилися величезні суми грошей, неминучим наслідком чого виникла розпуста, гра, піятика... На нещастя, приклад показували декотрі із старших начальників, гомеричні гулянки і кидання скажених грошей, що робилося на очах усієї армії...»

«Населення, яке зустрічало армію при її посуванні з ширим захопленням — бо настраждалося від більшевиків та прагнуло спокою

— незабаром починало наново відчувати на собі страхіття грабунків, насильства, сваволі»¹⁸⁾

Все це, звичайно, було добре відоме ген. Денікіну, але він удавав, що в армії все гаразд. Ген. Врангель також роз-вал той бачив, а чомусь мовчав, спохватившись аж в грудні 1919 року.

Ген. Денікін уже при відступі деморалізованої армії, 9. лютого 1920 року, телеграфує командувачам армій, щоб «військові частини запобігали всяким новим грабуванням, не дозволяючи насильства ні з якого боку, во ім'я чого б вони не робилися, погрожуючи за насильства судом, інакше бо лад не швидко відновиться: обурення буде рости, авторитет і популярність армії подати; замість одного насильства з'явиться друге; населення буде бачити у військах добармії не збавителів від сваволі, а пристрасних борців за інтереси одної кляси на шкоду другої».¹⁹⁾

Ця телеграма була криком у порожнечу, коли армія фактично розвалилася й утікала з награбованим добром, потроху гублячи його й продаючи населенню по шляху. Тим, що скаржились на грабунки армії, сам Денікін казав, що не може припинити їх, бо першим, кого він мусив би повісити, були генерали Покровський і Шкуро, котрих він сам не сміє зачепити...

Вслід за розвалом армії розлазився й тил, цивільне управління, якому Денікін не вмів дати раду. Коли російський письменник Нансовин, придивившися до того, що робиться в Освагу (відділ пропаганди Добармії), подав про це рапорт Денікіну, то він написав таку резолюцію: «Наказую полк. Енгельгардту негайно розігнати всю цю сволоту. Осваг в очах порядних людей все більше й більше становиться збіговиськом всіляких негідників і ідіотів».²⁰⁾ Але все залишилося по-старому, та й не могло бути інакше, коли помічник самого головнокомандувача ген. Лукомський розповсюджував «Сіонські протоколи».

15. Неділимський принцип, автономізм і федералізм

Успіх справи Добармії в центрі самої Росії не мав жадних перспектив. Всі ті частини колишньої Росії, які не хотіли визнавати большевиків і впроваджувати в себе комуністичний лад, першим кличем для себе мали відділення від Росії, що була заражена системою їм чужою. Лише при незалежності від Росії була надія якось організувати життя з

¹⁸⁾ В. фон Дреер. «Крестный путь во имя родины». Берлін. 1921 р. ст. 60.

¹⁹⁾ Ген. Лукомський. «Архив Русской Революции» т. VI, ст. 127.

²⁰⁾ Ів. Нативік. «Записки о революции». Вена, 1921 г., ст. 278.

демократичним ладом. В центрі Росії, де народ, принаймні в той момент, був задоволений владою більшевиків, боротьба не мала вигляду. Провідники окраїн усвідомлювали вже тоді, що для боротьби треба якнайскорше об'єднуватися самим. Але проти цього був ген. Денікін, який фанатично вірив, що його чекають в Московщині як визволителя. Він страшенно боявся об'єднання неросіян, бо тоді не було б з ким іти й скидати більшевиків у Москву. Денікін настільки був запаморочений великородженою ідеєю, що не відчував революції, яка перевернула історичні взаємини націй, підбитих Росією. Для Денікіна не існували ніякі нації в Росії, для нього це був російський моноліт, а він «князь Пожарський», що має відновити в старих кордонах «матушку Рассею». Якби окраїни не мали Денікіна і встигли об'єднатися під стягом повної незалежності, боронячи її від більшевиків, то не виключена можливість, що Антанта визнала б їх самостійними державами, як то сталося з Литвою, Латвією, Естонією й Грузією. При такій ситуації Денікін би лишився сам з двома-трьома тисячами офіцерів, але без найменших виглядів почуття московські дзвони...

Таку ситуацію ген. Денікін кінець-кінцем зрозумів і заходився коло того, як би обдурити й підпорядкувати собі козаків. Спираючись на високу військову виучку козаків, Денікін швидко відновив дореволюційні козачі полки, батальйони й батареї — спочатку для визволення їх країв, а потім втягнув їх і в похід на Москву. Однак повного опанування козачих країв, поки існували їх парламенти (круг, ради) й крайові уряди, досягти не було можливо. Через це, проводячи військові операції, прикидаючись толерантним до крайових установ, Денікін маніякально готувався до знищення отих демократичних утворів, що виникли, на його думку, без глибоких підстав, якихось традицій, тощо. За його розпорядженням і під великим секретом в його сферах розробляється план цілковитої ліквідації самостійництва. Тим же часом продовжувалась дріб'язкова «війна» з козацькими установами під прикриттям переговорів про об'єднання з ними. На цей гачок хапалися й деякі козацькі проводирі, вкладаючи в таку ідею свої думки й сподівання. Тому що ген. А. Драгоміров серед своїх одверто казав: «ци Круги й Ради — це тільки до часу, а потім все це ми «похерім», то не було чого й слухати про якісь денікінські демагогічні пляни про об'єднання.

Одні, кубанці, шукали об'єднання Кубанщини з усіма іншими протибільшевицькими державними формуваннями, не тільки з Донщиною й Терщиною, а й з Україною, Грузією, Азербайджаном, Гірською Республікою, другі, головно

донці, хотіли об'єднати лише Донщину, Кубанщину й Терщину, при чому не в якомусь державному організмі, а в козацькі війська. Ці останні турбувалися лише долею козацтва, вони хотіли зберегти їх привілеї, щоб при сприятливих умовах ще й розширити їх. Вони, донці, ще не додумали до цілої глибини революції, до оборони всього населення власного краю.

Оте лише козацьке об'єднання, на думку донців, могло стати зручним знаряддям для перекидання містка для прилучення до козаків і Добрармії, а це було головним для к-д., що снували тонку павутину для вплутання упертих кубанців. Не вважаючи свою Донщину за державний організм, ці її політики не дуже задумувалися над тим, що Добрармія була лише військово-політичною організацією, що лише завдяки обставинам та їхнім козакам, вона досягла й певних військових успіхів. Головне, що успіхів тільки військових, а не політичних чи фінансово-економічних, — останніх не було й не могло бути при тих діячах, які вже характеризувалися. То ж були випадкові делітанти й шукачі легкої наживи, яких мало обходили оті краї та й Московська держава.

Діяла Добрармія в чужому й по суті ворожому середовищі. Вона не була справжньою владою хоч будь-якого заселеного клаптика кол. Росії. Деякий і лосить довгий час свого існування вона завсім не мала ніякої території. Потім, збройною рукою вона заволоділа територією (Ставропільщиною, Чорноморщиною), але її населення ні одним актом не визнало Добрармію за «свою владу». «Своєю» владою Добрармія натурально могла стати тільки для населення, що живе на північ від Воронежа, Курська, Гомеля. До цього ж моменту вона була лише претенденткою на владу, і владу всеросійську. Ковалі «козацького заліза» вірили, що Добрармія обернеться у всеросійську владу, а тому намагалися завчасно виторгувати у її представників децю за «службу вірну матушці Росії». У цих козаків не вивітрився дух з початку року 1917-го. Вони ще бряжчали шабельками й безвідповідально говорили: ми, козаки Дону, Кубані й Тереку, допоможемо вам, реставраторам, усмирити Росію, а ги за це нам заплатите тим то і тим то. І в цьому відношенні сходилися в поглядах Отаман Філімонов і чорномоюський І. Макаренко. Різниця між ними була хіба в тому, що Філімонов тримтів і не хотів позбутися отаманської булави, а І. Макаренко був переконаний, що носив би її не гірше Філімонова.

Після довгих дискусій в Законодавчій Раді між прибічниками «козацького заліза» й його противниками ухвалено об'єднатися з Терчиною й Дончиною в південно-російський

союз на підставах федерації, з утворенням союзних урядових органів, яким підлягало б і командування.

Відповідний проект виробила комісія Законодавчої Ради на підставі доповіді П. Макаренка. Проект мав стати матеріалом для кубанської делегації на конференції Донщини, Кубанщини й Терщини. І відразу ж зробили помилку, прийнявши паритетне представництво (порівну від кожного краю, а Терщина по населенню складала 1/7 частину Кубанщини). Оте порожнє братання військ часто давалось взнаки кубанцям.

16. Ген. Денікін визнає адмір. Колчака

Денікін все ж спулохався можливого об'єднання козаків. Щоб цьому запобігти, він вживає різних-прерізних заходів. 30. травня 1919 року після молебня в соборі ген. Денікін оголошує наказа, в якому визнає адмірала Колчака Верховним Правителем Росії і заявляє, що підпорядковується йому. Все це відбувається в Катеринодарі. Осваг і російські патріоти ославили цей крок, як акт саможертування, громадської мужності, акт певної краси й скромності, акт гідний древніх римлян. В дійсності це був простісінький політичний маневр, або трюк, коли точніше висловлювались.

Виявлені ген. Денікіним смиренність і покірність були чисто декларативними заявами без найменшого реального змісту. Колчак був далеко, зноситься з ним було дуже тяжко, а одержувати від нього накази було більше ніж проблематичним. Денікін добре розумів, що до Москви йому значно ближче, ніж Колчаку, а хто до неї перший дійде, той і відіграє першу роль в російських справах, не зважаючи ні на які заяви, визнання, маніфести й накази.

Що це визнання дійсно було лише політичним кроком місцевого значення, який мав на меті розбити козацький союз і нашкодити самостійництву, засвідчив ген. Лукомський. «Воно було викликане подією, яка вплине на відношення урядів Держав Згоди до вимог окремих державних формувань — в негативний для них бік і тим самим вислизне ґрунт з-під їх ніг».²¹⁾ Козацький Союз був неприємним для Добрагрмі ще й тому, що майбутні члени його уперто трималися гасла народоправства, Установчих Зборів, в той час, як вона (Добрагрмі) вже скинула з себе демократичну маскуру. А тут Терський Круг в декларації до «Положення про управління Терським Військом» говорить, що

²¹⁾ Лукомський, «Архів Русской Революции». т. III, ст. 125.

«підстави Народоправства й державності мусять бути цілковито здійснені і повинні лягти в основу державного будівництва Нової Росії, відродження якої терські козаки не уявляють інакше, як через Всеосійські Установчі Збори, скликані на підставі загального, прямого, рівного і таємного голосування»,

а Донський Круг в декларації з 1. лютого 1919 р. заявляє:

«Майбутню Росію Військовий Круг уявляє, як єдину вільну демократичну державу з державним устроєм, який буде дано її волею й розумом самого народу на нових Установчих Зборах, які повинні бути скликані на підставі загального, прямого і рівного виборчого права при таємному голосуванні».

1. Капітан Фуке; 2. Полк. Шапрон; 3. Ген. Денікін;
4. Ген. Лукомський; 5. Ген. Драгоміров; 6. Ген. Романовський.
З шаблями на бачність кубанці.

Неширість і штучність декларації Денікіна можна було помітити і в самому тексті наказу, в якому після смиренного патріотичного початку зроблені суверінні натяки в сторону самостійників. (...Поряд із бойовими успіхами в глибокому запіллі зріє зрада на грунті особистих честолюбств, що не спиняються перед розділенням Великої Єди-

ної Росії.) Цей кінець ніяк не пасує до урочистої декларації.

Дехто з самостійників дійсно злякався декларації. З приводу наказу ген. Денікіна з 30. травня 1919 р. Законодавча Рада відбула закрите засідання, на якому був військовий отаман Філімонов і весь уряд. Головував Султан Шахим Гирей. Після зачитання декларації Денікіна він закликав висловлюватися, але ніхто слова не взяв. Лише депутат ст. Слав'янської (Таманський відділ) Олекса Ісаакович Балабась відчитав гостро негативну характеристику політики адм. Колчака, яку давав отаман Семенів у своїй декларації. На цьому Рада розійшлася, не ухваливши жадної резолюції.

Кубанський уряд під головуванням отамана Філімонова виявив більше сміливости. Він, обговоривши наказ ген. Денікіна, ухвалив: «з огляду на те, що цей акт Кубанщини не торкається, ігнорувати його». 2. червня на урочистому молебні і на параді з приводу визнання Колчака верховним правителем Росії кубанці демонстративно були відсутні. Лише військовий отаман завітав до Денікіна, щоб висловити надію, що Головнокомандувач буде й надалі вірним обронцем козацьких вольностей.

17. Нарада 6.-7. червня 1919 року

Зaproектована козаками конференція дуже налякала командування Добрармії. Майже напередодні конференції Денікін спробував докладно з'ясувати настрої офіційних проводирів козацтва, особливо, звичайно, кубанського, бо його політично не вироблене оточення й примітивна розвідка роздули бозна як цей випадок. 6.-7. червня в Катериnodарі Денікін скликав під своїм головуванням трьох отаманів козацьких військ і голів їх урядів. Приводом до цього було «визнання Денікіним влади Колчака». Голови урядів не заперечували визнання адм. Колчака Верховним Головнокомандувачем, але визнання його верховним правителем Росії, на їх думку, належить до компетенції законодавчих установ країв. Як свідчить ген. Лукомський, «ясно було, що ніяке визнання адмірала Колчака не змінить заплутаного становища на півдні Росії до того часу, доки не вдастся зговоритися з козацтвом».²²⁾

Нерви Денікіна не витримали і він по-салдатськи ставить козакам запитання руба: «З Руссю ідуть представники козацтва, чи проти Руси?» Козаки трохи метушливо, як казав П. Курганський, і з подивом поспішили відповісти, що з Руссю, а Кубанський отаман Філімонов у своїй про-

²²⁾ Лукомський. «Архів Русской Революции». т. IV, ст. 123.

мові дав Денікіну відповідь і на питання, які його турбували відносно кубанців:²³⁾

Він сказав:

«Ми не розуміємо тепер, чому козаки, які не один раз рятували Росію, нині опинилися десь на боці. Біля Вас всі, крім тих, хто мусив бути. Біля Вас мусять бути отамани і голови урядів. Ви не раз зазначали, що високо ціните, любите козаків і вважаєте іх молодцями. Ми самі давно знаємо собі ціну. Нам набридло бути молодцями. Ми хочемо бути громадянами. Ми, представники козацтва, вважаємо, що маємо повне право на те, щоб нас притягли до державного будівництва».

Під цими думками могли підписатися й трибуни — брати Макаренки, якби вони сиділи на місці Філімонова. Ніби вся справа була в ображеному самолюбстві: козацька кров ллеться, нею будується Росія, тому Філімонови, Богаєвські, Вдовенки мусять бути коло Денікіна, принаймні поруч з Романовським, Лукомським, Драгоміровим, а не десь «на задворках», як висловлюються росіяни. Вони хочуть, щоб їх питалися і з ними рахувалися в справі будівництва Росії, вони прагнуть увійти в історію, як будівничі її. (Карташов влучно схарактеризував у своєму листі ген. Філімонова, що його легко тримати на вудочці діяча, який може попасті на сторінки історії Росії).

Денікін зрозумів, кого він має перед собою і за цю компанію трохи заспокоївся.

«Ви, панове отамани, мене дуже сильно обляяли, але я все ж таки дуже задоволений тим, що бачу перед собою дійсно руських людей», — відповів Денікін.

А того ж дня за обідом у двірці Кубанського отамана московська ненавість Денікіна прорвалася і «зганьбила» балакучого отамана Філімонова.

Денікін твердо проказав: «Учора тут, в Катеринодарі, панували большевики. Над цим будинком маяла брудна ганчірка, в місті творилося безчинство. Прокляте вчора!

«Сьогодні тут діється щось дивне, — чути дзвін хелихів, ллеться вино, співаються козацькі гімни. Над цим будинком майорить кубанський прапор. Дивне сьогодні! Але я вірю, що завтра над цим будинком буде маяти трикольоровий національний руський прапор, тут будуть співати національний руський гімн, буде чути тільки руські розмови. Прекрасне завтра! Будемо пiti за це щасливе, радісне завтра!»

На це московське нахабство Денікіна присутні відповіли повною мовчанкою, навіть присутні добровольці не намілилися виявити бодай офіційне захоплення. Тільки голова уряду Курганський коротко запротестував і вийшов. Філімонов, замість арештувати зарозумілого москаля, провожував бути улесливим господарем.

²³⁾ В. Куб. Атам. ген. Філімонов. «Разгром Кубанской Рады». Архів Русской Революції, т. V, ст. 323-324.

Таку дістали відповідь козацькі проводирі, що мріяли стати не молодцями в очах московського патріота. Всі зрозуміли, що Денікін не збирається допускати козаків далі свого передпокою, а тим більше рівняти їх із своїми підручними. «Сьогоднішнє» становище він вважав дивним, ненормальним і його ідеалом було радісне «завтра», коли ніде ніяких розмов, навіть козацьких, не буде чути, крім руських. Його «завтра» — це не козацька автономія, не збереження козацьких інтересів та привілеїв, а знищення козацтва. Він хотів не допускати віжки, а натягти їх ще міцніше. У ньому прокинулась кров «руського хозяйственного мужичка» і роля «збирача землі руської» приваблювала його над усе. Не обмеження російської центральної державної влади, а розширення та скріплення її ставить він своїм завданням і про це навмисне ненаrocом пробалакався.

Звичайно це не був дипломатичний крок, бо дипломатом Денікін ніколи не був і ним себе не вважав. Через це Денікін так грубо виявив свою правдиву психологію й ідеологію. В суті ж це був виклик козакам. З цього обіду козаки похмурено швидко розійшлися, не пустивши пари з уст.

18. Федералісти.

Такий виклик Денікіна Філімонов затаював, а як він його розумів, лишилося невідомим. Чорноморці, Макаренки, дізнавшись про цей виступ Денікіна, очевидно, зрозуміли його значення, але ніяких висновків не робили й удавали, що вони не цілком розуміють. Взагалі чорноморська група була далі розгорощена й не могла реагувати одночасно. Вона ще не могла дати відчути Денікіну значення козацтва, яке розсипалося по далеких фронтах. У П. Макаренка тоді виникла думка створити сконсолідований групу в Раді на ґрунті федералізму. До цієї ідеї приставало більше інтелігенції, яка ставилася вороже до Денікіна. Отже поставала думка у чорноморських проводирів протиставити себе не як українців росіянам, а як демократичну опозицію правим, консервативним течіям. Діяти як децентралісти у вигляді федералізму проти занадто дикого централізму Добрармії. З цих позицій кубанці ніби вирішили дати бій за збереження козацьких привілеїв.

Національний український момент кубанські політики не висували. Може дехто тому, що почував себе лише козаком, а не українцем, а українці бачили безнадійність національної справи в таких заплутаних політичних відносинах. Російський федералізм, таким чином, домінував серед кубанців. Вони офіційно утворили в Законодавчій Раді

групу федералістів, яка повідомила про своє існування окремою програмовою відозвою. Головним провідником цієї ідеї й групи став Петро Макаренко.

Взагалі у федералістів проводириями були брати Макаренки. Через те ж, що вони українства тоді цуралися, то до федералістів пристали й деякі лінейці, як П. Воропінов, Підтопельний та інші, для яких група Філімоново-Сушково-Скобцовська була вже занадто права, точніше проросійська. Більшість серед федералістів становили чорноморці, але це були люди національно малоєвідомі. Вони йшли за Макаренком, бо інших, помітніших проводирів не було. Коли ж хто з них і починав задумуватися над тим, чи личить чорноморців бути федеральним, то усвідомлював відсутність чогось іншого, бо чисто українське ледве жевріло в підпіллі. Українство було стероризовано в Катеринодарі. Ні одного українського часопису на цілу Кубань з 65% українського населення. Всі українці боялися індивідуального замаху чорносотенних бандитів з офіцерськими погонами. Сам Денікін на згадку про Безкровного зеленів від злоби, кажучи — «це страшний мазепинець: у нього діти-гімназисти говорять лише українською мовою!» У цих обстановинах відомий зі своїх українських симпатій депутат С. Ф. Манжула опинився в групі федералістів, а К. Я. Безкровний, хоч і не підписав відозви і до групи не вписався, але проводирів її не цурався і, не мавши вибору, співпрацював з ними. М. С. Рябовол, мабуть, більше з дипломатичних міркувань називав себе федеральним. Федералісти притягали до себе головно тим, що були проти «Особого Совещання», проти Добрармії. Як же не підpirати їх, коли ненависть до них день-у-день загострювалась?

Та все ж федеральнім був явищем штучним. Він обмежувався головно Катеринодаром, а ще точніше — групою людей в Законодавчій Раді. Ні одної доповіді ця група в розвиток своєї ідеї не зробила, ніякої агітації в провінції вона не вела, більшість станиць про неї навіть не знала. Не було й пресової кампанії про кубанський федеральнізм. В широких кубанських масах інтелігенції без порівняння більше знали про такі партії, як к-д, с-д, с-р, кадети, соціал-демократи, соціялісти-революціонери, а про федеральністів нічогось нікому конкретного не відали. Це добре знато керівництво Добрармії. Але воно бачило всю штучність і нешкідливість російського федеральнізму, до якого станиці були байдужі. Однак Добрармія відчувала федеральністичні настрої кубанців до когось іншого — до України, який мав значно глибший ґрунт. Добровольці не могли забути посилення делегацій від Кубані до Києва, де були переговори про федерацію лише з Україною, коли ген. А. Драгоміров

сидів зі своєю розвідкою в тому ж Києві. Ще свіжі були наміри дивізії ген. Натієва, яку мали перекинути на Тамань і т. д. Представники течії федерації, вороже ставлячись до Добрагармії, коли-будь могли суб'єктом федерації поставити Україну, а не Росію. Кубанські сепаратисти й українофіли, не маючи змоги навіть висловлювати свого погляду, — мали ґрунт в гущі станиць, вони підтримували всякі течії, які віддаляли Кубанщину від Добрагармії, а ослаблювали зв'язок з Росією. Не виявляючи з тактичних міркувань своїх цілей, ці групи могли підтримувати й пропагувати федерацізм. Оці федерацісти були дуже небезпечні для Добрагармії, а тому, що в масі розпізнати їх було тяжко, то й виникло нетерпиме й нервове ставлення взагалі до ку-

Сидять зліва направо: В. Харlamов, отаман — Н. В. Михов, Г. А. Вдовенко, А. Н. Богасевський, О. П. Філімонов і Султан Шахим Гирей. Стоять зліва направо: Попов, М. С. Рябовол, Абрамов і П. І. Курганський.

банських федераціїв. Рябовол, Безкровний, Манжула та інші, як би вони не говорили про федерацізм з Росією, їх Добрагармія вважала за українських сепаратистів і ворогів єдиної-неділімої.

Для тупої добровольчої розвідки й преси різниці між названими щойно особами і братами Макаренками, Воропіновим, Підтопельним не було, — вони всі вважалися однаковими ворогами Добрагармії й Росії.

Неприємними федерацісти були ще й тим, що вони ставили своїм завданням утворення й поширення козацьких країв, з якими б Добрагармії по-одинці легше було справлятися, бо міцний і великий державний утвір важче було зламати. Коли більші новотвори стануть поруч з командуван-

ням Добрамії, то виникне конкуренція в справі збирання «землі руської» та ще й іншими, демократичнішими методами, а генерали вважали своєю монополією давати накази, як було за царської влади. Петро Макаренко 5. червня 1919 р. на засіданні Законодавчої Ради баламутив, що «Союз федералістів утворюється на території колишньої Росії, тому до нього, крім намічених — Донщини, Кубанщини й Терщини, можуть приєднатися, можливо, Урал, можливо, Оренбург, можливо, Закавказзя, можливо, навіть Україна»... В кулатах один з депутатів жартома запитав промовця, куди подінеться Добрамія, може створить союз із шістьма станицями «Астраханського війська» й ловитеме тараньку? Чому П. Макаренко проминув сусідніх астраханців, а вхопився за далеких уральців і оренбурзьців, які входили, бодай теоретично, в сферу адм. Колчака, — лишилося не відомим. Але й така порожня балаканина потувалася агентами Добрамії, як спроба пошкодити організації самого «Правителя Росії» адм. Колчака.

Добрамія пильно стежила за тим, щоб ніяке об'єднання без її участі не поставало. Об'єднання ж з Добрамією мало бути підпорядкованням її керівництву, а цього старалися уникнути всі козачі краї, навіть найсмирніший Тerek.

Як уже згадувалось, літом 1918 року Добрамія з допомогою Кубанського уряду й П. Макаренка перешкодила утворенню Доно-Кавказького Союзу за проектом донотамана П. Краснова. Те ж командування уживало всіх заходів, щоб не дійшло до здійснення постанов Крайової Ради в листопаді і в лютому про об'єднання з козацькими краями, Закавказзям та Україною. Цілком зрозуміло, що й тепер стати остроронь та дивитися на те, що робитимуть козаки, добровольці не могли. Щоправда, вони мали серед козаків своїх прихильників, але не бракувало там і небезпечних ворогів.

Уряд у грі в федералізм участі не брав. У нього було досить інших практичних справ, які також непокоїли добровольських політиків. Знайшли тіла Бардіжів у Туапсе (один з них — Кіндрат — був членом 4-х державних дум, а ціла родина його — українська, була шанована кубанцями) і перевезли до Катеринодару й поховали на... історичній Кріпосній Площі, навколо якої стояли колись Запорозькі курені. Добровольці були не задоволені, що поховано не в соборі, бо площа нагадувала про історію чубатих воїнів. Крім того, В. Іванис іде з відомим дослідником болота в Криму, проф. П. О. Кашинським, до Темрюка, де розглянули газові виходи, болото «блюваки» і після цього туди призначено інж. Н. Н. Бібанова, щоб щось там робив. Між іншим, у цій подорожці В. Іванис запитав П. О. Кашинського, як свого

професора, як йому працюється в Кубанській політехніці і яке його враження від кубанських студентів. Професор з усмішкою відповів: «Мої вимоги Ви знаєте. Я провадив квантитативну лябораторію в Лісному інституті в Петрограді, в Петровсько-Разумовській академії у Москві, в Новочеркаській політехніці і тепер на Кубані. Майже половина студентів закінчували іспити на «3», а «5» одержувало 15-20% випускників. На Кубані «трійок» зовсім нема, а «5» доводиться ставити 70-75%. Такої здібної молоді я ніде не зустрічав»...

Одного похмурого ранку викликав В. Іванис Курганський. Доїхавши до вул. Красної, побачив дивну похоронну процесію: На лафеті в три пари коней везли домовину, покриту яскраво червоним сукном. За домовиною йшло з десяток молодих старшин. Спереду, на цибатому піджаристому вороному коні (кінь Міончинського, командира марківського гарматного дивізіону) їхав прапорщик Бурсо. В. Іванис спинив самохід, вийшов і гукнув: «Прапорщик Бурсо!» Той миттє під'їхав — «Кого хороните» — «Прапорщика Голицинського», — була відповідь. В. Іванис наказав своєму адъютантові, щоб передавав Курганському, що спізниТЬся, а сам, знявши папаху, приеднався до процесії. На цвинтарі довідався, що прап. Голицинський був убитий на бронепоїзді на Україні. В кишенні у нього знайдено заповіт щодо похорону, щоб «домовина була вкрита червоним сукном, а на лиці червона хустинка». Колеги виконали все точно. В. Іванис подякував колегам, зазначивши, що Голицинський був чорноморець, нащадок запорожців ст. Старокорсунської. Просив передати привіт командирам і від'їхав. Випадок цей не був відзначений російською пресою, але чутки про нього розійшлися, хвилюючи козацькі серця.

19. Конференція Дону, Кубані й Тереку і вбивство М. С. Рябовола

Після згаданої «наради» ген. Деникіна з отаманами й головами урядів Донщини, Кубанщини й Терщини, на якій брутально були ображені козаки, відкрилася конференція цих трьох країв без участі Добрармії. Для конференції обрано Ростов на Дону.

В день самого від'їзду М. С. Рябовол (голова Кубанської делегації на конференцію) обідав у клубі під Законодавчою Радою в колі близьких приятелів (Султан Шахим Гирей — член делегації, К. Я. Безкровний, В. Іванис і полк. Гончаров). Під час обіду настрій був веселий, всі жваво говорили і навіть жартували. Микола Степанович, жартуючи, сказав: «А все ж я певен, що мене добровольці вб'ють,

чи тепер, чи в четвер, а таки вб'ють, розбишаки... Вони ще більше нас відправляють на лоно Авраама... Москалі вміють свого добиватись...» Однак на цей вислів не звернули особливої уваги. Про конференцію не говорили зовсім, мабуть, тому, що дискусії про неї вже набридили. Пообідавши, без журно попрощалися й розійшлися. А ввечорі Кубанська делегація від'їхала потягом на Ростов.

На конференції стрінулися дві протилежні принципові думки: одна була за утворення союзу козацьких військ і за союз його з Добрармією, а друга — за об'єднання козацьких країв на федеральних підставах у державний організм, притягнення до нього на тих же підставах України, Закавказзя та інших частин кол. Росії. Першу ідею реалізував і боронив донець В. А. Харламов, голова Донського Круга, другу висунув і боронив М. С. Рябовол, кубанець, голова Кубанської Крайової Ради. Конференція розпочалась 13. червня 1919 року в Ростові. Першим промовляв М. С. Рябовол, скорочений зміст його слова такий (в перекладі на українську мову):

«Кубанщина не могла визнати большевиків і не може визнати й «Особое Совещаніє», що складається з осіб, нам невідомих. Ми вважаємо, що треба негайно приступити до об'єднання державних формувань, які борються проти большевиків, цебто Донщини, Кубанщини, Терщини, України, Добрармії, Грузії та всіх інших, бо тільки за згодою цих країв ми могли б утворити спільну для всіх нас владу і продовжувати збирання Росії. Це наша основна теза, на якій ми постійно стояли і її боронили... Звичайно, на своєму шляху ми зустрічали дуже багато перешкод. Тоді виникає питання про організацію не всіх державних формувань, які борються проти большевиків, а тільки козацьких країв — Донщини, Кубанщини й Терщини. Через хибну політику керуючих Добрармією ми були ізольовані від усіх і без нас розв'язувалася нова війна з Грузією, наспівала боротьба з Чечнею. Нам треба було посуватися вперед, а в цей час у нас наростили нові вороги... Коли прийшли добровольці в Чорноморську губернію і завели там губернаторський режим, то з населенням у 200 000 осіб, вони так упоралися, що геть чисто все обернулося в большевиків, і там тепер іде суцільне вигублення наших козаків. Скрізь блукають окремі загони. В Ставропільській губернії теж було заведено такий режим, яким ніхто не був задоволений, і нам довелось дуже тяжко боронити (цю губернію). В той час як ми мусили давати вам (донцям) поміч, нам треба було надсилати частини війська для придушення повстань в Ставропільській губернії, які були наслідком того режиму, що його насадило «Особое Совещаніє»... Ми зібралися сюди для того, щоб покласти міцні підвалини справі утворення державної влади й збирання Росії... Ніякої самостійності у нас ніколи не було — це притисують нам. Ми мусимо зараз скласти умову між нами».²⁴⁾

Слід сказати, що запевнення М. С. Рябовола, що нібито кубанці ставили своїм завданням збирання докупи Росії, відхрещуючись від самостійності, не було іщирим. Воно

²⁴⁾ Покровський. «Деникинщина», ст. 150-151.

викликалося отим його становищем, при якому він мусив рахуватися з декларацією до Куб. Конституції. До цього змушувало й представництво більшості Законодавчої Ради, отих федералістів, що ледве зліпили іх брати Макаренки. А ще треба було оглядатися на контрагентів — представників Донщини й Кубанщини, з якими неможливо було вести ніяких балачок не в площині відродження Росії. Напевно не повірила Рябоволові й Добармія, що в його російському федеральному вбачала дари данайців. Речево, може трохи не дипломатично, Рябовол схарактеризував у своїй промові Добармію, взявши за об'єкт «Особое Совещаніе». За такий виступ М. С. Рябовола тієї ж ночі добровольці підступно застрелили.

M. С. Рябовол — Голова Кубанських Рад

Це ганебне вбивство сталося за таких обставин.

М. С. Рябовола застрелили на порозі готелю «Палас» добровольські старшини пізно вночі з 13. на 14. червня 1919 року. Формально ці офіцери ніби належали до відділу особливого призначення ротмістра Баранова при Кавказькій армії Врангеля. Убивців не знайдено, до суду не було кого притягати. Головна причина була в тому, що донці, на території яких це сталося, хоч і запевняли, що все буде зроблено, щоб знайти винних, перешкоджали слідчому.

Останній зустрінув перешкоди, які не міг перемогти. Так, коли було встановлено, що авто, в якому сиділи і стежили за Рябоволом і в якому втекли, належало начальникові постачання Добармії, то спроби дальншого висвітлення спростили паралізовані донським отаманом ген. Богаєвським. До відповідальності притягли лише комісіонера Андріяна Коврижкіна, який ніби подавав сигнали убивцям. Судив його Донський Воєнно-Окружний суд і виправдав. Слід зазначити, що й кубанці не виявили більшої уваги, а повірили, як завше, донцям, хоч убито одного з найбільших синів Кубані.

Та Рябовол і мертвий переміг, хоч і не на довго.

На підставі підготовчої праці, якою він керував, під впливом його останньої промови і трагічного кінця, конференція 15. червня прийняла таку резолюцію:

- »1. Державні формування Донщини, Кубанщини й Терщини утворюють політичний і економічний Союз.
2. Конституція виробиться окремо.
3. Донщина, Кубанщина й Терщина діють солідарно в ділянці спільнно-політичних і економічних інтересів.
4. Цілі Союзу: стільність і захист культурних, національних, політичних і економічних інтересів, поміч відновленню й розвитку Російської держави на підставі широкого народоправства й утворення умов для скликання нових Всеросійських Установчих Зборів « (Покровський. «Деникинщина», ст. 149.)

Наведена концепція була дуже не до вподоби Харламову, бо йшла відріз із плянами кадетів, і тому він доклав усіх зусиль, щоб її провалити.

Тлінні останки М. С. Рябовола перевезли до Катеринодару. З цим потягом прибув і В. Я. Харламов. На станції він висловив П. І. Курганському, К. Я Безкровному, В. М. Іванису та іншим членам кубанського уряду співчуття. Домовину поставили на лафет і прикрили червоним сукном. Процесія з духозенством тихо посувалася вздовж Катеринівської вулиці, по обох боках якої виструнилися студенти й учні середніх шкіл, багато робітників. Прибули майже всі отамани відділів. Сонячний гарячий день. Завернули на вулицю Красну і внесли в Кріпосну (Січову) церковцю. Богослуження відправляє о. Воскресенський із старенським діяконом-козаком. Опустили домовину тут же біля церковці — поруч з Бардіжами. Промовляють від різних установ і організацій. Із Кріпосної плочі перейшли до Зимового театру, — де головував небіжчик і провели урочисту академію. Це стала перша велика втрата, яку спричинила московська еліта, яка в день похорон поховалась і лякалась показатися на вулиці. Ніхто із співучасників і співчуваючих цьому злочинові не замислився над тим, як відгукнуться козаки на фронті та старики по станицях. Нікому з цих

«мудреців» не спало на думку, що ця смерть стане «отією відозвою», що її зфантазував полк. Карташов! Дізnavши про таку подію, козаки поодинці й невеликими групами почали тікати з фронту... Це був початок кінця. А пан Харламов потирає руки й назад поспішав, щоб застати терську делегацію в Ростові й обробити так, щоб рябоволівська спадщина зійшла нанівець...

20. В. А. Харламов зраджує Конференцію Дону, Кубані й Тереку

Користуючись з відсутності қубанців, які були в Катеринодарі, В. А. Харламов напосів на терців, залякуючи їх, що при дальших своїх успіхах Добрармія зовсім перестане рахуватися з козацькими краями, якщо вони займуться творенням кожний своєї влади. Щоб цього уникнути, треба мати владу спільну з Добрармією. Треба в органах цієї влади зайняти відповідні позиції, які б забезпечували козакам їх вагу й значення в дальшому розвитку подій. На зауваження, що з Денікіним можна порозумітись і пізніше, після утворення загальнокозацької влади, Харламов з притиском відповів, що таке неможливе, що Денікін ніяк не може погодитися на засади федералізму, на яких плянують будувати загальнокозацьку владу. На думку Харламова, козаки ризикують залишитися на боці в справі утворення загальнодержавної влади. Нема, мовляв, для чого творити об'єднану владу, коли її вже утворює саме життя — владу в особі ген. Денікіна. Існування крайових влад і союзної, коли є Денікін, — казав Харламов, — було б з явним паралелізмом.

У наслідок довгого переконування Харламов добився того, що донська й терська делегації ухвалили: основних тез кубанського проекту вони ні в якому разі не можуть прийняти, замість організації Південно-Руського Союзу Дону, Кубані й Тереку приступити до утворення загальнодержавної влади на півдні Росії на основі представництва від Донщини, Кубанщини, Терщини і Добрармії.²⁵⁾

З отим, ще неузгодненим з кубанцями, проектом у кишині Харламов у супроводі К. П. Каклюгіна (адвокат-кадет) й Баскакова (терець, ген.-лейтенант, проф. Академії Генерального Штабу Росії) поспішив до Таганрогу на побачення з Денікіним. В колах же останнього, після відмови козаків визнати диктатуру, нуртувала думка створити при Денікіну єдиний південний уряд — російський уряд на зразок уряду Вологодського в Сибіру при Колчакові. За

²⁵⁾ Протокол вечірнього засідання Конференції по утворенню «Южно-Русского Союза», 27. червня 1919 року в Катеринодарі.

реалізацію цієї думки взялися кадети, спираючись на свого головного агента серед козаків — Харламова.

Денікін з хвилюванням стежив за початком праці конференції, яка мала намір зробити все інакше, ніж він плянував. Він сподіався від конференції всіляких неприємностей. І тут дві кулі ліквідували душу цієї, як він вважав, затій. Насторожений цією подією, Денікін утримався навіть від висловлення співчуття Кубані. Денікіну стало легше. Позиції ворога ніби слабнуть, він уже не рахується з настроями козаків-кубанців на фронті. Та все ж наслідки неприємного початку не були цілком ясні. Фронт доходить до Орла, але з великим напруженням, а «магічна ставка» ні поповнень, ні поважних стратегічних вказівок не має. Головнокомандувач пильно прислухається до того, що говориться в Ростові й Катеринодарі, а не що діється на фронті.

21. червня Денікін радо зустрів Харламова з товариша-ми і запитав напівжартома, націвсерйозно: «Що ж, скоро ваш союз проголосить мені війну?»

— «Що ви? Господь з вами! Звідкіль це ви взяли? Нічого подібного! — поспішав заспокоїти його Харламов і разом з Каклюгіним оповіли йому, що представники Донщини, Кубанщини й Терщини були одностайні, що навіть Рябовол був підкреслив, що «Кубанщина завжди стояла на ґрунті визнання державної єдності» і що всі спірні питання про автономію й федерацію в сучасний важливий момент мусять бути відкинуті, а зараз треба зосередити працю в ділянці реальної політики. Представники Донщини, Кубанщини й Терщини виявили повну однозгідність у питаннях будівництва місцевого життя і завдань конференції. Принципових розходжень з Кубанчиною, — казали вони, — не було, але залишивши самі, донці й терці прийняли постанову про потребу утворення спільної влади на півдні Росії на основі представництва від краївих державних формувань і головного командування Добрармії. З проектом Ради вони не можуть погодитися ні в якім разі тому, що він протиставить процесові відбудування єдиної Росії, який зараз відбувається, другий і паралельний процес федерації місцевих державних формувань. Українське питання, яке тоді саме дуже хвилювало Денікіна, розв'язувалося «легко й просто». Україна (за Харламовим) — це лише географічна назва, а не державне формування, яке взяло б участь в утворенні спільної державної влади поряд з Дончиною, Кубанчиною, Терчиною й Добрармією. В дорадчому органі, який буде утворено при Денікіну, разом з представниками Донщини, Кубанщини й Терщини будуть представники не від України, як чогось цілого, а від окремих губерній та міст — Києва та Харкова. Представник

терців, зовсім старий ген. Баскаков, при цій розмові — точіше доповіді — був німий, не пустивши пари з уст...

Але ген. Денікін вдовольнився і таким квазі-представництвом конференції і висловив подяку за корисні постанови й працю. Він додав, що притягнення до спільногодержавного будівництва представників державних формувань завше було в нього на думці, і з ідеєю дорадчого органу він принципово згоден. Однак, розв'язання цього питання в даний момент залежить від адмірала Колчака, яко му він підпорядкувався в інтересах загальноросійської справи, щоб підтримати й зміцнити владу Колчака в його переговорах з чужоземцями. Проте Колчакові він підпорядкувався лише формально, а фактично він буде діяти так, як і раніше; він був переконаний у тому, що з боку адмірала Колчака не тільки не буде ніяких заперечень, а навпаки — той, мовляв, ще й похвалить його... Він вважав себе управненим на творення загальнодержавної влади, укладення з козаками остаточної умови і ні на хвилю не сумнівається в тому, що влада, яку він репрезентуватиме, матиме більше значення, ніж Верховний Уряд адмірала Колчака. Ще до оголошення свого наказу з 30. травня (про визнання Колчака) він одержав від адмірала Колчака формальну пропозицію про підлеглість адм. Колчака йому, Денікіну, бо, мовляв, потрібно, щоб влада і військова, і цивільна зосереджувалися в руках однієї особи. «Будемо казати прямо, вигукнув Денікін, по суті це диктатура». Але, на його думку, представники громадянства з цим уже приимилися, а він обіцяє рахуватися з дорадчим органом і наперекір йому нічого не робити. Далі Денікін порадував козаків повідомленням, що в «Особом Совещанні» розробляється проект автономного устрою козацьких країв з широкими правами на самоврядування і додав, що вважає за потрібне в інтересах цих країв визначити автономні права їх у такому вигляді, щоб майбутнім Установчим Зборам не довелося урізувати їх, а тому, на його думку, краще діяти без заправи. Під кінець ген. Денікін висловив надію, що й Кубанщина пристане на це.

Домовившись з Денікіном, одержавши апробацію від Лонського отамана, уряду й законодавчої комісії Кругу, Харламов поспішив відбути подорож до Катеринодару, щоб намовити й кубанців зректися попередньої цілі конференції — утворення Союзу Дону, Кубані й Терику та творення разом з представниками Денікіна загальнодержавної влади. 27. червня — нарада з кубанськими делегатами. Харламов знайомить кубанців з рішенням Донської й Терської делегацій та переповідає зміст розмови з Денікіним.

Кубанська делегація була приголомшена поведінкою представників «старшого» й «молодшого» братів, що так спритно ще й вони використали їх лихо. Було таке враження, що Рябовола вбито таки на те, щоб росіянини могли добитись свого, а до того ще й «брата» ніби потрібне було усунення з арени визначного кубанця. Кубанці оплакують і хоронять найбільшого свого сина, а донські й терські делегати використовують цю нагоду, щоб прислужитись Денікіну, просячи його стати 4-м партнером, або точніше ще — очолити Союзну державу. Натурально, що цього кубанці не сподівалися. Але не стало Рябовола. Ті, що усунули його (очевидно, не безпосередні убивці) мали вірний розрахунок. Кубанська делегація втрачала свою одностайність. Наприклад, захистався член делегації Скобцов, коли йому, на запит про збереження козацьких прав, відповів Харламов, що ген. Колчак урочистим актом затвердив права козаків. (Колчак обмежив Денікіна в земельному законодавстві. — Гинс. Сибір. Союзники і Колчак., т. II, Пекін 1921 г. ст. 314-315.). Скобцов не наважувався ще голосно говорити про харламовське злиття Дону. Кубані й Тереку і поділ України на такі частини, які б були позбавлені можливості на будь-яку самостійність політики. Мало-помалу й кубанців таки укосякували.

Харламов нарешті набулочився й став «авторитетно» поучати: «Я вважаю, що треба зараз свої права закріпити раз назавжди. Чекати, що Установчі Збори щось дадуть, нерозважно і не слід, у цім я глибоко переконаний. Стара хліб-сіль забувається, панове! Забудеться й наша кров і наші жертви. Забудеться все те, що, висловлюючись високим штилем, ми несемо на «вівтар вітчизни»... І отим балагурством Харламов запаморочив голови кубанських сиріт, що купою слухали, як курчата без квочки... У них не прокинулось почуття відповідальності, потреби порадитись з Радою й урядом. Сама ця делегація була переконана в потребі брати участь у конференції в справі утворення вже не союзної влади Дону, Кубані й Тереку, а Південно-Російської, яка мала, на думку таких творців її, як Харламов, розгорнутися у всеросійську. Перспектива стати близче до цієї влади, а то навіть бути носієм якоїсь частини її, увійти до історії як творці нової Росії — запаморочила голову Султанові Шахим Гирею (заступник св. п. Рябовола) і уракозакам кубанської делегації. Пішли й вони за хитрими по-азіятецькому донцями, переступивши через труп Рябовола — розчищати Денікіну шлях до Московських дзвонів. Не порозумівшися ні з Закон. Радою, ні з урядом, ставлячи їх перед фактом, кубанська делегація згодилася взяти участь у «Південно-русській конференції».

21. Південно-руська конференція

В середині липня в Законодавчій Раді поставлено делегації запитання про її поведінку після убивства Рябовола. Заступник голови Султан Шахим Гирей відповів, що перед делегацією «була дилема: або спочатку союз і від нього влада, або спочатку влада, а потім крайова автономія. Логіка речей, насуцьні потреби життя владою наказували добитися спочатку утворення не вузькотериторіяльної влади, а загальної для півдня Росії. Цього вимагали поривання наших лицарських армій, що привели їх до Харкова і Царичина. Для підтримки наших армій потрібна спільна влада, і ми рішили цю владу організувати і таким чином увійти в згоду з Головним Командуванням». ²⁶⁾

Таке чисто діялектичне тлумачення справи, оминання прийнятих постулатів уже по вбивстві Рябовола, природно не могли задовольнити Раду та її федералістичну більшість. Відбулися гарячі дискусії, а після них ухвали:

«Вислухавши звіт Кубанської делегації про працю конференції з приводу утворення Південно-Російської влади і маючи на увазі, що наслідки праці мусять бути затверджені органами Законодавчої влади, Законодавча Рада визнає позицію кубанської делегації на конференції вірною та уповноважує її на дальшу участь в праці конференції». ²⁷⁾

Однак голову делегації, Султан Шахим Гирея, змусили відійти, а на його місце обрано Івана Макаренка. Султан Шахим Гирей, закутавшись у бурку, після цього декілька днів пролежав на канапі в своєму кабінеті, ніде не появляючись і нікого не приймаючи. І. Макаренкові на вузькій приватній нараді федеральнів наказано затягати наради конференції так, щоб вона не дійшла до кінця. А якби таки закінчилася, то в резерві щоб було «затвердження органами законодавчої влади...» Отже, знову у чорноморців-федералістів не вистачало простої мужності відкинути додому делегації і вони пустилися на хитрування, забуваючи, що «лише мужні перемагають!» До цього ж були й сприятливі обставини: козаки з фронту писали з приводу вбивства Рябовола листи з погрозами на Добрармію, станиці виносили приговори проти неї, загрожуючи не дати козаків. Фронт відсунувся далеко від кордонів Кубані і шантаж Денікіна «відкрити фронт» став неможливий, та й самі органи управління Добрармії залишили «дуже провінційний» Катеринодар і переїздили до Ростова, Таганрога і далі.

Саму Південно-руську конференцію відбували в захищенному, більше кадетському Новочеркаську, в приміщені Платовської гімназії, хоч «кавяр, рибці, горілка й шам-

^{26, 27)} Покровський. «Деникінщина», ст. 152.

панське постачала Кубань без обмежень за дозволом відомства продовольства». Після засідань завжди відвували спільну вечерю. Засідання цих «державних мужів» відбувалися без якогось пляну. Висувався якийсь проект по робітничому, скажемо, питанню: І. Макаренко до кожної літери присікувався, виголошуючи тригодинній довші промови. Представники Добрармії на початку цікавилися таким надзвичайним спритом кубанського високотенорового «трибуна», але дедалі вони бачили ясніше, що ні по одному пи-

S. F. Манжула

танию вони не можуть прийняти якогось рішення. Ці представники все більше й більше ненавиділи І. Макаренка, але як м'якотіла інтелігенція, вони не могли створити ділової атмосфери на засіданнях. (Проф Соколов. Правленис ген. Деникина). Побував один вечір на такому засіданні і В. Іванис при розгляді питань промисловости. Цікава була одна вечеря по-приятельськи. Сервіровка була «походна», але їжі й питва — скільки хоч, та все першоякісне. Коли наситились і підпили, сенатор Ч. (з добровольського табору)

звернувся до кубанців: «Кубанці, заспівайте щонебудь, ви всі такі музикальні». Цим були всі здивовані, але С. Ф. Манжула поворушив пишними вусами й скомандував: «Петро — молодший Макаренко, баритон; Грицько Омельченко, бас; Іван — старший Макаренко, другий тенор — ставайте сюди». Всі, як по команді стали, Манжула задав тон і високим тенором почав:

«Із-за гори з-за лиману вітер повіває,

Та вже ж Москва Запоріжжя кругом обступає...»

і проспівали до останнього куплету, згадавши багато разово москалів, їх грабіжників офіцерів, драгунів, генералів тощо. Але спів був високомистецький, незрозуміло тільки було, звідки така зіспіваність у такій складній мелодії. Щоправда, весь квартет складався з довголітніх хористів, а дехто з них і диригував. Клясна кімната, де вечеряли, наповнилась якимись рідкісними звуками чужою мовою, якою проказувалося про страшні злочини москалів проти прадідів отих гарних у черкесах співаків, які з такою дикістю кожне слово вимовляли, що й найглухіший мусив усе второпати. Це був спів гвалтованої душі, яка з усіх сил відбивається й з великим спрітом ухиляється, щоб московський налигач не попав на її шию. При цьому співі всі присутні заніміли, застигла й обслуга з роззвяленими ротами. Здавалося, що бодай тепер московські професори зрозуміють, які далекі їхні кров і кістки від кубанських козаків. Коли останні акорди цього нечуваного на Дону й забороненого в Росії співу ще долітали до найдальших закутин, всі сиділи, як зачаровані. Ще мент, і всі почали мовчки прощастися. Спітнілому С. Ф. Манжулу сенатор Ч. й дехто інший подякували за прекрасний спів.

Згодом конференція відбувала засідання і в Ростові. Дебатували про утворення влади, на що було запропоновано два проекти: один від Добрармії, а другий від Донщини. Кубанщина свого нічого не виставляла, але її представники, головно І. Макаренко, заперечували обидва проекти. Терці пробували всім приподобатися, але здебільшого і їх вабили аргументи І. Макаренка. Проект Добрармії такий: (Покровський. «Деникинщина», ст. 153-156.)

»Проект положення про південно-руську владу.

Основні положення, покладені комісією в основу проектів уstanовлення вищої Ради і положення про Раду начальників управлінь.

1. Російська держава, як одно ціле, з моменту визнання в ній однієї верховної влади в особі верховного правителя адмірала Колчака, відновлена. Надалі аж до Установчих Зборів, які повинні визначити сталий устрій Росії, ніяке полагодження на цілого, ні частин Російської Державності при сучасних умовах не може набувати сили інакше, як з волі Верховного Правителя або його повноважних заступників.

2. Головнокомандувач збройних сил Півдня Росії в справах законодавчих і управління діє іменем Верховного Правителя, і створення при ньому яких би то не було органів, згідно з нині тимчасово існуючим правопорядком у Росії, може бути лише актом влади Верховного Правителя, здійснюваною через головнокомандувача збройних сил на Півдні Росії, через те ніякий установчий з'їзд не може бути визнаним міротайною основою до творення згаданих органів.

3. Переговори й догоди з представниками окремих областей можуть мати характер лише обміну думок представницького й підготовчого характеру і правою основою для творення державних установ не можуть бути.

4. Число представників окремих областей при зазначеному попредньому обміні думок може дорівнюватися кількості представників від головнокомандувача, як органу всеросійської влади, але рішеного правного значення ніяке число голосів і ніяка догода при цьому обміні думок мати не може; правне значення можуть у цьому випадку мати лише акти Верховної Влади.

5. Виці органи управління, які створяться на підставі актів при головнокомандувачеві збройних сил Півдня Росії, можуть називатися урядом, і через те, що кінцевою метою стреміння південних армій є Північ на чолі з Москвою, то цей уряд було б неправильно називати урядом Півдня Росії; область його діяльності може охопити і Південний Захід, і Північ, і Волгу, і Схід. Це має бути уряд областей, зайнятих арміями головнокомандувача на Півдні Росії.

6. При наявності диктаторської влади, якою є влада Верховного Правителя і вища загальнодержавна влада в окремих областях Росії, яка діє іменем Верховного Правителя в умовах часу, що його переживаємо, повинна мати всю повноту й незалежність повноважень в цілях управління й законодавства. Через це вимога головнокомандувача в справі творення уряду з представничого органу, за даних умов нездійснена, тим більше, що цей орган є лише законодорадчим.

7. До Ради Начальників Управління допускаються представники від козацьких областей з портфелями в своїх справах.

8. Законодорадчий орган повинен утворитися за принципом територіальним. Представникам козацьких областей у ньому має приділитися особливо почесне місце з уваги на особливі заслуги перед Росією. Крім того, до Законодорадчого органу введуться представники загальнодержавного інтересу, не зв'язані з будь-якою територією і відзначені лише своїми заслугами в галузях церковного, державного й суспільного служіння. Такі особи не повинні притягатися до вищих органів за вибором політичних партій чи груп: вони призначаться до нього Головнокомандувачем. Нарешті, щоб утворити тісніший зв'язок Законодорадчого органу з виконавчою владою, до нього повинні вийти члени Ради Начальників Управління.

9. Законодорадчому органові надається право запитів, звернених до уряду, але він не матиме права висловлювати недовірю.

10. Всі території, що посилають своїх представників до Вищої Ради, повинні визнати єдину верховну владу Верховного Правителя Росії адмірала Колчака і вбачати у Головнокомандувачеві збройних сил на Півдні Росії голову уряду, що діє від імені Верховного Правителя на всій території, зайнятій арміями, які підлягають Головнокомандувачеві.

11. Окремі області Російської Держави можуть робити між собою догоди культурного і економічного характеру, але творення ними союзів державних, правового значення перечило б ідеї державної єдності Росії.

12. Порядок місцевого законодавства і управління, на підставі якого діють органи влади в автономних козацьких областях, затверджується Головнокомандувачем від імені Верховного Правителя.«

»Проект Донської Делегації Організації управління «Південною Росією».«

1. До того часу, поки буде створений загальнодержавний уряд, уряд Південної Росії має складатись із: а) Правителя Південної Росії, б) Ради Міністрів і в) Палати представників від країв.

2. Правитель Південної Росії підлягає урядові Російської держави, але вся повнота влади в Південній Росії належить йому і він здійснює її: а) у сфері командування військом — сам особисто, як Головнокомандувач усіма збройними силами Півдня Росії; б) у сфері цивільного управління через Раду Міністрів; в) у сфері законодавства — разом з Палатою представників від країв; г) у сфері суду — через судові органи, на чолі яких має стояти «Правительствуючий Сенат».

3. «Особое Совещаніе», яке зараз існує при Головнокомандувачеві збройними силами Південної Росії, розпускається.

4. Загальнодержавна влада Південної Росії, як вона зазначена в точці 1, організується на З'їзді, в якому братимуть участь: а) Військові отамани Донщини, Кубанщини й Терщины, б) Представники Головнокомандувача збройними силами Півдня Росії і в) Голови урядів Донщини, Кубанщини й Терщины.

5. Цей З'їзд ухвалит і здійснить вироблені на цій конференції норми щодо організації уряду Південної Росії.

6. Кожне рішення З'їзду по суті буде договірною статтею, яка укладеться лише після повного погодження між представниками Головнокомандувача, Донщини, Кубанщини та Терщины, як чотирьох контрагентів, що домовляються.

7. Голова Ради Міністрів призначається Правителем Південної Росії після порозуміння із З'їздом.

8. Рада Міністрів організується її Головою з числа кандидатів, намічених ним після порозуміння із З'їздом; члени її приступають до виконання своїх функцій після наказів Правителя Південної Росії.

9. Військовий і Морський міністри призначаються безпосередньо Правителем Південної Росії.

10. До складу Ради Міністрів входять також міністри в справах Донщини, Кубанщини та Терщины.

11. Міністри в справах Донщини, Кубанщини та Терщины призначає сам Правитель Державного Об'єднання Півдня Росії.

12. Рада Міністрів Південної Росії розгортає свою діяльність, керуючись спеціально для цього укладеними нормами.

13. До складу Палати представників від країв входять по п'ять представників від країв законодавчих установ Донщини, Кубанщини та Терщины і по 2 представника від країв урядів Донщини, Кубанщини та Терщины.

14. Якщо Правитель Південної Росії відходить зі свого посту, у сфері головнокомандування його права переходять до начальника його штабу, а в сфері цивільного управління — до Голови Ради Міністрів.

15. В цьому випадкові Голова Ради Міністрів негайно скликає надзвичайний З'їзд для виборів Правителя Південної Росії.

16. Надзвичайний З'їзд складається з отаманів Донщини, Кубанщини та Терщины, Голов Крайових урядів, командувачів армій і Палати Крайових представників.

17. Стосунки між загальною державною владою і автономними урядами уstanовлюються спеціально укладеними для цього нормами.

18. Видезазначені положення тимчасово набирають сили з дня ухвали їх на З'їзді одноголосним рішенням учасників; остаточне

²⁸⁾ «Воля» 1919 рік, т. 2, ч. 4, ст. 174-175.

затвердження їх має бути проведене законодавчими органами державних формувань Південної Росії.«

Як бачимо, в обох проектах є тенденція установити диктатуру Денікіна за всяку ціну. В проекті Добрамрії ролі країв зводиться нанівець, а в Донському — лише дещо для них застерігається.

Добрамрія насторілько домагається диктатури ніби для Колчака, а фактично для Денікіна: допускаючи створення дорадчого органу, до якого входили б депутати, не тільки обрані населенням (з застереженням, щоб кількість їх від козацьких країв ні в якому разі не дорівнялася кількості представників від інших частин Росії), а й призначені Денікіним. До ради міністрів входять і представники козацьких країв з портфелями лише в справах цих країв. Ні про які установчі з'їзди для утворення влади в проекті не говориться ні слова — влада йде згори, наказом верховним правителем через Денікіна. Всілякі переговори й домовлення з представниками окремих країв можуть бути лише обміном думок (балашки про якість свиноматок, бугаїв, жеребців, про посіви озимої чи ярової пшениці і подібне — дозволялися...). Кількість представників і в дорадчому органі мусить дорівнюватися кількості представників Добрамрії. Всі території, які посилають своїх представників до дорадчих органів, мусять визнати адм. Колчака верховним правителем Росії, а Денікіна вважати особою, яка діє від імені Колчака на всій території, яку займають армії, які підлягають головнокомандувачеві. Окрім угруповання, крім спілок культурного й економічного характеру, не сміють утворювати ніяких союзів державно-правового значення, бо це перечило б ідеї державної єдності Росії. Місцеві конституції затверджуватиме також Денікін.

Порівнюючи цей проект з проектом конституції, що його висувала Добрамрія восени 1918 р. перед відкриттям засідань Крайової Ради, треба констатувати, що тепер, ховаючися за акт визнання Колчака Верховим Правителем, Денікін забажав значно більшого.

Донські «маклери» заметушилися. Вони добре знали, що на такий проект кубанці не пристануть, а за ними можуть піти й терці, які вже оклигали від переляку, що їм нагнав по вбивстві Рябовола Харламов. Вони все частіше підносять руки за кубанцями, недарма їх часто звуть «пісарями кубанців»... У цій ситуації донці висунули свій проект. За їх проектом, владу на півдні Росії утворювали б, з одного боку, Установчі З'їзди, отамани і голови урядів козацьких країв, а з другого, — представники Добрамрії. «Особое Совещаніе» також розпускалося. Уряд за цим проектом організувався б за згодою Денікіна із з'їздом; до уря-

ду входили б міністри в справах Донщини, Кубанщини й Терщины. При Правителі Півдня Росії донці радили завести законодавчий орган, до якого входило б по 5 представників від парламентів Донщини, Кубанщини й Терщины і по двоє від їх урядів. Остаточне затвердження мало належати парламентам державних формувань Півдня Росії.

Це був достатній матеріал для промов І. Макаренка, та все ж він мусив дещо попускати й іти на компромісний проект, який, на його думку, відкинеться Радою, яка не визнала Колчака верховним правителем, а Денікіна — диктатором. Компромісний проект був найкоротшим. Подаемо його за Покровським («Деникинщина», стор. 158-159):

»Конференція визнала здійснювати Правителі Півдня Росії головою його, або присвоювати йому найменування вищої верховної влади. Разом з тим вирішено визнати, що Правителеві Півдня Росії належить вище начальствування, управління й командування всіма збройними силами Півдня Росії. Правителеві Півдня Росії надається право помилування та зменшення кари і знесення фінансових стигнень. Право амністії залишено органові Законодавчої влади. Визнано за потрібне зберегти право милувати за головами автономних державних формувань Півдня Росії і право амністії за законодавчими установами тих же державних формувань.

Для утворення державної влади на Півдні Росії скликається Установчий З'їзд членів конференції, військових отаманів, голів законодавчих установ і урядів Донщини, Кубанщини й Терщины, а також Головного Командувача збройними силами на Півдні Росії та його представників.

Законодавча влада на Півдні Росії належить Правителеві Півдня Росії разом з Палатою країлових представників.

Палата Країлових представників повинна мати характер законодавчий, а не дорадчий.

В ділянці військового законодавства Правителеві Півдня Росії належать особливі права, які надає Верховній Владі «96 стаття Основного Закону 1906 р.»

В ділянці надзвичайно-указного права прийнято принцип «87 ст. Осн. Закон. 1906 р.», при чому за термін для внесення відповідного законопроекту до Палати країлових представників прийнято один місяць.

Законодавча ініціатива належить урядові і Палаті країлових представників.

Санкція законів належить Правителеві Півдня Росії.

Оголошення законів покладається на Сенат.

Акти, видані порядком управління, стверджують відповідні міністри. Закони подаються на затвердження Правителеві за підписом Голови Палати.

Закони повинні бути затверджені Правителем протягом місяця.

За Палатою країлових представників визнається право інтерпеляції і запитань.«

По деяких питаннях голоси делегатів на конференції поділилися, при чому, кубанці обстоювали радикальніші рішення. Наприклад, донці й терці висловилися за абсолютне «вето», а кубанці — за відносне; донці були проти

відповідальності міністрів перед Палатою представників країв, а кубанці з терцями — за таку відповідальність.

Майже всі норми ухваленого конференцією проекту конституції, за винятком тих, що стосувалися відповідальності міністрів, були по суті нормами старої дореволюційної конституції, виробленої ще Столипіним (3. червня 1907 р.). Але для Денікіна і цього було забагато. Коли 15. серпня 1919 р. до нього з'явилася президія конференції в складі: В. А. Харламова, І. Л. Макаренка та В. І. Баскакова, то він заявив:

i i i

»а) Доки він (Денікін) живий, законодавчого органу не буде допущено ні в якому разі, — «я не допушу, щоб над моєю головою стояв многоголовий совдеп.»

б) Колегіяльна установа залишиться з правом дорадчого голосу до встановлення всенародніми чи установчими зборами тієї чи іншої форми державного устрою.

в) Він, ген. Денікін, поспішає створити дорадчий орган, бо йому цікаво знати думку землі з приходу всіх питань. Але це натрапляє на перешкоди: затяглося розроблення статуту про місцеве самоврядування.

г) Розроблення закону про місцеве самоврядування та впровадження його в життя потребуватиме багато часу навіть при необхідному форсуванні. Ця обставина відсуне на неозначений час можливість відbutтя виборів представників від населення до дорадчого органу. Проте він, Денікін, рішив не чекати цих виборів і створити дорадчий орган, замінивши вибори призначенням місцевих людей, відомих своєю громадською діяльністю, до складу представницького органу — «Законодорадчої Вищої Ради»

Нарешті з'ясувалося:

а) Ген. Денікін уявляє собі лише дорадчий орган, який склався б з осіб, вибраних і призначених, при чому кількість останніх не повинна перевищувати кількість перших.

б) Державні формування Донщини, Кубанщини та Терщини з уваги на особливі заслуги козацтва матимуть представників відносно більше, ніж губернії (приблизно по 8 від кожного державного формування і по 3 від губернії).

в) Голова Ради Міністрів та інші міністри призначаються Денікінім.

До складу Ради Міністрів входитимуть 3 міністри в справах Донщини, Кубанщини та Терщини.« (Покровський. «Деникинщина», ст. 161—162).

Коли порушили питання про Кубанську армію, то Денікін, схвилювано стукнувши кулаками об стіл, гостро заявив, що Росія не потерпить автономних армій, що армія повинна бути єдиною російською армією, що балачки про автономні армії — це зрада, а той, хто розводить їх — зрадник.

Так ген. Денікін фактично перестав командувати армією, придивлятися до її перемог і невдач, — він став політиком і хотів прислухатися «до землі, щебто до селян, яких він сам призначить».... А в той самий час готовувався безглуздий глибокий рейд 4-го кінного Донського корпусу ген.

Мамонтова, що призвів до великої школи й до розкладу армії. Безнадійний примітив у політичних справах, ген. Деникін відкидав усе, що виробляли навіть його ж професори — руські люди. Автономні армії — це зрада Росії, на думку цього горе-політика, а в самого ж була автономна Донська армія і фактично Кавказька, якою командував Врангель та яка складалася майже із самих кубанців... Таке міг говорити зарозумілий молодий старшина, а не сивовусий кандидат у диктатори. Сперечатися з ним було марним силкуванням, бо він не бажав слухати і вірною думкою визнавав лише свою. Його ідею-фікс стала диктатура, яку він силоміць рішив нав'язати козакам, не зважаючи на наслідки такого експерименту.

Здавалося, що й робота конференції була зайвою — вона продовжувала роботу без якихось надій на порозуміння. Це виразно бачили Добрармія й кубанці, які, очевидно, були призначенні на якусь розправу першими. Перша ніяк не могла примиритися не тільки з вимогою на власну армію, а ще дошкульніші їй були нові економічні обмеження. Конфлікт назрівав, добармійські круті шукали приводу для нападу. Так був використаний випадок, що стався в Парижі в Кубанській делегації Л. Л. Бича.

22. Кубанська паризька делегація

Ця делегація мала від Крайової Ради завдання, як уже згадувалося, «інформувати й інформуватися»... Кубанський уряд доручив двом членам, Л. Л. Бичеві й А. А. Наміткові, бути лише експертами в кубанських справах при Сазонові, представниками Добрармії. Однаке сам факт надіслання делегації дуже стурбував головне командування Добрармії. Останнє таємно збирає відомості про членів делегації, з якою метою її надіслано і взагалі стежить за кожним її кроком. Згадуваний уже полк. Карташов, завідуючий Кубанським пропагандивним відомством, потай так написав командуванню Добрармії, як пораду:

»Надіслання делегації до союзних держав зроблено старанням групи чорноморців ніби для інформації, а в дійсності для того, щоб через голови Добрармії й представників союзників при ній вести свою агітацію. Беручи на увагу склад делегації, її відповідальність лише перед Крайовою Радою та цілкогоріт відокремленість від Голови Краю, Військового Отамана й Уряду, можна бути наперед певним в її орієнтації і можна твердити, що освітлення бажань козацтва буде далеко не об'єктивним. Праця делегації буде сковорювана на дискредитацію ідеї Добрармії та на аннулювання значення союзної місії при Добрармії. Інтереси Кубанщини, якими так голосно афішують лідери чорноморців перед темною масою козацтва, будуть на другому плані. Цій делегації треба допомогти за всяку ціну виїхати, але не доїхати. Коли ця група проводирів поїде, ми заговори-

мо на місцях про один мільйон ча подорож. Витрати таких засобів в порівнянні з потребами будівлі залізниці, на що не знайшлося двох мільйонів карбованців, не може не вплинути на розум козаків. Все це буде подано козакам разом з іншими матеріалами про діяльність їх проводирів.«

Наведену пораду Карташова прийнято, ужито всіх заходів, щоб перешкодити делегації доїхати до Парижу. На кожному кроці вигадували всіляку перешкоду, глузували, принижували (наприклад, в Царгороді лакеєві Монташова, нафтового мільйонера, було відведено каюту 1-ї класи, а Кубанській делегації — 3-ї кл.). Та все ж таки, хоч і через 75 днів (в середині березня 1919 р.), а делегація опинилася в Парижі, де давно вже був її член — лікар Н. С. Долгополов, який пізніше виїхав з Кубанщини: — прихильність до Добрармії і благонадійність скоротила йому подорож на декілька днів.

Свою діяльність делегація розпочала ще в дорозі. 5 лютого 1919 р., прибувши до Одеси, голова Л. Л. Бич зустрівся з іншими представниками і з їх головами: від України — Мар'яном, Донщини — ген. Черячукіним і Білоруси — ген. Бохановичем, подали спільну заяву до представників союзного командування, в якій, після мотивів на користь федерації, побудованій на добровільній згоді, як рівних з рівними формувань, що утворилися на руїнах старої Росії, по-українському говорилося:

»Ми представники України, Білоруси, Донщини й Кубанщини прийшли до глибокого переконання, що питання державного впорядкування цих 4-х одиниць може отримати швидке й відповідне розв'язання шляхом окремого здійснення підстав державності й ладу в кожній з них... Ми звертаємося через посередництво високого союзного командування до держав Антанти з проханням про можливу допомогу національним прагненням наших народів до зміцнення окремих формувань, які вже утворилися.

Лише після здаletтя большевизму та анархії, коли населення кожного такого формування буде мати можливість вільно виказати свою дійсну волю, — наступить час тих чи інших умов згоди між ними на підставі волі, рівності й братерства всіх народів, на підставах, які проголосили гаї велікі нації... .

Ми гадаємо, що не слід ускладнювати чисто військового завдання боротьби з большевиками стрімління до організації єдиної армії для операцій у всіх краях, захоплених його полум'ям. Ale mi припускаємо, що для більш успішної організації боротьби слід утворити спільний генеральний штаб для керування всіма операціями на підставі взаємної згоди державних новоформувань, що знаходяться в стані війни з большевиками, між собою і в контакті з державами Антанти. Такий штаб не мусив би втручатися в політичне життя і внутрішні справи державних формувань ... «

Участь у цьому виступі Л. Л. Бича безумовно перевищувала дані делегації Радою чи й урядом повноваження. Щоправда, висловлені думки ясно свідчать, що автори їх тоді були федералісти і то російської орієнтації. Вважати

цю заяву за протиросійську не можна. Можливість такого характеру (протиросійського) виключає й участь ген. Чернячукіна і Марголіна, який тоді боронив ідею федерації України з Росією.

Прибувши, нарешті, до Парижу, Кубанська делегація застала там делегації від України, Білорусі, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Грузії, Вірменії та Азербайджану, які проголосили себе незалежними від Росії державами й домагалися від Антанти визнання й допомоги. Ці делегації спочатку зустріли кубанців дуже прихильно й приязно, вбачаючи в них майбутніх союзників у праці по закріпленню незалежності від Росії їх держав. Вони закликають Л. Л. Бича на свої наради, де обговорювалися спільні виступи й кроки перед мировою конференцією. Але незабаром поведінка кубанської делегації примусила всіх насторожитися. З'ясувалося, що кубанці вимагають визнання самостійної Кубанщини лише умовно, на випадок, коли б Антанта визнала більшевиків, а по суті ж про відокремлення Кубанщини від Росії вони й не думають. У такому розумінні вони подали й меморандум голові мирової конференції. На запитання здивованих представників вищезгаданих делегацій Бичеві, як він міг підписати такий меморандум, той відповів, що такий погляд більшості кубанської делегації й уряду. Це натурально так обурило всіх, що коли Бич прийшов на чергову нараду, то йому було запропоновано покинути її. На обговорення ж поставлено питання про те, чи можна допускати його далі в своє коло і чи не є він агентом російських організацій? Після довгої гарячої дискусії вирішено Бича не допускати на наради, поки він не зреється думки про федерацію з Росією. Трохи згодом відносини зм'якшилися і хоч кубанці нового меморандуму, який би радикально міняв характер першого, не подали, Бича знову почали закликати на наради.

Щоб зрозуміти обурення делегатів від колишніх частин Росії проти голови кубанської делегації, треба трохи зупинитися на вищезгаданому меморандумі, що його подав Бич 16. квітня 1919 року.

З'ясувавши, що Кубанщина — належне формування, автори меморандуму кажуть:

»Ми нині бажаємо тут дізнатися, чи можемо ми в боротьбі проти Радянської Росії сподіватися на допомогу могутніх держав світу, вірність союзу з якими ми, як маленька частина недавно ще великої Росії, вважали і вважаємо себе зобов'язаними зберігати в своїх серцях... Кубанська Рада в своїй декларації з 5. грудня 1918 р. заявила, що відсутність державної єдності і загально-російської влади, триваюча в центрі Росії анархія й боротьба з нею, яка затяглася, владно диктують населенню Кубанщини потребу самостійно забезпечити державність в межах краю.

З тією ціллю дозволяємо собі просити представників держав Антанти:

I. Про визнання Кубанського Краю в межах, що їх зазначено на карті, яка долучається, самостійним державним формуванням, яке безумовно не входить до сфери впливів радянської влади. На випадок, коли б, понад сподівання, виникли переговори з радянською владою про межі її володіння, це визнання захистило б Кубанський Край від виставлення під час на нового Радянської Республіки.

II. Разом з тим ми, делегати Кубанської Ради, просимо насамперед і головним чином про моральну підтримку нашого Уряду й демократичних установ Краю, який починає своє життя на широких підставах народоправства, моральної підтримки в боротьбі з большевизмом як зліва, так і справа (чорносотенства), бо останній також починає підносити свою голову, маючи за ціль здушити демократію.

III. Тому, що продовження збройної боротьби проти большевиків є неминучим лихом і наш край веде війну виключно оборонну проти большевицької навали, яка загрожує не тільки добробутові, але й самому існуванню населення, то ми просимо дати в розпорядженні Кубанського Уряду потрібні засоби і постачання для Кубанської Козачої Армії, а також санітарного майна та медикаментів як для населення, так і армії.«

Від цього меморандуму тхне хутрянським хитруванням і наївністю. Наприклад, говориться про оборону лише свого краю, а всі знали, що кубанці воюють далеко за Цариціном, в Україні і поза нею, просять постачання для Кубанської Армії, якої формально не існувало, а все це добре знали ті, що все рішали у Версалі. Про це все подбрали представники росіян заздалегідь.

Прохання ж умовно визнати тимчасову самостійність Кубанщини було дуже невдалим і політичним, і дипломатичним кроком. Історія міжнародних відносин не знає умовного визнання незалежності. Можна було не мати на думці відокремлюватися від Росії на завше і прямувати до того, щоб наблизити час з'єднання з нею, але про це не слід було писати й проголошувати на цілій світ. Визнання потрібне було не для того, щоб на підставі цього визнання одержати реальну допомогу. Але при умові визнання тимчасової самостійності, хто міг відважитися на серйозну допомогу? Аджеж, які б гарантії сплати видатків на цю допомогу Кубанщина не давала, ці гарантії могли не мати ніякої зобов'язуючої сили для майбутньої російської влади. Приєднання до Росії Кубанщини легко можна б надати форму усмирення краю, що тимчасово бунтувався і відокремлювався. А перевести борги й зобов'язання «бунтівника» на усмиряючого господаря досить важко не лише по суті, а й з формального боку. Про повернення англійських видатків на «Денікініду» чи французьких на ген. Врангеля ніде і ніколи навіть не згадувалось, так само промовчвались і мільйонові витрати Німеччини на діла Леніна.

По суті меморандум свідчив про те, що його автори не збиралися відокремлюватися від Росії. Вони не бажають

підлягати радянській Росії, а повернутися в лоно іншої не заперчують, лише застерігають федеративний принцип. В цьому полягало глибоке й основне розходження делегації з представниками інших частин кол. Росії, які добивалися самостійності незалежно від того, яка влада буде в Росії — большевицька чи не-большевицька. Вони взагалі не хотіли ніякої російської влади над собою, — юни бажали жити цілком незалежно від неї. Якщо вони й не всі, може, вірили в можливість цього, то формально виступали, як безумовні самостійники, і дальша історія на прикладі Латвії, Естонії й Литви виразно показала правильність такої поведінки. Ці частини кол. Росії, що з самого початку зайняли виразну самостійницьку позицію й послідовно боронили її, одержали і визнання, і допомогу, не зважаючи на те, що в них були свої «денікіні».

Цей меморандум, хоч і великий, вартий того, щоб його навести повністю (український переклад з мови російської):

»Меморандум Парляментської делегації Кубанських козаків (Шівнічний Кавказ).

1. Кубанські козаки населяють широкий басейн ріки Кубані від головного Кавказького пасма (гора Ельбрус) до границі Війська Донського; головне місто — Катеринодар.

2. Територія 72 800 кв. миль — 8 710 000 десятин, — майже дорівнює, Бельгії, Голландії й Данії, разом взятим. Під лісом 1,215,000 десятин.

3. Населення стало замішканого 3 500 000 душ. Тимчасового проживають біженці з Кавказу (утекли від турок: вірмени, айсахи) і з Радянської Росії, до 500 000 душ. Основним елементом, що заселив Кубанський Край в 1792 році, були українці, які переселилися сюди після зруйнування Запорізької Січі (запорозькі козаки). Потім на Кубань виселено частину донських козаків. Близько 200,000 осіб становлять черкеси (горци)-мусульмани, що з'бралися з козаками.

4. Основне заняття населення — хліборобство (90,5%). У 1914 р. зібрано 3 500 000 тонн зернових культур; в 1918 р. 2 100 000 тонн; зниження продукції є вислід війни з Німеччиною і особливо короткотривалого (протягом 5 місяців) перебування Кубані під большевиками (громадянська війна). По кількості сільсько-господарських машин Кубань займала перше місце в колишній Росії.

Крім зернових продуктів в 1918 р. на Кубані зібрано: 450 000 тонн сільного насіння, 25 000 тонн тютюну і 200 000 тонн овочів.

5. В краї розвинене скотарство, вівчарство (вовни збиралося до 10 000 тонн річно) і свинарство. Добре розвинене рибальство. Різносортні лісові багатства, що мало експлуатувалися (брак шляхів). Буйно розвивалося садівництво й виноградарство. В початковій стадії розвитку перебувають нафтові промисли (добувають 6-10 мільйонів пудів нафти на рік). Констатовані на Кубані поклади кам'яного вугілля, руд срібла, олова, граверової солі та інших.

6. Бюджет Кубанського Уряду в 1918 р. становив 1. мільярд карбованців (головною статтею відатків були витрати на ведення тромадянської війни).

7. Шіюдо грамотності кубанські козаки займали одно з перших місць у колишній російській державі (80% чоловічого населення — грамотні). Ними майже досягнута загальна грамотність; на станичні (комунальні) засоби побудовані школи-палати. В Краю біля 100 се-

редніх шкіл (різних гімназій); з 1918 р. відкрита в Катеринодарі вища школа, з п'ятьма факультетами політехніка.

8. В краю організована велика кооперація — кредитова (в 270 населених пунктах і Центральним банком в Катеринодарі) і споживча майже в кожній станиці й селі.

9. Самодіяльність козачого населення, крім створення потужної кооперації, між іншим, яскраво позначилась у побудові — протягом останнього десятиліття, коштом станичних (комунальних) засобів, без участі приватного чи державного капіталу — трьох залізниць довжиною до 1,000 км.

10. Козаки — вільні люди, що утікали від гноблення московських царів, польських королів і поміщиків у диких степах й там улаштовували своє життя на засадах свободи, рівності й братерства. Положна організація козацтва Запорізького (на Україні) і Донського (на Дону) відомі ще з XV століття. Важливіші справи в козаків рішалися на народних зібраннях (Ради у запорожців, Військовий Круг у донців); на чолі козацтва стояли вільно обрані зборами отамани. Принцип виборності здійснювався і в організаціях місцевого самоврядування.

11. В міру поширення границь Фосійської держави і зміщення влади царів (самодержавство), козацтво було змушене підкоритися і втратило свою свободу (з кінця XIX століття), зберігши до останнього часу свою самобутність і власний уклад місцевого життя, що цілковито ріжнилося від решти Росії. Царі змушували козаків відбувати тяжку військову службу, даючи їм деякі — іноді ілюзорні — привілеї і тільки.

12. В душі кожного козака лишалися жиє і стремління до вільного життя. Не рівні з рештою Росії козаки зносили ріжні обмеження від царського правління. Революція 27. (11. 3.) 1917 р. серед перших своїх бійців побачила козаків, які відважно пішли вмирати за свободу народу, радісно вітаючи зорю нового життя.

13. На відміну від центральної Росії, кубанське козацтво, як і донське, швидко організувало власне управління на засадах народоправства. Була скликана Рада-парламент, відновлено інститут виборності у всіх галузях життя; на чолі краю став вибраний Військовий отаман — Голова Кубанського Краю (президент). Цим козацтво зберегло свій край від внутрішньої анархії, яка з'явилася у них значно пізніше разом з наступом большевиків. Після большевицького захоплення влади в Петрограді Кубанська Рада проголосила, що Кубань не визнає Ради Народів Комісарів законною владою; а також не визнає дійсними Берестейський та інші договори, що будуть зроблені з ким би то не було большевиками від імені Росії.

14. Большевізм на Кубані появляється в січні 1918 р., коли він почав збройну боротьбу проти Кубанського Уряду, в склад якого входили майже виключно соціалісти (с.-д. меншовики і праві с.-р.).

15. Якийсь час ця боротьба точилася сприятливо для большевиків, бо народ почали почісти повірів надзвичайно привабливим іх общинкам, почали тому, що всі стомилися довгою боротьбою проти Німеччини і ставилися до приходу большевиків пасивно, навіть з довір'ям.

16. 1 березня 1918 року Кубанський Уряд на чолі з Військовим Стаманом і Радою залишив столицю Кубанського Краю — Катеринодар і з невеликим загоном військ вийшов спочатку в гори, а потім на Дін. Першим актом большевиків, що захопили Край, було поголовне роззброєння корінного населення.

17. Протягом перших 2-3-х місяців населення добре скуштувало тягар большевицького панування із травня місяця почалися повстання майже обеззброєних козаків, які здушувалися з нечуваюною жорсткістю. За час з 1 березня по 1-е вересня 1918 року большевиками розстріляно та іншими різними способами вбито, за даними анкети

уряду (крім полеглих у боях) близько 24 000 душ. Безумовно, багато вбивств не зареєстровано. Тією ж анкетою усталена сума матеріальних втрат, завданіх Красні грабіжами, пожежами й руйнацією господарств, нищенням лісів, садів, посівів, фабрик, млинів, грабунком різного майна, худоби, коней, одягу тощо. Ця сума становить великі суми по довійськовій вартості — не менше 200 мільйонів карбованців (недобір зернових продуктів дорівнюється 1 000 000 тоннам), а по сучасній розцінці до півтора мільярда карбованців.

18. В середині травня 1918 року Кубанський уряд, перебуваючи на Дону і там організуючи сили для зворотного походу — на Кубань, одержав пропозицію від представника німецького командування, який перебував у Ростові на Дону, ген. Фон Арніма допомогти Кубані надісланням німецьких дивізій для боротьби з большевиками. Маючи в той час ще малі загони (6 000 вояків), уряд заявив, що він помочі німецьким військам прийняти не бажає і сподівається сам упоратися з большевиками своїми власними силами. В середині червня почався зворотний похід. Повсталі козаки звернулися з закликом про допомогу. Кубанський уряд повертається до Катеринодару, по дорозі зустрічав його повсталий народ. Мобілізація до Кубанської армії проходила блискуче, війська билися геройчно. Больше вики виявили жорстоку відпретість, але до грудня 1918 р. весь край був звільнений від большевицьких військ і боротьба перенеслась на сусідні території (Дон, Ставропіль).

19. Негайно після большевицького перевороту в Петрограді і після зникнення законної всеросійської влади, Кубанський уряд оголосив (пізніше це підтвердила Рада), що права верховної влади на Кубані належать Крайовому парламентові (Раді) і вищим Крайовим урядовим органам. «Джерелом вищої влади в Кубанському Краї є Крайова й Законодавча Рада, а носієм виконавчої влади — Військовий Отаман і Кубанський Крайовий уряд. Судова влада здійснюється незалежним судом, що діє на підставах, визначених в законі.» — Такий вислів знайшло собі проголошення суверенітету, у «Тимчасовому положенні про управління Кубанським Краєм», затвердженному Кубанською Надзвичайною Крайовою Радою.

20. Згідно з пунктами 3-8 конституції, всі громадяни Кубанського Краю рівні перед законом. Вони користуються повною свободою совісті, особа й її мешкання — недоторкані, установлюється свобода зборів і союзів. Кубанський Край має свою армію. Всі громадяни підлягають військовій повинності на рівних правах.

21. Крайова Рада (Національне Зібрання) в складі 500 представників від населення збирається: для виборів Військового Отамана (президент, голова Кубанського Краю) і для розгляду й затвердження законів, які вимагають змін в основних положеннях про управління Краєм (пункт II). Законодавча Рада (кладається з 30 депутатів і єдинствене законодавчу діяльність, якщо вона не належить Крайовій Раді).

22. Уряд формується Отаманом. Він несе колективну відповідальність перед Законодавчою Радою; втім недовір'я з боку Законодавчої Ради спричиняє відставку уряду.

23. Такі основні положення Кубанської конституції, уперше прийняті ще в жовтні 1917 року і достаточно зформульовані в грудні 1918 року. Протягом півтора року Кубанський Край керувався самостійно парламентарним способом. У цей час, крім ряду важливих питань внутрішнього життя, Рада встигла розв'язати також основне питання революції — аграрне і то в напрямку, що задовольняє народні маси, головним заняттям яких є, як сказано вище, сільське господарство. Всі приватнівласницькі землі, а також церковні, прічтові, монастирські і казенні передані до Крайового фонду, з якого

задовільняються зомлею малоземельні козаки, горці й корінні селяни Краю. Забираючи земель до Крайового фонду робиться безкоштовно для всіх тих земель, які перейшли до теперішніх володарів безкоштовно ж, а решта сплачується по непокритій прибуткам купівельний їх вартості; всім власникам також сплачується вагість зроблених ними господарських і земельних поліпшень, будов, мостів і інш. Висококультурні господарства лишаються іх сучасним власникам для дальнього користування під контролем Крайової влади. Треба зазначити, що із 8 700 000 десятинах всієї землі в Кубанському Краї в приватній власності було лише біля одного мільйона десятин, решта землі з моменту переселення козаків на Кубань належить всьому козачому війську, як правій особі, і була лише в користуванні станичних громад на засадах громадського володіння з правом переділу: таким чином, у козаків ще раніше існувала націоналізація землі; громадської землі козаки не мали права продавати.

24. Різнообіжно з заходами в справі розбудови Краю на нових основах і відновлення економічного життя, поруйнованого короткотривалим плануванням більшевиків, Кубанський уряд змушеній був вести й тяжку боротьбу з більшевиками. Якби справа йшла тільки про внутрішній більшевізм, то він не завдаєв великих труднощів для уряду: його б давно спинили й ліквідували і Край би жив у спокої й користався благами, що їх принесла революція, — вільного, дійсно демократичного ладу. Але починаючи з грудня місяця 1917 р., Кубань веде безпинну боротьбу з більшевиками, що нападають з півночі (через Дін) і північного сходу (з Волги через Царицін і Астрахань). Розбиті стотисячні армії більшевиків знову й знову поповнюються новими підкріплennями, серед яких було багато зібднілих північників, матросів, лотишів, китайців, німців, цілком чужих нашому краєвій взагалі Росії людей, для яких війна стала добре платним ремеслом, способом мати добре харчування, якого бракує в Центральній Росії, і, нарешті, способом наживи через грабунок мирного населення. Тут не може бути мови про закріплення завоювання революції, про насаджування нового соціального ладу, що обіцяє ощасливити людство. Справа спрощена до надзвичайного цинізму. Треба пограбувати наш край, щоб задовільнити бодай частково потреби зруйнованої центральної Росії, яка стояче під владою більшевиків і не спроможна виявити їм організованого спротиву.

25. У тому разі, якщо б більшевики перемогли, наш квітучий край був би перейдений з вогнем і мечем, а перед козаками постала б жорстока загроза майже поголовного фізичного винищенння. Безспорно, розмір нищення нашого народу дорівнюється силі його спротиву, який є дуже великий і упертий, бо йдеться про спасіння свого краю (батьківщини) і нашого права розпоряджатися власною долею. А небезпека навали до нас більшевиків дуже велика, бо вони зараз надихнені своїми тимчасовими успіхами на Дону й Україні. Ці країни були й лишаються нашими природними союзниками, як тому що ми правильно сполучені з українцями й донцями (Кубань заселена, як вище сказано, переселенцями з України й Дону), так і тому, що та й друга належать до табору антибільшевиків.

26. Ми, козаки-кубанці, почувши в 1917 р. заклик вождів Франції й Англії лишатися до останнього моменту у всеоображені на фронти проти загального ворога — Німеччини; ми, малі кількісно, але сильні духом, відкинули пропозицію допомоги проти більшевиків з боку німців, коли вони вважали себе переможцями; ми голосно заявили, що не визнаємо Брест-Литовського договору; ми домоглися звільнення від німців нашої території, коли вони захопили невелику її частину (Таманський півострів); ми, що стратили у війні проти німців, а потім проти більшевиків до 50% нашого боєздатного населен-

ня; ми, що з успіхом відбивали протягом року большевицькі когорти майже без набоїв і майже босі, без належних медичних засобів і ліків; хоч ми багаті всім тим, що родиться в нашому краєві; ми приїхали до Паризьку, де рішастється доля світу, де мають намір дати світові вічний спокій; ми приїхали сюди, хоч мусили перебути в подорожі 76 діб, і ми скрізь зустрічали затримки і ніде ні від кого допомоги; сьогодні ми хочемо знати: чи можемо ми сподіватися в боротьбі проти Советської Росії допомоги від могутніх держав світу, вірність союзу з якими ми, як маленька частина недавно ще великої Росії, вважали і вважаємо зобов'язаними зберегти у своїх серцях.

Найкращою для себе помічкою ми вважали б припинення такої тяжкої, протиприродної і найжахливішої своюю жорстокістю громадянської війни. Але ми знаємо, що цього досягнути важко, майже неможливо, бо советська влада добровільно не відмовиться від претенсій на наш край.

Ми ж ніколи не підпорядкуємося цій владі, бо вона призведе всю Росію і наш Край до цілковитої загибелі, і вона віддасть наше населення на знищенння.

Ми, кубанці, зможемо встановити найдружніші відносини зі всіма нашими сусідами, найближчими й дальшими, і ми не перестанемо їм говорити про потребу дальнього об'єднання, економічного й політичного. І це тому, що ми стоїмо на демократичному фундаменті будівництва державного життя. Ми не маємо наміру будь-кого завойувати, ні на кого не хочемо нападати. Але із зброєю в руках будемо боронити свій народ, свій Край від спроб підкорити нас насильством і нав'язати не властивий нам уклад політичного й соціального життя.

Кубанська Крайова Рада у своїй декларації з 15. травня 1918 року заявила, що «відсутність державної єдності й загальноросійської влади, продовження в центрі Росії анархії і тривала боротьба з нею, власне, диктують населення Кубані потребу самостійно закріпити державність в межах Краю. В цих цілях ми дозволимо собі просити представників Держав Антанти:

I. Про визнання Кубанського Краю в межах ложазаних на долучений магі, самостійним державним утвором, який безумовно не входить до сфери впливу советської влади. У тому разі, якщо б, понад усякі сподівання, виникли переговори з советською владою про мене ії володіння, Кубанський Край цим визнанням був би оборонений від вимог права на його територію з боку советської республіки.

II. Разом з тим ми, делегати Кубанської Ради, просимо насамперед про надання моральної підтримки в боротьбі з большевизмом як зліва, тац і справа (чорносотенство), бо останнє також починає підносити голову, маючи на меті здушити демократію.

III. Через те, що продовження збройної боротьби проти большевиків є в неминучим злом, і наш Край провадить війну виключно оборонну проти большевицького нападу, що загрожує не тільки добробутові, але й самому існуванню населення, то ми просимо про допомогу Кубанському урядові матеріальними засобами й потрібними засобами захисту і військової амуніції для озброєння й постачання Кубанській Кавказькій армії, а також санітарного майна як для населення, так і для армії.

Голова делегації
Голова Законодавчої Ради Л. Бич (вл. р.)

Паризь, 16. квітня 1919 року.«

Увесь наведений меморандум є документом серця, а не голови. У ньому повно наївности й забагато щирої сердності і тут же неправди (сказано, що кубанці лише обороняють

Край, а що таке взяття Царицина й Харкова?) Та союзники тоді мали повну інформацію про боротьбу на півдні. Про це їх всебічно інформували агенти Добрамії й свої, що вже побували по цілому півдню.

В загалі ж, як і виступ в Одесі, цей меморандум та всі дальші ніби й відповідали поставленому завданню від Крайової Ради («інформувати»), але були суперечні з уповноваженням уряду («бути технічними дорадниками Сазонову»).

Трохи згодом, перед відкриттям Версальської конференції, Кубанська делегація подала (29. травня 1919 р.) другий меморандум, в якому, між іншим, ще й таке сказала?

«Майбутня Росія може існувати тільки як федерація держав. Інакше бо одна нація (великоруська) повинна завоювати зброєю численні нації й утворити уряд, який був би в повному конфлікті з принципами демократії та національного самовизначення; якщо ж дійсно ставати на позицію федерації, то єдним логічним висновком було б визнання того, що для утворення російської федерації потрібно, щоб її члени, окремі держави, могли спочатку визначитися, викристалізуватися як у своїх межах, так і в своєму державному устрої. Во потрібно, щоб народи цих майбутніх держав відчули кочечність єднання не під натиском збройної сили, але при цілковитій самостійності, при ясній свідомості політичної й особливо економічної доконечності їх союзу. Для цього, і для того, щоб дати здоровим елементам кол. Росії можливість уже зараз приступити до змін початків демократії й волі, слід визнати всі ці частини незалежними державними організмами. Центральна Росія, яка перебуває нині під владою большевиків, буде оточеною державами нормального типу, які заінтересовані в стільникій боротьбі проти большевизму — цього фактору дезорганізації держави та руйнування економічної бази краю. Крім того, цей крок дозволив би кожній з цих здорових національних держав організувати своє громадське й економічне життя, не чекаючи протягом двох років заведення міцного ладу на всій території колишньої Росії. Було б цілком незрозуміло, якби більша частина цієї колишньої Росії не мала можливості політично організуватися тільки з тієї причини, що друга частина пerezживала революційну кризу і тому перебуває в періоді анархії. Навпаки, ці здорові елементи, недавно ще члени великої руської сім'ї, можуть, і навіть мусить, невідкладно почати здорове державне існування. Якщо їм дадуть це право, і якщо їх визнають такими, що вони через те саме будуть мати підставу потребувати собі права участі в праці, яка має за ціль урегулювання майбутньої долі й інтересів їх народів. За ними також мусить бути визнане право брати участь у праці мирової конференції, коли остання приступить до обговорення питань, які стосуються долі кол. Російської імперії, а також права вступити до Ліги Націй, яку ми вважаємо за союз народів, що має головним завданням встановлення й втримання загального миру.

В наслідок вищенаведеного Кубанська делегація мас шану просили:

1) Про визнання території Кубанщини з її кордонами і з її населенням, її Урядом, який відповідає перед народним представництвом, і армією — незалежною державою.

2) Про допущення на цій підставі представників Кубанщини до участі в праці Мирової Конференції в питаннях, що до долі Росії в її цілому, чи її окремих частин.

3) Про прийняття Кубанціни, як незалежної держави, в число членів Ліги Націй.«

У цьому меморандумі коротше подані ті ж думки, що й у першому: ідеал — федерацівна Росія, самостійництво — лише засіб урятування себе від большевиків. Можливо, що під впливом інциденту з Л. Л. Бічем на нараді представників новоутворених держав, все це має нібито більш самостійницький вигляд.

Взагалі ж помічалось нерозуміння політичної ситуації і настроїв Східної Європи з боку Кубанської делегації. Її домагання відставали й від того, що діялося дома, в Кубанському Краї, де Законодавча Рада й уряд намагалися діяти, як діячі самостійної держави, а лише дипломатично використовуючи федерацію. Але між ними не було достатнього зв'язку.

Оглянувшись на представників інших народів, Кубанська делегація також стала бокувати від всіляких російських представників та групувань. 5-го квітня 1919 р. кубанці відмовились брати участь в «руском совещанії» (самочинна організація, очолена кн. Львовим, до складу якої входили: Маклаков, Савінков, Сазонов та інші, що намагалися репрезентувати на Мировій Конференції всю кол. Росію), бо це зв'язало б їх у виступах і переговорах з союзниками чи іншими державними формуваннями, а крім того, не даво б корисних наслідків, бо демократичні сфери ставились до «Совещанія» негативно, а урядові — ігнорували. Такий «клімат» змусив і кубанців перед союзниками триматися безкомпромісової демократичної позиції. Але все це робилося без ширшого розголослення, ніби потаємно. До того ж, усі представники висували не лише самостійність, а й національний момент, всі вони були не-росіяни: Україну репрезентували українці, Грузію — грузини, Латвію — латиші, Естонію — естонці, Білорусь — білоруси, Литву — литовці і т. д. Кубанці, хоч і мали більшість населення українців, але вони про національність не говорили і не було відомо, від якої нації вони виступають, а це мало значення для англійців і американців.

Провідна верства Англії провадила політику розчленування Росії, допомагаючи тим, хто проголосував свою незалежність, як Грузія, Латвія Естонія, Литва. Якщо ці краї одержували допомогу відійти від Росії, не маючи поважних природних ресурсів, то Кубанщина, незрівнянно багатша економічно й міцніша військово, яка ще й прикривала Закавказзя, де був дуже зацікавлений англійський капітал, при певних заходах могла знайти патронат в Англії. Англійську тодішню політику найкраще характеризує промова Ллойд Джорджа, виголошена в Палаті Громад 17 листопада 1919 р.

«Придивімось добре — сказав вій, — до першкод в Росії: з одного боку, ви маєте балтійські держави, потім Фінляндію, Польшу, на Кавказі Грузію, Азербайджан, російських вірмен; далі ви маєте Колчака, Нетлюру. Все це сили противници війська. Чому ж вони не об'єднані? Тому, що в одному корінному питанні їх цілі не сполучені. Деникін і Колчак б'ються во ім'я двох великих цілей. Інша ціль — знищення соціалістів і заведення в Росії доброго уряду. На цьому завданні вони могли б добитися одностайності з усіма. Але друга їх ціль — це об'єднання всіх частин Росії. Не мені казати, якою мусить бути політика Британської Імперії в останньому питанні. Один з великих державних мужів, людина глибокої інтуїції, що не належала до партії, до якої я належу, ця людина — лорд Біконсфілд — вважала Росію велику, лігантську, непомірно здоровенну, яка постійно збільшує свою потужність, яка котиться, як снігова лава, до Персії і до кордонів Афганістану та Індії, — найбільшою небезпекою, яка тільки може загрожувати Британській імперії.»

Французи не були прихильниками поділу Росії, але вони цілком негативно ставилися до тих російських сил, гуртків і організацій, які намагалися репрезентувати її і за кордоном як територію кол. Імперії. Добровольчу армію вони вважали чорносотенною.²⁹⁾ Прем'єр-міністер і міністер закордонних справ третирують її й довго не приймають Сазонова. Те саме робить і Американський Президент Вільсон та Англійський прем'єр-міністер Ллойд Джордж.³⁰⁾ Клемансо про Денікіна каже: «Цей пан для нас не існує більше»^{31).}

З росіянами не рахуються, вважаючи їх за реакціонерів. Під час авдіенції Клемансо кричить на кн. Львова, Коновалова, Барка, а ті мовчать.

Серед самих росіян панує розбіжність думок. Керенський доводить, що грузинський селянин не може жити без Пушкіна (див. Кирбецов. — У врат Петрограда). Вкупі з Авксентієвим, Сухомліновим і Вішняком він ніяк не може позбутися великодержавності і хоче репрезентувати не власну Росію, а всю кол. Рос. імперію.

«Ми всі, — казав він інородцям, — представники демократії російської, а не окремих національностей, з яких складається Росія. Ми не можемо зрадити праці російської демократії й вести переговори від імені Великоросії з іншими національностями»^{32).}

А князь Львов з приводу заяви кубанців, що вони хотять відокремитися від Росії, сказав їм: «Так, вам більше нічого не залишається, як рятувати себе, я Вас розумію»^{33).} І випускає разом із Сазоновим та Маклаковим декларацію, в якій говориться про федерацію, як про можливу форму державного устрою в Росії.³⁴⁾

29, 30, 31, 32, 33, 34 і 35) М. С. Маргуліес. «Год интервенции», т. I, ст. 328, 332, 342, 348; т. II, ст. 35, 73, 74.

Маклаков висловився: «Ми тепер раді були б, якби можна було зупинитися на федерації, але про неї не хочуть уже й чути не тільки фіни, але й естонці, литовці, латиші, українці, грузини».³⁵⁾

А російський учений проф. барон Корф, відомий своїми працями про федерацію, ганьбить думку про федеративний устрій Росії, кажучи, що не слід розмовляти з націями: «вони в більшості, а Росії немає, вони нас задавлять». На запитання, коли ж він, який величав себе федералістом, почне говорити з окраїнами та націями, — відповів: «Коли утвориться Росія і можна буде скликати Установчі Збори»³⁶⁾). Він не допускав об'єднання окраїнних і національних урядів, доки центр слабий³⁷⁾).

При наявності певної програми та послідовному здійсненні її можна було б використати оту ситуацію. На жаль, ні Кубанська делегація, ні її голова виробленої програми не мали, а ще гірше — їм бракувало послідовності й рішучості. Діяли, пристосовуючись до того чи іншого випадку. 5. квітня 1919 р. Бич заявив, що про федерацію вже говорити пізно, що треба рятувати не Росію, не Кубанщину, а життя козаків, — «большевики всіх переріжуть... Треба рятуватися», і порятунок вбачає в економічній бльокаді, яку «треба зробити якнайсильнішою»...³⁸⁾ А пізніше, після деякого поступу в поглядах відносно самостійності Кубанщини, шукає для неї підтримки серед французьких большевиків. Представників цих останніх, Кошена і Ляфона, він у своїх листах на Кубанщину представляє майже як єдиних прихильників кубанців і ворогів Росії, в той час як насправді ці добродії, як і ліберали, що гуртувалися навколо Ліги Прав Людини, обстоювали едину неділіму з мотивів ворожнечі до Клемансо, який на конференції провадив політику розщеплення і поділу російської держави.³⁹⁾

З приводу визнання Колчака верховним правителем Росії кубанська делегація виступила з протестом, в якому висловлені ті ж думки, що і в меморандумі 29. травня, підекуди навіть тими ж реченнями.

18. липня 1919 р. в Паризі соціалісти-делегати нових держав, що постали на території кол. Росії, склали меморандум до Соціалістичної Міжнародної Конференції в Люцерні. Від імені Кубанщини цей меморандум підписали Л. Л. Бич і Намітоков. Ось український переклад його:

^{36, 37 і 38)} М. С. Моргуліес. «Год ингерсии», т. II, ст. 8 і 32; т. I, ст. 347.

³⁹⁾ В. Соколов. «Падение северной области». «Архив Русской Революции». Берлін, 1920 г. т. IX, ст. 6.

МЕМОРАНДУМ

соціалістичних депутатів нових держав, утворених на територіях кол. Росії, поданий 21. липня 1919 р. соціалістичній Конференції в Люцерні.⁴⁰⁾

В даний момент, коли проблема кол. Россійської Імперії будить пристрасті серед соціалістів країн Антанти, ми, соціалісти нових держав, що лежать на території кол. Россійської Імперії — Азербайджану, Північного Кавказу, Естонії, Грузії, Кубанщини, Латвії, Литви, Білорусі та України — вважаємо за потрібне оголосити таку декларацію:

Після кризи, яка настала під час війни та революції, потворилися на території від Балтійського моря до Чорного та Каспійського моря національні держави з волі народів, зусиллям трудових мас, які живуть незалежним національним життям.

Щоб запевнити підтримку для їх існування та їх соціального розвитку, ці країни прийняли за підставу для державної організації великих принципів демократії. Ми, соціалісти тих держав, підтримуємо цю національну та демократичну працю, як єдину нагоду для народів зберегти їх вільний розвиток, бо тільки демократичне життя, на наш погляд, може привести робітничу класу до соціальних вольностей.

Ми виходимо з принципу права народів на самовизначення і той самий принцип служить підставою для нашої політики у відношенні до московського народу.

Будучи цілковито проти більшевицьких концепцій щодо державної організації і засобів боротьби робітничої класи з метою тріомфу для соціалізму, ми вважаємо за ганебні всякі спроби накинути силою московському народові яку-будь форму державної організації.

Ми найглибше переконані, що тільки експеримент, який робить московський народ, тільки розвиток робітничого московського руху без зовнішнього втручання може привести до національного та соціального відродження московського народу та робітничої класи.

Але ми вимагаємо, щоб і в відношенні до нас було збережене право народів на самовизначення.

Це була найбільша помилка, якої могла б допуститися демократія Західної Європи, якби вона дивилася на боротьбу, що її ведуть самостійні держави для збереження свого існування проти зовнішніх замахів як з боку реакції, так і московського, — як на «внутрішні російські справи».

Цю боротьбу на право самовизначення нації народи підтримують ціною неймовірних зусиль, які дозволили їм зберегти своє національне існування, створити демократичні держави і, таким чином, увільнилися від реакції та громадянської війни.

Жаден народ не може існувати, відгородившись від всесвітнього економічного життя, і наші народи, якщо вони будуть довше ізольовані від загалу, не зможуть ще приступити до успішної праці над своїм відродженням, будучи до того ослабленими довголітньою війною.

Домагатися від держав встановлення регулярних зносин з Західною Європою, як також і міжнародних гарантій і підтримки нашої самостійності ми сподіваємося від наших товаришів Західної Європи, що вони всією силою своїх політичних впливів підтримають народи, які борються за своє національне існування і за право самовизначення. Париж, 21. липня 1919 року. (Від Кубанщини підписали Л. Біч та А. Намітоков).«

⁴⁰⁾ «Воля» 1919 р. т. 3, ч. 4, ст. 170-171.

У наведеному меморандумі кубанці вже нібито протиставлять Кубанщину Росії, коли кажуть про московський народ та про нові «національні держави». Але біда в тому, що досі вони не зазначили ні одним виступом, що ж являє собою Кубанщина в національному відношенні. А це був момент, якого вони старанно уникали, і який у той час був такий важливий для того, щоб мати право разом з іншими оперувати вищеперечисленим терміном. Відносно Грузії, Латвії, Литви, Естонії, Білорусь, України ні у кого ніяких сумнівів з цього приводу не могло виникнути: вони цілком ясно і недвозначно заявили, що вони не росіяни. А Кубанщина, яка більшістю населення є неросійська з національного боку, то її делегація чомусь не хоче говорити про це. Щоправда, Північний Кавказ також точно не міг сказати про своє національне обличчя, з ним не було ясно і щодо території.

Такі вирази в меморандумі, як «ми, соціалісти тих держав, підтримуємо цю національну й демократичну працю» в устах кубанців не були цілком правдиві, бо не відповідали їх дійсній праці й поведінці на Кубанщині. Очевидно, всі ці гарні слова доводилося вимовляти тому, що опинилися в товаристві, яке інших слів не знало.

У відповідній компанії голова кубанської делегації нарешті знаходить в собі мужність і для відповідної характеристики Денікіна. 8. жовтня 1919 року він разом з іншими подає меморандум на ім'я Клемансо, Голови Верховної Ради союзних держав на Мировій Конференції у Версалі. Українською мовою цей меморандум виглядає так:

«МЕМОРАНДУМ

поданий 8. жовтня 1919 р. Ж Клемансо, Президенту Найвищої Міжсоюзної Ради на Мировій Конференції
«Пане Президенте!

Після нашої заяви з 7. червня 1919 р. ми, уповноважені представники незалежних республік: Азербайджану, Північного Кавказу, Кубанщини, Естонії, Грузії, Латвії й України, вважаємо своїм обов'язком подати до Вашого відома такі факти:

Відколи створилася Найвища Рада, вона стала перед доконаним фактом існування нових держав, які оформилися після розпаду кол. Російської Імперії в жовтні 1917 року. Ті нові держави утворилися на основі вільного самовизначення народів на найбільш демократичних підвалинах. Отже вони професії в житті проголошені державами Антенти принципи. Від свого утворення ті держави мусили боронитися проти більшевицької або реакційної Росії, яка силою зброї хотіла зайнести їхні країни. Страшна внутрішня війна в Росії не перешкоджала однак як більшевикам, так і реакціонерам напасті на ці держави, або підготовитися до нападу. Тому що ці держави потребували моральної й матеріальної допомоги, треба було негайно визнати їхню самостійність і подати їм міжнародну допомогу проти агресивних нападів.

Незважаючи на всі заяви і прохання, тих держав не визнано формально і не подано їм матеріальної допомоги. Навпаки, наслідком

рішення союзників боротися з большевиками, Колчак, Денікін та інші отримали величезну підтримку, яку вони великою мірою і вжили проти національних держав, які утворилися на території кол. Росії. Всі іхні зусилля створити в себе справжній демократичний соціальний лад стали загрожені тими силами, що їх підтримували союзники. Яскравим прикладом іхнього господарювання є цілковита дезорганізація тих частин Північного Кавказу й України, куди вони вдерлися.

Дволітній досвід показав, що всі зусилля відбудувати Росію в її колишніх межах, всі спроби механічно злучити частини кол. Росії, які від неї відірвалися завдяки волі населення, ніколи не зможуть відновити спокою, ладу й свободи. Щождо внутрішньої боротьби в самій Росії та її державного устрою, то це мусить вирішити сам російський народ. Вищезазначені ж республіки бажають віддати свої сили закріпленню вже встановлених на іхніх територіях демократичних організацій.

Всі зусилля, що їх роблять в цьому напрямку ці держави, натрапляють на великі труднощі не тільки через те, що вони мусять боротися проти большевиків або реакційної агресивності, але й тому, що їхня самостійність досі не є визнана державами Антанти. Питання незалежності нових держав має бути вирішено негайно, не чекаючи того, поки утворються внутрішні відносини в Росії, бо ясно всім, хто знає внутрішні обставини Росії, що це буде ще дуже не скоро і не через перемогу зброй однієї чи другої сторони. Зрештою, ці держави достатньо охоронили вільний економічний розвиток Росії і всі інтереси, які там могла мати Антанта. Щоб охоронитися від всякої зовнішньої агресивності, ті нові держави творять між собою оборонні союзи. Наслідком цих стремлінь є конференція держав балтійських в Ревелі і Кавказьких у Тифлісі.

Інтереси миру, людянosti й цивілізації вимагають нагайного міжнародного вирішення справ цих держав. Наслідком того зволікання, на яке не без підстав скаржиться наші народи, є війна в одних з вищезазначених держав, а в других постійна небезпека нападу, застій в економічному, фінансовому і торговельному житті, в зайнятих областях цілковита руйна культури, деморалізація, особиста небезпека і нечувані звірства. Крім того, дипломатичні і консульські відносини, оборона національних інтересів, всі питання щодо цивільного й міжнародного права, відносно транспортів, зносин поштових і телеграфних, торговельні й фінансові — це все поставлено в дуже трудне становище. Так само треба вияснити питання чужинців у тих країнах і взагалі унормувати їхні права міжнародною угодою.

Тому, що ці країни не мають можливості провадити регулярних операцій на міжнародному ринку, вони не мають можливості здобути закордонних кредитів для відбудовування свого економічного й фінансового життя. Торговельні обміни, експорт й імпорт тих країн, таких багатих на сировину, але які потребують предметів спиробу західніх фабрик, — унеможливленні.

Ясно, що дальше зволікання з унормуванням міжнародних зв'язків тих країн може тільки погіршити справу. На нашу думку, ще в інтересі великих держав підтримати ті нові держави, які виявили стільки здібностей в своїй організації й стільки доброї волі в намаганні знайти вихід у полагоджені боргів кол. Росії іншим державам.

Зваживши вищесказане і наше гаряче бажання ввійти в Союз Народів, що велику родину вільних культурних народів, знову підносимо наш голос і прохачмо Вас, Пане Президенте, подайте найвищий Раді Союзних Держав такі наші побажання:

1. Визнання самостійності кожної з вищеперечислених республік.

2. Негайно приступити до розгляду питань територіальних, фінансових, економічних та інших, які випливають із факту їх визнання.

Підписали: А. М. Топчибашев, голова делегації Азербайджану; А. М. Чермоєв, голова делегації Північного Кавказу; М. Чхеїдзе, голова делегації Грузії; Л. Бич, голова делегації Кубані; І. Сесніс, голова делегації Латвії; Нарушевич, голова делегації Литви; Граф Тишкевич, голова делегації України.«⁴¹⁾

У цьому меморандумі протиставлення Кубанщини Росії ще яскравіше. Однак, все це показано ніби лише для людей. Насправді ж у документах, призначених, мовляв, для домашнього вживання, «між своїми», — пишеться далеко не те.

Про це є цікавий лист голови делегації до заступника голови Законодавчої Ради, Султ. Шахим Гирея. Ось його український переклад:

«На нашому прапорі написано: нове вільне життя без царизму і без большевизму, які один другого варти, із котрих перший (царизм) є втілення реакції цілковитого застосу та розкладу життя, а другий (большевизм) неминуче мусить привести до реакції на самій території і то в поганій формі. А тому нації, які ждають вільного й повного розвитку своїх творчих сил, мусить боротися і проти царизму, і проти большевизму.

Весь час здавалося, принаймні нас в цьому переконували, що головне завдання Добрармії полягає в боротьбі проти большевиків, у поваленні радянської влади. В цьому був і наш життєвий інтерес і тільки тому, і для цієї цілі, наші війська були піддані спільному з Добрармією командуванню. Лише небажання визнати радянську владу примушує добиватися визнання незалежності Кубанщини. Побоювання визнання радянської влади є однією з підстав, чому ми продовжуємо залишатися на тій позиції, що Кубанщина мусить добиватися в свою чергу визнання себе державним організмом, щоб мати гарантії міжнародного характеру.

Якби не було большевиків, то не треба було б ніякої самостійності, бо ціллю, до якої прагне делегація, є утворення федеративної Росії. Наша делегація в всіх виступах стоїть на позиції, яку продиктувала Рада. Федерація мусить бути утворена знизу і може з'явитися лише шляхом добровільної згоди.»

Перебуваючи в Парижі, автор листа починає бачити багато того, чого він не бачив дома, і рекомендувати іншим робити те, чого не зробив він сам, хоч і був у значно кращих умовах: «Ми мусимо вимагати, щоб справа боротьби була поставлена на вірні політичні підвалини, щоб помилкова політика не вимагала від нас все нових і нових зайніх жертв, або щоб вона, що ще гірше, не привела до краху й катастрофи. Ми мусимо також вимагати, щоб наші люди були в нас на обліку, а це можливе лише при здійсненні торішньої постанови Крайової Ради про Кубанську Армію. Цю постанову продиктував одночасно розум та інстинкт народний, і вона за всяку ціну мусить бути виконана тим, хто зобов'язаний її виконувати, і хто, очевидно, не хоче її виконати...»

⁴¹⁾ «Воля». 1919 р., т. 4, ч. 4, ст. 168-170.

Для оборони Краю, для підтримки в ньому ладу потрібно (і це за всяку ціну) мати власну збройну силу, свою армію і не на папері та в резолюціях, а в дійсності, в натурі. Ми зовсім не знаємо, в якому напрямі далі розвинеться події, а без своєї армії ми завше будемо іграшкою в чужих руках, і населення ніколи не простить своїм політичним керівникам, якщо в потрібну хвилину воно лишиться без захисту, без своєї оборони й охорони, без армії. Надіятися на чужу допомогу не можна, це не тільки не реально, це — злочин».

Люди мають коротку пам'ять... Автор цих вірних слів не міг за півроку забути, як зростав авторитет Добрармії і коли було легше творити Кубанську армію. Це були моменти: убивство ген. Корнілова, зі смертю якого вигасла умова з Добрармією, а ген. Денікін свавільно перебрав під свою команду кубанських козаків; час перебування на Донщині, де можна було спергтися на німців, чи Україну, і зараз же, як повернулись з 2-го походу до Катеринодару, чи зараз же після рішення Крайової Ради. Всі ці моменти були за прем'ерства Л. Бича. Але тоді він не надавав такого значення творенню своєї армії. Його уряд навіть проекту організації Кубанської армії не склав і Військова Комісія Крайової Ради самотужки при спротиві не тільки «фахівців» Добрармії, а й уряду Кубанського Краю зформулювала підстави для утворення Кубанської армії. Недостатне розуміння ваги своєї армії було причиною того, що Уряд передав ген. Денікіну мобілізацію всього навгороднього населення. Ясно, що наступні чріяли вже не могли змінити того, а Донщина до своєї армії мобілізувала й навгородніх.

З Парижу Л. Бич написав і про політичні підстави уже інакші думки:

«Національна ідея полягала в тому, щоб утворити об'єднання конфедераційного типу з тим, щоб потім був можливий перехід і до більшістісної форми об'єднання — федегативної, але не шляхом насильства, а на підставі згоди, шляхом повозуміння, при чому провідна роль в цьому об'єднанні належить представникам парламентів та урядів, а влада військова, яку призначає союзна Рада, має займатися виключно своєю спеціальною працею — війною і до спрavedнітішньої політики (як і зовнішньої) не втручатись.»

З Парижу Л. Бич тепер рішив створити союзну Раду, яка б загнуздала Денікіна. Останній же у цей час за найбільшого потурання якраз першого уряду розрісся найбільше: йому допомагає Антанта (фактично Англія), він є паном майже цілої України, має армію, в якій кубанці становлять меншість, а за Бича Добрармія мала 3,000 офіцерів і бійців, а кубанці в цих лавах були в кількості 30,000 ще цілком свіжих козаків. Як відомо, можна було приборкати ген. Денікіна й створити свою Кубанську армію, використовуючи

німців, українську дивізію ген. Натієва й отамана ген. П. Краснова, який розігрував ролю самостійника. Тепер усе це Денікін усунув зі свого шляху.

Аж у Парижі Л. Бич набрався власної гідності і далі поучас: «Факт податливости в питаннях замаху на права внутрішнього управління показує, як мало кубанці цінять свої права і як вони мало цінять самих себе. Вони мусили б не самі у всьому поступатись, а могли б інших примусити робити їм поступки», — закидав Бич, забувши про власні поступки Денікіну не тільки в дрібницях, а і в життєвих питаннях.

«Невже й тепер будуть пробувати втягати нас, донців і терців у війну проти України?» — ось так ніби жахається Бич тепер після того, як це почалося ще тоді, коли він очолював Кубанський уряд, нав'язавши й Крайовій Раді декларацію про тимчасову самостійність.

«Нарешті ми повинні виразно поставити питання, з ким же хочуть воювати керівники Добрармії: з народами, що населяють кол. Російську імперію, чи з большевиками? І, поставивши виразно це питання, ми також виразно мусили дати відповідь: чи хочемо ми в цьому брати участь, чи ні; і до чого, нарешті, це все призведе нас?» Дивні ці повчання Л. Бича, за урядування якого опубліковано «Положение об Особом Совещании», в його присутності пройшли розмови з Гегечкорі й почалися війни з Грузією й Україною.

«Здавалося, наче б на ті питання, які нас стосуються, давно вже дав відповідь державний хазяїн Кубанського Краю — Крайова Рада. З усіх її постанов, ухвалених на сесії від 29 жовтня до 8 грудня 1918 р. безперечно випливає, що вся її діяльність просякнута народнім духом миролюбства, і тому вона не може нести від імені свого народу війни й поневолення якому б то не було іншому народові, раз з боку цього останнього не має порушення прав інтересів Кубанщини. Зокрема це випливає з резолюції Ради з 11. грудня, якою Кубанському урядові дано директивні вказівки, в якому напрямі він мусить працювати, щоб добитися об'єднання з новими державними фомуваннями. Але все це в резолюціях, мовляв, в теорії... Все цілком вірно. Державний хазяїн Кубанського Краю — Крайова Рада — саме тоді, як Бич був головою уряду, дала на всі питання цілком виразні відповіді. Його обов'язком було спробувати впровадити їх в життя. Це безперечно було не тільки надзвичайно серйозною й важливою, але й небезпечною справою, від розв'язання якої Л. Бич ухилився, а тепер своїх наступників заохочував це зробити.

Більше ніж через рік після Новочеркаського голосування, яким віддано Кубанщину до рук Добрармії, Л. Бич імпе-

ративно заявив: «Єдиний вихід із становища — треба стати не проти України, а поряд з Україною, з її представниками, яких обрав український народ... Від імені Кубанщини урочисто сказав Голова нашого Краю, що Кубанщина з Україною воювати не буде. Тепер потрібно, щоб це було зроблене, інакше слово це стане ганебною брехнею... Тільки поряд з Україною козацтво і взагалі демократія може відстоюти себе фізично. І було б великим нещастям, якби цього не зрозуміли на Донщині й Терщині також виразно, як у нас на Кубанщині, де народ сприйняв це інстинктом і так яскраво виявив свої симпатії до українського руху, не зважаючи на скиглення і цькування більшості часописів і чорносотенних, і псевдodemократичних».

Слід при цій нагоді відзначити, що на Кубанщині дехто розумів потребу бути поруч з Україною (наприклад, кубанець П. Христюк став товаришем міністра України і написав 4 томи про її революцію, а юнаци Погиба й М. Теліга утекли в армію УНР і були розстріляні червоними й німцями, як українці), але сам Л. Бич тоді ще, мабуть, не розумів цього як слід і вважав за краще стати поруч з Добромією, яка згодом підпорядкувала собі Кубанщину. Це ж він, Л. Бич, створив те положення, яке з Парижу пізніше заперечив, закликаючи «стати поряд з Україною». Якраз при Бичеві слово отамана, що Кубанщина не буде воювати проти України, почало ставати «ганебною брехнею».

Щождо методів боротьби проти більшевиків, то Л. Бич пише, що «з ними не можна боротися лише силою зброї, що на своєму прапорі мусимо написати ті самі слова, здійснення яких є постійною мрією народу і з-за яких він іде умирятися: «Земля й Воля». Написати іх треба було зовсім не для того, щоб вони були тільки оздобою нашого прапора, не для облуди, а для того, щоб це було нашою присягою, що ми поможемо народові, до якого йдемо, здійснити його споконвічну мрію; що ми не є вороги народу, а оборонці його прав і інтересів; ми самі — частина народу і замах на його права ми будемо вважати замахом на наші права. Але це були слова, а які ж були діла?»

Мусимо, однаке, визнати, що ці дійсно гарні кличі, на жаль, за першого уряду Кубанського Краю не стали ділом, бо тодішні дії уряду не відповідали справжньому демократизму. На Кубані народом були визнані лише козаки, черкеси та карачаївці, а півтора мільйона навгородніх у своїх правах були більш обмежені, ніж за царату, коли згадаємо наказ ч. 10; «Земля і Воля» поширилася лише на половину населення краю.

Із столиці світу прийшла й порада: «1. Зробити докорінну зміну внутрішньої політики на територіях, з яких вига-

няється радянська влада, зміну в розумінню задоволення народніх сподівань і 2. Повну згоду з Україною відносно цілей і засобів боротьби, як і повне примирення з усіма кавказькими державами».

Всі ці поради були суперечні з меморандумами, поданими 21. VII. із соціалістичними депутатами в Люцерні і до Ж. Клемансо з 8. X. 1919 р. в Парижі, в яких Кубанська делегація виступила як представниця самостійної держави і без будь-якої координації з Україною. В листі ж на Кубань іде віправдування федералістичної ідеї і вимушеної самостійності та спільних дій з Україною, яку так легковажно проміняно на Добрармію при голосуванні в Новочеркаську. В наслідок саме того рішення Кубань дуже помогла зміцнитись Денікіну, проти якого тепер радить Біч боротися. Таку пораду слід вважати якимсь маячінням від паризького повітря, що було цілком відмінне від дійсності на Кубані й Україні.

Коли Україна існувала, хай і гетьманська, то уряд Л. Біча ухилився від догоди з нею, а натомість без усякої писаної умови всі свої сили передав мандрівній купці російських генералів і офіцерів. Коли ж від України, як від самостійного державного організму, майже нічого не залишилося, коли три четвертини її опинилося в руках того, проти кого мусила бути скерована угода з нею, з Парижу надійшла порада добиватися тієї згоди та ще й так, щоб, як свідчить про це зміст усього листа, в цій угоді взяв участь і той (Денікін), для кого, з його ідеалом «єдиної-неподільної» вона була б смертельним вироком.

Уесь цей лист можна назвати зразком, у ліпшому випадку, забудькуватості автора. Треба ще додати, що паризька делегація листувалася лише з колами Законодавчої Ради, цілковито ігноруючи уряд, який ні офіційно, ні приватно не одержав жодного листа про діяльність делегації в Парижі. Делегація «законспірувалася», подаючи також скupi інформації лише законодавчому органові, а не тому, хто мав здійснювати ті поради.

Пізніше констатовано, що всі дипломатичні кроки Кубанської делегації та виступи її перед союзниками ніяких наслідків не дали, та її не могли дати. Делегація домагалася визнання тимчасової самостійності Кубанщини. Але чи могли союзники, навіть заплющивши очі на ту тимчасовість, визнати самостійну Кубанщину, коли прохачі не могли довести, що є реальні передумови якоєї державної самостійності — армія й гроші. Адже ж своєї армії Кубанщина не мала: були Кубанські полки, батальйони, бригади, дивізії, дивізіони, батареї, але не було армії, не було навіть чисто Кубанських корпусів. Все це фігурувало, як частини Добр-

армії, голова якої ні в якому разі і ні в якому відношенні кубанській владі не підлягав, розпоряджаючись цими частинами, як хотів. Не було й власних фінансових засобів, бо давала їх Кубанщині також Добрармія. Як же, знаючи все це добре, могла Антанта визнати самостійність Кубанщини та й для чого? Констатувати факт? Але фактично ішла ще боротьба, а самостійної фактично Кубані ще не було. При такому стані речей добиватися визнання самостійності Кубанщини було, в країному випадку, річчю надто сміливою.

23. Договір про дружбу з Гірською Республікою.

Невдалими були й спроби делегації знайти для Кубанщини союзників серед новоутворених держав. Замість того, щоб звернути увагу на найсильнішого, найближчого і по крові, і по мові та всупереч своїм же заявам про потребу стати поряд з Україною, делегація обирає найслабкішого, найневиразнішого — на Союз Гірських Народів і складає з ним «договір про дружбу».

«Для кубанців, — мотивує голова делегації в тому ж листі до голови Законодавчої Ради, — конечність укладення цього договору, збереження з горцями дружніх відносин є життєво необхідним — треба, щоб ми мали в тилу друзів, а ні в якому разі не ворогів».

Мотивування це дуже коротке й незрозуміле. Якщо бодай тепер задумали зabezпечувати запілля Кубанщини, то чому не зупинилися на Азербайджані, Вірменії, Грузії, особливо останній, тим паче, що Грузія безпосередньоежеже з Кубанциною, тоді як Гірська Республіка безпосереднього з нею кордону не має? (Між ними лежала Терцина). Чому взято для цього те, що найменше упорядковане; те, де основні елементи державного ладу й устрою щойно починали виходити з первісного хаосу? Якщо, може, незручно було умовлятися з Україною в той час, коли деякі кубанські загони поміж добровольцями захоплювали й руйнували терени Полтавщини, Харківщини й Катеринославщини, то цілком незрозуміло, чому не можна було договоритися з Грузією, на території якої кубанських частин не було? Хоч узагалі можливо, що цей момент і не грав ролі: «договорові про дружбу» він не перешкодив, не зважаючи на участь кубанців в операціях Добрармії проти Гірської Республіки.

Можливо, що пояснення треба шукати в формальній стороні справи, у відсутності в делегації належних уповноважень на складання будь-яких умов, які б зобов'язували Кубанщину. Солідніші представники не захотіли б підписатися поруч з неправосильними кубанцями.

Проект цього договору складено в Парижі в 1919 році. З боку Кубанщини його підписали Бич, Савицький, Кула-бухов і Намітоков; це були кол. прем'єр і три його міністри. Зі сторони Гірської Республіки приклали руку: Чермоев, Гайворов, Хадзарогов і Бамат. Цей договір мав такий зміст:

»Кубанські делегати, з одного боку, і делегати Союзу Гірських народів Кавказу, з другого, переконані, що політичний, культурний і економічний розвиток Кавказу та вигоди з благодатей миру можливі тільки при заключенні міцної дружби між кавказькими державами та їх взаємній підтримці, визнали за потрібне скласти між собою цей трактат:

1. Уряд Кубанського Краю та Уряд Гірських Народів Кавказу визнають взаємно нинішнім урочистим актом державну сувереність і повну незалежність політичну обох країв.

2. Проведення територіальних кордонів між Кубанським Краєм і Союзом Гірських Народів Кавказу має бути предметом окремої угоди обох Урядів.

3. Обидві договірні сторони зобов'язуються не робити ні шляхом самостійних виступів, ні шляхом помочі або співучасти з кимнебудь ніяких кроків, звернених до знищення або зменшення суверенності чи то Кубанського Краю, чи Союзу Гірських Народів Кавказу.

4. Військові частини кожної договірної сторони не можуть переходити на територію другої інакше, як тільки на просьбу та за згодою її Уряду, причому підлягають її командуванню.

5. Визнаючи бажанням найтісніше господарське зближення обох країв, уряди Кубанського Краю та Союзу Гірських Народів Кавказу приступлять до урегулювання, шляхом окремих умов, таких справ: а) товарообміну й мита, б) транспорту й залізничних шляхів, водних і ґрунтових, в) пошти й телеграфу, г) грошового обороту і т. д.

6. Цей трактат підлягає ратифікації шляхом, зазначеним конституціями обох країв.«

У цьому договорі Кубанська делегація, маючи уповноваження лише «інформувати і інформуватися» виступає повноважною представницею Кубанщини, яка має право від імені її уряду урочистим актом визнавати незалежність інших держав і зобов'язувати Кубанщину до складання умов величезної державної ваги. На такі кроки делегація від уряду уповноваження не мала, не давала їх і Рада, та й дати не могла. Тяжко пояснити, що підштовхувало делегацію на такий крок, на такий вчинок, тим паче, що нічого реального він Кубанщині не давав.

Збройні сили Гірської Республіки мають значення лише в рідних горах та яругах, в умовах боротьби на власній території за свою саклю, за свій аул; поза цим вони нікому і ніякою серйозною військовою загрозою не були. Піти з Денікіним проти Кубанщини вони не могли, бо Гірська Республіка могла бути в союзі не з ним, а з Закавказькими республіками. Останні ж заінтересовані не в тому, щоб Кубанщина стратила свою самостійність, а цілком у протилежному. Союз Гірських Народів з Закавказзям міг бути ворожим для Кубанщини лише в тому випадку, якби остан-

ня вступила до політичної комбінації, скерованої проти існування цих республік. Але така комбінація цілком виключала можливість будь-якої самостійності Кубанщини. Отож пункт 3 цілком недоречний для Кубанщини.

Щодо пункту 4, то він більше ніж дивний. Якщо можлива підлеглість оборонних сил держави, яка не знає регулярної армії, командуванню нормальної військової організації, то підлеглість регулярних частин командуванню наїть не ірегулярних військ, а якісь міліційно-повстанські маси — цілком неможливе. Щоб зрозуміти це, досить уявити собі підлеглість, скажім пластунської бригади чи кубанської кінної дивізії та ще з долученням дивізіону гармат командарму зелімханівського типу.

Пункт 2 щодо Терщины був, у країному випадку, лукавий, бо припускав поділ її між Кубанчиною й Союзом Гірських Народів, кажучи про уstanовлення кордону між Кубанчиною і Союзом. Спільнного кордону між ними не було, і він міг виникнути лише на території Терщины в наслідок поділу її. Між іншим, коли Бич був головою уряду, Кубанщина входила разом з Терщиною до складу Південно-Східнього Союзу, і договір про це не тільки не був скасований, а навпаки, робилися увесь час спроби надати цьому об'єднанню більш реальні форми на федераційних підставах.

Формально члени Кубанської делегації не зазначили, в якій ролі вони підписували цей договір — як уповноважені уряду чи Ради? Цей нікчемний з формального боку і по суті договір ген. Денікін використав, як побачимо пізніше, приводом до державного перевороту на Кубанщині і прискорив розвал Добрармії.

24. Загострення відносин з Добрармією.

Діяльність кубанської делегації в Парижі дуже дратувала Денікіна та його оточення і взагалі всіх росіян, за рідкими винятками. Але апарат Добрармії ще був заслабий, щоб досягнути супротивників аж у Парижі. Довелося ген. Денікінові заждати до зручнішої нагоди, щоб знешкодити делегацію і приборкати кубанських самостійників.

Розходження між Кубанчиною й Добрармією дедалі зростало, витворена між ними прірва не меншала, а поглиблювалася. Велике значення мало ганебне вбивство М. С. Рябовола, популярність якого зросла до обожнювання. Багато станиць заявило протест, склало приговори й надсидало їх до уряду й Ради. Відгукувалися найдальші закутини краю і всі в один голос обвинувачували у цьому вчинку Добрармію. Напруження дійшло до того, що кожної хвилини можна було сподіватися розправи з добровольцями. На-

селення інтуїтивно відчуло, що вбили денікінці, бравіруючи і вважаючи себе вищою кастою. До ще більшого роз'ятрювання спричинялася й добровольча преса, яка й мертвого не лишала в спокої. Вона копалася в особистому житті небіжчика і його громадській кар'єрі. Урочисті похорони на історичній площі, рядом з Бардіжами викликали у добровольчої сметанки глум і наругу, яку вони виявили публічно. Під час похорону ледве не відбувся самосуд над військовим лікарем Олександровим, який дозволив собі голосно висловити серед публіки щось брудне на адресу небіжчика. Почали з'являтися дезертири з фронту, яких населення не осужувало, а вважало патріотами. Це нове явище дуже ускладнювало працю уряду й діяльність адміністрації на провінції. Шепті большевицької агітації ставав все голоснішим. Пластуни-інваліди на Чорноморщині послабили активність, а всілякі «зелені» в горах і лісах ставали відважнішими. Вони збиралі мітинги й виносили постанови приєднуватися до Кубанського краю. Ці ухвали однаке до Ради й уряду Кубанщини не доходили, бо цьому перешкоджали пробольшевицькі керівники (Филиппівський-Самарин, Воронович, Чайка та інші) і добровольча агентура.

Переїзд ставки Денікіна й установ «Особого совещання» з Катеринодару на Донщину на деякий час трохи загальмував наростання хвиль незадоволення й обурення проти доброволії. Відчулося, що все оте чуже, ненависне московське, що скрізь галасувало, тиснуло, у все втручалося, за все хапалося, наречті, пішло геть і стало легше дихати.

Сподівалися, що тепер політика уряду буде рішучішою і виразнішою в справі організації та зміцнення свого, Кубанського ладу. Однак у цьому відношенні мало що змінилося. Денікін з Таганрогу, а «Особое Совещаніе» з Ростова пильно стежили через своїх агентів і прихильників за життям Кубанщини й не минали нагоди, щоб нагадати їй про себе. Уряд же не завжди знаходив у собі й провідних колах Ради досить відпорної сили, щоб кожного разу давати належну відсіч. До цього ж на Кубань все більше сунуло біженців з півночі на стале життя у «ситих казачков»... Це були здебільшого колись заможні люди, що за царя вели паразитарний спосіб життя. Тепер вони не вміли й не хотіли пристосуватися до нових обставин, а претендували на безкоштовне помешкання й дешевий або й даровий харч. Більшість цих людей скоро ставали якимись відпоручниками Добрармії з правом користуватися безкоштовно мешканням і станичними тройками. Це ж нове обтяження викликало у населення велике незадоволення.

25. Внутрішні відносини на Кубанщині.

Державний апарат кубанської влади складався з Законодавчої Ради, Військового Отамана й Уряду. Від них тяглися нитки до найдальшої провінції. На жаль, усі три інстанції не були не тільки зіграні, а частіше мали протилежні погляди на поточні події. Військовий отаман Філімонов був великим тягарем для співпраці з урядом і Законодавчою Радою. Як старий урядовець за царизму, він до всього підходив з дореволюційними мірками, часто не розуміючи, чи удаючи, що не розуміє, своєї ролі й положення конституційного президента республіки. Цього він фактично не визнавав, почиваючи себе якимось губернатором і так тримаючись, щоб у кожній дрібниці догодити ген. Денікіну. Члени уряду в його очах були ніби якими-то дореволюційними «советниками» Областного Правління, розпорядження яких він може змінити, скасувати, яким можна приватною запискою наказати, щоб зробили те, що йому бажається. Свідомості й розуміння, що йому дозволено, а що заборонено, отаман не мав. Він втручався до компетенцій уряду та сам пробував давати розпорядження. Особливо охоче це робив, коли міг прислужитися Добрармії, навіть дрібницями, до яких кубанська дійсність давала приводи. Очевидно, що не всі члени уряду були твердими в збереженні недоторканості їх компетенцій.

В середині травня прийшов уряд П. Курганського і застав у краї досить тривожні настрої. Сушков і Скобцов за своє урядування дуже нахилилися вправо і майже одверто спиралися на чорну сотню. Неділімсько-чорносотенна пропаганда ширилася по Кубанщині буйними хвилями, конкурючи з добровольським Освагом. Цькування України, украйніці і кубанських самостійників не мало меж. З місцевих діячів найненависнішою для росіян фігурою тоді був голова Ради М. С. Рябовол. Одверто пускалися поголоски про чиось потребу розправитися з ним, розігнати Раду, ліквідувати кубанські установи, залишаючи ореол військовому отаманові. Найактивніше ця агітація ширилася по лінійських відділах, особливо в Лабинському. Вести боротьбу з такою агітацією новому урядові було надзвичайно важко. Вигнаний з кубанської служби Карташов під захистом Добрармії снував свою павутину, їздив по станицях, нацьковував лінійців на чорноморців, козаків на гродовиків.

Оци праця могла дати якісь наслідки, лише спираючись на явну чи тайну підтримку урядових чинників, які не завжди й не всі склонялися до Кубанської самостійності. Під впливом же таких, ідейно ворожих Кубанщині установ, за їх допомогою з'являлися станичні приговори, що їх інспі-

рували Карташов та його агенти. Але, коли люди опинялися в умовах вільного виявлення думок, картина ставала інакіша. Приклад цього — з'їзд представників Лабинського відділу.

Члени Ради, лінейці, на чолі з Горбушиним та Аспідовим, які тоді хоч і були безоглядними москоофілами, але твердо трималися демократично-республіканських переконань, побачивши працю Карташова й спілки, вирішили дати їм рішучий бій і скликали в Армавірі з'їзд представників відділу. Не зважаючи на всі зусилля чорносотенців і неділиміців та на те, що останніх підтримував отаман Філімонов, Горбушин і Аспідов перемогли, значна більшість учасників з'їзду пішла за ними й атмосфера у відділі значно прочистилася.

Вбивство ж Рябовола обурило не тільки станиці й села. Ес-ери та ес-деки (меншовики), інші партійні та й професійні організації по містах теж гостро поставилися до Добравармії, а в резолюціях, які вони ухвалили на своїх зборах, прямо приписували цей злочин — денікінцям.

Такі настрої і з таким ставленням до Добравармії не були виключенням і для мас городицького населення. Оце все провідні кола самостійників могли б використати для змінення своїх позицій, але вони лишилися пасивними і нічого у цьому напрямку не зробили.

Слабким місцем політичних позицій було становище Кубанського уряду та його відносин з Радою. Ці відносини і після змін у складі уряду залишилися якимись дивовижними. Сама Рада утворила цей уряд, сама робила зміни в його складі і ввесь час ніби не довіряла, ведучи за його спину якусь свою політику, ховаючи від нього свої цілі й наміри.

Після вбивства Рябовола провід кубанською політикою повністю й неподільно захопили брати Макаренки, біля яких гуртувалися полк. Рогівець, Г. Омельченко, полк. Феськов, Жук, Воропінов, Білій. Праця цього гурта назовні виявилася в безмежно-довгих промовах, особливо братів Макаренків, в таємних нарадах та шепотінні по кутках. Але не було в ній чого організованого і пляномірного. Будь-якої реальної сили гурток цей у своєму розпорядженні не мав, за винятком сотні, яка охороняла Раду. По станицях також ніякої пропагандивної праці не велося. Станиці нічогісінько про діяльність Ради не знали і ні до яких організованих виступів не були приготовані. З учбовими військовими частинами в Катеринодарі Рада теж не була пов'язана.

Звичайно уряд, як уряд, він не міг іти шляхом якихось таємних змов, але він пляномірною працею міг підготувати ґрунт і сприятливі умови для здійснення якогось певного

пляну й програми. Для цього треба було, щоб провідні кола мали такий плян і програму, а уряд знов би їх принаймні хоч у загальних рисах. Цього якраз і не було.

Метою лідерів ніби була федеративна Росія, про що свідчила підписана ними декларація федералітів. Але як її здійснити? Доки панувала Добрармія з Денікіним і «Особим Совещанієм» про це нічого було й мріяти. Очевидно, треба було з ними боротись. Треба було зірвати з ними відносини, а це в тодішніх обставинах означало зірвати взагалі з росіянами, бо всі вони — за винятком ес-ерів черновського толку, які припинили боротьбу проти большевиків і розкладали запілля білих фронтів, та соціал-демократів-інтернаціоналістів — хоч і критикували Добрармію, але воліли мати її, а не червоних. Вони домагалися лише реформувати її та надати їй більш демократичне обличчя і, звичайно, в конфлікті Добрармії з Кубанщиною, коли б стало питання про відокремлення останньої, на бік її не стали б. Це зменшило б сили протибольшевицького фронту і могло дати простір українофільським тенденціям кубанців.

Інший шлях — це шлях якогось впливу на Денікіна в напрямі демократизації політики Добрармії, перебудови «Особого Совещанія», ліквідації Освагу. Але це був шлях безнадійний. Головнокомандувач не захотів би слухатися якихось там кубанських козаків, коли навіть князеві Львову, який з Парижу писав йому про потребу демократичного курсу, щоб одержати підтримку від Антанти, відповів: «Не втручайтесь не в свою справу».⁴²⁾ А крім демократизму, ще був і федералізм, про ставлення до якого з боку Денікіна та його оточення найкраще свідчить такий факт. Коли на параді в ставці Денікіна прибулий з Парижу російський посол Маклаков вимовив слово «федерація», то Денікін обірвав його.⁴³⁾ «У нас в Совещанії сто слово запрещено проізносіть».

Отже, було ясно, що денікініяда дедалі крутіше хилиться до голої диктатури. Уникнути її можна було розривом з Добрармією чи якимось поштовхом до демократизму — або переворотом, усуненням Денікіна. Але якими силами це зробити і кого на місце Денікіна поставити? Зрештою, ніякого конкретного пляну не було. Все обмежувалось сентиментами, одним бажання самим, хоч на самій тільки на Кубанщині, командувати, грati першу ролю. Відціля — не політика, а політиканство, простіше кажучи — політичне крутійство.

Ясно, що кубанці мусили опрацювати насамперед певну державну програму і конкретний плян її реалізації; треба

⁴²⁾ Маргуліес. «Год Интервенции», т. II, ст. 92; ⁴³⁾ Маргуліес. «Год Интерв.», т. II, ст. 247

було утворити сильний одностайний уряд і дати йому відповідні вказівки. Але для цього треба було самим політикам іти в уряд і тільки активно працювати, не зупиняючись перед конфліктом з Добрармією. Більшість Ради слухала своїх лідерів, але вона не була певною в придатності їх бути міністрами, відважними, здатними ризикувати головами. Не утворюючи сильного уряду, не маючи ясної програми, проводирі продовжували позалаштункову політику, яка прискорювала конфлікт без шансів виграти його.

Уряд же вів поточну щоденну роботу: намагаючись зберегти студентську молодь від висилання на фронт, хоч командування на цьому настоювало, Безкровний пропонує хоч з 10 найліпших абсолювентів середньої школи вислати до Європи на навчання, а на утримання їх вивезти один чи й більше пароплавів з сировиною, щоб запастися твердою валютою (на жаль, цей проект провалив Д. Скобцов); Безкровний же, виконуючи постанову Крайової Ради про прийняття всіх добровольців першопоходників у козаки, запропонував утворити для них окрему станцію (щоб не заразити ними козачих станиць, а ген. Науменко добивався, чи й він не міг би записатися до тієї станиці, бо його — Петровська — має малокультурне населення); В. Іванис ліквідує паразитарні кадри недіючих підприємств, вишукує нових торгових агентів, збирає всякі відомості економічного характеру; лікар Привалов обладнє шпиталі для тифозних, яких все більше привозять з фронту, уряд приймає проект про кубанське громадянство, земельний закон і т. д.

26. Готовування Добрармії до конфлікту з Кубанню

Неминучість конфлікту з кубанцями вже на початку осени 1919 р. була очевидною. Лідери Законодавчої Ради своїми виступами прискорювали цей конфлікт, але, як пізніше з'ясувалося, своїх позицій не закріплювали і сил, на які можна б було спертися, не організували.

Натомість друга сторона, Денікін його кубанські прібічники, приправляли все уважно:

»Разом з тією частиною Ради, що мене підтримувала«, — говорить Філімонов⁴⁴⁾, — «ми виробили плян боротьби. Ми рішили дати представникам опозиції можливість висловитись до логічного кінця, а потім самим розкрити свої картки... На жаль, в ставці в цей час уже виразно говорили про потребу вжити найрішучіших репресивних заходів проти буд'якої Ради. З військових начальників цю думку підтримував ген. Покровський, який доводив ген. Денікіну й Романовському, що знає добре кубанських козаків і переконаний, що шляхом репресивних заходів можна легко встановити на Кубанщині новий порядок і спокій.«

44) «Архив Русской Революции». т. V, ст. 325.

Денікіна дратували промови в Раді, він вбачав у них підриг престижу Добармії і обвинувачував у цьому Філімонова, який своєю м'ягкістю й нерішучістю потурає виступам самостійників проти Добармії. Ніякого «логічного кінця» він не хотів чекати. Йому здавалося, що настав час звести порахунки із свавільним козацтвом.

Обставини, здавалось, цьому сприяли. На фронті, за винятком Камишинського напрямку, де Врангель був змушенний хаотично відійти до Царицина, скрізь успіхи: фронт уже під Воронежем, Курськом, Києвом. Обурення серед Кубанського населення, викликане вбивством Рябовола, ніби притихало, як доносила розвідка. Кубанські частини були далеко від рідного Краю. Вони перебували в гілності близких військових успіхів. Могли бути деякі розხещені сваво-лею й грабіжництвом частини. Загалом же здавалося, що кубанці були в повному розпоряджені свого начальства.

Невідомо, чи у згоді між собою, чи без згоди (вірніше — перше), але наступ проти Законодавчої Ради повели разом і військовий отаман Філімонов, і Добармія, командування якої відкрито підготовляло до розправи з Радою і військову, і громадську думку.

Командувач Кавказької Армії (більшість кубанців) ген. Врангель 18. жовтня виголошує промову на Царицинському фронті перед Кубанською дивізією, якою він командував після приїзду з Криму на Кубанщину, а в промові тій він каже:

«Голоси окремих людей, які засіли в запіллі та размовляють від імені Кубанщини, не можна вважати за голоси всього Кубанського козацтва. Ті, хто свою кров'ю забезпечують щастя й добробут Кубанщини, та ті, хто в поті чола обробляють рідину землю, ті не говорять ні про яку самостійність. Я був у Катеринодарі. Туди Іздин, щоб переконетися, з якої причини та армія, яка захопила десятки тисяч полонених, пройшла багато сотень верстов, з якої причини в той момент, коли, сходячи кров'ю, просила у Кубанщини підтримки — не одержала її. Відходячи в тяжкій боротьбі до України, я волов про допомогу, як подорожній на кораблі, що його бура розбилла. Але допомогти не було. Ні одного козака на поповнення, ні одної копії, ні фунта хліба не вислано. Кубанщина покинула Кавказьку Армію. Вона не стала для своєї армії тією матір'ю, яка надсилає синові останній фунт хліба й чисту сорочку. Я поїхав туди й побачив, що там лише внутрішні свари, серед яких потонув мій голос... Тепер я хочу сказати хазяйну землі Кубанської, її Крайовій Раді, всю правду. Я хочу, щоб голос армії було чути.»⁴⁵⁾

Ця промова була надрукована в «Вечернем Времени», у часописі, який виходив на Донщині, і в листівках, що розповсюджувалися і на фронті, і в запіллі серед населення. А проте вона була безсромнною брехнею.

⁴⁵⁾ Покровський. «Деникинщина», ст. 227.

Кубанщина взагалі не шкодувала нічого для армії. Від жовтня 1918 року до листопада передано інтендантам Добрагармії, Донському та Кубанському 8,728 вагонів пшениці, ячменю, вівса, муки разом на суму 351,360,700 карбованців (На 15 листопада залишилося невиплаченим Кубанщині 229,974,358 карбованців). Від січня по травень 1919 р., крім того, надіслано для армії м'яса 134,128 пудів на суму 18,237,125 карбованців.

Часто-густо Кубанщина давала й понад норму, наприклад, в травні понад норму відправлено 29 вагонів, у червні — 63 вагони. Але Кубанщина не могла перевірити, чи доходило все, що вона надсилала для армії. На перешкоді стояло «Особое Совещаніе», паралізуючи всі спроби Кубанщини в цьому напрямку міркуваннями «военной тайни». І от Добрагармія цим хлібом спекулює, відвозячи значну частину його не на фронт, а ... за кордон.

Але її агентам і цього ще було мало, і вони проробляли, наприклад, такі штуки. Інтендант Кавказької Армії (тоді нею командував Врангель) полк. Дудніков одержує від члена Кубанського уряду І. Тимошенка дозвіл на закупівлю 100,000 пуд. хліба, обіцяючи, що цього хліба з Кубанщини він не вивезе, а засипле ним запасові склади. (Йому це дозволено, навіть без зазначення кількості, по твердій ціні — 75 карб. за пуд). Але невідомо, на який підставі він цей дозвіл передає славнозвісному Молдавському, уповноваженому Добрагармії й Донщини, який і починає скуповувати хліб та, всупереч обіцянці Дуднікова, вивозити його з Кубанщини тільки не до армії, а в протилежний бік — до Новоросійська. Цілком випадково кубанцям пощастило перехопити частину вагонів і направити їх до Кавказької армії.

Опірч цієї, були ще й інші причини голодування армії, про які добре знатав сам Врангель. 28. VII. 1919 р. в телеграмі (ч. 193) Денікіну він констатує повний нелад постачання, внаслідок неможливості мати в своєму розпорядженні водний транспорт, доки не буде захоплена Астрахань. А в своєму листі від 29. VII. 1919 року ч. З також до Денікіна він, між іншим, пише, що перед захопленням Царицина постачання армії терпіло від того, що весь штаб Кавказької армії та відділи постачання були передані ген. Май-Маєвському для організації Добрагармії. З цього ж листа видно, що не Кубанщина, а Денікін не давав йому підмоги. Врангель писав:

«8 травня. Доводжу Вам в Торговій свої міркування про майбутню операцію. Я просив Вас своєчасно підсилити мене технічними засобами, артилерією й піхотою, що мені й обіцялося...»

В миру просування моїх військ, я безперестанно просив прискори-

⁴⁸⁾ Дрсер. «Крестный путь во имя родины», ст. 34.

ти надіслання обіцяної підмоги, боліочи душою за кожний втрачений день.

Ми опанували укріпленою позицією ворога на річці Осауловській Акарі і, повідомляючи Вас про поєнний успіх і знову прохаючи про допомогу, я писав: «те, що нині можна досягнути ціною малої кроzi, в майбутньому буде потребувати потоків її... сьогоднішній успіх обернеться в Пірову перемогу». На другий день я знову телеграфував: «за всю північно-кавказьку операцію я не просив у Вас ні одного человека, нині насмілююся на це, свідомий повною необхідності». Я одержав ухильну відповідь ...а незабаром ген. Романовський повідомив мене телеграфом, що надсилається танки, а на артилерію та піхоту я розраховувати не можу...»

Нові втрати ще більше ослабили полки: багато з них нараховувало лише 150—200 шабель. У весь склад IV кінного та I та II кубанського корпусів досягав (6-та піхотна дивізія боса й необучена, в розрахунок її не можна було брати) 5,000 шабель, 4,000 багнетів.

Особливістю цієї армії було переобтяження різними штабами, до яких примазувалося стільки паразитів, що чисельність їх майже дорівнювала кількості шереговців війська. За цих умов, очевидно, ні правильного керівництва, субординації, взагалі належної організації не могло бути і

«я прибув до Катеринодара, — написав Врангель, — особисто пропсити Вас звести три Кубанськіх корпуси в один, розформувавши армію. Мій рапорт співчуття не знайшов. Ген. Романовський у згоді з Отаманом намітив цілий ряд з'ездів до підсилення частин. З того часу пройшов місяць, армія в ряді найупертиших боїв зазнала нових втрат й не підсилилась ні одним чоловіком. Кубанщина давала людей і в цей час, але переважну більшість їх скеровувано до корпусів Шкури, Топоркова, Бредова на Україну, де фронт швидко посувався вперед, все більше й більше витягувався та потребував нових сил...».

А вся увага Денікіна була прикута до цього фронту, якому він надавав найбільшого значення, там же були й найулюбленіші його частини, які треба було підсилити.

Це добре знати Врангель, про що й писав у тому ж листі:

«Піклування Ваші і Ваших близичик помічників звернені до цілковито рідних Вам частин, яким належать Ваші серця. Для інших нічого не залишилося. Хіба це не так? В той час, як Добрармія, майже не зустрічаючи спротиву в своєму переможному поході до серця Росії, безупинно збільшується припливом російських людей, які схаменулися і добровільно стають в її ряди, Кавказька армія, яка пройшла за останні три місяці з невпинними боями більше тисячі верстов і захопила кількість полонених в десять разів більше, ніж вона сама, стікаючи кров'ю в нерівній боротьбі та вмираючи від виснаження, надсилає на Добровольчий фронт останні свої сили. В той час, як в рядах Добрармії буються частини, що мають в своїх рядах до 70% офіцерів (7-ма піхотна дивізія), полки Кавказької армії ведуть у бій осавули, а сотні й роти — урядники й наказні. В той час, як там, коло Харкова, Катеринослава і Полтави війська одягнуті, взуті й ситі, в безводних Калмицьких степах їх брати б'ються за щастя своєї Батьківщини обірвані, босі, простоволосі й голодні.»⁴⁷⁾

⁴⁷⁾ Дреер. «Крестный путь во имя родины», ст. 35-39.

На допомогу Добрамії виступив і отам. Філімонов, півівши наступ на Раду трохи з іншого боку, — з боку економічної політики і співпраці з торговопромисловими колами, на чолі яких стояла «Рада об'єднаної промисловості й торгівлі Кубанського Краю». Ця організація постійно брала участь в «Економічній Раді при Відомстві Торгівлі й Промисловості», яка регулярно скликалася для поважніших господарських і промислових та торговельних справ. На цій Раді завжди голосував член уряду торгівлі й промисловості, який толерантно вислуховував найрізніші зауваження отих промисловців і кооператорів.

Однак ті промислові кола не дорошли до розуміння того, що незалежність Кубанщини від Росії, і то не тільки політична, а й економічна, зовсім не шкодитиме інтересам промисловості й торгівлі на Кубані, а, навпаки, допомагатиме їх нормальному розвиткові. Через оте нерозуміння промисловці Кубані брали в оборону «едину неділіму», пробували виступати проти Кубанського уряду й Ради.

Рада подала Філімонову доповідну записку, в якій говориться й таке:

»Політика відокремлення від інших частин Росії, яку досі провадила Кубанщина і яка виявлялася, між іншим, в установленні нею класних митних застав, привела до дуже небажаних наслідків. Викликавши належну відповідь з боку уряду Добрамії, який заборонив, у свою чергу, вільний пропуск товарів на Кубанщину, вона вже поставила Кубанський край у дуже тяжке становище. Надалі, якщо не буде змінена ця політика докорінно, вона загрожує викликати ще більші ускладнення, які повинні будуть відбитися згубно на всьому господарському житті Краю. Ця обставина спонукала в цей час Раду об'єднаної промисловості й торгівлі Кубанського краю, як організації, що особливо близько стрічається з потребами господарського життя Кубанщини, піднести свій голос і звернути увагу на те становище і на, окончані бажаність того, щоб як Кубанська крайова влада, так і «Особое Совещаніє» при головнокомандувачеві, свідомі спільніх інтересів, які в'лжуть Кубанщину з рештою частин Росії, негайно взяти заходів щодо усунення причин, які ведуть до затримання відносин між Кубанщиною та рештою Росії, — загострення, яке кінець-кінем не може бути, розуміється, корисним ні для тієї, ні для другої сторони. Основна причина безприкладної розрухи, яку переживаємо нині, криється, за глибоким переконанням Ради, в розпаді російської державності, у відсутності в час всеросійської влади... Економічна політика, яка провадилася досі на Кубанщині, основана на намаганні перешкодити вільному вивозові місцевих продуктів за межі Краю: останні могли вивозитись не інакше, як в обмін на реальні цінності... Ця політика не принесла реальної користі і самій Кубанщині. Крім того, що вона дуже заважала розвиткові місцевої кубанської промисловості, вона на практиці заводилась до того, що продукти з Кубанщини все ж таки вивозилися на умовах, надто не вигідних для місцевого населення.«

Захищаючи політику Добрамії щодо Кубанщини, називаючи бльокаду, що застосував Денікін, не бльокадою у

власному розумінні, а системою дозволу, автори записки висловлюють такий висновок:

»1. Як в інтересах всієї Росії, так і в інтересах Кубанщини потрібно скоріше утворити Південно-Російську Владу, при чому при утворенні цієї центральної влади всі політичні права громадян мусуть бути повністю забезпечені. Так само ж мусить бути забезпечено й автономні права козацьких країв з тим, щоб ці права ні в якому разі не порушували всіх прерогатив центральної влади як у ділянці законодавства, так і в ділянці керівництва, які повинні й належати в єдиній державі.

2. Потрібна уніфікац'я економічної й фінансової політики на просторі всієї території.

3. Зокрема потрібне найскоріше зняття всіх внутрішніх митних застав і скасування системи дозволу зносин між окремими частинами.

4. Реформування зовнішньої торгівлі аж до утворення центральної влади слід передати спеціальній Раді в справах зовнішньої торгівлі, проєкт якої ухвалено на засіданнях 26. і 27. квітня 1919 р. під головуванням ген. Драгомірова.

Надалі аж до утворення зазначеної Ради тимчасово вивіз за кордон всіх товарів за винятком хліба, вовни й вугілля, як продуктів, що безумовно не підлягають на підставі розпорядження в'їськового командування вивозові за кордон, мусить відбуватися при вивозі їх з території Добромарії — з дозволу «Особого Совещання», а при вивозі їх з території крайових формувань — з дозволу крайової влади. Шохдо довоzu чужоземних товарів, то оскільки довіз тих чи інших товарів не буде заборонений вищим воєнним командуванням, сест'льки довіз цей мусить бути цілком вільний. При цьому вантажі, які йдуть транзитом через Новоросійськ чи інші порти на Кубанщину, не можуть бути затримані, іх мусить пропускати без перешкод.

5. Потрібно вжити всіх заходів, щодо постачання Кубанщині потрібної кількості прошевих знаків при безумовному збереженні єдиного смісійного банку та єдиної грошової системи.

Потрібно вжити всіх заходів до заохочення нашої промисловості, особливо жирової промисловості, яка є основою добробуту Краю, й усунути всі ті заходи, які загрожують підривати нормальну діяльність промислових підприємств.⁴⁸⁾

Ця записка була цілком недвозначним виступом проти уряду, і отаман цей виступ бере під свій захист. Він скликав у себе (в палаці) нараду з представників торгівлі й промисловості, банків та кооперативів, на яку запрошує своїх політичних однодумців — Сушкиова, Капліна, а також і членів уряду торгівлі й промисловості та продовольчих справ — В. Іваніса та І. Тимошенка.

Нараду розпочав промовою Філімонов, в якій він указав на тяжкий стан Кубанщини та на потребу залагодити його. Далі промовляли в дусі вищепереденої записки представники, що її породили. Кооператори й члени уряду слухали і, не зважаючи на всі спроби промовців втягнути їх у дискусію, уперто мовчали. Тоді сам отаман викликає їх на виступ. В. Іваніс на запит відповідає запитом же: що це за зібрання, які його функції, для чого воно, коли всі порушені

⁴⁸⁾ Покровський. «Деникинщина», ст. 224.

питання могли розглянутись у раді при відомству промисловості й торгівлі, що регулярно відбуваються? Там бувають представники отого «Совету», що склав «Записку» і кооператори. Вони добре знають працю крайових господарських відомств, їх пляни, які достосовуються до постанов Крайової Ради, а те, що наведене в записці, дуже або й цілковито відбігає від директив Крайової Ради. Яке значення може мати ця дискусія відповідальних урядових осіб із сторонніми людьми, противниками ідеї творення держави — Кубанського Краю? Яке значення може мати рішення такого зібрання?

Така заява викликала велике хвилювання. Щоб трохи заспокоїти присутніх, зроблено перерву. Під час перерви присутні почали умовляти членів уряду, щоб ті з'ясували стан речей в межах іх компетенції. Після перерви В. Іванис загально подав картину економічного стану Куб. Краю, властиво скорочено переповів те, що одновів на інтерпеляцію П. Макаренка в Законодавчій Раді про «рогатки», наводячи конкретні випадки, що промовляли за потребу митних кордонів. По відомству продовольства те саме зробив І. Тимошенко. На цьому дискусія закінчилася без яких-будь рішень. Ця нарада виявила, що Філімонов і група Сушков-Скобцов-Літовкін беззастережно тягнуть за Добрармією й «Особим Совещанієм».

27. Законодавча Рада на порозі конфлікту

З успіхами Добрармії на Україні фронт розтягався. Мобілізація місцевого населення проходила кволо. Населення, як могло, уникало військової повинності. Популярність Добрармії маліла, резерви людей в запасних частинах не відповідали потребам. Денікін налягав на старі терени, що вже були вичерпані — Кубанщину, Терщину, домагаючись нових мобілізацій людей і коней і ще більшого постачання різної сировини. Філімонов і Сп. готові безоглядно давати йому все, чого тільки він бажає. Провідники Законодавчої Ради були також не від того, щоб «послужити Росії», але відчували й міру, вони відчували, що станиці обібрани. «Саможертvenність» Філімонова члени Ради не поділяли і у них постала думка змінити отамана. А це можна зробити через Крайову Раду. Отже, її треба скликати. Цей намір викликав тривогу у Філімонова і він випередив Закон. Раду, скликавши Крайову Раду. Це було несподіванкою навіть для голови уряду, якому Філімонов офіційно сказав, що думка про скликання Крайової Ради у нього була давно.

«Остання подорож по станицях посунила вперед скликання Ради. Настрій по станицях первовий. З одного боку, ширяться чутки, які

викликають вороже ставлення до Добрамії, а з другого — чути розмови про майбутні надзвичайні виступи самостійних груп. А все разом підносять настрій в козацьких станицях. Мені відомо, що Законодавча Рада мала на меті скликати Крайову Раду в кінці жовтня. Таким чином мое скликання Крайової Ради збіглося з побажанням Законодавчої Ради. Предметами обговорення будуть законопроекти про вибори до Законодавчої Ради. Мабуть, Рада побажає ознайомитись з політичною ситуацією, і ми охоче зробимо доповідь про політичний момент.⁴⁹⁾

Виступ отамана Законодавча Рада прийняла як похід проти неї і вона відповіла 19 жовтня 1919 р. відозвою до населення такого змісту:

»Проти козацтва ведеться таємна праця: з січня 1919 р. козаків стали таврувати прізвиськом «самостійники». Спочатку таврували таманців, потім увесі Кубанський Край і, нарешті, все козацтво і Донщини, і Терщина, і Кубанщини. Намір такого просивання з боку монархістів ясний: вони ліплять цей ярлик для того, щоб відстрашити від козаків населення Росії... Крім того намагаються роз'єднати сили кубанців, розділивши на чорноморців та лінійців; чорноморців, опріч того, обвинувачують в орієнтації на Україну. Все це брехня й провокація. Кубанщина єдина, і вона орієнтується на єдину, але демократичну Росію, дорогу й близьку нам, як і «сьому російському народові». Народи, які працують до справжнього вільного життя, знаходяться між двома небезпеками: з одного боку — большевизм зліва, але на власній спині ми пізнали його програму; з другого боку, большевизм справа — монархізм, але за 200 років ми вже досить вивчили його. І наші шляхи урядування Росії й Кубанського Краю — шлях, який показав державний господар землі Кубанської — Крайова Рада, — це Федераційна Республіка, тобто виборна засада цивільних урядів і самостійне залагодження через Законодавчу й Крайову Раду своїх Кубанських справ.

До вас, козаки, ми окремо звертаємся й говоримо: якщо нам захистали те, що ми в 1905 році дотомагали реакції й боротьбі з російською демократією, то яке ж ставлення буде до козацтва, коли руками козаків, затуманивши наші голови принадліями обіцянками, приведуть нас до монархії, яка безумовно довго продержатися не зможе, і наступить знову громадянська війна, в якій весь російський народ буде вважати козаків винуватцями цих нових нещасть. Це треба розуміти та йти тим шляхом, який мудро указала Крайова Рада. Збиратися Крайова Рада 24 жовтня ц. р., і темні сили продовжують робити своє діло: тисячі безглуздих чуток і десятки тисяч проклямаций заточили Кубанський Край. Досить монархічних часописів, мільйони есіяльних проклямаций свідчат про те, що всі незадоволені новими реформами об'єдналися і витрачають на агітацію величезні гроші. Вся ця робота витворює нервовий напруженій стан населення. Кружляють чутки, нібито зеленоармійці й большевики істотують зробити виступ в Катеринодарі, нібито арештують членів Ради. Знайде всі, що дійсно небезпеки ні від большевиків, ні від зеленоармійців, ні базарних погромів немає. Чутки ці розповсюджуються з певними цілями: привічайти свідомість народу до думки, що все це може статися, а раз так, то чому ж темним силам не спробувати зробити який-небудь виступ і під час метушні не розрахуватися зі своїми політичними ворогами. І про вбитого Голову Крайової Ради спочатку пускали чутки, що його вбито або що його

⁴⁹⁾ Покровський. «Демоктизм», ст. 224.

слід убити, а потім і виконали своє гайдке діло. Ми переживаемо тяжкий час: напруженна боротьба з анархією за народні права забрала сотні тисяч кращих синів батьківщини, і наш обов'язок перед поляглими в цій боротьбі... довести їх святе діло до кінця.... Кубанці! Ви пишаєтесь своїми славетними предками, борцями за волю, так дайте ж можливість і вашим дітям з гордістю згадувати про ваші геройчні подвиги в боротьбі з анархією зліва й справа, в боротьбі за спраєжне народоправство, за святу свободу, за землю і волю.⁵⁰⁾«

Чорноморська більшість Зак. Ради, що її вели Макаренки, Омельченко, Крикун та інші, відхрещувалася від України, присягаючи в любові до Росії й росіян. Слід констатувати, що тоді ще ідея національної боротьби вони не провадили. Уже перебувши на еміграції 5 років, ці панове спохватилися й почали доводити, що вони провадили визвольну національну боротьбу українського народу. Слід зауважити, що й боротьба за федералістичний устрій Росії та за демократичні засади не була досить рішуча, хоч настрої не лише козацьких, а й городовицьких мас були сприятливі. Наприклад, 21 вересня 1919 р. конференція членів правлінь профспілок і фабрично-заводських комітетів протестувала проти виступів, які готовуються темними силами і вітала готовність козацьких представницьких органів до боротьби за зміщення демократії, проти реакції та монархізму, обіцяючи в цій боротьбі підтримку робітничої кляси.

28. Напередодні конфлікту.

Десь у середині жовтня в ст. Пашківській, 9 км. від Катеринодару, несподівано з'явилися марковські й корніловські полки, що вважалися підпорою Добрармії, а трохи згодом туди ж і до Катеринодару прибувають і кубанські козачі частини з Кавказької армії ген. Врангеля.

З приводу появи марковців і корніловців Законодавча Рада запитує члена уряду в військових справах ген. Звягінцева, що це означає. Запитаний відповів, що він нічого не знає. В Катеринодарі ж пішов шепті, що Добрармія туте замах на Раду. Одверто заговорила про це й преса, що була пов'язана з Добрармією. Члени ж Ради й уряду лишилися з відповіддю ген. Звягінцева, без дальших досліджень, для чого концентруються війська в глибокому запіллі, біля Катеринодару, коли їх так бракує на фронті. Оци байдужість, мабуть, викликана певністю кубанських політиків, що проти них не може щось зробити Добрармія, бож... вони користуються правом недоторканості. Вони забули, що керівники Добрармії ні одної літери з постанов Ради не визнали.

У цей час кадетська «Свободная Речь» так попередила подій: «Зараз у кожному куточку Кубанщини з великою

⁵⁰⁾ Покровский. «Деникинщина», ст. 229-231.

тривогою чекають подій у Раді... Що то воно буде? А буде дійсно добре. Надходять серйозні події, які можуть потягти за собою і деякі експреси по всій Кубанщині». А тульчинська «Великая Россия» докладніше роз'яснила, в якому напрямку відбудуться події: «Відповіді на прямо поставлене запитання, нарешті, нікому не доведеться уникнути: революція не терпить проміжних положень. Ми, розуміється, не сподіваемося переконати Бича і його наслідувачів... Час половинчатих ухилень минув; за категоричним імперативом обов'язку перед Єдиною Росією». ⁵¹⁾

До Катеринодару почали прибувати гуртками «надійні» офіцери з різних частин Добромії, не виключаючи й конвою Денікіна. Всіх їх реквізіційний відділ управління начальника інженерів Кубанського Козацького Війська розміщує по квартирах в кварталах, які облягають помешкання Ради. На чолі цих «надійних» став полк. Карташов, що мав великий досвід...

Всі офіцери, що служили у будь-яких установах в Катеринодарі, були зареєстровані й одержали вказівки, хто, куди і в чиє розпорядження мусить з'явитися по сигналу на твалт. Все місто знало й говорило про ці приготування і тільки лідери Ради трималися так, нібито нічого не помічали. В. М. знов усе це, говорив з братом Сенею, що перебував у гарматному дивізіоні, де всі три вахмістри були зі ст. Настасівської і з В. М. разом ходили до школи. Полк. К. Гончаров, голова військової комісії Законодавчої Ради, захворів на плямистий тиф. Проба порозумітися ще з деким із головачів кінчилася запевненням, що полк. Рогівець, член Зак. Ради, все знає і перешкоджати йому не слід.

Та лихо було ще в тому, що й Кубанський військовий отаман Філімонов також діяв проти Ради. Він насамперед спробував замінити немилих отаманів відділів «своїми» людьми. Маючи в руках наказа від отамана, член уряду військових справ ген. Звягінцев почав своїми наказами звільнити отаманів відділів, чим він втрутився в компетенцію члена уряду по внутрішніх справах К. Я. Безкровного. А бажаючи бачити на посаді начальника міської сторожі «свого» чоловіка (він не сподівався того, що К. Безкровний призначить бажану йому особу), Отаман, порушуючи конституцію, сам безпосередньо звільняє з цієї посади полк. Цибульського, який мав репутацію прихильника уряду й Ради і призначає «свого».

К. Безкровний на таке поводження отамана відповів проханням про відставку. Здавалося нормальним, що таке поводження військового Отамана мусило б зачепити й уряд

⁵¹⁾ Покровський. «Деникинщина», ст. 225.

та Раду. Вони, використовуючи прохання К. Безкровного, повинні були зробити належний виступ. Але ні Рада, ні уряд на цей інцидент не відгукнулися. Сталося таке, можливо, тому, що проводирі були дуже незадоволені К. Безкровним, як членом уряду, вважаючи його занадто млявим, нє рішучим і вже давно почали говорити про необхідність дати йому принаймні енергійного, рішучого помічника. Була це очевидно помилка, яка підсилила групу Отамана і кампанію проти Ради.

29. Початок конфлікту.

Розправи на Кубані розпочав ген. Денікін такою телеграмою до от. Філімонова: »В часописі «Свободная Речь» ч. 226 наведено умову між Кубанським Урядом і Гірським Меджілісом. Будьте ласкаві телеграфувати, чи підписував подібну умову Кулабухов. Таганрог, ч. 0,16439«. Слідом за цим, 26. X. начштабу ген. Романовський запитав Філімонова: »Головнокомандувач просить негайно телеграфувати, чи уклала Кубанська делегація ту умову з Гірським Меджілісом, яку зазначено в телеграмі ч. 0, 16 439. Романовський.« На ці телеграми Кубанський військовий отаман 24. X. відповів Романовському: »Про укладення Бичем, Кулабуховим й іншими умови з Гірським Меджілісом мені й урядові нічого не відомо. Роблю розслідування, про наслідки повідомлю терміново«. Враження від цієї відповіді було таке, що ніби поліційний урядник відповів приставу про якийсь випадок в участку, а не конституційний голова краю своєму союзникові (Слід додати, що про умову дійсно не знали ні отаман, ні уряд. Делегація чомусь надіслала копію її тільки президії Законодавчої Ради).

Того ж дня Філімонов телеграфував і ген. Денікінові: »Як пояснює Султан Шахим Гирей, Кулабухов та інші уклали й підписали умову з Гірською Республікою, як проект, який мусила б затвердити Законодавча Рада в разі, якщо Антанта визнає владу большевиків.«

Отже, ще 24. X. проводирі Ради повинні були знати про ту справу, що послужила для Денікіна підставою для розправи — це ж була нагода для задуманого й підготовленого ним з отаманом перевороту.

Про існування проекту цієї умови вже знали часописи в кінці літа. Добрармійська преса била в набат з цього природу, пускаючи версії про зраду батьківщини й терських козаків. Цій пресі покірно підспівували й деякі кубанські часописи на чолі з «Кубанським путем» (велика газета, яку на невідомі кошти з літа почала видавати група лінейців,

очолювана членами Ради Фендриковим і Скобцовим), обвинувачуючи паризьку делегацію в зраді.

25. Х. Денікін телеграфує до Врангеля з Таганрогу до Царичина:

»Між Урядом Кубанщини і Меджілісом Гірських Народів укладено уговору, в основі якої покладено зраду Росії і передачу Кубанських козацьких військ Північного Кавказу в розпорядження Меджілісу, чим прирікається із загибелю Торське військ. Уговору підписали: Бич, Савицький, Кулахухов, Намітков — з одного боку, а Чермоєв, Хадзярагоз, Гайдаров і Баматов — з другого. Наказую цих осіб, як тільки вони з'являться на території збройних сил Росії, негайно віддати під воєнно польовий суд за зраду.«

В цій телеграмі багато свідомої брехні. Адже ж Денікін знов, що кубанський уряд ніякої участі в цьому не брав. Твердження, що вищено введеною уговорою кубанські війська передаються в розпорядження Меджіліса було цілковитим безглаздям. Чи то Денікін підписав телеграму, не читавши самої угоди, чи то не зрозумів точок 3-ї й 4-ї її, або, — і це найправдоподібніше — свідомо її перекрутів, створюючи поважніші підстави, щоб почати атаку на кубанських самостійників. Варто додати, що Денікін добре знов, що ніякого Меджілісу на Північному Кавказі не існувало.

Щождо вислову про «зраду Росії», то в цьому тільки якась доля правди була: хоч Кубанщина не відокремилася від Росії, а проголосила себе федеративною частиною її, але ніколи не визнавала за Денікіним права репрезентувати цілу Росію, — його заступництво було самозванним, спертим лише на силу, а не на право.

За кілька днів до цього Врангель надіслав ген. Покровському такого листа:

»Вельмишанований Вікторе Леонідовичу! Повернувшись до армії, переговоривши з більшою частинкою начальствуючих осіб, об'їхав частини і докладно зорієнтувався в обставинах. Армія тепер поповнилася, — однаке полки, посиливши в 3-8 разів, так само змінили своє обличчя і змінилися в гірший бік. В той час, як армія з кінця липня сблитеалась кров'ю, стримувала в 10 разів сильнішого ворога, крок за кроком відходячи до Царичина, все, що було найменш стійке все це швидко свое життя і в бою бачило лише засіб наживи — все це йшло в тил. На фронті лишалася країця частина козаків, в станицях засіли, промінявши меч на плуг, шкурники й грабіжники. Тепер ці шкурники й грабіжники у вигляді поповнень знову вернулися в частини і вернулися такими розпусними, які ставлять собі за ціль розклести й ослабити армію. Зусилля «самостійників» останнім часом склеровані на найбільш стійкі відділи — на лінійців, і їх появлення найбільше неприємні. При цих умовах розраховувати на полки у випадку внутрішніх ускладнень нині без порівняння важче, ніж півтора-два місяці тому. За даними контррозвідки штабу армії, ті частини, що їх Ви намітили перекинути до Катеринодару, на час скликання Ради, деморалізовані не менше за інших; зокрема у 2-му Уманському полку стосунки між офіцерами й козаками такі, що мені довелось відмовитися від передпозу цього

полка. Звичайно, армія по-старому чужа воякій «самостійності», як чужі їй і широкі верстви козацтва, але при сучасному складі полків розраховувати на стійкість частин у випадку розв'язаних внутрішніх питань зброєю — важко. Пропонуючи певні вимоги, можна спертися на армію, але використати її лише як «Дамоклів меч», зовсім не єдараючи ним. За моїми відомостями видимість військового перевороту уже лякає кубанських Мірабо і його (переворот) можна і слід використати, однаке, повторюю, зовсім не здійснюючи його. При сучасному становищі я обумовлюю майбутній виступ у Раді від імені армії лише цілковитим виключенням якого б то не було збройного виступу, арешту і т. д. Вживіть заходів проти допущення цього за всяку ціну. Наприклад, прийнятий «Великим Військовим Кругом на Дону» ще більше переконує мене в прийнятті рішення. Прапор лівою крило Круга і самостійників на Кубані відбувається в тісному контакті і, якби військовий переворот на Кубані не вдався, то успіх той короткочасовий і несильний, безперечно викликав би бурю на Дону, бурю, що звела б не тільки той успіх нанівець, а й стрясла б тривість будови Нової Великої Росії, що її споруджуємо з такою трудністю.»

Цей лист Врангель написав за декілька днів до початку конфлікту. В листі багато демагогії й передчуття непевності, що цей виступ вдастся. Лист свідчить про те, що Добрамія вже давно почала готуватися до нападу на Раду. Ніякого сумніву не має, що оголошення в часописі «Свободная Речь» про умови Паризької делегації з горцями були лише зовнішнім приводом, який, можливо, підсунула услужлива кадетська рука. (Цей часопис видавали місцеві кадети. До нього близько стояли Літовкін, Подушка, що тримали постійний зв'язок з ген. Покровським.)

Спроба ліквідувати Раду робилася ставкою ще і раніше. Колишній ставропольський прокурор, згодом міністр юстиції Південно-Російського Уряду Краснов у своїх спогадах⁵²⁾ про 1917-1920 рр., свідчить, що начальник пропаганди Добрамії в Кубанському краї полк. У. оповідав йому, як до нього в Катеринодарі з'явилася вночі група офіцерів і, показавши (з підписом ген. Лукомського) розпорядження про повну допомогу «подателям цього», вимагала від полковника У. допомоги заарештувати декілька десятків кубанців — членів Ради, список яких у офіцерів був на руках.

Полковник У. відповів, що без підтвердження підпису й характеру доручення він вагається виконати цю вимогу, а потім, одержавши на превелике здивовання підтвердження підпису і даного за цим підписом доручення, від'їхав до ставки, щоб особисто повідомити про те, що задумано було учинити в Катеринодарі.

⁵²⁾ «Архів Русской Революции», т. XI. Берлін 1923 р., ст. 144-145.

30. Відкриття сесії Крайової Ради.

Сесія Крайової Ради відкрилася 24. жовтня. Ген. Врангель, який згодом згвалтував цю найвищу установу кубанців, вітав її тим часом такою телеграмою: «Від імені Кавказької Армії шлю привіт. Забезпечуючи своїм життям мир і добробут Рідного Краю. Кавказькі орли вірять, що Рада, носитель вищої влади в Краї, знайде вірні шляхи до творчої праці на користь Батьківщини».

Піднесений настрій цієї сесії виявився зразу. Коли дійшло до обрання президії, то величезною більшістю ухвалили на знак трауру по забитому своєму голові, М. С. Ряболовові, лишити його крісло вкрите траурним крепом і новогоГолову не обирати, а вибрati лише його заступника. На заст. голови федералісти висунули І. Л. Макаренка, а московіфи — П. С. Сушкова. Довідавшись про кандидатури, Філімонов звертається до президії Ради з офіційним листом, у якому доводить можливість ускладнень у відносинах Кубанщини з командуванням Добромії, якщо буде обраний І. Макаренко. Лист лише піддав жару чорноморцям та горцям (черкесам і карачаївцям) і трохи вразив вірних лінейців, а загалом сприяв перемозі І. Макаренка, для якого навіть зробили додаток до конституції, щоб, ставши головою Крайової Ради, він міг залишитися і краївим контролером. При голосуванні І. Макаренко одержав 253 голоси «за» і 158 «проти», а кандидат московіфілів П. Сушков — 173 голоси «за» і 269 «проти». Цим голосуванням твердо продемонстровано напрямок сесії. Завішene траурним крепом посеред столу крісло символізувало втрату самого парламенту, воно нагадувало про безоглядного ворога, що вживає найнесамовитіших способів фанатиків-імперіалістів. З самого ж початку отаман показав себе прибічником ворожої до Кубані організації.

Військовий отаман О. Філімонов 27. жовтня виступив з першим діловим питанням, що стояло на черзі. Його думка була така: «1. обговорити виступ Паризької делегації, 2. розв'язати питання про формування Кубанської Армії, 3. ознайомити з фінансово-економічним становищем Краю і 4. обговорити працю Південно-російської конференції.» Але президія запропонувала раніше, ніж зазначувати програму праці, вислухати звіти інформаційного характеру: 1. про діяльність Законодавчої Ради. 2. про стан постачання армії і 3. про потребу торгівлі й промисловості Кубанського краю.

Кожний мотивував і захищав свій проект. О. Філімонов нетерпеливо жадав розглянути діяльність Паризької делегації, розводити теревені про завершення справи фор-

мування Кубанської армії, яке, власне, й не починалося, виступити з пропозицією усунення митних рогаток, якими були не цілком задоволені прикордонні козаки, особливо ейчани, і пробував перетягти більшість на свій бік, добиваючись відповідних вказівок для делегації на Південно-російській конференції, яку Денікін бажав якнайшвидше закінчити. Проводирі ж Ради міркували, що картина політики Добармії відносно Кубанщини (постійне втручання в її справи, грабіж кубанського майна та спекуляція ним, під'юджування військових частин проти Ради й уряду), яку дасть інформація на зазначені теми, яскраво виявить зрадницьку поведінку Філімонова й улегшиль усунення його. Після цього можна було б вільно, не сподіваючись перешкод з боку отамана, розв'язувати питання, що висуватиме життя перед Радою.

Поки справа порядку денного обговорювалася в Раді, уряд склав телеграму, яку отаман і голова уряду вислали Денікіну і Врангелю, який вийхав до Кисловодська (кинув у напруженому стані фронт), щоб звідтіль стежити за подіями в Катеринодарі:

«Кубанський військовий отаман і Кубанський уряд категорично заявляють, що Крайовий уряд ніяких умов з Меджілісом гірських народів не складав і нікого не утівноважував до складання таких умов. Особи, перечислені в телеграмі головнокомандувача — Бич, Намітоков, Савицький і Кулабухов — були делеговані Кубанською Крайовою Радою, а перші двоє і Кубанським Крайовим Урядом. Уряд послав своїх делегатів, як представників у складі російської делегації до Паризького настімі Сазонову, а також захищати інтереси Кубанщини перед Міжвоєною конференцією та для інформації. Якщо названі особи дійсно підписали від імені Крайового уряду умову з Меджілісом гірських народів, про що Крайовому урядові досі офіційно не відомо, то питання про перевищення зазначеними особами утівноважень, які їм дано, належить до обговорення Кубанської Крайової Ради, на розгляд якій тепер подається. В усікому разі, особи є дипломатичними представниками Кубанщини і, як такі, користуються недоторканістю, а тому в разі, якщо вони зроблять незаконний вчинок, можуть підлягати судові тільки Кубанської Крайової Влади, яка їх делегувала. Наказ про віддачу зазначених осіб під воєнно-польовий суд є порушенням прав Кубанської Крайової Влади і глибоко ображає правну свідомість кубанського народу і не може не відбитися на настрої народу і фронту. Сини Кубанщини не заплямували себе зрадою, а понесли й несуть найбільші жертви своєю кров'ю й майном для відбудови Росії. Кубанщина має право вимагати термінового скасування телеграми вашої велиможності, з уваги на несправедливість обвинувачення Крайової Влади в зраді і з увати на безсумнієво виключне право тільки Крайової Влади судити своїх дипломатичних представників. 3789. Кубанський Військовий Отаман — Філімонов. Голова уряду — Курганський.»

Головні тези цієї телеграми такі: 1. Особи, які підписали умову з Горцями, є дипломатичними представниками Кубанщини, як такі — недоторкані, і їх може судити лише

орган Крайової Влади, 2. Наказ Денікіна про видачу їх під воєнно-польовий суд є порушенням прав цієї влади. Обидві ці тези дуже суперечні. Насамперед, не можна вважати безперечними положення Паризької делегації, як дипломатичного представництва Кубанщини. Кубанщина від безпосередніх дипломатичних зносин з зовнішнім світом, і зокрема з Антантою, відмовилася. Вона погодилася на єдине, разом з Добрармією, представництво в особі Сазонова, при якому Бич і Намітоков були лише в ролях експертів-помічників. Сазонов за свої вчинки повинен був відповідати перед тим, хто уповноважив його, тобто перед Денікіним і Колчаком. Отже важко заперечити право останніх притягти до відповідальності й осіб, які підлягали Сазонову, у якого вони були помічниками. Щоправда, вони їх не призначали, але вони (ген. Денікін) погодилися на їхне призначення тими, з ким вони домовилися спільно віdbudovuvati Росію і при цьому не обмежили своїх начальницьких прав відносно цих помічників свого підлеглого, хоч і високого урядовця — Сазонова.

У спільній віdbudovі Росії Денікін відогравав першу роль, вважаючи сам себе представником всеросійської державної влади. Кубанщина, що формально устами Бича ж заявила, що вона не думала відокремлюватися від Росії і є її нерозривною частиною. Вона розходилася з Денікіним лише щодо методів віdbudovи Росії і форми її державного устрою. Ні претенсії Денікіна, ні претенсії Колчака репрезентувати інтереси всієї Росії Кубанщина формально не заперечила, а тому й мусила з формального боку в певних випадках і до певної міри йому підлягати. Через те вона мусила терпіти й притягання до відповідальності своїх високих достойників, яких давала в помічники його урядовцям, в тих випадках, коли ті порушували, на його думку, інтереси цілого, що їх він боронив.

Притягнення до відповідальності кубанців було б з юридичного погляду замахом на права Кубанської влади, коли б Денікін її визнав та коли б Кубанщина своєчасно відмежувалася від Денікіна в питаннях компетенції та застерегла собі право самій судити своїх представників в органах Денікіна і при його урядовцях; або коли б Денікін був визнав Кубанщину хоча б тимчасово самостійним державним формуванням з усіма прикметами вищої державної влади.

Як уже раніше зазначено, Кубанський уряд, закликаючи до себе Денікіна, не умовився з ним про межі його військової влади на території Кубанщини. Через це в руках Денікіна опинилося таке могутнє й безпечне знаряддя, як «Положение о полевом управлении войск». При відсутності

будьякої умови, яка б обмежувала застосування цього «підложения», Денікін мав формальне право віддати під суд не тільки осіб, які підписали умову з Горцями, а й самого військового отамана, якщо вважав би, що той шкодить інтересам, боронити які він поклав за своє завдання. По суті, звичайно, наказ Денікіна був актом обурливим для кубанців, а не росіян, які всіма способами творили «руське діло». Не визнавши формально Кубанщину, Денікін і його «Особое Совещаніе» досі поводилися з її представниками як самостійним державним утвором: його представники домовлялися на «Південно-російській конференції», він оголосив Кубані бльокаду, а потім зняв її, його органи постійно співпрацювали з кубанським урядом, кубанці на своїй території підпорядкували собі підприємства, що належали «Союзу городов», фактично денікінське правління ражувалося з існуванням Кубанського краю, а тому його телеграма була громом серед ясного неба. На наведену телеграму військового отамана й голови уряду Денікін не відповів, а протелеграфував Врангелю: «Наказую Вам негайно виконати наказ мій ч. 0,16 729 і вжити на свій розсуд усіх заходів до припинення злочинної агітації в Катеринодарі, що входить у Ваш армійський район. 31 жовтня. Денікін.»

В Раді продовжуються нормальні засідання 28, 29 і 30 жовтня. Рада слухає доповіді: 1. Члена президії Законодавчої Ради полк. К. Гончарова про стан організації Кубанської армії, 2. Члена уряду І. П. Тимошенка про постачання армії, 3. Члена уряду Ланка про стан і потреби шляхів, 4. Члена уряду В. М. Іваниса про стан торгівлі й промисловості і про завдання торговельної політики.

К. Гончаров доповів докладно суму історію переговорів про творення Кубанської армії кубанським військовим членом Уряду Науменком, про його вигадку замість штабу армії — канцелярії походного отамана, про його негативну роль в справі озброєння кубанських частин, призначення ним командного складу — про ролю, яка була корисна лише Денікіну.

І. Тимошенко документально довів брехню Добрамії та її кубанських попихачів, що Кубанщина не дає хліба армії, що хліб, який надсилається до армії, агенти Добрамії направляли до Новоросійська.

Інж. Ланко доповів про господарювання агентів і коміндантів Добрамії на кубанських залізницях, наслідком чого було повне безладдя. Плян будови брукованих шляхів був розроблений, але до реалізації не приступали, бо бракувало будівельних матеріалів.

В. Іванис на підставі статистичних даних про тодішню продуктивність кубанського краю та вимоги, які до нього

ставляється, довів, що запаси кубанського добра не безмежні; що Кубанщина стоїть перед дефіцитом, який буде усунено лише тоді, коли вона сама буде розпоряджатися цими запасами та затримає митні рогатки й надалі. Крім того, зазначив, що на Кубанщині промисловість дуже слабенька, а тому треба багато фабрикатів імпортувати. Для імпорту ж треба мати в своєму розпорядженні порти, які, передусім Новоросійськ, захопила Добрармія. Всі свої висловлювання В. Іванис підтверджував числами й цитатами з листувань з ген. Денікіним та « Особим совещанієм ». З недоброзичливого ставлення Добрармії до Кубанщини він навів багато конкретних прикладів.

Всі оці доповіді яскраво висвітлили весь жах панування Добрармії, її зазіхання на кубанські багатства, безсоро- не намагання використати їх частіше для окремих осіб, що примазалися до Добрармії.

30 жовтня на засіданні Ради оголошена постанова депутатів Таманського відділу з протестом проти наказу Денікіна про віддачу під суд членів Паризької делегації і з пропозицією затримати до роз'язання цієї справи й від'їзд кубанської делегації на Південно-російську конференцію (делегація прибула до Катеринодару). Слідом за цим депутати Кавказького відділу виступили з заявою про недопустимість таких виступів з погляду Кубанської конституції та інших актів, цебто таких виступів, як наказ Головнокомандувача з 25. жовтня, і оголосили проект резолюції такого змісту:

« Вислухавши позачергову заяву про наказ Головнокомандувача в справі арешту і віддання під суд членів Кубанської Крайової Ради, які входять до складу кубанської делегації в Парижі — Л. Л. Бича, В. Д. Савицького, А. А. Наміткова і О. І. Кулабухова, Крайова Рада заявляє:

»1. Шо згадані вище особи є членами Кубанської Крайової Ради і нею обрані до складу делегації в Парижі;

2. Шо органи Крайової влади ні в якій залежності від Головного Командування не є;

3. Шо члени кубанської делегації в Парижі несуть відповіальність за свої вчинки тільки перед Крайовою Радою.

4. Шо наказ про арешт і віддання під воєнно-польовий суд осіб, які є членами Крайової Ради порушує основні закони Краю, і

5. Шо кубанська делегація на Південно-російську конференцію, не відкладаючи свого від'їзду до Новочеркаська, не може однак продовжувати переговори з представниками Головного Командування до скасування наказу про арешт і віддання під воєнно-польовий суд згаданих вище членів Крайової Ради. «

Президія запропонувала передати цю заяву на обговорення у відділі, що Рада й ухвалила. Обидва ці виступи Таманців і Кавказців яскраво свідчать про ті настрої, які панували серед членів Ради і в їхніх провінціях. Використо-

вуючи такий настрій, лідери переходять до питань, які не-
минуче мусили викликати відкритий конфлікт з Добрар-
мією.

На засіданні 31. жовтня заступник голови Ради І. Ма-
каренко запропонував ухвалити той порядок денний сесії
Ради, що його виробила президія, а саме: «1. Наказ Денікі-
на з 25. жовтня ч. 0,16729; 2. Про Паризьку делегацію; 3.
Про армію».

Ген.-майор В. Г. Науменко

Цей порядок денний Рада прийняла і на тому ж засі-
данні ухвалила рішучий протест проти наказу ген. Денікі-
на ч. 0,16729.

1-го листопада Рада приступила до звіту О. І. Кулабу-
хова про працю Паризької делегації.

У цей час у ворожому стані відбулися такі події: Вран-
гель, залишивши фронт, переїхав до Кисловодська і через
ген. В. Науменка (також залишив корпус на фронті і при-

був до Катеринодару), що став зв'язковим, стежить за по-діями в Катеринодарі.

29. жовтня Науменко прямим проводом повідомив Врангеля: «З Радою нічого не виходить. Члени Ради ідуть на рожон. Прошу наказати ген. Покровському нічого не робити до нашої особистої розмови. Нам треба поговорити особисто. Коли Ви думаете приїхати сюди, чи може мені приїхати до Вас?»

Врангель відповів: «Вирішайте це самі. Якщо вважаєте, що присутність ген. Покровського в Катеринодарі не бажана, то я можу сполучитися з Таганрогом (де був Денікін) і просити відкликати його або викличу його сюди».

Таким чином, вирішення кубанської справи попадає якоюсь мірою до рук кубанця Науменка і він діє не на користь рідного краю.

Вирішити це важко йому, тому він каже Врангелю — «нам треба переговорити». І наступного дня іде до Кисловодська.

Повернувшись звідти, він продовжує готовувати намічну розправу з «самостійниками». 2-го листопада, також прямим проводом, каже Врангелю:

«Перше. Говорив з ген. Покровським. Він чекле Вашого розпорядження. Чи не визнаєте Ви за потрібне призначити його командувачем військами тилового району армії? В позитивному випадку прошу передати телеграму через мене. Друге. Відносно Ради говорив з Отаманом, але не міг довести йому потреби, щоб він подався у відставку. Доводив усі вигоди цього, але даремно. Вважаю, що слід переговорити ще раз, і якщо він залишиться при своїй думці, тоді передати ген. Покровському Ваш ч. 162 (містив наказ Денікіна про віддачу під суд Кулабухова та інших за зраду). Третє. Прошу дозволити мені після цього вийти до Царицина і далі до корпусу. Четверте. Вчора говорив з Покровським. У нього все організоване і він безумовно упевнений». На це Врангель відповів: «Прошу прийти й передати на всі адреси таку телеграму: «Катеринодар, ген. Покровському, копії — Таганрог Наштаглаву, Царицін Наштармко-ву: Призначено Вас командуючим тилового району армії. Кисловськ, 2. листопада 10 годин 30 хвилин ранку ч. 169. Врангель. Друге. Головне Командування настоює на терміновому виконанні свого наказу. Далі проволікати неможливо».⁵³⁾

А між населенням і добровольцями відносини напружувалися й загострювалися. Добровольчі офіцери та їхні кубанські однодумці відкрито погрожували розправою з членами Ради. Наприклад, начальник Катеринодарського гарнізону ген. Чумаченко, сам корінний кубанський козак побив демонстративно на вулиці члена Ради Якуніна.

Обурена цим випадком Рада на засіданні 2. листопада пропонує отаманові, який поспішив заявити, що вже усунув

⁵³⁾ А. Ф. Историческая справка (к сведению Кубанской Рады). «Новое Время» (Белград) ч. 738, II. X. 1923.

Чумаченка з посади, — висвітлити терміново справу Якуніна—Чумаченка. На цьому ж засіданні, вислухавши позачергову заяву члена Ради П. Воропінова з приводу проголошення Кубанщини тиловим районом Кавказької Армії та призначення командувачем військ ген. Покровського і пояснення військового отамана, Рада одноголосно ухвалила:

»Вислухавши та обміркувавши наказ ген. Денікіна з 25. жовтня ч. 0,16729 про віддачу під воєнно-польовий суд членів Паризької делегації — Л. І. Бича, А. А. Наміткова, О. І. Кулабухова і ген. Савицького і беручи на увагу, що:

1) Згадані в наказі члени Кубанської Крайової Ради є дипломатичними представниками самостійного Кубанського державного формування і як такі мусять користуватися повною недоторканістю на територіях державних формувань, що визнали самостійність Кубанського Краю;

2) Делеговані Крайовою Радою до Парижу Бич, Намітков, Кулабухов і Савицький за свої вчинки відповідають тільки перед Радою, а ні в якому разі не перед будь-якою іншою владою;

3) Згідно з артикулом 30 і 31 тимчасового статуту про управління Кубанським Краєм згаданих у наказі осіб, як члнів Ради, можна затримати й судити лише за згодою самої Ради;

4) Наказ ген. Денікіна не підлеглий йому отаманам Кубанського, Донського й Терського Війська порушив насамперед суперні права Кубанського Краю, а також права державних формувань Донщини й Терпини;

5) Порушуючи права самостійних державних формувань Кубанщины, Донщини й Терпини, яких визнано через своїх представників на нараді Південно-Російської Конференції, наказ ген. Денікіна може повести до згубної для спільноти боротьби проти большевиків — Кубанська Крайова Рада, не порушуючи посиліо суті питання про «договір дружби», ухвалила:

1. Протестувати найнергійнішим способом проти згаданого наказу ген. Денікіна;

2. Вимагати термінового скасування його. Цю свою постанову Рада доручила президії довести до відома ген. Денікіна, союзних місій, урядів Донщини й Терпини, а також терміново оповісти про цю постанову населенню Кубанського Краю.«

Зараз же після цього Рада також одноголосно (один утримався) ухвалила ще й таку резолюцію:

»Заслухавши й обміркувавши телеграму ген. Врангеля ч. 560 про призначення ген. Покровського командувачем військ тилового району, а також телеграму ген. Шатілова і, беручи на увагу, що на території Кубанського Краю може діяти лише влада, установлена на підставі тимчасового статуту про управління Кубанським Краєм, Кубанська Крайова Рада ухвалила:

а) вищезгадані розпорядження не мають і не можуть мати ніякої сили відносно Кубанського Краю;

б) вся цивільна й військова влада в межах території Кубанщины належить виключно органам вищої влади Кубанського Краю як у законодавстві, так і в адмініструванні.

в) Кубанському Військовому Отаманові й Урядові доглянути за неухильним виконанням кубанської конституції й цієї постанови всіма заходами.«

Цікавий факт одностайного голосування за обидві резолюції. Мабуть, московофіли перелякалися наслідків своєї постійної слухняності Денікіну і тепер голосують за резолюції, що були скеровані не тільки проти Денікіна, а і взагалі проти росіян, бож вони не хотіли визнавати самостійної Кубанщини.

Отим резолюціям можна багато дечого закинути. Вони мають яскраві ознаки недодуманості й недоопрацьованості. Як самий надійний аргумент проти вчинку Денікіна, ці резолюції висувають самостійність Кубанщини, і намагаються цим аргументом переконати Денікіна в потребі скасувати його розпорядження. Але ж Денікін якраз саме цієї самостійності ніколи й не визнавав; та й ніхто інший з його оточення не визнавав її. Посилання на визнання самостійності Кубанщини представниками Денікіна на Південно-російській конференції не цілком відповідає дійсності, — такого визнання не було і не можна вважати за фактичне визнання балашки за зеленим столом про межі козацької автономії, на яку, кривлячись, годився Денікін. Він дозволяв говорити своїм представникам з козаками, визначаючи за ними право на автономію, а ніяк не самостійність.

Твердження, що Бич, Намітоков, Кулабухов і Савицький були дипломатичними представниками Кубанщини, та-кож не цілком відповідає дійсності. Вони були членами парламентської делегації, а двоє перші ще й експертами при Сазонову, який формально був дипломатичним представником Кубанщини. Тому важко обґрунтувати дипломатичну недоторканість їх. Формально не так легко захистити й парламентарський імунітет. Денікін віддає їх під суд за вчинок не проти Кубанщини, а проти Росії, вони ж — члени місцевого крайового парламенту, а не Російського. Від Росії Кубанщина не відокремилася і на змагання Денікіна репрезентувати останню не тільки не заперечувала, а, навпаки, з представниками його, як репрезентанта Росії, вела перетрактації. До всього ще необмеженість «Положения о полевом управлении войск» і цілковита підлеглість кубанських військових частин Денікіну, як головнокомандувачеві.

Після того, як Кубанський уряд з самого початку дозволив на своїй території існування судів Добрармії, контррозвідки, комендатур та інших установ, що на кожному кроці обмежували Кубанську владу, даремно було писати, що «на території Кубанщини може діяти тільки влада, установлена на підставі тимчасової конституції про управління Краєм». Але все питання ще в тому, хто буде виконувати здійснення конституції. Доручила Рада військовому отаманові й краєвому урядові це зробити, але вони не одностайні і не мали жадної реальної сили. Сам уряд не одно-

стайно ставився до Денікіна, а з військовим отаманом він політично не співпрацював.

Треба ж було відважитися на рішучий крок — арештувати Покровського і порвати з Денікіним. Це, очевидно, розуміли і провідники Ради, але вони були якось мляві, ніби гадали, що все якось станеться само собою, поки вони показуватимуть свої красномовства в Раді.

Після ухвалення наведених резолюцій Рада 3-го листопада продовжила слухання доповіді Кулабухова й обговорювати її при закритих дверях. Багато уваги приділено дальшому обговоренню справи про проголошення Кубанщини тиловим районом Кавказької армії і призначенню командувачем військ тилового району ген. Покровського. Це обговорення продовжувалося й 4-го листопада, а Покровський у цей час перевіряв надійність частин, які мав намір ужити для екзекуції, що він міг уже зробити, якби не його бажання пролісти в кубанські отамани.

Для здійснення цієї мети у Покровського не все було приготоване. Він хотів мати в запасі свій уряд. Через Літовкіна він зв'язується зі Скобцовим. Останнього, за його згодою чи без неї, Покровський вписує до складу свого кабінету, який захопив би владу, як тільки Рада обрала б його отаманом. Другий претендент в отамані — ген. Науменко, потайки підготовляючи переворот, також мав Скобцова за кандидата до свого уряду. Однак, щоб не компромітувати себе участю в насильстві над Радою — хай це робить зайдя Покровський і тим топить свою кандидатуру — Науменко тихесенько собі від'їхав до Царицина, хоч перед цим він багато роз'їздив самоходом по Катеринодару.

Денікін у стаєці дивився на те, що мало статися в Катеринодарі, з великою певністю. Коли 2-го листопада на військовій нараді в Харкові командувач Донської армії ген. В. Сидорін заявив, що те, що діється на Кубанщині, його хвилює більш, ніж важкий стан фронту, то ген. Романовський заспокоїв його: «Там нема нічого серйозного, і ніяких ускладнень, яких Ви боїтесь, там не буде». На відповідь же Сидоріна, що він боїться, як би неoberежний крок не потяг за собою розвалу кубанських частин, які перебувають на фронти, Денікін рішуче відрізав: «Врангель нарешті цей вузол розрубає. Те, або інше... Остаточне розв'язання питання конче потрібне. На Кубанщині утворилася нестерпно тяжка атмосфера. Жити вкупі так, як ми жили, далі неможливо».⁴⁴⁾

Тим часом в Раді москвофіли на чолі з Сушковим, Скобцовим, Долгополовим перейшли в рішучий наступ, що його

⁴⁴⁾ Г. Н. Раковський. «В стане белых». Константинополь. 1920 г. ст. 31-32

вони повели проти самостійництва та українофільства, відкрито глузуючи з чорноморців, яких підозрівали в цих, з їхнього погляду, смертних гріхах. (Долгополов доводив, що хворіє на 'українофільство і Паризька делегація та оповідав, що українці хочуть з допомогою чорноморців-самостійників відірвати Кубанщину від Росії, і що він бачив у Парижі магу, на якій Кубанщину вже введено в етнографічні межі України). Всі ці обвинувачення відкинув геть П. Макаренко, який в предовгій промові заявив, між іншим, таке: «Ми не дурні, щоб не розуміти, в який бік котиться історичне московське колесо і воювати проти нього.» (Ця промова створила на чорноморців надзвичайно гнітюче враження несподіваного повороту в протилежний бік).

У цей час, вночі, Карташов обсадив відділами своїх офіцерів залиничні станції, головні площі й вулиці та оточив вартою з кулеметами зимовий театр, у якому засідала Рада. Все робилося потайки і офіцери ховалися в приватних будинках, та все ж про це було відомо всім.

5 листопада о 8-ій годині 30 хвилин вечора П. Макаренко робить пропозицію припинити дискусію. Рада погоджується. Триденне напруження закінчується ухвалою (всіма присутніми проти одного та при трох, що утрималися) надіслати делегацію до головнокомандувача для ведення переговорів про становище, що утворилося. Зробити це Філімонов пропонував Раді ще до призначення ген. Покровського. Очолив делегацію найстарший член Ради Ф. А. Щербина. Таке рішення психологічно підготувало ґрунт для капітуляції Ради перед Денікіним.

Аналізуючи останні події, треба зробити висновок, що проводирі Ради вирішили у свій час позбутися Філімонова. Однак не врахували, що на таку зміну зареагує Добрармія. Нікому не спала на думку можливість застосування «Положения о полевом управлении войск». Призначений Покровського і діяльність Карташова сплутали карти лідерів Ради. Піти до урядового інструкторського загону, що був би виступив, лідери Ради побоялися, а ступили на шлях замазування незгоди. А проте було ясно, що примусове усунення Філімонова і бажання обрати когось нового отаманом без згоди ген. Денікіна викличе конфлікт. Щоб бути послідовними, треба було йти на розрив з Добрармією, а до цього й федеральністі не підготувались.

31. Зрада й торгівля головами.

Поки Рада вислуховувала П. Макаренка з його московським колесом, намовлянням готовуватися до капітуляції, москоофіли на чолі з П. Сушковим і Д. Скобцовим за посередництвом Філімонова торгувалися з Покровським за плат-

ню, якої він вимагав за перемогу над їх ворогами, яку він йм уgotував. Все це відбувалося в палаці отамана, який зогиджено зрадницькими махінаціями. Замість покликати свій конвой і арештувати Покровського, Філімонов з однодумцями веде торги з цим пройдисвітом відносно видачі на суд народніх представників. Під час цього несамовитого торгу Покровський загерував таку ціну, що навіть московофіли жахнулися — запропонував видачі Кулабухова і ще 33 членів з групи федералістів, — переважно чорноморців. Це було забагато, щоб навіть московофіли погодилися. Вони хотіли б знову стати при владі, але тільки не такою ціною, а тому цю вимогу Покровського відхилили.

Така перша невдача не засмутила Покровського. Він почав хитрувати, пропонуючи Філімонову скликати в його палаці нараду з представників федералістів. «В інше місце», — казав він, — «ці панове навряд чи підуть», і при цьому дав слово чести, що він гарантує безпеку учасникам наради. Філімонов погодився і призначив нараду на 7 год. вечора того ж дня, при чому, щоб не лякати федералістів, він закликав і московофілів. Всі закликані обіцяли прибути, попередивши, що трохи спізняться (якраз наближалася до кінця вищезгадана триденна дискусія).

Як і слід було сподіватися, Покровський лаштував пастку для федералістів. На призначену годину він з'явився з 7-8 офіцерами і заявив Філімонову, що в той час, коли закликані будуть розходитися, арештувати «всіх цих панів». Філімонову здалося, що це забагато. Він ще сподівався вив'язатися з цієї історії не в ролі явного зрадника козацтва. Він провадив тоншу гру, тим паче, що напевно знов, що Покровський хоче собі захопити отаманську булаву, як і добре бачив, що великої певності в своїх діях Покровський не мав. Якби Філімонов був кубанським патріотом, то і в цей момент він міг наказати командирові учебового батальйону ген. Сидоренкові прислати пів баталійона й арештувати Покровського. Він же лише заявив Покровському, що таке він вважає за неможливе.

Покровський відповів, що «Ви тут не при чім, арештовувати буду я, а не Ви. Я відповідаю за свої вчинки. Я дав своє слово, а тепер беру його назад. Я вже дав гвардійському дивізіону (особистий конвой отамана) відповідний наказ оточити цей будинок.» Але Філімонов рішуче спротивився цьому й побачення не відбулося. Ці дрібні факти свідчать про те, що Покровський не був паном ситуації, але ним користувалися як денікінська група, так і кубанські московофіли на чолі з Філімоновим. Для останнього ж був найбільший клопіт — не випустити з рук булави.

І після цієї паскудної пропозиції Філімонов продовжував торг за голови чорноморців. І все те діється в палаці Кубанського отамана! Покровський вимагав арешту 34 членів Ради, а Філімонов не згодився. Доді Покровський заявив, що він може обмежитись і меншою кількістю та що добре було б, щоб ті, кого мають арештовувати, «розвіглися». (Потрібно це йому було для того, щоб зручніше їх було знищити, бо фактично «розвіглися» під пильним доглядом Карташова було дуже трудно. З цього приводу Філімонов у своїх спогадах⁵⁵⁾ каже: «Останню пораду пропустив мимо ушей тому, що звичайно не міг робити такої пропозиції своїм політичним ворогам». (Ця заява не правдива, як видно буде з дальнішого, бо таку пропозицію Філімонов робив К. Безкровному, одному з найсерйозніших своїх політичних ворогів).

По довгих суперечках Покровський погодився обмежитися арештом шести осіб: І. Макаренка, П. Макаренка, С. Манжули, П. Воропінова, полк. Рогівця й К. Безкровного, заявивши ультимативно в листі, що коли тих осіб не видауть йому до 12 год. ранку 6 листопада, то він вживе зброї.

З отим списком Філімонов негайно поїхав до Крайової Ради, оповів про Покровського і оголосив його ультимативного листа зі списком шести осіб. Вислухавши Філімонова, заступник голови — І. Макаренко, вважаючи за зручний момент скинути отамана, гістерично почав вигукувати де-кілька разів: «У нас нема отамана!» Свій виступ І. Макаренко мотивував тим, що «з повідомлень Філімонова видно, що він належних заходів до забезпечення недоторканості Ради не зробив та що треба визнати, що Кубанського отамана, більше не існує, а тому вся повнота влади належить Крайовій Раді, а виконуючі функції — її президії».⁵⁶⁾ На замах Добрармії порушити Конституцію Краю заступник голови Крайової Ради пропонував їй, хай і тимчасово, ліквідувати по суті інститути отамана й уряду. Але... не було Рябовола, якому вся Рада вірила. І. Макаренка багато членів Ради й чорноморців не шанували, що й звело його пропозицію нанівець. Невеликою, щоправда, кількістю Рада висловила Філімонову довір'я.

32. Катастрофа.

Рада враз заметушилася. Лідери її втратили провід, бо виступ І. Макаренка більшість не розуміла. Більшість членів Ради захиталася й приймала випадкові пропозиції рі-

⁵⁵⁾ «Разгром Кубанської Ради». «Архив Русской Революции», т. V, ст. 323.

⁵⁶⁾ Протокол засідання Кубанської надзвичайної Крайової Ради, 5. листопада 1919 р. ч. 63.

шення. Філімонов, взявшись по І. Макаренкові слово, почав говорити спокійно й зрівноважено, просячи Раду заспокоїтись, і бажаючи висвітлити справу, очевидно себе вибілюючи. По отаманові виступив П. Макаренко, пропонуючи переговори з Денікіним вести, а до скінчення цих переговорів тимчасово всю повноту влади передати Раді з дорученням виконавчої влади її президії. Але замість того, щоб голосувати чи обговорювати цю пропозицію, на голосування поставили питання про видачу ген. Покровському зазначених вище членів Ради. Одноголосно (лише три утрималося) Рада висловилася проти видачі.

По цій ухвалі П. Воропінов запропонував організувати виконавчу владу з представників відділів. Рада схвилювалася й не знала, що робити. З одного боку, москофіли залякували репресіями з боку Покровського, а з другого — федералісти запевняли, що сили на їх боці. І. Макаренко наказав охороні Ради обсадити всі входи й виходи помешкання Ради та нікого не випускати й не впускати. Полк. Рогівець з катедри оголошує, що військові частини на боці Ради, що вони вже підходять і що все готове до перевороту. (В дійсності цього не було, а могло бути коли б члени Ради наслідилися й зайдли до казарм вияснити безпосередньо козакам. Між іншим, на заліт В. Іваниса до полк. Рогівця, чи хто був в учбових частинах, була відповідь, що так і що все гаразд, аби лише не перешкоджали.)

Пропозиція П. Воропінова була відмінною від проекту Макаренка, і москофіли вміть зрозуміли, що між федералістами нема згоди, і рішили паралізувати їхні пропозиції. Москвофіл П. М. Каплін запропонував ще раз перевірити голосуванням уповноваження Філімонова та І. Макаренка. Рада (було по 3-й годині ночі і більше половини членів Ради не було в залі) цю пропозицію прийняла. І. Макаренко, бачачи, що тратить ґрунт під ногами, сам складає обов'язки заступника Голови Крайової Ради. Підбадьорений цим Філімонов висуває ще раз пропозицію про вислів довір'я йому і вся залишена горстка членів проти одного голосу дає йому те довір'я. На естраді диво — товариш голови Ради Султан Шахим Гирей, один з тих, хто скидав Філімонова, вітає його промовою. Чим не парламентаристи? О 5-й годині ранку 6 листопада трагічне засідання Ради закрилося. Федералісти зазнали тяжкої поразки. Дехто з їхньої інтелігенції вийшов з Катеринодару.

Через декілька годин Філімонов закликав до палацу на нараду Сушкова, Скобцова, ген. М. М. Успенського, його брата полк. Успенського (адьютант ген. Романовського), Горбушину, Аспідова й запитує, що робити далі? Ген. Успенський сказав, що, на його думку, він, як військовий ота-

ман, мусив вийти до козаків, стати на їх чолі і розігнати «цю сволоч»... Очевидно, що така порада для боягуза Філімонова не була до вподоби і він запропонував закликати Покровського, щоб остаточно дізнатися, чого він бажає. Більшість присутніх не перечила. Через якийсь час з'являється — напівл'янний, з нагаем — Покровський. Розпочали нові балачки. Покровський за ніч передумав і список членів Ради, які мусили бути заарештовані, збільшив і стояв на своєму. Хтось з присутніх запитав його, що він буде робити з ними? «Повішу!» — коротко відповів той.

Весь блідий, підвісся з свого місця ген. Успенський, що ввесь час сидів остроронь й мовчки курив люльку, підійшов до Покровського і, ледве стримуючись, промовив: «раніше, ніж повісити їх, молодий пане, повісьте мене, але лише пошиліть до мене в хату за вірьовкою, а то в Вас і її порядної не знайдеться».

Покровський зніяковів і, нарешті, погодився на видачу йому лише 12 членів Ради. Після цього від'їхав до Ради. Туди ж поїхала й частина учасників наради, а друга частина залишилася охороняти Кулавухова. Багато членів Ради пропонувала Кулавухову заховатися, виїхати човном через Кубань, чи і в самому Катеринодарі. Але він не йняв віри, щоб отаман міг його видати. Він був лінеець і священик. Отже, ранком він добровільно прийшов до палацу й здався отаманові. Ще одне дуже важливе: Філімонов своїм чесним словом гарантував Кулавухову недоторканість у палаці. Та це слово скоро виявилось таке чесне, як і слово Покровського. Агенти Покровського оголосили, що вони арештовують Кулавухова, забрали й повели його до штабу Покровського. Коли ж присутні тут члени Ради хотіли дістатися до Ради, щоб повідомити її про це та спробувати урятувати Кулавухова, то виявилося, що всі вони заарештовані. Покровський зняв отаманську варту і обсадив виходи театру юнкерами Олексіївської школи, яким суворо наказав нікого не випускати без його дозволу. Спробували переговорити з Радою телефоном, але й телефонна станція була обсаджена покровцями. Станція відмовилася сполучити самого військового отамана з Радою. Випустив усіх членів Ради з театру Покровський, коли все було закінчене.

33. Погвалтування Ради.

Із самого ранку Катеринодар виглядав збройним табором. Скрізь по вулицях і на перехрестях були розставлені військові частини і, на великий сором і горе Кубанціни, — кубанські. Виведено і кубанських юнкерів на чолі з їх начальником — кубанським козаком ген. Корольковим, якому

було підпорядковане військо. Чим ближче до Ради, тим війська були густіші. Карташовські офіцери також були на місцях і не зводили очей з козаків. Всі зареєстровані офіцери були зібрані в пунктах і озброєні. Настрій їх підогрівали чутки, що кружляли по місту, про те, що Рада готує різанину всіх офіцерів не-козаків.

6-го листопада 1919 р. палац отамана на наказ Покровського опинився під охороною юнкерів Олексіївської школи. Коли зійшла Рада (по 10-й год. ранку), то головуючий Султан Шахим Гирей, щоб уникнути ексцесів, як він заявив, зняв варту козаків навколо Крайової Ради. На її місце стали юнкери згаданої школи з наказу Покровського. Без дозволу останнього юнкери не сміли нікого випускати із Ради. Так вся Крайова Рада була арештована Покровським. В центрі міста по Красній вулиці стояли по обох боках війська, густота яких збільшувалась з наближенням до Зимового театру. За козаками уважно стежили добре інструктовані офіцери-добровольці. При переїзді Покровського від палацу отамана до Зимового театру війська вигукнули слабеньке «ура». (Пізніше з'ясувалось, що війська не знали у якій операції вони беруть участь; їм сказано, що то звичайна парада. Лише деято з офіцерів і козаків знов, що то за «парада»).

Покровський не зайшов до Ради. Він лише передав президії записку з вимогою видати 12 членів Ради, які негайно перевезуться до палацу військового отамана. Коли почалося засідання, П. Макаренко виступив з заявою, що з уваги на ультимативну вимогу Покровського видати не тільки Кулабухова, а й інших членів Ради, він і присутні — Омельченко, Манжула і Рогівець рішили, щоб уникнути насильства над Радою з боку війська, з'явитися до палацу отамана добровільно. Потім і Воропінов приєднався до висловленого рішення, сподіваючись, що Крайова Рада найде спосіб оборонити свою гідність. Всі згадані члени Ради виходять з помешкання, сідають до самоходів і проїздять між військама до палацу отамана, що став в'язницею не лише Кулабухова, а й інших політичних противників Філімонова. В момент виходу член Ради полк. Успенський (офіцер для дочучень при ген. Романовському), який щойно у палаці отамана разом з іншими давав згоду на арешт, запропонував вішанувати рішення тих, що відходять, вставанням, бо воно прийняте на добро Ради. Члени Ради, як автомати, встають. Трьох членів Ради зі списку не було в Раді — І. Макаренка, К. Безкровного і полк. К. Гончарова (лежав хворий на тиф дома). Рада пригнічена, будьяку здатність до опору вбито.

Ведення всіх справ у Раді перебрала московофільська

меншість. Вона з піднесеною головою відограла трагедію народного приниження, потоптання волі народу чоботом зайшлого москаля-прайдисвіта. Останньому москофіли услужливо під його ноги підіслиали картю волі свого народу. Москвофіли вносять пропозицію негайно надіслати делегацію до ген. Денікіна в Таганрог з приводу питань, що торкалися взаємовідносин Головного командування і Кубанських Законодавчих Установ. Інструкція делегації така, щоб рятувати життя арештованим членам Ради, а саме:

- »1. Кубанська делегація у Франції п'єзвавляється повноважень.
2. Кубанська Крайова Рада знову урочисто стверджує свою рішучість вести боротьбу проти большевизму до повної перемоги в цілковитому і нерозривному союзі з Добрармією.
3. В інтересах боротьби за відродження єдиної великої й вільної Росії мусить бути утворена загальна державна влада на півдні Росії із збереженням для Кубанщини, Донщини й Терції широких прав на впорядкування їх внутрішнього життя. (Навіть слова «автономія» побоялися висунути).«

Разом з цим Крайова Рада вважає за потрібне просити ген. Денікіна:

- »1. Слідство й суд над членами Кубанської делегації в Паризі (Кулабуховим) організувати через Кубанську Судову владу з участю, як того забажає ген. Денікін, і його представників.
2. Арештованих членів Ради звільнити, а якщо це неможливо, то судити їх в Кубанському Суді.
3. Передати командування тиловими армійськими частинами в межах Кубанського Краю Кубанському Військовому Отаманові.«

На цім закрилися засідання Ради. Покровський переможцем іде назад до отамана. Військам наказано зустрічати з «ура!» Як потім сам Покровський признався, він не був певний в успіху і боявся, що козаків збунтуєте противнього Рада.

У палаці отамана Покровський мав здобич — арештованих членів Ради: П. Макаренка, С. Манжулу, Рогівця, П. Воропінова, полк. Феськова, О. Балабаса, С. Жука, Гр. Омельченка, Підтопельного, полк. К. Гончарова, хорого на тиф і арештованого на мешканні. І. Макаренко сковався. Не був у Раді й уник арешту К. Безкровний. Але Покровський заарештував, як закладника, сина Безкровного Євгена — 17-літнього гімназиста. Довідавшись про це, К. Безкровний на другий день з'явився до палацу. Побачивши Безкровного, Філімонов почав радити йому «сковатися». Цю зрадливу пораду Безкровний відкинув (удень зникнути з палацу, оточеного шпигунами, ніяк не було можливо, але... кожний мав право застrelити, як при спробі утікати...).

У списку Покровського були й два черкеси: Султан Шахим Гирей і Мурад Гатаагут. Але ген. Султан Келеч Гирей рішуче зажадав і Покровський звільнив їх з-під арешту.

ту. Однак обидва черкеси забажали поділити долю всіх арештованих. Їх залишили під арештом, тільки Султан Келеч Гирей тримав їх до відправлення з Катеринодару у своєму помешканні. Можливо, що таке втручання генерала-черкеса і також члена Ради мало вплив на рішення долі й решти арештованих.

34. Суд і кара.

І після такого розгрому отам. Філімонів продовжував гру з метою затримати булаву. Удаючи, що не знає досконало Покровського, він протелеграфував ген. Денікіну, прохаючи вислухати делегацію, що до нього іде. Цю телеграму Покровський повернув з телеграфного уряду, зазначивши, що телеграми можна посыпати лише за його дозволом. Чи можна було уявити собі більший глум над Військовим отаманом! Голова Краю, що його обрало населення, не може вислати телеграми без дозволу чужака-авантюристи, котрого він сам «вивів у люди». Коли б Військовим отаманом був не Філімонов, то навряд чи Покровський насмілився так глумитись. Філімонов же проковтнув і це.

Тим часом Покровський організував воєнно-польовий суд з кубанських же офіцерів під головуванням полк. Іполіта Кам'янського, якого засуджено за «Таманську самостійність» і потім на домагання членів Ради таманців помилувано. Тепер цей полковник судить члена Ради Кулабухова за «провину» далеко меншу, ніж була його. Отакий на глум з кубанців же складений суд того ж дня засуджує члена Ради Олексія Івановича Кулабухова за зраду Росії на кару смерті через повіщення.

Увечорі, в день суду, зневажений, перебуваючи під наглядом Кубанського отамана в присутності Покровського й за його дозволом звернувся по прямому проводу до начштабу Денікіна ген. Романовського з проханням «від себе та всіх кубанських козаків в ім'я моря пролитої козацької крові вжити заходів, щоб цей вирок не був виконаний». Романовський обіцяв доповісти про це Денікіну, але при цьому висловив сумнів в успіхі, пообіцявши повідомити про вислід телеграфом. Однак ніякої телеграми Філімонов не одержав, а о 5-й годині ранку Покровський надіслав йому таку телеграму, яку він одержав від Романовського: «Головнокомандувач прохання військового отамана відхилив».

Одержанши цю телеграму, Покровський наказав негайно виконати над Кулабуховим вирок суду, не зважаючи на те, що обіцяв Філімонову не робити цього без згоди Денікіна. Делегація Ради, що вийїздила до Денікіна, також перед виїздом була у Покровського, щоб упросити його не викону-

Олексій Іванович Кулабухов

вати негайно вироку і їй це обіцяло. Для характеристики Покровського варто навести його листа до ген. Врангеля.⁵⁷⁾

⁵⁷⁾ Ф. Дрейер. «Крестный путь во имя Родины», ст. 74-75.

»6-го листопада 1919 р. Катеринодар. Генералу Врангелю.

Ультиматум мною пред'явлений утора, термін закінчуються о 12 годин дня. Зміст ультиматуму Ви знаєте. Від 9^{1/2} до 12 годин відбувалися торги. На нараді отамана були присутні: Сушков, Скобцов, Горбушин, обидва Успенські і ще якийсь член, не пам'ятаю. Всі мене умовляли, щоб уникнути пролиття крові, відмовитись від моїх вимог і переконували дати згоду на посилку делегації Главкому. Зваживши на цілковиту неприйнятність і явно умисне провокування, я о 12 годині відмовився продовжувати балачки і поїхав до військ. У цей момент нарада визнала за доцільне видати мені Кулабухова, якого я арештував і перевів на мое помешкання. Тут же нарада в спріві виконання другої моєї вимоги — видати мені лідерів «самостійників» — рішила їхати до Ради і вимагати від неї видачі мені зазначених у списку членів Ради. Коли підіїхав до військ, почув вигуки «ура!». Я пішав до Ради офіцера, який передав президії мою вимогу негайно видати мені лідерів і зібрани Таманський дивізіон охорони Ради, щоб здали зброю. З уваги на зволікання з відповідю і закінчення терміну, я наказав ввести в Раду сотню для зайняття варти і роззброєння таманців; проти Ради була вищикована також сотня. В час добровільного обеззброєння до мене почали з'являтися «самостійники», які арештовувалися і відправлялися до палацу. Рада реагувала на всі вимоги стівчутливо. У цей момент у мене на помешканні сидять: Петро Макаренко, Омельченко, Воропінов, Манжуло, Роговець, Феськов, Шідтопельний, Жук, Балабас і брат Рябовола. І. Макаренко і Безкровний заховалися й іх шукають. Дальші арешти продовжуються. Таманці обеззброєні і взяті під варту (арештовані — автор). Рада вибрала делегацію для посилки до Главкома з висловом покірності і з декларативною заявкою про орієнтацію на Едину Росію делегація сидить у мене. Мій проїзд назад до палацу також супроводився витуками «ура» всього населення, — співчуття поєне. Переконавшись у безболісному закінчення операції, отаман вирішив, що він може лицитися при владі. Співчуття цьому з боку політичних діячів нема, у цей час загальна ситуація не на його користь. Після закінчення розмови з Вами я сполучусь зі Ставкою, щоб чергова, разом з Філімоновим, розмова зі Ставкою, яку я вимушений був йому обіцяти, не дала зм'якшуючих рішень в Ставці».

Холоднокровність цього листа навряд чи потребує коментарів.

А 7. листопада вранці Кулабухова повісили на Кріпосній площині, в серці Кубанщини, в тому місці, де колись збиралася Рада Запорожців, біля могил забитих білими москалями — М. Рябовола та червоними — Bardjiv. П'яна рука пройдисвіта-москаля з генеральськими погонами, начепленими йому отаманом Філімоновим, послала на шибеницю вільного кубанського козака. Жертвою на цей раз став лінєєць, який до цього був священиком і сану не зрікся. І треба також дивуватися, що ні один із священиків у Катеринодарі не виявив співчуття в такій страшній долі о. Олексія. 7-е листопада стало страшною датою, другою для Кубанщини, яка близкавично прискорила падіння «диктатора» Денікіна...

І смерти було мало для озвірілого Покровського. Він бажав познущатися з мертвого, плюнути в душу Кубанщи-

ні. Нещасного повісили в бешметі й черкесці, а на груди причепили картон з написом: «За зраду Росії і Козацтва!»

Страшна чутка раннім ранком облетіла Катеринодар. Росіяни та їх друзі-кубанці тішилися і юрбами бігли на Кріпосну площину, щоб побачити прояв «русскої твердості и моці».

«Шкода, що одного тільки» — чулися вислови незадоволення. «Не турбуйтеся, підождіть тільки і повиснуть ще десяток-півтора» — заспокоювали бадьоро настроєні творці «єдиної неділімої». «Покровський ще пропише всім цим самостійникам!» і т. ін.

Росіяни й на фронті раділи, довідавшись про катеринодарські події, про славну перемогу хороброго Покровського.

Ворожа до кубанців преса витанцювала біля шибениці танок дикунів. Фендриковсько-Скобцовський «Кубанский Путь» написав про... «Покарання за розчленування Росії». При цім вихвалювався другий член Паризької делегації — Долгополов, співробітник цієї газети, вигуками: «і в той же час, як п. Долгополов повернувся з закордону з величезним запасом цінного майна, яке добув, завдячуячи власній енергії, іп. Кулабухови слідкують за ним з портфелями, переобтяженими зрадницькими меморандумами й договорами дружби». Філософ-ідеаліст проф. князь Є. Н. Трубецької вітав у ч. 343 «Великої Росії» з 12. листопада 1919 р. покарання Кулабухова й радів, що ця подія виріє прірву між «лівими» с-р та с-д й Добрармією, пишучи таке: «І слава Богу! Віднині ми будемо будувати єдину Росію без лівих. Тільки так її можна збудувати».

Сам Денікін тримався того ж приблизно погляду. Через декілька днів він написав у наказі:

»Російська армія в непомірно тяжких боях лле кров за звільнення Росії, за щастя народу, за російську долю козацьку, а в той же час невпинне політиканство, неправда, шептання, грабіж, спекуляція, гультьство руйнують все, що твориться кров'ю. В Козацькій представницькій установі протягом року невелика група людей вела похід проти російської армії, російської національної єдності в співробітництві з окраїнами Росії, які відокремилися від неї і зрадили. Я довго чекав, що установа сама осудить козаків, які ведуть козацтво до загибелі, але цього, на жаль, не сталося. І тому, не посіяючи на існування виборних козацьких установ і на козацькі привілеї, попередньою историчною ролею козацтва заслужені, я вжив владу головнокомандувача до злочинців. Перед смертельною небезпекою, яка загрожує справі урітування Росії, я закликав командувачів армій, урядові чинники, військових отаманів, військові Круги Й Раду в межах їх прав допомогти мені суворими й немилосердними заходами розчистити тил. (Покровський. «Денікінщина». Ст. 244-245).

З цього наказу можна зрозуміти, що Денікін мав якісь конспіративні наради «з військовими отаманами, Крутами,

Радою», бо про такі відкриті наради нічого не було чути, крім нарад з Покровським в палаці Кубанського отамана.

Козаки і все населення Кубанщини, яке вороже ставилося до Добрармії, були приголомшені й страшенно обурені розправою з Кулабуховим. Повіщено «лінійця», але українці знали, що повіщено приятеля українців. Чорноморці розуміли й відчували, що повіщено «козака», відчули це й прості лінійці. Проте Сушковсько-Скобцовська компанія не турбувалася дуже. Очевидно, жаль і їй було свого лінійця, але ж він сам винен: чого зв'язався з цими самостійниками українофільними, забувши, що він насамперед «руссій чоловек». Цікаво, що русофіли-кубанці не подбали навіть про те, щоб менше було глуму над трупом мученика. Його лишили висіти 2 дні, заборонили похоронити, а викинули на смітник собакам. Це вже було щось більше і гірше за садизм.

35. Переможець Врангель.

Фронт Кавказької армії ледве стримував ворога, а її командувач поспішав до Катеринодару попищатися своєю перемогою. Ще тіло небіжчика гойдалося (7. XI.), як генерал-лейтенант барон П. М. Врангель переможцем в'їздить до Катеринодару; в'їздить до столиці Кубанщини, яку «покорив» за допомогою й силами ж самих кубанських козаків. Напередодні він видав до своєї армії нахабно-брехливий наказ з таким змістом:

»Кавказькій Армії, 6. листопада 1919 р., ч. 357. Кисловодськ. Ховаючись за іменем кубанців, горетка зрадників, сидячи в тилу, відмовилась від матері Росії. Злочинними своїми діями вони загрожували знищити все те, що зроблено синами Кубані для відбудови Великої Росії, все те, за що десятки тисяч кубанців пролили свою кров, деякі з них дійшли до того, що уклали злочинний договір з ворожими нам гірськими народами, договір, який відає в руки ворога молодшого брата — Терек, намагаючись розвалити фронт, сіючи порізняння в тилу і утруднюючи працю Отамана й Уряду в справі постачання й поповнення армії, злочинці сприяли ворогам Росії, тій червоній нечисті, яка рік тому залила Кубань кров'ю. Як командувач Кавказької Армії, я зобов'язаний спасти армію і не допустити смуті в її запіллі. Виконуючи виданий від мене наказ, командуючий військами тилу армії генерал Покровський арештував і поставив перед воєнно-польовий суд десять зрадників: Кулабухова, Макаренка, Манжулу, Омельченка, Балабаса, Воропінова, Феськова, Роговця, Жука і Підгопельного. Нехай запам'ятатуть ці прізвища, хто спробував би йти їхньою дорогою.

Генерал Врангель.«

Кількість «зрадників» у Врангеля і Покровського не однакова, і Врангель не називав черкесів, а загалом його наказ — цілковита демагогія й голісінька неправда.

Кубанський отаман Філімонов, зазнавши стільки ганьби, стільки приниження, далі плязував перед Врангелем і

помагав тріумфувати «переможцеві». Він приготував урочисту зустріч йому і вживав заходів, щоб Рада цього насильника й ката запросила на своє засідання — «для переговорів з метою полегшення долі арештованих членів Ради» (знат, з якого боку підійти!). Рада, перед очима якої ще гойдався труп Кулахухова, яка з жахом чекала новихшибенець, на домагання Філімонова ухвалила: «Доручити Військовому отаманові й урядові послати делегацію для запрошення ген. Врангеля». Уряд відмовився взяти участь у делегації, і на засідання Ради не з'явився. Філімонов же заявив, що він повинен сам стрінути ген. Врангеля на вокзалі, бо, на підставі «Положення про польове управління військ», він є його начальником. Він іде самотньо на вокзал.

О 3-й годині 30 хвилин по обіді в залі засідання, де далі стояло траурне крісло Рябовола, порожнісінька була урядова ложа і значно поріділи ряди членів Ради. За президіальним столом — єдиний головуючий студент Федір Тихонович Аспідов (один з найпорядніших лінійців); з'явився Врангель в супроводі Покровського й Філімонова. Стрінули його, щоправда не густими оплесками, але й не обуренням і гнівом. З великою гідністю тримався головуючий Аспідов, не встав і не плескав. Вітав Врангеля Військовий отаман Філімонов — розгублено й коротко. Врангель зрозумів, що він не є бажаній гість. Відповідаючи на привіт, він привітав Раду, дещо оповів про потреби Кавказької Армії і лагідно з'ясував свої погляди на сучасний момент, ніби виправдуючись, що він змущений був усунути з Ради людей, «які робили політику й переслідували цілі роз'єднання та сіяння ворожнечі». Врангелю відповів член Ради Д. Філімонов, прохаючи про звільнення арештованих членів Ради. На це Врангель нічого не відповів і покинув засідання. Рада ж обрала 9 осіб для переговорів з ним з цього приводу.

Слід зазначити, що після арешту членів Ради велика кількість чорноморців (особливо інтелігентів) перестали бувати на засіданнях. Всім у Раді керували лінійці, а чорноморці лише механічно повторювали за ними: вітають лінійці — чорноморці підтримують, плескають ті — і чорноморці плещають, всі проголосії без обговорення приймалися, бо всі думки були звернені на рятунок арештованих. Отаман і уряд ще ніби формально щось робили, але всі були переконані, що ось-ось вони будуть заступлені. В. Іванис був задоволеним тим, що Економічний нарис про Кубанщину пощастило кінчити. Широкі ж пляни всіляких екскурсій молоді для ознайомлення з краєм зійшли на нівець. Темрюцьке підприємство також ніяк було поставити на тверді підвалини. Лагодився відвідати Настасівську, але станичники прислали двох «ходоків», щоб «рятувати Василя Микола-

йовича». Погомоніли, покрутили головами, переночували. Ранком прем'єр П. Курганський телефонічно прохав В. М. по обіді зйти до нього в кабінет для розмов з ген. Врангелем. Земляки стали просити не ходити, бо ще арештує, треба зробитися хворим. Подякував за раду, але заспокоїв, що ув'язнення уже не буде. Та вперті таманці лишилися, поки В. М. не повернувся з цієї наради. Вони привезли з собою гострий проти Денікіна приговор станиці, який був перший, бо пізніше таких приговорів прийшло купи. Слід ще згадати, що показався був ген. Науменко, зондуючи ґрунт в отамані, як скинуть Філімонова. Але якось крадькома проїхався в самоході по Красній і склався. Взагалі відчуvalося якесь відпруження. Прийшов брат Сеня з батареї просив В. М. від імені командира гарматного дивізіону полк. Півнева побачитись із ним. Увечорі В. М. з'їздив до дивізіону, де говорив з полк. Півневим. Останній запевняв, що і його 2 батареї були на тій «параді», але про зміст подій довідалися лише тоді, коли загойдався Кулабухов на шибениці; «чутки» до нього доходили, але він ніколи не допускав, щоб таке насмілилися зробити. Дуже обурювався на отамана, а Вас. Миколайовичу висловив незадоволення, що не попередив через брата. Довелось В. М. оповісти про заборону втрутатися до компетенції полк. Ротвіця, що тепер сам сидить під замком. Обговорили детально все, як спасти арештованих. При відкритому нападі можуть усіх забити, а тому цей спосіб відкинено. Нашвидку виробити якийсь план не могли. лише умовились, що як буде призначений суд, то дати йому знати і, ще брат відвідуватиме В. М. два рази денно.

Дома застав члена уряду л-ра Привалова, який поінформував В. М. про якусь відлигу. Пущені чутки, що життю арештованих нішо не загрожує. Покровський, зайшовши до арештованих, побачив Підтопельного (голову федерації) і запитав: «А Ви як сюди попали, Ви ж лініець? Ідіть геть». Звільнив брата Рябовола, сина Безкровного, дозволив забрати хорого полк. К. Гончарова.

Коло 3-ї години 9. листопада до кабінету Курганського прибули Врангель, Покровський, полк. Успенський, голова біржевого комітету І. Н. Діцман, члени уряду В. Іванис та І. Тимошенко. Генерали були надзвичайно люб'язні. Запитали про постачання продовольчих продуктів для Кавказької Армії і були здивовані, коли І. Тимошенко показав залишничні накладні на величезну масу муки та інших продуктів, відвантажених на адресу Добрармії, яка вже сама приділює те все Кавказькій армії. Обидва генерали зняковіли і стали ще люб'язніші. В. Іванису Врангель запропонував таке: в Царицині його армія захопила величезні маси

сплавлених лісових матеріалів (різних гатунків дощок, стовпів тощо); чи не можна за цей ліс вимінити на Кубані верхових коней, скажімо, за 10 чи 20 дощок одного коня? В. Іванис усміхнувся на такий «товарооборот» і відповів, що метод знайти можна, але насамперед потрібно, щоб той ліс привезли на Кубань і на адресу уряду, а не якомусь спекулянтам, уповноваженому Добрармією, що зараз же вимагатиме несамовито високу ціну. В. Іваниса гаряче підтримав І. Діцман, зазначаючи, що насамперед ліс мусить бути тут. Врангель пообіцяв прислати ліс, але Царицин скоро був залишений. Після торгу за арештованих, Врангель одержав запевнення москвофілів, що конституція буде змінена. Він виїхав уже без почоту, як кіт, що наробив шкоди й ховається від господарів.

36. Конституція проф. К. Соколова.

Ганебний торг за голови арештованих ген. Врангель провадив в присутності Покровського в своєму вагоні з делегацією Ради. Арештовані депутати сиділи в приміщенні Покровського і на початку були певні, що їх повісять. Вони до цього готувалися спокійно, причепурюючись, всі поголилися. Всі трималися гідно, хоча дехто потайки все ж написав заяви, що він ні в чому не винний, ні до чого не причетний і помилково зашеретувався до цієї каши. Однаке, таких було небагато. Покровський відвідував «арештантів», жартував з ними і цим більшості імпонував. Всі скоро відчули, що володар їх життя дуже простягає руки до булави і був не від того, щоб ув'язнені порадили Раді обрати його Кубанським отаманом, але всі удавали, що це жарт.

Торги Врангеля відбувалися в присутності Покровського, який мав налякати депутатів... Още примітивне залякування, що він, Покровський, не поділяє думки Врангеля і арештованих повісить, свідчило про те, що кара смерти вже відпала. Ціною, якою вимагала Добрармія, була зміна конституції в сторону збільшення прав отамана і скасування ненависної Законодавчої Ради. Проф. К. Соколов, якого завбачливі генерали мали при собі, накреслив «на коліні» проект зміни Конституції, який і передано делегації з виразним натяком, що тільки прийняття його Крайовою Радою збереже життя ув'язненим.

На засіданні 3. листопада член Ради Троценко, російський с-д., одна з найбільш знаних фігур козацької москвофільської групи, виступив з доповіддю про потребу з метою удосконалити структури управління, запобігти ускладненням у краї і зберегти життя арештованим членам Ради, зробити деякі зміни в сучасному діючому тимчасовому ста-

туті про управління Кубанським Краєм.⁵⁸⁾ Член Ради Каплін оголосив декларацію її проект зміни конституції, а Рада все це негайно прийняла на тому ж засіданні без обговорення. Так накинута конституція була така:

«Зміни в положенні про управління Кубанським Краєм, прийняті Кубанською Крайовою Надзвичайною Радою 8. листопада 1919 року.

»Кубанська Крайова Рада проголошує: Кубанський Край вважає себе нерозривно злитим в єдину великою і вільною Росією. Населення Краю має тверду певність у близькій перемозі над ворогами Росії і тверде рішення вести боротьбу до кінця в тісному союзі з Добрармією і всіма силами, що борються за відродження Великої Росії через Загальноросійські Установчі Збори.

Крайова Рада вважає за своє близьче завдання утворити єдину державну владу на Півдні Росії з участю в ній представників Кубані і з збереженням за Кубанню широких прав щодо впорядкування краївого життя через представницькі установи і органи виконавчої влади і ухвалює:

Зробити в Тимчасовому положенні про управління Кубанським Краєм зміни на підставі таких положень.

1. Функції Законодавчої Ради передаються Кубанській Крайовій Раді, що вибирається на підставі окремого закону.

2. Для вибору Військового Отамана утворюється Отаманська Рада, що обирається на підставі окремого закону.

3. Тимчасово до обрання Отаманської й Крайової Рад уповноважені зберігаються за Кубанською Крайовою Радою теперішнього її складу.

4. Крайовий Уряд відповідає перед Кубанською Крайовою Радою.

5. Військовому Отаманові, у разі його незгоди з вотумом недовір'я урядові, належить право розпуску Крайової Ради, з зазначенням в самому наказі про розпуск, часу скликання Крайової Ради нового складу.

Крайова Рада нового складу повинна бути скликана не пізніше двох місяців з діля її розпуску, при чому недовір'я урядові, висловлене і новоскліканою Радою, означає собою відставку уряду.

6. Положення про управління Кубанським Краєм не може бути змінене урядом на підставі 57 статті зазначеного Положення.«

У всіх оцих засіданнях і їх «законодавстві» уряд не брав ніякої участі. Якось створилася ситуація ігнорування урядом безвольної Ради, а президія останньої ігнорувала уряд.

Наведена декларація Крайової Ради заперечила всі гріхи самостійності. «Кубанщина нерозривна частина великої і вільної Росії» (що це за воля, наочно свідчила цибениця Кулабухова — В. І.); вона в тісному союзі з Добрармією; вона за загальноросійські установчі збори (тут Соколов і Сп. мусили поступитись радикально настроєним проводирам лінійців); ні про яку козацьку державу вона більше не думає. Найближче завдання — єдина державна влада на Півдні Росії з участю Кубанщини, яка задовольняється автономією.

Коли ж придивимося до самих змін конституції, то за винятком точки 5, що значно збільшувала вагу і права ота-

⁵⁸⁾ Протокол засідання ч. 66.

мана, по суті не багато можна було закинути їм. Небезпечним на той час моментом було те, що Крайова Рада в її попередньому складі вимушена була прийняти новий виборчий закон як для отаманської Ради, так і для Крайової. Зрозуміло, що в тому стані, в якому тоді була Рада, вона могла ухвалити все, що тільки продиктує їй Добрармія через своїх агентів Сушкова-Скобцова. Продиктувати ж вона мусила те, що забезпечувало в Раді прихильну до неї більшість і обрання в отамани особи, слухняної та відданої. Щоправда, Курганський, В. Іванис, ігноруючи пленуми Ради, щодня заходили до своїх відділів і інформували скоординовано, а до їх відділів приходили кавказці, катеринодарці, майкопці і баталгашинці, що не мали чільніших інтелігентів. Потроху в відділів протиставилися Лабинському. Це сталося якось механічно, а Скобцов-Сушков цього не збагнули. Про збереження життя всі в Відділів знали раніше, ніж прийшов лист до президії Ради.

Покровський почав піддобрятися до Ради й тому 9. листопада прислав листа до Ради, що він рішив дарувати життя всім арештованим членам Ради незалежно від того, яким буде вирок воєнно-польового суду над ними. Та вже наступив перелом. Водночас арештовані одержують записку, в якій повідомляється, що вони можуть одержати відрядження за кордон, як торговельні агенти Кубанського уряду, хай лише звернуться до Скобцова. Але ніхто не переймався такою ласкавістю, вважаючи, що краще виждати своєї долі, яка б вона не була, ніж брати щонебудь з рук Скобцова.

Слід констатувати, що провідники Добрармії й кубанські москвофіли не приготувалися належно: не мали вони і отих виборчих законів і кандидатів на посади. До того ж ще влітку і на Дону й Тереку було велике незадоволення північними утікачами. Член Донського Круга П. М. Агеев написав сильного вілкритого листа проти вчинків добровольчого середовища. Цей лист на початку цієї сесії на пленумі Ради зачитав член Ради Авдсев, а зміст його такий:

»Час, панове, вяснити до кінця і на чисто! Чекати далі нестежно. Недомовлення і непогодження стають злочинними і перед козачими військами і перед нашою великою до краю страдального батьківщиною. То факт, що його не заперечити ні одна елементарно чесна і порядна людина, що козацтво — державницьке, що козачі полки, батальйони — до найбільшої крайності боронили честь батьківщини на Західному й Кавказькому фронтах і відійшли з них останніми, коли товариші солдати розбрелися по домах соціалізувати землю й буржуазне, а в тому числі й козаче майно. коли даліше їх (козаків) перебування на фронті було б чистою жертвою безкористі для батьківщини; піддавшися на момент чадові комуністичної агітації, воно скоро видужало і майже вже два роки безупинно провадить безпrijкладно важку боротьбу із зрадниками тру-

дового російського народу — комуністами, комісарами, наркомами, соцнархозами, ревкомами, череззвайками та іншими «квітами» радянського раю, що і для цієї боротьби козацтво напружило й тепер напруження до крайності свої сили, мобілізувавши для неї своє боєздатне населення у віці від 19 до 48 років; що вдів, сиріт і калік у нас так багато, як не було ніколи; що боротьбу з большевизмом і комуністами ні Дон, ні Кубань, ні Терек, ні інші козачі війська не обмежували кордонами тільки своїх територій; що козачі полки, батареї й батальйони звільнюють Русь святую і руський народ — труженника від деспотизму Леніна й Троцького і по Волзі, і по Дністру і по цілій російській рівнині між цими річками. Все це незаперечна правда

За що ж ви наговорюете на нас, не виявляєте до нас найменшої долі щощані, чи ви єже не здатні висловлювати вдячність? Зводите наклепи на нас гідко, підло за те, що ви у нас, за нашою спиною заходались від комісарів, на наших грудях відігрилися! Чому ви ващими фальшивими устами вимовляєте святі для нас слова: «Велика вільна батьківщина?» Чому ви нас презирливо називаєте «самостійниками»?.. Хто ви, що наговорюете на нас і злословите? Ми боролись з насильством большевизму в ім'я свободи батьківщини. І Установчі Збори, в'льно обрані російськими громадянами, ми вважали єдиним символом цієї свободи. І з тої пори до сьогодні ми боремось за той єдиний символ свободи народу і єдності Росії. А ви?

Би плещете то про земський собор, то про національне зібрання і лише під тиском вимовляєте «Установчі Збори», але яке у вас у цей час кисле лицце.

Для нас Установчі Збори — це символ нації політичної віолі.

Для вас це гірка конечність, це вексель, який ви видали під примусом і який ви спробуете у свій час зневажити, щоб відмовитись від плати по ньому.

Още перше джерело створеної вами поганої легенди про «самостійність» козацтва.

Так, якщо ви замість диктатури пролетаріату спробуете поставити якунебудь іншу диктатуру, ми її не підкоримося, бо ми проти одної диктатури повстали в ім'я своєї свободи і всього народу, а не ради другої диктатури.

У себе на Дону, Кубані, Тереку, Уралі та інших військах ми свободу виборних Кругів, Рад, отаманів і урядів встановили і цієї свободи ніколи не віддамо...

З яких міркувань для місценостей, що є під управлінням «Особого Совещання», видаються закони про виплату на користь поміщиків третини зрожаю з їх царини, засіяної селянами в часи советської влади?

З яких мотивів і в чиїх інтересах видаються й інші розпорядження в земельному питанні у всіх областях, опріч козачих? З яких лержавницьких міркувань провадиться політика п. Колокольцева і виготовляється відомий проект про землю, що викликав хвилювання у всіх суспільних верствах, крім поміщиків, і який посилив пробольшевицький настрій селянства?

Ні, панове, це політика кляисової диктатури; це політика поміщицького шарабана й карети з графськими та баронськими гербами.

У той момент, коли видавалися «Особим Совещанісм» закони й розпорядження земельного законопроекту, інтереси народу і велич батьківщини були віддані в жертву егоїзму дворянсько-землевласницької клясі.

Одно з двох: або єдина велика Росія без пп. великих земельних власників, або великі земельні власники без єдиної великої Росії.

Ви стаєте на другий шлях. Ми його відкидаємо, і тоді ви підносите галас, що ми, козаки, «самостійники».

Большевики відняли у народу свободу і заступили її свавіллям череззвичайок, комісарів.

Ви даете йому контррозвідки, охrankи, станових. Тут (ведуться) арешти не тільки большевиків, і навіть не стільки большевиків, скільки взагалі демократів, кооператорів, правих есерів та інших.

Хто одержує призначення на посади губернаторів, повітових начальників, хто прорався до Особого Совєцданія в сподіванні теплих місць?

Для чого ставляться на таємних і інших дорадників, губерніальних, обласних і повітових провідників дворянства, на камерюонікерські і камергерські мундури і на флігель-адъютантські потони?

Хіба це потрібне нації? Шо таке Махновиціна останніх днів?

Махновиціна — це відповідь хлібороба і робітника на політику поміщицького шарабана і камергерського мундура.

І ось в ім'я нашої неліцемірної любові до нашої батьківщини Єдиної І Великої Росії, ми «самостійники» говоримо вам: киньте газардину тру на станових привілеях і кастових забаганках, бо ви, патентовані патріоти-монархісти руської національної ідеї, ризикуєте в цій грі зовсім програти Єдину Велику Росію і знищити козацтво.

Вся Росія, крім найбільших негідників, проти советської влади. Вся вони пратне обновлення і привітає ті засади твердого народоправства і справжнього розв'язання питання про землю, які ми здійснили в себе на Дону, Кубані й Тереку.

Завіцю ви ненавидите нас, чому наговорюєте?

Ви ненавидите нас за дух нашої свободи, за наші виборні республіканські установи, щебто крути, ради, виборні отаманів і уряди.

У безсилі злобі ви лаєтесь до непристійності.

Ми — «федералісти», наші крути, ради для вас — «лялькові парламенти».

Що дає «Особое Савєцданіе» для України? Уперто виганяючи що назву й замінюючи її Малоросією, воно дає малоросіянам права відкривати приватні школи з малоросійською мовою, а з останні часи стали щедріші — обіцяють початкову школу утримувати на державні кошти і дозволити в ній навчання українською мовою, — і тільки.

Ні права на середню національну школу, ні права на вживання української мови в місцевих і громадських установах, ні визнання за українським населенням права на автономію в питаннях країнового значення, як, наприклад, Донозі або Кубані, не дозволено.

І ось таким робом створюються умови для скрайніх настроїв на Україні. А проте, що було б, коли б командування Добрармії визнало право українського народу на свою національну культуру?

Війська Петлюри офіційно звуться українськими республіканськими військами, билися проти большевиків і витали їх із Подільської, Волинської і частини Київської губерній, а 14. серпня, водночас з добровольцями, лише з противної сторони, вступають у Київ.

Це означає, що в боротьбі проти большевиків у нас був союзник, який відтягав на себе частину советських військ.

Очевидно, з цим союзником треба було увійти в порозуміння, щоб боротися спільними силами проти головного ворога — большевиків. Замість цього, що ми побачили?

Генералові Штакельбергу наказано атакувати українців, якщо вони не підпорядкуються добровольському командуванню.

І жах. Замість союзника, у нас створився новий фронт, що нам цілком здивив, на радість большевикам, а нам на лихо.

На той фронт, за Дніпро, посилаються військові частини в той час, коли донці напружають до крайності свої сили в боротьбі з юрбами червоних, коли майже дві наші округи зайняті бандами,

коли населення, що утекло з станиць і хуторів, живе без даху в степах і лісах.

І коли ми, козаки, говорили: домовтеся з Грузією і з Україною, створіть федерацію, щоб загальними силами перемогти загального ворога — большевиків, нас знову обвинюють в «самостійності», бо ми надаємо перевагу зговорові з Грузією і Україною, а не завойовуємо їх.«

Цей лист наробив багато метушні серед добармійського середовища. Автора його, П. М. Агеєва, змусили відмовитись від авторства. Слід згадати, що вже раніше П. Агеєв, як опозиційний член круга, був ранений добармійськими терористами. Сам цей донський козак — російський патріот і дійшов до того, як пізніше довідаемось, що згодився стати міністром у ген. Денікіна. У ті часи російський патріотизм листа П. Агеєва мало хто з козаків помічав, а зате особливо захоплювалися його протидобармійськими критичними висловами. Приємно, звичайно, лоскотав козаків і «федералізм» листа та оборона «самостійників». Коли член Ради Авдеев читав цього листа, то багато місць у ньому викликало рясні одностайні оплески. Кінець листа члени Ради нагородили надзвичайними овациями. Психологічно цей лист дуже підійшов до тодішніх настроїв по станицях і хуторах, а добровольців він казив.

37. Адміністрація після розгрому Ради.

Перед шибеницею Кулабухова й загрозою нових шибениць Крайова Рада зреклася гріха «самостійності» (власне, федералізму) і проголосила, що «Кубанський Край мислити себе нерозривно зв'язаним із Єдиною Великою Вільною Росією», що далі битимиться проти большевиків в спілці з Добармією і що Крайова Рада вважатиме за близче своє завдання створити на Півдні Росії єдину державну владу. Так Кубанщина «задоволилась» збереженням за нею «широких прав у впорядкуванні краївого життя». По таких змінах мусила наступити і зміна влади — зоконодавчої і виконавчої. Проводирі лінійців троїмфували, вважаючи себе вирішальним чинником. Та все ж траурне крісло М. С. Рябовола лишили стояти далі — вибрали далі заступника голови.

9-го листопада відбулися вибори в Раді. Кандидатами на заступника голови назвали: Д. Е. Скобцова, П. С. Сушкову, А. І. Літовкіна, І. П. Тимошенка і Ф. Т. Аспідова. Всі, за винятком Д. Скобцова, відмовилися кандидувати. Єдиний кандидат одержав 273 голоси «за» і 92 «проти» при пленумі в 600 депутатів. Дальшу президію прийняли за вибором на відділових радах.

Ситуація з отаманом була складніша. Ген. Філімонов, хоча й одержав на «гарячому засіданні» 6. листопада до-

вір'я, не вважав його достатнім. Непокоїв його і ген. Покровський, що прагнув стати кубанським отаманом, маючи підтримку у місцевих кадетів. Він всіляко дискредитував Філімонова, ігноруючи його і ледве не одверто з нього глузуючи.

Борючись за булаву, Філімонов спробував одержати підтримку в уряді. На засідання уряду, на яке прийшов і новообраний заступник голови Ради, Д. Скобцов, отаман прийшов несміливим кроком. Присів збоку П. Курганського (досі завжди, коли був присутній отаман головував) і попросив слова, запитуючи, що йому робити. Важко було слухати цього банкрута, який плутався, повторювався і мало не плакав. Але уряд одностайно відповів, що після того, що сталося, він, Філімонов, не може далі лишатися кубанським отаманом. Скобцов рішення уряду енергійно підтримав. Червоний та переляканій Філімонов, зробивши загальний поклін, на пальцях зник із залі засідань. Скобцов мав уже нових кандидатів в отамани — відкрито Науменка, потаємно може й Покровського. Він відчув неприхильне до нього ставлення з боку уряду. Було вже відомо, що Покровський у списку міністрів мав і Скобцова.

На другий день уранці, 10. листопада, не попереджаючи нікого, Філімонов з'явився на пленум Крайової Ради і попросив слова. Промовець зробив огляд своєї діяльності з виставленням найбільших «заслуг» і заявив, що без підтвердження Радою його уповноважень, він не може залишатися отаманом і при цьому поклав отаманську булаву на стіл президії. Рада, не піднімаючи, навіть, питання про підтвердження уповноважень Філімонова, ухвалила:

«а) Визнати, що тимчасово, до обрання нового Військового Отамана, функції його, згідно з арт. 51 тимчасового статуту про управління Кубанським Красм, виконує Голова Крайового Уряду;

«б) збереження Отаманської булави доручити Президії і

«в) для обговорення кандидатури на Військового Отамана призначити сьогодні ж наради по Відділах, а ввечорі о 8-й годині продовжити пленарне засідання». (Протоколи засідання Крайової Ради з 10. XI. 1919 р. ч. 68). А урядник-гарматчик із ст. Вареникової, Перебийніс майже на всю залю вигукнув: «Слава Богу, хоч одного зрадника позбулися!»

Однак до вечора по відділах не встигли обговорити кандидатури. Члени Ради трохи відіхнули й досить гостро ставилися до кандидатів. Лінейці запропонували: Науменка, Успенського, Улагая й Філімонова. Але кандидатуру останнього його ж Відділовці-лабинці відкинули. Кандидатуру Науменка підтримував Скобцов та Сушков, але всі чорноморці рішуче її відкидали, як кандидатуру зрадника

й помічника Покровського в розправі з Радою. Найсильнішою була кандидатура черкеса ген. Улагая, але він рішуче відмовився. Ген. Успенський, крім лабинців, мав симпатії багатьох чорноморців, але коли до нього звернулися лінійці, то він спочатку відмовився, зазначаючи, що він не любить репрезентацію взагалі, а репрезентувати саму лінію без чорноморії він не буде. Скобцову й Сушкову довелося говорити з чорноморцями.

Кубанський отаман Успенський

Чорноморці трохи оклигали і вередливо почали перевибрати кандидатів. Шість відділів майже погоджувались на ген. Успенського за певних умов, а саме: що створить Кубанську армію, притягне до праці поважних військових, яких переслідує Денікін, — ген. Болховітінова, полк. Морозова, ген. Кислого; усуне ген. Королькова, ліквідує на Кубанщині відділи Освага добровольців, на що погодився Й Скобцов. Треба зазначити, що шляхетний виступ ген. Успенського проти Покровського тоді ще не був відомий. На переговори з генералом Успенським від імені

ни чорноморців просили піти В. Іваниса. Зустріч з генералом у присутності Скобцова й Сушкова відбулася в скромному помешканні генерала. Успенський, поздоровкавшись з Іванисом, заявив, що він потрясений останніми подіями на Кубані, йому, як кубанському козакові, боляче й соромно, що дійшло до такої ганьби. Іванис переказав вимоги чорноморців, додавши, що коли Микола Митрофанович всім, що сталося, боліє, то йому пощастиТЬ все здійснити. На це генерал зауважив: якщо і чорноморці підтримають. У цьому не може бути сумніву — докинув Іванис. На цьому й погодилися. Покровського ніхто офіційно не висував у кандидати на Отамана. Рада знайшла в собі мужність відвернутися від цього ката. Та Покровський рішив сам пробитись. Він попросив до себе члена Ради І. В. Горбушину і став намовляти, щоб той улаштував йому виступ в Раді з заявою про те, яку політику він провадив би, якби обрали його отаманом. Він, мовляв, за рішучий розрив з Денікіним, за ліквідацію доброволії на Кубанщині й здійснення програми її самостійності. Горбушин на це відповів, що він (Покровський) не потребує його допомоги, а як член Ради на рівні з іншими має право на слово. А взявши слово, може висловити все, що має на думці. Про цю розмову Горбушин повідомив Президію Ради, а та на другий день, раніше, ніж Покровський встиг приїхати до Ради, провела вибори.

Із 404 присутніх членів Ради 358 голосували за ген. Успенського, а 46 проти. Коли Покровський зайшов до залі засідань, то все було вже скінчене і йому довелося лише вислухати повну гідності й цивільної мужності промову нового отамана, ген. Успенського, який сказав: «Я вважаю своїм обов'язком заявити, що я, як громадянин і Кубанський козак, глибоко ображений і зворушенний подіями останніх днів. Покладаюсь на Вашу підтримку. Спираючись на Вас, я зроблю так, щоб ніякі сторонні сили не перешкоджали будувати наше життя, як нам треба».

Перший раз за останні п'ять страшних днів полегшено зідхнула Крайова Рада й бурхливою овацією вітала нового Кубанського Військового Отамана.

Але було вже пізно. Про страшну наругу в Катеринодарі довідалися козаки на фронті. Довідалися і... повернули свої багнети обороняти Раду й Уряд проти Денікіна. Фронт для них став байдужий. Вони великими частинами кидали позиції, захоплювали потяги, вантажились на них і зі співом «Ти Кубань, ти наша родина» поверталися додому. Ген. Сидорін був країшим від Денікіна психологом, коли його попереджав, що події в Катеринодарі можуть зрушити кубанських козаків. Останні перестали слухати «картузни-

ків». Підганяли до цього й гострі ранні морози та страшне ширення плямистого тифу, недужих на який привозили цілими потягами до Катеринодару. Порожні все більші відтинки фронту по відході кубанців ніким було заступити, бо недеморалізованих добровольців лишилося мало, багато з них... гандлювало, а не воювало. Фронт захитався на всіх відтинках. Врангель з Покровським не встигли одного вагона дощок вивезти з Царицина, щоб обміняти їх на коні. Їхні «відважні» діла в Катеринодарі і в їхній Кавказькій армії були і правдиво висвітлені, наказам Варнгеля мало хто повірив. Отже фронт захитався й покотився назад.

На другий день по виборі перед собором священик Воскресенський відслужив молебень, проф. Ф. А. Щербина посипав голову землею новому Отаманові, який з булавою на чолі свого дивізіона відсалютував Раді, а потім сів на коня й приймав параду, стоячи поряд з Радою. Трохи ця парада вразила, що були лише російські прапори й ні одного Кубанського. Закінчивши параду, Отаман спішився і приймав поздоровлення від уряду й членів Ради. П. Курганський тут же передав заяву про демісію уряду і одержав запрошення залишитися, поки зформується новий. З особливою щирістю Отаман прийняв В. Іваниса, який відійшов з уряду, і сказав, що він арештованих вважає героями і їх не забуде.

Формування уряду Отаман доручив П. С. Сушкову, який мав трохи клопоту. Розумніші проводирі лінійців боялися роз'єднання Кубанського Козацтва і радили за всяку ціну взяти до уряду й чорноморців. З останніх же дехто не погоджувався на таку участь, а тих, що вважали доцільним співпрацювати з лінійцями (члени Ради — П. А. Савицький, Г. А. Білій, І. П. Тимошенко, Д. Н. Гудзь) Сушков не хотів мати в своєму кабінеті. Нарешті, довелося обмежитися участю лише одного чорноморця Я. Л. Щупляка, якого самі чорноморці вважали відцепенцем. Я. Л. Щупляк, козак із ст. Пашківської, фельдшер, до революції одну декаду був членом Катеринодарської міської Управи і працював в Кредитовій кооперації.

Тільки 26. листопада, нарешті, проголошено склад нового уряду. Крім Я. Щупляка, що став на чолі відомства торгівлі й промисловости до уряду ввійшли такі особи: Д. М. Потьомкін — міністер юстиції (був і в попередньому уряді), П. М. Колотинський (городовик-учитель 2-ї Катеринодарської гімназії) — народної освіти, М. М. Копейковський з університетською освітою — в справах продовольчих, О. І. Літовкін (козак лінієць, директор Т-ва Взаємного Кредиту) — міністер фінансів (фельдшер), С. С. Ланко (з попереднього уряду, чорноморець) — шляхів, Дм. О. Філімонов (небіж кол. отамана, помічник присяжного повіре-

ного, недруг українців) — міністер хліборобства, ген.-майор Ткачов (козак-лінієць, з фаху летун, гарячий москофіл) — внутрішніх, ген. Звягінцев (з попереднього кабінету) — військових справ і В. М. Привалов (з попереднього кабінету) — охорони здоров'я. (Г. Покровський. «Деникинщина». Берлин, 1923, ст. 246-247.).

38. Перерва сесії Крайової Ради.

Нова влада (Сушков-Скобцов) хотіла продовжити сесію Ради і, використовуючи слухняний настрій її членів, остаточно закріпiti москофільські позиції в Кубанській політиці. Ale члени Ради, особливо таманці, думали лише про те, щоб скорше виїхати додому й там розповісти та порадитися. Щоб не лишитися з самими лінійцями, або й без кворуму, довелося наспіх закінчувати сесію.

Рада, на прохання кол. отамана Філімонова, забезпечує його до смерті утриманням в розмірі отаманського (Філімонов вимагав, щоб йому дали ще й репрезентаційні, але Рада відмовила). Програму дальшої праці намітили таку: 1. Опрацювати закон про вибори Отаманської й Крайової Ради; 2. Фінансово-економічна політика; 3. Положення про відділових отаманів; 4. Південно-російська конференція й армія, і 5. Поточні справи.

Певні кола спробували негайно добитися скасування митних кордонів, але й «покірна» Рада ухвалила, обговорити це питання після відновлення сесії. Однак наступного дня ця група вирвала у Ради таку постанову: «Визнати принципово бажаним скасування кордонів і митних застав на кордонах Кубанського Краю; опрацювання цього питання в спільному порядку доручити Кубанському Крайовому Урядові».

Керівники-лінейці висунули питання про З'їзд Законодавчих Органів Донщини, Кубанщини й Терщини. Це внесене під впливом незадоволення працею Південно-російської конференції, хоч це перечило новоприйнятій конституції проф. Соколова. В ній Кубань задовольнилася скромною автономією і найтіснішим зв'язком з Добрармією, а з цього З'їзду викидається Добрармія. Остання мусила загнуздати тепер уже три війська, бо ініціатива цього новаторства ніби належала Донові, якого підтримував Терек. Всім було ясно, що досягти згоди з Добрармією не пощастить. Через те знову прийшли до «козачого заліза», до порозуміння між самими козаками, але не через конференцію, а через з'їзд законодавчих органів. Рада майже одноголосно (три утрималося) ухвалила: «Кубанська Крайова Рада, обміркувавши питання про з'їзд кругів Донщини і Терщини та Кубанської Ради

і маючи на увазі, що в момент найбільш напруженої боротьби за цілість батьківщини вороги козацтва і вільної Великої Росії роблять все, щоб роз'єднати козацькі сили в їх стремлінні до здійснення прав народу на засадах народоправства і в цілях установлення однакового розуміння козацької програми й тактики в боротьбі з большевиками та відбудови вільної демократичної Росії іскоршої організації Південно-російської влади, постановила:

1. Визнати за потрібне скликати найближчим часом Загальний З'їзд Кругів Донщини і Терщини та Кубанської Ради.

2. Доручити Президії Ради разом з представниками Донського Кругу розробити питання про з'їзд.

3. Просити Терський Військовий Круг приєднатися до цієї резолюції і взяти участь в опрацюванні питання про З'їзд.

Обрати комісії: 1) У справах самоврядування, 2) Фінансово-економічну, 3) Військову і 4) Правничо-судову, відсунувши вибори крайового контролера (замість І. Макаренка, що склався) до відновлення сесії, Рада 14. листопада припинила працю з наміром відновити її не раніше 10. січня 1920 р., надавши Президії право, в разі потреби, скликати Раду й раніше. Проспівавши гімн Кубані, Рада розійшлася». (Протокол засідання Крайової Ради з 14. листопада 1919 р., ч. 72).

Цікава для тодішніх настроїв така риса: Скобцов, закриваючи останнє засідання, закликав вигукнути «ура» на честь «Фронту Кубанщини й Крайової Ради», а про Добрармію і навіть про Росію — ні словечка.

39. Доля приречених членів Ради.

Слухняність Ради урятувала життя її членів, що їх арештував Покровський. Денікін повідомив цього ката, що він «милує» членів Ради: віддачу під военно-польовий суд заміняє видаленням за межі Росії до кінця громадянської війни. Покровський тоді повідомив Отамана М. Успенського, що він передає арештованих в його (Успенського) розпорядження і сам виїхав з Катеринодару. Через декілька днів всіх арештованих, крім недужого на плямистий тиф полк. К. Ф. Гончарова, перевезли під охороною офіцерів Добрармії, дарма, що арештовані були ніби під охороною Військового Отамана, до Новоросійська. Звідтіль англійський військовий транспорт відвіз кубанських депутатів до Царгороду, де вивантажив на берег без права кудинебудь виїхати.

Цікаві перші кроки Військового Отамана ген. М. Успенського. Новообрани отамани, для годиться, обов'язково робили візити ген. Денікіну. Отаман Успенський до Таганрогу

(осідок ставки головнокомандувача) не поїхав і візити нè склав. Коли В. Іванис вийшов із складу Уряду, до нього на другий день ген. Попов прислав поважного добармійського урядовця з ордером на реквізицію кімнати. В. Іванис цього пана в хату не пустив, зазначивши, що йому видали ордер не на ту адресу. Повідомили, що у В. Іваниса відберуть телефон, але цього не зробили. Сам Отаман Успенський жив на приватному мешканні, а в палаці перебував у службовий час. Філімонова він не виселяв з отаманського мешкання.

Цікава постала справа з забезпеченням арештованих. На пропозицію В. Іваниса, уряд Курганського рішив видати кожному арештованому щось до 1 000 фунтів стерлінгів, але видати грошей не встиг. У Новоросійськ до арештованих поїхав Д. Скобцов і видав мізерну допомогу. Про це він повідомив Отамана Успенського, що дістав трохи валюти від д-ра Долгополова і видав вигнанцям, а через те нема чого ними більше опікуватися. Отаман Успенський телефонічно попросив В. Іваниса зайти до нього. При зустрічі Отаман вибачився, що В. Іванису зробили прикорості на помешканні і запевнив, що цього більше не повториться. А тепер він хотів би довідатися, як забезпечені арештовані члени Ради, яких він називав героями Краю. Потім запитав, що він думає про вільну торгівлю. В. Іванис сказав про постанову уряду Курганського, яку не встигли реалізувати. Після запиту, чи є така валюта, і після відповіді, що є значно більше ніж потрібно, Успенський попросив, щоб міністер Щупляк передав йому потрібну суму, а він пошле її за призначеним. Далі коротенько була з'ясована справа мита, яке вже Отаман наказав Щуплякові не змінювати. Трохи розмовившись, В. Іванис запитав Отамана, коли він поїде до Таганрогу. Отаман відповів, що він не поїде до людини, яка так скривдила нашу Кубань. Отаман зізнав, що В. Іванис обраний головою фінансово-економічної комісії і жартома підкреслив, що міністер торгівлі й промисловости (Щупляк) без рішення цієї комісії нічого не робитиме. Після цієї дружньої розмови Отаман не раз телефонував до В. Іваниса в справах різних економічних «заковик», яких було аж занадто багато.

40. Фінансово-економічна Комісія.

Ця комісія була дуже численна, мала щось понад 40 членів Ради. Це було більше, ніж половина членів кол. Законодавчої Ради. Головою її одноголосно обрали В. Іваниса. Плянувалося скласти якийсь бюджет, але курс отих «дзвінків» та «Єрмаків» (рисунки на паперових грошах)

так блискавично падав, що не можна було за щось ухопитися. До цього ж до комісії присилалось дуже багато дрібніших справ, на які треба було щось відповідати. Зокрема з піднесеною головою приходили і говорили про рогатки різні неділімці та спекулянти. Вони були підбадьорені революцією Ради і повели атаку на фінансово-економічну комісію. Перед вів «Совет об'єднаної торгівлі й промисловості». Він подав до Комісії цілий меморандум під назвою: «До чого довела економічна політика Кубанщини». В ньому, критикуючи економічну політику попереднього уряду (фактично В. Іваниса), совет вимагав повної свободи торгівлі. В. Іванис не брав у цій справі слова, але в Комісії лише незначна меншість висловилась за скасування рогаток. Перефразуєши більшість дуже енергійно висловилась, що заводити зміни при сучасних умовах не можна. Як фаховий діорадник (правник), до комісії був закликаний молодий хорунжий, ранений в ногу — Лях (ходив з палицею). Це був дуже розсудливий кубанський патріот. Він так спокійно, ділово розібрав отою меморандум, що ніхто більше його не посмів боронити. Цей виступ паралізував пропагаторів отої «свободи торгівлі».

Спостерігач цих подій Г. Покровський (Г. Покровський. «Деникинщина». Берлін. 1923, ст. 251-252) так занотував мотивацію більшості фінансово-економічної Комісії:

»На думку цієї більшості, не можна говорити про повну свободу торгівлі, коли є товаровий голод, зниження продуктивності праці й недостача робочих рук. Вільний торт не дасть товарів з неба. Товарів немає і взяти їх нізвідкіль. Можливо, що денебудь товари знайдуться, іх привезуть, але товари не ті, які потрібні в даний момент широким верствам населення, а ті, на яких можна зірвати лихварські барині. Хабарництво, яке спостерігається при системі дозволу, є наслідком не самої системи і не вона його породжує, а розруха транспорту. Поки ж розруха транспорту й інші недоладності існуватимуть, доти будуть хабари. Наша фінансова система, що, на жаль, побудована на праці друкарського варсттва, ще збільшує економічну розруху і веде край до економічного краху. Розвал економічного життя краю — явище не місцеве і не російське, а світове і, звичайно, не є наслідком втручання урядової влади в економічні відносини населення. Існуючі обмеження промисловості й торгу треба розглядати, як повинність, яку виконує населення в справі постачання армії всього її потрібного. Ніхто не твердить, що Кубань мусить бути економічно самостійною. Ми, кубанці, завжди захищали й захищамо економічну єдність півдня Росії. Необхідно створити умови, при яких можна ослабити систему заборони вивозу. Армія, якій треба постачати харчі, фактично харчується продуктами Кубанщини. Не можна відокремлювати економіку від політики, а політика, яку створило «Особое Созещаніе», є згубною не тільки для Кубанщини, а й для всієї Росії. Кордони можна відкрити й вільний вивіз товарів дозволити, але тільки тоді, коли в «Особому Созещанії» сидітимуть люди, яким народ довіряє і які своїми розпорядженнями і своюю політикою не будуть породжувати банд Махна і йому подібних. В Ставропільсь-

кій губернія була вільна торгівля і вільний вивіз, а все ж таки Кубанщина при системі заборони ввезла продуктів споживання більше в 10-20 разів, ніж Ставропольщина, Донщина і при існуючих рогатках вивезла з Кубанщини товарів більше, ніж ввезла, на 70 мільйонів рублів. А тому безумовно відкриття кордонів приведе до того, що всі товари, в тому числі і ті, які лежать по кубанських скелепах, підуть геть, а Кубанщина натомість нічого не одержить, крім грошових папірців, які з кожним днем дешевшають і ведуть край до безсумнівного краху.«

За наведеними міркуваннями очевидно стояли й люди, що теоретично й практично були ознайомлені з ситуацією в деталях. Голова фінансово-економічної комісії, В. Іванис, слухав, усміхаючись у свої великі вуса, бо більшість промовців належала до течії, що ще вчора якраз через те саме йшла проти нього й цілого уряду Курганського. Це ж ті самі, що прийняли поблажливу резолюцію в Раді відносно відкриття кордонів. Життя, вимоги станиць й напевно Отаман перемогли безглуздзу політику чи політикаєство. Особливо ж цікаво було чути й бачити, як новий міністер торгівлі й промисловості, Я. Щупляк, прибув з десятками прерізних діяgram, виготовлених В. Іванисом, і намагався захистити основні тези політики свого попередника, хоч і не цілком опанувавши цей доказовий матеріал.

Найбільше ж здивовання зробив фендриковсько-скобцовський «Кубанский Путь». Дружина В. М. не витримала й подзвонила йому до Комісії, щоб прочитав «Куб. Путь», в якому не тільки, як звичайно, не лають В. М., а доводять, що політика В. Іваниса була правильною, що й надалі її треба дотримуватися. Та новий уряд так далеко «засамостійнився», що на підставі 57 статті конституції (досоколовської) конфіскував сейфи по банках в Катеринодарі. Уряд просив апробати в Фінансово-економічній комісії, але вона була проти таких заходів, які нічого не давали, а викликали порівняння з заходами більшевиків. В комісії з'ясувалося, що більші спекулянти покладали великі надії на замах Денікіна на Кубанщину, сподіваючися, що «Особое Совещаніє» цілком опанує і Кубанський Край. Щоб не програтити вигод з цього замаху, всілякі Дуднікови, Молдавські та інші кинулися скуповувати кубанську сировину й півсировину. Найбільше ж зібралося запасів збіжжя, олії, масла, поташу, вовни, а самого тютюну було ще близько 2 мільйонів пудів. Велика кількість цього добра була потаємно куплена і чекала лише на відкриття кордонів, щоб поплисти до Європи, залишаючи населенню скірти «дзвоників» та «Єрмаків».

Який же настав переляк, коли побачили, що Отаман не їде на поклон до Денікіна, Щупляк «повчає» В. Іваниса з його комісією, що рогатки не сміють ослаблятися і т. д. Але

й «Совет Торгу й Промисловости», побачивши, як з його рук північні «акули» викуповують все, змінив попередню свою позицію і навіть зробив заяву за збереження митного кордону і охорону економічних ресурсів краю. Це т-во пропонувало створити урядовий апарат, що контролював би правильність оподаткування товарів, що привозяться і вивозяться. Член же уряду Щупляк приспішено проводив закон про високе оподаткування тютюну і то твердою закордонною валютою. Тепер особливо придався статистичний відділ з його бюлетенями цін. Фінансово-економічна комісія після тритижневої праці ухвалила:

- »1) визнати за неможливе заведення безумовного вільного торгу;
- 2) визнати за потрібне лишити в силі втручання Крайової Ради в господарсько-економічні відносини населення;
- 3) визнати бажаним об'єднання економічної політики півдня Росії;
- 4) визнати за потрібне реформувати систему дозволів вивозу і дозвозу теззарів в напрямі послаблення, в інтересах хліборобства, реєстраційних формальностей». (Покровський. «Денікінщина», Берлін, 1923 г., ст. 254).

По суті в ділянці економічної політики залишився попередній стан. Вплив недавніх трагічних подій відбився лише в змісті арт. 3-го резолюції, який є одним з тих добрих намірів, якими вимощено пекло. Фінансово-економічна комісія систематично опрацьовувала Статут Крайового Контроля, над яким з правного боку багато й сумлінно попрацював уже загадуваний хорунжий правник Лях. Цей статут був прийнятий і пізніше переданий до розгляду Законодавчій Раді. Особливо в тому Статуті докладно розроблено питання попереднього контролю.

41. Зміна настроїв серед населення Кубанщини.

Члени Фінансово-економічної комісії Крайової Ради, розглядаючи цифри діаграм і слухаючи доповідей, скоро зорієнтувалися, що економічна політика Кубанщини мусить стати самостійницькою, цебто в той момент протидінікінською. Вони переконалися і то дуже швидко, що це не є штучний витвір купки самостійників, а єдиний рятунок становиць від розграбування та збереження продовольства для козаків на фронті. Отой виступ Денікіна проти «самостійників» в Катеринодарі підштовхнув широкі верстви населення Кубанщини придивитись і прислухатись, що робиться. Кожний не сліпий і не глухий відчув, що кубанська самостійність склалася як конечність іхнього власного рятунку від росіян і Росії, а не в наслідок вигадки якоїсь купки ворохобників чи честолюбців. Маси кубанського населення раптово гостро відчули свою ворожість до зайд і насильників і тулилися до свого уряду й Ради. Чутки про події в

Катеринодарі блискавично облетіли станиці, хутори й села Кубанщини. І всі, як на Чорноморії, так і на Лінії, спохвалилися і заговорили про приховану зброю проти Добрармії, яка вмить утратила не тільки пошану, а й розцінювалась не краще за большевицьких насильників. Почулося голосне, що ті й другі — москалі, однакові недруги кубанців. Почали складати приговори проти Добрармії і . зашептали.

Іван Макаренко недарма сконався від арешту! Поголоски про нього творили легенди. З «певних джерел» переказували, що І. Макаренко організує козацькі відділи і піднімає повстання проти Добрармії. Другі запевняли що цей «герой» з відділом козаків подався в Таманські станиці, але не стрінув співчуття і козаки покинули його, перед тим навіть побивши і т. д. А в дійсності «герой» тримтів тихесенько в Катеринодарі під самим носом денікінської контррозвідки. Ніхто й нічого проти Добрармії й Денікіна не організовував. І. Макаренко найбільше був заклопотаний власною безпекою й недоторканністю. Багаторазово сидів у помешканні арештованого К. Безкровного по вулиці Катляревського. Але ці легенди, очевидно, спиняли Скобцова й Сушкова від звільнення Макаренка з посади крайового контролера, яка дорівнювалась міністрові крайового уряду. Одного дня до В. Іваница з'явився член Ради Пилюк від Єлисаветинської станиці. Попросив говорити таємно. Це був бравий вахмістер одної з кубанських кінних батарей. Він заявив, що станиця Єлисаветинська готова підняти повстання проти Добрармії. «Чи маєте якесь порозуміння з іншими станицями?» — Ніякісінського. «Скільки вас?» — кілька сот. «Як багато патронів, скорострілів, гармат і набоїв до них?» — По декілька десятків патронів, ні одного скоростріла, не згадуючи гармат.

Погодився він з В. Іваницом, що всю таку армаду зімнуть. Попрощалися.

Але І. Макаренко на якийсь час став центральною фігурою протидобровольчих настроїв. Народні поголоски готували йому ролю провідника повстання і якби він виступив месником за глум і насильство зайд над Кубанчиною, за ним маса могла піти. Звичайно, тут треба було мати хитрість змія й відвагу лева. Це ж була пересічна людина, яка запустила бороду, наділа темні окуляри та, уявляючи собі, що вся ненавість Добрармії, вся її увага скеровані на нього, боялася поворухнутися. Йому ввижалися замахи, в кожному офіцерові він вбачав свого майбутнього убивцю і лише вночі міняв своє лігво.

Так нікого, хто очолив би повстання за покривджену Кубань, не знайшлося. Занадто була скомплікована ситуація. Одні просто боялися, а інші міркували, що таким кроком

вони полегшать большевикам скоріше захопити Кубанщину. Больщевики ще слабо помічали зміни в настроях мас населення. А в очах мас почала губитися різниця між білими й червоними. Поводження останніх уже трохи забулося, а добровольці саме дошкуляли і відбивали охоту бути з ними разом. Червоні, що прикаурилися на Кубанщині, також ще боялися відкрито виступати.

Очевидно, вихід був ризиковний, але, мабуть, і єдиний — визволення від білих. Цього в тодішніх обставинах можна було досягти. Але цього не зробили, а тому і конати довелося разом з ними. У цей час через Кубань на Новоросійськ почали утікати перші «паци»... Вони везли від «благодарного» населення забране: піяніно, дорогі меблі, килими, самовари, а іноді й відра та дерев'яні вагани, якесь ганчір'я. Така вже психологія втікача — якнайбільше набрати собі всякого майна і з ним утекти якнайдалі. Оці утікачі дуже швидко забивали залізниці, перешкоджали нормальному функціонуванню санітарних і військових потягів. Напочатку ніхто на це не звертав уваги, бо добровольська адміністрація сприяла «своїм людям» та ще й з «високого світу». До того ж з'явилися втікачі і на ґрунтових дорогах, що більше перешкоджали місцевому рухові. Оці перші мандрівники все більше дратували господарне населення Кубанщини. Воно на початку співчувало й шкодувало утікачів, а коли потік все зростав і багато появилось серед них вибагливих і брутальних, які пробували поживитися й на Кубані, то ставлення до них холоднішало, переходячи іноді в ненастивість.

42. Захистання й розвал фронту

Десь у другій половині жовтня 1919 р. Добромія все далі сунулася до Москви, не закріплюючи позицій, і зупинилася під м. Орлом. Зупинилася, захитається і... покотилася геть назад, швидко деморалізуючись, перетворюючись на юрбу озброєних і напівозброєних людей. В такому стані треба було десь зупинитися бодай на короткий час, і спробувати відбиватись від червоних, що також не були дуже бадьорі. Для цього треба було більше уваги приділити армії, прибути до неї головнокомандувачеві, а не сидіти за 1 000 км. в Таганрозі. Діялося ж якраз навпаки. Ген. Денікін у цей час усю свою увагу присвятив боротьбі з «самостійниками» на Кубані. Ставка не звернула уваги на те, що з фронту самовільно відійшли козацькі частини, переважно кубанські. Перед кіннотою Будьонного й Думенка не було більше славних кубанських вершників ген. Улагая, Бабієва та інших, яких кілька місяців тому советські полководці не були в стані зупинити ні на Маничі, ні на Донці, ні

під Цариціном. Забуті добровольчі гусари, драгуни й улани для будьонних не були страшні. Про їхні діла не згадувалось у фронтових повідомленнях.

Втіма, занепад дисципліни, мародерство, хронічні недуги Добрармії, поширилися й на козаці частини. Однаке козаки на фронті трималися, як і після 1-ї світової війни, довше солдатських. Коли ж надійшли відомості про події в Катеринодарі, кубанці демонстративно відмовлялися від виконання бойових наказів і без попередження відходили в запілля. Слід зазначити, що поведінка Добрармії на Кубанщині давно вже козакам на фронті не подобалась, але при воду для рішучої дії все ще не було. Коли ж дійшли чутки про вбивство Рябовола в Ростові, а через три місяці про повіщення Кулабухова в Катеринодарі й про розправу з Радою, — то це все заговорило: «Як, ми будемо битися за Росію, за руських, що тим часом отак порядкують в нашій хаті — стріляють і вішають найкращих наших людей? Цього досить і нам нема чого класти свої голови, гайда, хлопці, додому!» Ще вчора прекрасні бойові частини, залишали бойові лави, шукаючи потягів, на які можна б було повантажитись. Поширенню чуток на фронті сприяла сама Добрармія. Таманський дивізіон, охорону Крайової Ради, розформовано й відправлено на фронт по різних частинках і відтинках. Ці живі свідки насильства москалів відіграли поважну роль. Зрозуміло, що такі події в Катеринодарі використали й большевицькі агітатори.

Та все ж кубанці не були першими, що покидали фронти. За декілька місяців перед тим північні донські округи почали розбігатися з фронту. Іх тоді заступили бригади ген. Шкуро й Покровського. Коли ж наблизилися до Орла, Курської, Воронізької, Тамбовської й Саратовської губерній, то добровольці й деякі частини донців якось раптово втрачали боєздатність. Фронт тримали козаки і мобілізовані українці (вони були головним контингентом). Увійшовши в число московські села, почали їх мобілізувати і ними поповнювати порідлі частини на фронті. Однак при першій нагоді ці мобілізовані вмить розбігалися. Козаки на власні очі побачили, як руський народ прагне звільнення від панування большевиків...

Залишення бойової лінії кубанськими частинами було тим небезпечніше, що вони були вкраєлені між добровольчими, були цементом, що зв'язував добровольців. Як тільки отої цемент зникав, цілі відтинки втрачали боєздатність. Відійти й спинитися на якісь лінії, припинити дальший розвал армії також без кубанців не щастило. Оцей дедалі хаотичніший відхід яскраво показав, яку ролю відогравали кубанці. Навіть країні добровольчі частини, якими дуже

хвалилися, без кубанських козаків не в силі не тільки зупинитися, а дедалі більше розгублювалися. Траплялося, що на коротших відтинках фронту славетні корніловці, марковці, дроздовці не були настільки дисципліновані, щоб відступи ті не перетворити на хаотичну втечу.

До провалу фронту спричинялася і сама стратегія та політика самого Денікіна. Він своєю національною й політичною нетерпимістю та задирикуватістю типового москаля-імперіяліста натворив відразу занадто багато фронтів для сил Добрармії, а це його ослабляло й на головному фронті. На останньому також частини були розкидані через жадобу скоріше й якнайбільше «возз'єднати зрадою відірваних споконвічних руських земель». Це ж перешкоджalo мати навіть на найголовнішому відтинку, Московськом, численнішу та міцнішу військову групу. Через те при першій зустрічі з свіжими та трохи численнішими частинами ворога добровольчі частини відходили та ще й у паніці. Оцей відступ відбувався без ніяких наперед приготованих позицій. Посилити ж його новими військами також було неможливо, бо таких не було. Фронт довгий, а війська, що мусили його тримати, розтяглися в тонюсінку павутину. Катастрофічний стан Добрармії дуже швидко відчув Махно і його партизани зростали, як на добрих дріжджах тісто. Він мав багато тачанок з скорострілами і налітав на Добрармію в різних прерізних місцях. Для боротьби з отими хаотичними формаціями доводилося знімати з фронту цілі корпуси. Мобілізовані цією армією українці, зустрічаючи на кожному кроці прояви дикого російського шовінізму, нетерпимості самого Денікіна й Добрармії до всього українського, боллися відновлення старого дореволюційного ладу, повернення панів, інгушів, стражників, станових, земських начальників, справників. І взагалі, не маючи бажання відновляти «єдину неділіму» своєю кров'ю й життям, при кожній нагоді утікали з Добрармії. Як уже згадувалося, і мобілізовані росіяни-сеяні Курської, Воронізької, Орловської, Тамбовської та Саратовської губерній ніяк не радили поверненню старого дореволюційного ладу. Від останнього вони сподівалися помсти за все те, що вони накоїли з часу вибуху революції.

Отже, в чисто добровольських частинах залишилися, головним чином, недобитки ще отих, що прийшли з Північного Кавказу, де вони зазнали ідейних походів. В кінці листопада в Добрармії між Дніпром і Дніщем було лише 3 600 багнетів і 4 700 шабель, проти яких діяла 51 000 багнетів і 7 000 шабель червоних. Бригади кінноти (одна бриг. і одна дивізія) в 146 шабель і піші дивізії в 300 багнетів. Корпуси зводилися в бригади, полки — в баталіони, а іноді й цілі

дивізії — в роти (Дроздовська дивізія — в 3 роти). Та й оті північно-кавказькі ветерани, з одного боку, були вже стомлені та виснажені постійними боями, а з другого — розбещені сувалою, насильствами й грабіжами, втратили стійкість і боєздатність (не треба забувати, що вони без резервів і відпочинку воювали 3-ї рік). Такий компетентний свідок, як ген. П. Врангель, що саме перебрав від п'яного ген. Май-Маєвського Добровольчу армію, говорить, що «армії, як боєвої сили, немас», що «за свідченням командирів корпусів і начальників дивізій боєздатність більшості частин цілком втрачена» (Лист П. Врангеля з 9. XII. 1919 р. ч. 010464) (В. фон Дрейер. «Крестный путь во имя родины». Берлін, 1921 р., стор. 61).

Втратили боєздатність і донці. Ген. Улагай, якого призначено командиром усієї добровольчої кінноти Добравії, писав Врангелю (6. XII. 1919 р., ч. 0530) про них:

«Розбагатівши награбованим майном, особливо багато здобиччю після кінностного рейду (корпус ген. Мамонтова — авт.), розхитана невпинними нездачами, кіннота цілковито не хоче битися і часто декілька ескадронів жene цілу дивізію... Донські частини хоч і великі особовим складом, але зовсім не хочуть і не можуть витримати найлегшого натиску ворога, вчетверо меншого кількісно. Вчора донські дивізії тікали від декількох ескадронів, за якими в колонах посувалася кіннота ворога... Вся група, яка переправилася через Дніпро, цілковито не здається ні до якого активного діяння.

...Розклад частин такий великий, що навіть лікувати його шляхом поношенень і влизань в рештки наряді чи можливо» (В. фон Дрейер. «Крестный путь во имя родины». Берлін, 1921 р. ст. 56-58).

А ген. Науменко, що тимчасово командував донським Мамонтовським корпусом, віщент деморалізованим рейдом по глибоких тилах, де відбувався безоглядний грабіж, до церковної утварі включно, доносив Улагасеві:

«10 Дондивізія біля 13-ї години подалася геть під враженням батови (великої колони самоходів), кінноти, яка посувалася великом шляхом із Сватова на Кременку. Втечу не можна навіть описати. Батова донців тікала від одного полку, який ішов лавою попереду батови. Всі мої спроби, а також старшин штабу зупинити втікачів, не дали позитивних наслідків; лише невелика купка донців і мій конвой затримувалися на попутніх кордонах; решта нестримно тікала на півден, кидаючи обози, скоростріли й артилерію. Покищо з'ясовано, що кинуто гармати: 12, 8 і 20-ї батарей. Начальників частин і офіцерів майже не бачив. Чути було виклики козаків, що начальників не видно, і що вони поскакали наперед». (В. фон Дреєр. «Крест. путь во имя род.» 1921, Берл., ст. 57).

На цьому відтинку донців було в декілька разів більше, ніж добровольців, але вони втратили вигляд війська так, що коли добровольці почали бути відступати до Криму, то Донський командувач ген. Сидорін, боячись залишитися без підпори армійських частин з відкритим лівим флангом, локлав всіх зусиль, щоб добитися зміни попереднього пля-

ну і відступу їх на Донщину, а далі, очевидно, й на Кубань. Та добровольців лишилося так мало, що незабаром вони перестали братися на увагу, як армія. 20. XII. 1919 р. всі ці частини зведені в один добровольчий корпус, який очолив першопоходник ген. Кутепов, увійшовши під командування Сидоріна. Цей останній тепер став головнокомандувачем цілої армії, а ген. Врангель лишився «безробітним».

Варто згадати, що всі «герої» (Врангель, Науменко й спілка) насильства над беззбройною і в більшості старою віком Радою, тепер не вміли змусити найменшу частину деморалізованих донців піти в бій. Головнокомандувач метушився, хапався за різні паліятиви, щоб зміцнити свої війська, побільшити їх склад, вигадав учити сивоголових чинуш військової справи, семішуючи себе і т. д. При такому критичному стані армії Денікін зуздром втопився в політичних комбінаціях, боячись лишитись без козаків. Фронт ішов далі самопасом, утікаючи, як французи в 1812 році без Наполеона. Всі запасові тори донських і кубанських залиниць були забиті північними втікачами з собачками, котами та награбованими візочками, роялями, килимами і до золотих церковних чаш включно. Почали рухатися й калмики на своїх триколесних тягальках, запряжених верблюдами, з нап'ятими юртами, дерев'яними будами тощо. Вони місили польові дороги, беручи напрям на Чорне море й заповнюючи вулиці всіх більших станиць.

43. Діяльність Кубанського Отамана і уряду

Кубанські частини і далі покидали фронт, який ніби в наслідок цього хутко наблизався до Кубанщини. Фронтові козаки самовільно розходилися по станицях, не здаючи зброї. Такий стан дуже турбувало владу і вона пробувала щось проти цього діяти, але по-старому карала поодиноких дезертирів. А як приходили більші загони, то їх боялися зачіпати. Відчувалося, що серйозних наслідків це не дастъ, а про щось інше урядові чинники боялися говорити.

Гасла Сушкиова й Скобцова — «На Москву!», «За відродження єдиної неділімої!», «За всеросійські установчі збори!» — набридли, нікого вони не зворушували, а в тих, що власними ногами проміряли простір до Орла, це викликало злобу й глузування. Це ж була думка більшості населення, не числитися з яким могли лише безнадійно хворі на... русофільство. Менше було козаків, байдужих до закликів уряду. Козаки замітингували й часто говорили: «З якої речі самим боротися за ці гасла? І не під силу це самій Кубанщині. Треба відповідних союзників, а не самим козакам вовтузитись. Добармія добре показала, що вона

за «союзник». Донці?.. Та їх же весною кубанські полки гнали плітими в бій захищати від більшевиків свої станиці, а тепер вони знову не хочуть битися й розлазяться по домах. Та і яка там в бісового батька Москва, коли червоні вже під Таганрогом, коли три четверти Донщини в їх руках, коли установи Дону й Добрармії тікають на старі квартири на Кубанщину? Які установчі Збори можуть скликати Денікін, Врангель, Покровський? Хто їм повірить?... Так міркували козаки, які не хворіли на самостійність, а про решту нема чого й казати.

При таких настроях та думках потрібні були дійсно геройчні рішення та вчинки, геройчні проводирі, а їх так брачувало... Отаман Успенський був порядний патріот Кубанщини, любив козаків, відвідував їх по тифозних бараках, поки й сам не захворів і не помер. Він був добрим отаманом за спокійних часів, а не за революції! Він був і патріот Росії, тому про повну самостійність Кубані поважно не думав. Єдиним же виходом для Кубанщини була реалізація цілковитої самостійності: наказом Отамана вміТЬ створити Кубанську Армію й дислокацію її по стратегічних кордонах Кубанського Краю; закриття всіх кордонів від Добрармії й її біженців, як рівно ж від донців, калмиків тощо; негайна висилка до Азербайджана й Грузії делегацій для укладення військових умов і забезпечення відступу до них, вивіз хліба до закавказьких республік. Одне слово, рятувати весь Кавказ, забути цілковито про Москву. Цю ідею швидко підтримали б і англійці, що користалися з Азербайджанської нафти й грузинського мантану. При такій зміні відхід міг бути для кубанців і до Туреччини і повної орієнтації на самостійний Кавказ. Але для цього потрібна була відвага й негайне діяння. На жаль, Отаман Успенський сперся на студента-недоука Скобцова, якому дуже імпонував пост голови Крайової Ради і мрія прислужитися Росії, а правою рукою взяв гімназійного вчителя Сушкова, що ретельно виписував дрібні розпорядження — так само, як недавно правив шкільні зошити. Всі ці провідники хапалися за вже перепробувані засоби єднання з самими козаками, які в часи насильства над Радою не подали руки помочі. Успенський був глибоко вражений насильством над Радою і дикунським свавіллям п'яного зайди ген. Покровського. Все це дошкульно било по почуттях особистої гідності ген. Успенського та по самолюбству козаків. А щодо тих, що насміялися з Кубанщини, з чийого наказу це було зроблено, він з самого початку повівся з великою гідністю. Після обрання отаманом не поїхав на поклін до Денікіна і вжив всіх можливих заходів, щоб спекатись Покровського. Але Кубанським самостійником Успенський не був. До

розуміння, що лише в рішучому, швидкому здійсненні програми самостійної Кубанщини лежить шлях до її врятування, він не гіднався. Він залишився просто козацьким генералом російської орієнтації і то скорше в культурному відношенні, але особисто людиною порядною і досить самостійною. Про відокремлення від Росії він не думав, але й не розумів претензії Денікіна репрезентувати її та не бачив підстав до того, щоб Кубанщина підлягала йому. На себе він дивився не як на президента новоствореної держави, а скорше як на генерал-губернатора, який мав не менше прав, ніж Денікін, бо його, Успенського, обрали Військовим Отаманом представники населення цілого краю, а Денікін сам себе назвав Головнокомандувачем.

Щождо переможених членів Ради Успенський виявив повну коректність і лицарство, але належної пошани не діждався навіть від своїх. Коли помер, то не Кубанський уряд оповістив про це, а комендант штабу Денікіна полк. Малищенко. Про це з обуренням на Красній вулиці поінформував В. Іваниса ген. Л. М. Болховітінов. В. Іванис запропонував Д. Скобцову поховати Отам. Успенського поруч з могилами визначних людей — Бардіжів, Рябовола. Скобцов і Сушков поховали цього Отамана в склепі Катеринівського собору, де добровольці ховали своїх генералів. Зроблено це з ясною метою: щоб про історичну площу не нагадувати, не нагадувати про емблему колишніх запорожців. Таким Сушковим і Скобзовим це кололо очі. При похороні Військового Отамана багато людей не зійшлося, бо оповіщення про це було слабке. Промовляв на похороні найстаріший член Ради проф. Ф. А. Щербина, який підкреслив: «Ти був першим Кубанським Військовим Отаманом, котрий до певної міри об'єднав кубанців». Така оцінка подекуди наближалася до правди.

Очевидно, що Військовий Отаман і уряд вживали заходів до організації сил і засобів, щоб захистити Край від ворога, але лише червоного, продовжуючи вважати білого — союзником. Через це не всі заходи були доцільні і не всі вони давали належні наслідки. Наприклад, з метою реорганізації «пропаганди» закривається не добровольчий «Осваг», який паплюжив усе кубанське, а «КОП» — кубанський. Слідом за сміхоторним розпорядженням Добравармії притягати до військової муштри всіх цивільних урядовців, Кубанський уряд наказує також це робити. І от стари судді, товариші прокурорів, акцизні, банківські та інші урядовці почали місити багно по площах і вулицях Катеринодару з рушницями за плечима і в руках на потіху мешканців і глум ситих і здорових офіцерів, що заповнювали ресторани й кав'ярні. Фінансово-економічну політику

попереднього уряду ганьбили, називаючи її соціалістичною й самостійницькою, а новий міністер фінансів кадет Літовкін на підставі арт. 57 Кубанської старої Конституції проводить через Раду закон про конфіскацію того, що поверх норми переховується в сейфах банків. Накази про мобілізацію не виконувалися, заступати вибулих козаків не було ким. Іти битися проти большевиків поруч з Добрармією не хотіли. Однак були не від того, щоб дома бити добровольців, які стали аж такі осоружні, тому всіма можливими шляхами утікали на Кубанщину. Коли б у цей момент уряд проголосив мобілізацію проти Добрармії, вся Кубанщина повстала б.

В такому стані, не зважаючи на всю свою лояльність до Добрармії, уряд Сушкова під впливом ставлення мас до неї, коли постало питання про евакуацію її установ з Донщини, мусив заявити, що Кубанщина не може прийняти на свою територію «Особое Совещаніе» з його установами, підсолодивши цю пілюлю додатком, що ставку й штаб Денікіна приймає охоче. Таку сміливість найлояльнішого Сушкова Денікін проковтнув мовчки і не послався на «Положение о полевом управлении войск». «Особое Совещаніе» почимчikuвало на «добровольчу, руську» територію — до Новоросійська.

Денікін і його генерали були дуже певні, що козацька маса їх любить. Всілякі непорозуміння з Кубанню вони пояснювали собі лише інтригами козацьких провідників. На їхню думку, треба лише звернутися до маси з відозвою та відповідним закликом — і вона піде за ними. Під кінець грудня, після переформування Добрармії в корпус, Денікін доручає Врангелю, як безробітному, іхати на Кубань і формувати кінноту. Сам Врангель був певний у своїй великій популярності й припустив, що через 4-6 тижнів матиме тисяч 15 кінноти. Але як тільки він з'явився в Катеринодарі, тут йому вчоращені друзі дали зрозуміти, що з його «популярністю» найкраще й найбезпечніше негайно ж покинути Кубанщину. Присікались кубанці до того, що Денікін, почавши тратити голову і хапатися за соломину, дав таке саме доручення і генералові Шкуро. Останнього ж за місяць перед тим Врангель, ставши на чолі Добрармії, позбавив командування корпусом. Покладаючись на славу Шкуро, як партизана, Врангель, ніби цим ображений, поїхав до Новоросійська укріплювати його, але з таким же дорученням там був уже ген. Лукомський. Те ж самісіньке, але ще в енергійніший і виразніший формі уряд сказав ген. Покровському, коли й цей з'явився в Катеринодарі з метою піднімати козаків.

Популярність Шкуро, хоч його уряд і підтримував,

майже ніяких наслідків не давала, і уряд, не маючи в своєму розпорядженні відданої реальної сили, повис у повітрі. Було ясно, що цей уряд — уряд Покровського, як його ко-заки охрестили — довго не втримається. І дійсно, через який-небудь місяць після свого зформування він разом із старим роком пішов за ген. Врангелем і Покровським в небуття.

А фронт розлазився. Денікін же сушив голову, як перешкодити чи собі підкорити оту нову витівку козаків — З'їзду парляментаристів Дону, Кубані й Тереку, на який Добрармію не покликано.

44. Перші корчі ген. А. Денікіна

Невдачі на фронті, покидання його кубанськими частинами, нелад в запіллі, обурення громадянства проти реакційної політики «Особого Совещанія» нарешті подіяли на впертого Денікіна і він розпочав робити поступки, але не широ й запізно.

Напередодні залишення Таганрогу, 14. XII. 1919 р., він наказує «Особому Совещанію», яке давно треба було лік-відувати або реорганізувати, здійснити цілу програму. Сред бундючних та гучних вигуків знайомої вже генеральсько-патріотичної фанфари: «Єдина, Велика, Неподільна Росія. Охорона віри... Військова диктатура. Всілякий тиск політичних партій відкидається. Всіляке діяння проти влади справа й зліва каратиметься»... Забреніли і нові слова: «Єднання з народом... Якнайскорше об'єднання з козацтвом шляхом створення Південно-російської влади, однак не розтрачуючи при цьому прав загальнодержавної влади. Притягання до руської державності Закавказзя». Водночас говорилося й про заходи, що їх давно треба було вжити: «Карати непощадно за безплатні реквізіції і присвоювання військової здобичі. Прискорити й упростити порядок реабілітації не цілковито вияснених по большевизму, петлюрівщині і т. д. Добре почистити контррозівідку і уголовний розшук»... Та «риба продовжувала смердіти з голови!»..

Обставини однаке наглили і ніколи було чекати, поки «Особое Совещаніе» здійснить ці директиви. Через 3 дні, 17. XII. 1919 р., Денікін оголошує надзвичайно радикальний наказ: «Сучасна обстанова вимагає реорганізації цивільного управління, а тому наказую: I. Особое Совещаніе скасуєвати... II. Утворити при мені й уряді, що при мені знаходиться »Совещаніе в справах законодавчих проектів«, яке мусить обміркувати всі законопроекти»... Все це мало б значення, коли б робилось рік або півтора тому, а тепер уже було пізно.

Поважно підходячи до справи, якогось кроку вперед і в цій реформі не видно, але й це Денікін зіпсував складом отого нового Уряду. Головою його призначив всім відомого покровителя всіх спекулянтів — ген. Лукомського, а членами таких персон з «Особого Совещання», як Челінцева, Бернацького (необмеженого опортуніста), Тіхменєва.

Таку «реформу» навіть росіяни стрінули негативно, а козацтво просто з глумом і через пару днів Денікін звільнив Лукомського, а на його місце призначив безробітного — Донського Отамана ген. А. П. Богаєвського (знову таке сполучення ніяк не в'язалося з самостійним Військом Донським — суворена Донської Землі призначає Денікін). Цим же наказом ввести до складу уряду членів у справах Донщини, Кубанщини й Терщини. Це вже викликало регіт з цього здитинілого самодура, якого негайно треба було дослідити психіатрові.

Це ж саме Денікін проробив і з Кубанчиною, яка далі, ще й тепер, немала своєї армії, хоч козаки стали індиферентними. Денікін опам'ятався, що коверзувати над кубанцями далі не можна. Після того, як організовані кубанські частини покинули фронт він погодився на утворення з кубанців сухо кубанських корпусів, формувати які посилив Покровського та Врангеля. Невдаха-диктатор все ще був переконаний, що просте козацтво його любить і шанує, що в непорозуміннях винна купка ворохобників. Останніх ніби не стало і все піде на лад. Катів Кубані, Врангеля й Покровського, Денікін не перестав вважати найпопулярнішими людьми на Кубанщині, які можуть підняти й повести за собою на смерть і подвиг. До зарозумілого диктатора не доходило, що вчинками цих кондотьєрів він плюнув кубанцям в обличчя і з своїми солдатськими чобіттями залиш ім у душу. Цим Денікін виявив себе не тільки ніяким психологом і типовою людиною своєї касти, брутальним бурбоном і москалем, який в глибині своєї душі ненавидів вільного козака.

Після гостро-ворожої зустрічі, що її влаштувала Кубанщина «популярним вождям», коли по всіх станицях і селах покотилася хвиля обурення, коли навіть найлояльніші Скобцов і Сушков зауважили й порадили «вождям» не тільки не виступати на Кубанщині, а якнайскорше утікати. На відозви цих зайд ні единого відгуку не було. Денікін, уже прогнаний на цей бік Дону, нарешті рішив вимовити ненависні йому два слова: «Кубанська Армія». Однак усе зробив так, що з самого початку зіпсував справу.

Замість того, щоб щиро й чесно визнати свої помилки, сказати кубанцям: ви хотіли мати свою армію — творіть її, але негайно, часу мало, час дорогий; я прикрию вас, поки

ви проведете мобілізацію, утворите апарат командування і вступіте в лави фронту; в ім'я нашого спільногого інтересу — розбити й відкинути ворога — я помагатиму вам всім, що є у мене і чого вам бракує і що так потрібне вам. Замість цього, Денікін, як такий, що ніби має над Кубанщиною верховну владу, видав наказ про формування Кубанської Армії й призначив командувачем ген. Шкуро, який уже втратив серед козаків пошану — цілковито. На фронті його частинами фактично командував начштабу ген. Шіфнер-Маркович, один з найталановитіших генералів усієї армії. Шкуро ж збивав собі мародерством маєток, роз'їжджаючи в розкішнім вагоні. Денікін, надавши рангу генерала Шкуро, тримав його в своєму оточенні й пропускав мимо вух «діяння» шкуринських вовків, що складалися з інтернаціональних пройдисвітів. Серед кубанців Шкуро тоді не мав найменшої популярності. Це призначення кубанські старшини й політичні діячі прийняли як глум Денікіна.

45. Підготова протесту-перевороту на Кубанщині

Таке поводження Денікіна лише дратувало кубанців і зміцнювало позиції ворожої йому течії. Розправа в листопаді з Крайовою Радою не вбила самостійництва серед кубанських мас і зокрема між членами Ради. Не стало афішування самостійництва федералістами-демократами, що були сильно обезголовлені, зате серед населення й депутатів Ради незабаром знову почали говорити про... незалежність. Пригнічення депутатів насильством Добрамії досить швидко проходило, раптово наступала психологічна реакція. Дикунська розправа денікінських церберів стрінула серед населення Кубанщини, як козацького, так і некозацького, немилосердний і суворий осуд; поодинокі інші голоси, головним чином мешканці міст, глушилися в морі обурення.

Члени Ради, що роз'їхалися по станицях, стали, з одного боку, свідками й інформаторами про те, як зайди-москали поглумилися над вибраними Краю, а з другого — вони відбивали настрої мас з найдальших провінцій.

Сіра маса членів ради перша опам'яталася від прострації, значно скоріше, ніж нечисленні проводирі. Вона перша почала говорити, що треба щось та якось робити, треба знайти вихід із становища, яке утворилося. Вона підштовхувала до активних виступів свої нечисленні інтелігентські сили, які залишилися в Катеринодарі, працюючи в комісіях Ради. Ще до смерти Отам. Успенського до В. Іваниса прийшов член Ради полк. Бідаков (ст. Таманської) та прийхали: Крамар (ст. Троїцької), Перебийніс (ст. Вареникової),

Ільченко (ст. Гостагаєвської) і, звичайно, приїхав П. П. Іванис та Ф. К. Погорілій з Наастасівської. Всі ці люди зразу заявили, що все діється конспіративно, що балачки ведуться сuto таємно і цього дотримали. В. Іванис ніколи ніде нечув, щоб хтось з учасників проговорився. Уже у цих балачках відчулося, що станеться вибух, який треба втримати в певних межах. Гарячіші пропонували говорити з Отаманом, який був уже недужий. Ці декілька нарад змусили якось готоватися до засідань Ради, що мала відбутися в січні 1920 року. Після цього В. Іванис щодня конферуував з полк. Бідаковим, що був твердим, спокійним і вирозумілим самостійником. Робив він все, що йому доручалося. До цієї двійки згодом пристав Г. А. Білій — конспіратор, хоч дуже полохливий. Приїздили члени Ради також з Єйського, Кавказького, Майкопського відділів. Вони приходили до фінансово-економічної комісії, де умовлялися про зустрічі з полк. Бідаковим. Всі стояли за те, щоб ліквідувати президію Покровського, як вони говорили. Мали на увазі звичайно Скобцова, якого без лайки не згадувалося. Коли ж Отаман помер, то турбот стало ще більше, бо ж треба було шукати кандидатури в Отамані. З наказом Денікіна про Кубанську Армію й призначення ген. Шкуро треба було й цю ситуацію підготувати до спокійного розв'язання. Головне ж було в тому, щоб усе в Кр. Раді провести при найменших або без ніяких дискусій і пропозиції внести несподівано для голови Ради Д. Скобцова. Не було добре відомо, чи останній знає про таку підготовку. Пізніше виявилося, що козаченъки втримали таємницю розмов, хоч знато про це більше десятка людей.

У цей приблизно час до Катеринодару прибули делегації від Донського й Терського Кругів, щоб обговорити питання про скликання Верховного Кругу Дону, Кубані й Тереку. До цієї комбінації В. Іванис мав свою гадку, а саме, що це зайва річ, особливо ще й через те, що Дон і Терек вже втратили території, а радити на чужій землі якось не випадало. Кубань з своїми клопотами могла сама справлятися, а то тим більше, що обидва оті «брати» в критичний момент лишали Кубанщину саму. Прибулі делегації мали наради з урядом Кубані й президією Ради, які (наради) були законспіровані. Чорноморці почували, що ті наради приведуть до нового аркану на кубанські шиї. Делегати Дону й Терека відчули, що становище уряду й президії Ради не таке вже й сильне. Через те видатніші члени делегації — ген. Янов, полк. Гнилорибов та інші від Донщини і Фальчиков від Терщини (всі з виразним протиденікінським настроєм) не були вдоволені вірногідданством офіційної Кубані. За лаштунками офіційної наради названі депутати

шукали розмов з кубанською опозицією. З боку Кубанщини переговорювали В. Іваниц, Г. Білій і полк. Бідаков. Кубанці не дуже втішили їх — фактично вже біженців. На запевнення полк. Гнилорибова й Фальчикова, що вони, донці й терці, прямують до розриву з Денікіним, В. Іваниц відповів: Донський Отаман уже відмовився фактично від отаманства і є головою уряду Денікіна, а Донкругом заправляє В. А. Харламов. Про що буде радити Верховний Круг? Хіба що як не буде слухняний Круг, то його розжene, а деякого повішає донський ген. Сидорін (був у той час командувачем всієї армії)? На ці неприємні запити полк. Гнилорибов запевнив категорично, що того ж дня, як тільки збереться Великий Військовий Круг, вони всі полетять геть. На настирливе запитання, що буде на Кубанщині, В. Іваниц з нехіттю сказав, що коли відкриється Крайова Рада, то ні Скобцов, ні Сушков не лишатися при владі, а Отаманом буде той, хто піде проти Денікіна. Досі Денікін вгамовував Кубанщину за допомогою вас, старший і молодший брати, та цьому, мабуть, таки прийшов край. Кубанський Край муситиме шукати власного шляху.

Все ж ці розмови залишили в кубанців враження, що в противіднікінській політиці вони не будуть осамітнені. Треба було діяльно готуватися до захоплення політичних позицій або утікати з Краю, а кубанці звикли останніми залишати позиції ...

46. Нова сесія Крайової Ради та її діяльність

Відкриття Крайової Ради призначено на 28. грудня 1919 року, і члени її з'їхалися. Але Сушков і Скобцов, відчувши несприятливий настрій депутатів, хотіли їх трохи обробити і тому відволікали відкриття сесії. Під натиском же численної опозиції, в яку пересунулося аж 6 Відділів, Раду таки відкрили 31. грудня 1919 року.

Опозиційна частина була підготована так, щоб не давати багато розмовляти, а голосувати за пропозиції своїх представників. Головний же клопіт був з кандидатом в Отамани. Хоч за конституцією отаманом міг бути кожний козак, але козаченъки хотіли б мати на цьому посту військового та ще й із вищим чином. Таких же осіб (генералів) не єдинонеділиміців було дуже мало. Полк. Бідаков і деято з пластунів назвали генерал-майора Миколу Адріяновича Букретова, що ще до 1-ї світової війни служив у пластунах, під час війни командував пластунською бригадою і одержав за хоробрість орден св. Юрія. Члени Ради — офіцери, які були під його командою в часи війни також хвалили його. Головне ж — у ньому вбачали противника Денікіна,

який його образив при зустрічі на вокзалі щойно звільненого Катеринодару. Людина ця стояла близько до Бича, за що його переслідував Денікін. Як уже подано раніше, Букретова арештовував Філімонов. Близче його ніхто не знав, але інші кандидати були ще менше відповідні.

Довелося спробувати поговорити з ген. Букретовим. Трійка — В. Іванис, Г. Білій і полк. Бідаков одного вечора зайшли на помешкання генерала. В розмові повели думку про найближчу політику для Кубанського Краю. Він поділив їх думку, що за всяку ціну треба розійтися з Добрармією, що тягне до загибелі, а з нею може в прірву впасти й Кубанщина. Що боротьбу проти большевиків слід обмежити обороною Кубанщини на її стратегічних кордонах, генерал також поділив. Згодився, що негайно треба розпочати переговори з Закавказзям (Азербайджаном і Грузією), щоб укласти умову. Помогти їм харчами, яких на Закавказзі бракує, а на Кубані комори тріщать. Наприкінці запитали, чи не згодився б він виставити свою кандидатуру в Кубанські Військові Отамани. Це для нього було приемною несподіванкою, але просив дати пару днів, щоб подумати. Вдруге зайшли знову В. Іванис з полк. Бідаковим до генерала. Він погодився, але дуже багато говорив, що за це його можуть добровольці забити ще до виборів. Довелося обіцяти охорону його мешкання, а ввечорі під час виборів його перевезти до Офіцерського Зібрання, дати й там охорону. Обидва відвідувачі не були захоплені таким переляком Букретова та ніякovo було відмовлятися. Обговорили про деталі виборів і що він зараз же після присяги проголосить себе начальником гарнізону в м. Катеринодарі.

Головним актом цієї сесії було обрання Військового Отамана, а щоб провести бажану кандидатуру, треба було мати президію з опозиції, з колишньої чорноморської більшості. Провідники останньої порадили своїм членам Ради при відкритті засідання відразу голосно з місць заявити, що президія Покровського не може далі залишитися, її місце поза Радою. Це була б і проба настроїв для вибору отамана. Як скинуть великою більшістю Скобцова, то виберуть і отамана, якого захочуть. На заступника голови намічено І. П. Тимошенка, що погодився з політикою опозиції, яку запропонували ген. Букретову.

Перед відкриттям Ради попередили Скобцова, що він мусить тихенько димісіонувати і не наражатися на образи, але він з іронією це відкинув, мовляв, чорноморці — барани й на організований виступ не здатні. Іванис же глибоко вірив, що його чорноморці будуть горою. Він, прийшовши з першої панахиди по Успенському, сказав дружині, що

лінійці будуть биті, отаман буде обраний на бажання чорноморців і все, що накоїв Покровський, полетить...

31. грудня відкрилася Рада під викрики, керовані Ільченком і Перебийносом: «Геть президію, це президія ката Покровського!» — почулося на цілу залю та ще й по-українськи. Самозакоханий і самовпевнений Скобцов отетерів, не знайшовся, як боронитися. Він лише промимрив, «ну, як так, я відходжу». Принишкли й лінійці. На запит про кандидата виразно почулося — «Тимошенка, Тимошенка» і як ліс піднялися руки за нього. Дехто голосував із лінійців, вважаючи Тимошенка лінійцем з походження. Однак така більшість підбадьорила чорноморців, вони стали сміливіші. Настрій вмить змінився. Русофіли замовкли й слова не брали. Їх лідери — Горбушин, Іваненко, Сушкин (виконував обов'язки Отамана) — заніміли.

Підбадьорена першим успіхом нова більшість, не даючи опам'ятатися русофілам, зразу по обранні Тимошенка зажадала негайно обрання Військового Отамана. Скобцов-сушкинський гурток пробував намовити не поспішати з цими виборами, але більшість розійшлася й вимагала поперви, щоб обговорити кандидатуру по відділах. Поки все йшло за наперед визначенім пляном. Можливо, що трохи й задирикувато поводилася нова більшість. Сам В. Іванис сидів у самому кутку залі й спостерігав. Полк. Бідаков, як видно, досить добре підготовив пластунів до охорони Ради. Перед самим початком засідання до В. Іваниса підійшов молодий сотник-пластун і представився, що він призначений зв'язковим, що Рада охороняється півсотнею пластунів. Здається, сотник прозивався Журавель. В. Іванис відповів, що така охорона зайва, бо на Раду ніхто не зирається нападати. Сотник сказав, що таке розпорядження начальства і на цьому розмова закінчилася. Шість відділів висунули кандидатуру ген. Букретова, яку, мабуть, протегувала якесь таємничі чорноморська група. У ейчан дехто називав І. Макаренка, але його забракували зараз же, як боягуза. Рішуче проти Букретова виступили лабинці, зокрема Скобцов, який заявив, що за кого завгодно голосуватиме, крім Букретова. Лабинці висунули кандидатуру ген. Ткачова. Це був міністер внутрішніх справ в останньому кабінеті Сушкина. Служив він у російських частинах і вважався відданим Добрармії. За фахом це був славний літун (льотчик) російської армії, але ніяк не кубанський патріот. Вечорі на пленумі Ради дехто називав ім'я Шкуро в кандидати на отамана, але ці голоси потонули у вибуках обурення. Згадка ж про Філімонова покотила по залі таке «геть», що раз вимовляти це прізвище ніхто не насмілився. Але лінійці, власне лабинці, легко своїх позицій не здавали, вони відкидали кандидатуру Букретова до кінця.

Горбушин виступив з пропозицією обговорювати кандидатури, а заля з обуренням зустріла це вигуками: «достіть лінія вже наобговорювалася з Покровським!» Все ж Тимошенко ставить пропозицію на голосування. Дві третини присутніх членів Ради, яких було повнісінько, підняли руки проти обговорення кандидатур. Представники лінійців виступили з заявою, що за конституцією отаманом може бути кубанський козак, а Букретов ним не є — він приписний лише. По Раді прокотилося, що тоді треба змінити конституцію. Скобцов несміливо почав доводити, що з конституцією треба поводитися обережно і не можна її змінювати при кожному випадку, коли щось не можна допускати до її приписів. Та всю його аргументацію розбили вигуки з місць: «А для Покровського так сам «сочиняв» конституцію!» І Рада негайно ухвалила відповідну зміну в конституції. В. Іванис, сидячи в залі, не був певний, що цей кандидат, якого він пропонував, відповідав всім вимогам. Його (кандидата) ж не-козацтво таки непокоїло... У цей час до В. Іваниса підсів його приятель полк. ген. штабу Морозов. Він сказав, що «бачить, хто керує Радою, але як виберуть Букретова, то дуже добре його держіть, бо він дуже гнучкий і слизький».... Ці слова В. Іванис не раз притгадував пізніше.... Голосування проходило таємно. Букретова вибрано великою більшістю.

Один сотник підійшов до Іваниса і потихеньку поінформував, що Букретов під охороною перевезений до Старшинського Кубанського Зібрания і за ним уже вислано самохід, священик уже за кулісами. Тільки оголосили висліди голосування, як внизу почулося «ура!» То зустріли пластиуни прибулого ген. Букретова. Священик Воскресенський тут же, на естраді, при стоячій Раді провів отаманську присягу, а найстаріший член Ради проф. Ф. А. Щербина посипав голову землею зі словами: «земля всіх рівняє». Була 12 година ночі. Головуючий Тимошенко вітає Раду з Новим 1920 роком і Новим отаманом! Отаман схвилювано переказує своє коротке експозе, що він перебирає з цього моменту пост начальника гарнізону м. Катеринодару. Багатьох катеринодарців вразило повідомлення Отамана Букретова, що комендантом він визначає генерала Ледовського, широко відомого денікінця й філімонівця. Найголовніше ж було те, що Букретов сказав промову невиразно, не як свою думку, а як чужу, ним лише вивчену тезу. В заявлі, що він не дозволить, щоб на Кубанщині розпоряджався хтонебудь чужий, не відчувалося тої солідності й певності, які були у вислові ген. Успенського півтора місяця тому.

Швидко все робилося тому, що були деякі побоювання, що Добрармія та її прихильники могли б перешкодити

обранию Букретова. Щоправда, чутки ці ніби пускалися з палацу Отамана, де ще «господарив» Філімонов. Останній, почувши про обрання Букретова, — разом з головою Військового Суду, боячись помсти за торішню історію з арештом Букретова, потайки негайно втік до Новоросійська, а звідтам до Царгорода й Югославії.

47. Отаман М. Букретов формує уряд

Після урочистого молебня на Соборній площі й паради Отаман закликав голів відділів Крайової Ради і просив назвати кандидатів на голову Уряду (Законодавчої Ради ще не було). 6 Відділів назвали інж. В. Іваниса, а лабинці поставилися проти. Ген. М. Букретов волів би мати на цьому посту ген. Л. М. Болховітінова, але ніхто цієї кандидатури не підтримав. Генерал-лейтенант Л. М. Болховітінов був лектором Академії Генерального Штабу, у світову війну — начальник штабу Кавказького фронту. По революції опинився без праці в Москві і був у близьких стосунках з генералітетом, що стояв за співпрацю з большевиками. Прибув до білих на південь з диверсійними намірами (значно пізніше виявилося). На Півдні Добромія засудила Болховітінова до розстрілу, але він мав англійський орден і на клопотання представників цієї держави ген. Денікін замінив кару смерти на розжалування в салдати. Салдатом він тримав себе на фронті зразково — і йому скоро повернули чини й ордени. Він служив у кубанських установах та працював як фахівець у Військовій комісії Ради. В. Іванис знав про три випадки, по яких переконався, що Болховітінов співпрацював з агентами большевиків, але даних цих не вистачало, щоб виступити публічно.

Коли От. Букретов запропонував численно В. Іванисові прем'єрство, то він з І. Тимошенком, Ф. Аспидовим і Л. Білашовим прибув до палацу й докладно виклав свої міркування що до зовнішньої й внутрішньої політики Кубанщини, а зокрема щодо Добромії. Лініець Ф. Т. Аспидов з усім погодився. Отаман слухав байдуже, не задавши, хоч би для годиться, жодного питання. У військовій справі всі погодилися боронити лише Кубанщину, не встрявати в завоювання Росії. Прийнято було порвати з Добромією, але якнайскорше й найтісніше зйтися з усіма іншими сусідами, що поділяють позиції Кубані. У внутрішньому житті Краю рішено боротися з усякого роду єдинонеділимськими течіями будь-якого політичного забарвлення. В. Іванис відчув, що Отаман слухає лише формально і тому поспішив кінчити розмову. Під кінець Отаман запитав, кого б В. Іванис хотів мати військовим міністром? Відповідь була — ген. Н. А. Морозова. На це Отаман сказав, що хотів би мати ген. Л. М. Болхові-

тінова, як свого вчителя і соліднішу людину. В. Іванис цього сподівався і хотів окремо поговорити з паном Отаманом. На цьому авдієнція закінчилася. Отаман на все погодився, опріч кандидатури ген. Морозова.

Коли вийшовши з палацу Отамана, Ф. Аспидов сказав: «Не заздрю Вам, Василю Миколайовичу. Отаман цілком байдужий до Вашої тиради. Він ще до ген. Денікіна поїде...» Обидва інші компаньйони почали заперечувати Аспидову, посилаючись на бойовість і образу від Денікіна. Так і розійшлися.

В. Іванис зайшов до своєї хати, що на віддалі одного кварталу була від палацу.

Тільки вийшов із хати, як назустріч, розмахуючи червоною підкладкою шинелі — велетень ген. Л. Болховітінов; «Ну, як, були в Отамана?» — «Ta був.» — «Він і мені пропонував пост військового міністра.» Почувши «знаю», генерал просив 1-2 дні підождати, щоб він міг порадитися з дружиною, яка є начальницею жіночої гімназії в Ставрополі, а це, мовляв, едина у нього людина, порада якої для нього — закон. На цьому розійшлися.

Підходячи до театру, побачив, що Рада розходиться на обід, чи може й до вечора. Більшість вітається, скідають шапки. Видно, що Тимошенко проговорився про візиту до Отамана. Між іншими, підходить і радісно вітає Білоус (з кавказького відділу), здається, із станиці Тихорецької. Іванис з ним, як і з Крамарем, давно приятелював, бо це тип ханьківських політиків... (Ханьків — хутір, на якому мешкав батько В. Іваниса з родиною.) «Чого це, козаче, Ви наче смутній невеселі?» В. Іванис розповів йому про розмову з Отаманом. «Мені це не дивина. То чужа нам людина. На пластинах зробив кар'єру. Тепер моститься на кубанцях заробити. То чистісінський егоїст. Вам треба самому все робити. Та що поробиш, Рябовола стратили, Бич утік, декого путнього вивезли, лишилися сиротами...» На думку, чи не відмовитися, Білоус вдарився в полі черкески... «Що Ви, Бог з Вами, та хіба ж личить таке робити Іванисові? Хіба Рада не знає, хто всі оті денікінські витівки ліквідував, ми ж уже всі соколовські конституції та інші нісенітниці скасували і то... одноголосно. І Скобцов був за це. Завтра щось робитемо з отим Верховним Кругом? Мені відається, що то якийсь клопіт. Чи Ви не поговорили б з Тимошенком? А відмовлятися Вам не можна.» Так дійшли до хати Василя Миколайовича. Зайшли разом пообідати. У хаті відбувся цілий диспут і старий переконав дружину, що «нема ради, треба шанувати Раду», як він доводив. По обіді разом вийшли до Відділових Рад. І знову зустріч з ген. Болховітіновим, який твердо заявив, що він згоджується бути війсь-

ковим міністром, чим ще більше утівнив, що він радиився не з дружиною в Ставрополі (з тим містом уже не було телеграфного сполучення), а з... кудлатим большевиком. Про це Іванис довідався випадково. Коли напочатку міністерство торгівлі містилося разом з Трусковським у банку, то там мав кімнату й ген. Болховітінов. І от вечорами, довго працюючи, Іванис декілька разів бачив, як кудлатий, нежлойний чоловік сміливо заходив до помешкання генерала. Це не було випадково. Зустрічав з цим кудлаєм Болховітінова й на вулиці. Запитав про це знайомство доц. Мерхальєва. Почув, що там щось большевизмом пахне. Почав придивлятися й прислухатися до інших фактів. Всі сходилися. Рішив поважно поговорити з Отаманом. Цей вислухав, щоправда з перервами на телефонні розмови, а потім почав все заперечувати, «базуючись» переважно на тому, що Болховітінов — професор, начальник штабу, а найголовніше — його учитель, тому він не пропускав, щоб така постать могла бавитись з брудними типами. Умовились, що Букретов бере його на свою відповідальність, а Морозов стане заступником міністра. Пізніше про свої спостереження розповів і Морозову, але й той не міг цього зрозуміти, хоч і правдивости спостережень не заперечував.

Формувати уряд довелося за апробатою відділів Крайової Ради, бо Законодавча ще не відкривалася. Треба було вважати на бажання відділів, але не пропускаючи дуже негативних осіб. Між іншим. Кавказький відділ настоював на кандидатурі члена Ради П. О. Савицького на пост міністра внутрішніх справ. Цей кандидат, коли був ще студентом Новоросійського університету в Одесі, грав видатну роль в місцевій студентській чорносотенній організації. Його ім'я зв'язувалося з убивством студента жида Іглицького, що було голосним у ту добу. Проїховши стаж кандидата на судові посади при Новоросійській судовій палаті, Савицький був призначений виконуючим обов'язки судового слідчого в хуторі Романовському на Кубанщині. Тут він також близько стояв до монархічних організацій через свого особистого приятеля — місцевого мирового суддю Васильєва. При перших чутках про повалення царського режиму Савицький начепив собі великий червоний бант і арештував свого приятеля Васильєва, як небезпечної контрреволюціонера. І від цього часу Савицький виступав на місцевій громадській арені, як представник лівих революційно-демократичних течій і поволі все «лівів», намагаючися стати популярним неприхованою демагогією. А він був непоганим промовцем. А таких «скакунів» автор (В. Іванис) не міг витримати і через те вжив усіх заходів, щоб позбутися такого кандидата. Замість нього був призначений Л. В. Білашов —

козак ст. Курчанської, учитель і молодший старшина, пла-
стун військового часу. Міністром фінансів призначено дов-
голітнього голову Центральбанку І. Івасюк. Він закінчив
учительський інститут, мав учительський стаж, походив з
Хотина, що на Дністрі; міністром шляхів лишився з двох
попередніх урядів козак С. С. Ланко, фахівець (чорномо-
рець); на міністра хліборобства запрошено козака-лінійця
Д. О. Філімонова, людину з університетською освітою; Мі-
ністерство Торгівлі й Промисловості доручено козакові-лі-
нійцеві Г. С. Голубові, доцентові якоїс вищої технічної школи
ли на Україні. В доборі членів уряду незамінним дорадни-
ком був помічник царського наказного отамана дійсний стат-
ський радник Лях. Він знов чи не всю кубанську інтеліген-
цію, хто яких батьків, з ким одружений тощо. Він при всіх
революційних урядах незмінно лишався товаришем міністра
внутрішніх справ. На продовольчім відомстві залишив-
ся городовик українець М. М. Копійковський, надзвичайно
полохливий чолов'яга. Голові ніколи не признався, що він
українець. Міністром народньої освіти був призначений
П. М. Колотинський, городовик-росіянин, але дуже толе-
рантна людина. Щодо міністерства охорони здоров'я, то ста-
лося так, що на початку був залишений В. М. Привалов, а
потім п. Лях так розхвалив д-ра В. Г. Ледомського (а При-
валов просився на працю до шпиталю), що Іванис попросив
циого кандидата знайти. Володимир Гнатович Ледомський
з'явився в старому мундурі і тримався по-військовому. Він
скінчив Військово-медичну академію в Петербурзі. Мав
річне відрядження за кордон від Академії, а пізніше рік-
річно їздив до Європи на місяць. Був головним хірургом у
Військовому шпиталі в Катеринодарі і як діагностик був
відомий на цілій Кавказ. Всі станиці знали ім'я д-ра Ле-
домського. Дуже визначним був і на фронті. Іванис з ним
бачився перший раз і намовляв пів дня. Розмова обох дуже
цікавила і нарешті Ледомський випросив день на роздуму-
вання. На другий день він згодився і потім на все життя
заприятлювали, хоч у віці років на 15 різнилися. Міні-
стерство гірських справ зайняв незмінний К. Натирбов. Мі-
ністром юстиції, на пораду Ляха, запрошено П. М. Суляти-
цького, який походив з Полтавщини. У Катеринодарі він
був мировим суддею і невідмінним членом Катеринодарсь-
кого З'їзду мирових суддів. У вересні 1919 р. його призна-
чено членом Катеринодарської судової палати. Був заступ-
ником голови Катеринодарської «Просвіти» і членом Куб-
анської національної української ради. При запрошенні
увйти до складу уряду, він (единий) поставив вимогу, щоб
Кубанщина не воювала з Україною. На це Іванис відповів,
що до цього треба прагнути, а хто й проти кого воює в Ук-

райні, нема мудреця, який відповів би. Було ще клопотання якоєсь українки, щоб на пост освіти взяти Г. А. Білого. По Таманській Раді Іванис його спостерігав довгий час: козакоман, вічно скаржився, що в нього «пузо» болить, а з хворими шлунками добрих адміністраторів не буває; за царсь-

П. М. Суллятицький

ких часів — недруг українців і дуже слабенький учитель математики реальної школи в початкових класах; під час походу на його дновальстві якийсь добровольський пройдисвіт забрав його коня з сідлом; він потім з плачем випросив у Бича другого коня. Цю подію часто зі сміхом розповідав С. Ф. Манжула. Під час подій у Раді Білий втік з Катеринодару.

Отак 4. січня 1920 року Кубанський Уряд В. Іваниса був зформований, представлений Отаманові й Крайовій Раді, яка його прийняла оплесками. Законодавчої Ради ще не встигли скликати.

48. Відновлення конституції і скасування нав'язаних насильно постанов

Поки формувався уряд, Крайова Рада без найменшого спротиву й навіть без дебатів ліквідувала «законодавство» генералів та їх помічників. Відновили попередню конституцію, воскресили Законодавчу Раду, відновили повновласті висланим членам Ради, Паризькій Делегації, хоч проти того ще були Скобцов і Сушков. Слід, однаке, зазначити, що особливої мужності для таких дій і не вимагалося, бо ген. Денікін і його генерали «впали в нірвану»... Добровольче ж військо утікало й примошуvalося до біженців. Населення смілішало й доходили чутки про окремі напади на утікачів, навіть збройні. Запасні частини ще трималися по тaborах, але дисципліна слабла. Пелюк в Єлисаветинській панував цілковито і навіть пароплавчики по Кубані часом спиняв і... «ревізував, шукав добровольців»... Помітно було, що там діяли і большевики.

Наспіх Рада винесла постанову про Верховний Круг Дону, Кубані й Тереку — по 50 депутатів від кожного війська, хоч Терек був всечевро менший за Кубань, Дон був більший, але ж не під большевиками лишалася сама Кубанщина. Донського Кругу очікували в Катеринодарі, а Терський невідомо де був, але делегати від нього прибули й між ними ген. Карапулов, брат забитого отамана. І отим 50 людям Скобцов і Сушков зуміли надати необмежене право рішати всі питання остаточно. Іванис жахнувся від такої постанови, а Тимошенко... «ну його к бісу!»...

Отак метушливо Тимошенко закінчив сесію Ради, лишивши Законодавчч Раду без прав, бо оти 50 чоловік значили більше цілої Законодавчої Ради. Головою останньої обрали розсудливого полковника К. Гончарова, таманця й сусіда Іваниса (ст. Курчанської). З ним у тяжкі моменти доводилось радитися. Рішили натискати на те, щоб уряд формувала Крайова Рада, щоб уряд перед нею, а не Законодавчою, і відповідав. Це не було цілком правильно, але це трохи збивало б пиху отим 50, які здебільшого були з членів Законодавчої Ради, уже трохи вправлені й кубанські патріоти.

49. Верховний Круг Донщини, Кубанщини й Терщины

І знову, ідею Верховного Кругу вигадали самостійники ще до листопадових подій. Вони пробували повернутись на позиції, з яких їх вибив Харламов, використавши смерть Рябовола. Вони хотіли почати з об'єднання козаків, а тоді вже звертатися до інших державних формувань і Добрармії. Теоретично умови ніби були сприятливі: перестала існувати «Південно-російська конференція» і крах фронту знизвив престиж та вплив Добрармії й Денікіна та ще й змінилися ворожі Денікінові настрої. Але фактично втрачалася щодня територія і членами цього Кругу ставали все більше емігранти, які ще не звиклись із своїм новим становищем. Народжувалася мертвa установа, що не мала об'єкту праці. Можна було зайнятися Кубанчиною, але вона ще не забула того, як вони її покинули свого часу в лихому становищі, з якого вона ще не цілком оклітала, тому нехіт до донців ще була помітна. А саме їхній загін за адміністрації Сушкова пробував «пощукати» в Таманському відділові большевиків і забив члена Ради Щербака.

Очевидно завдання Верховного Кругу не всі навіть прихильники його розуміли однаково. Були й такі, переважно донці, що спрощено дивилися на це. Вони дивилися так, що Дону не стало, а є ще Кубань, якою гуртом можна поживитися. Такі думки були не тільки у простаків, а й у декого з кваліфікованих донських політиків. Більшість же кубанців і терців мріяла про створення Кругом Федеративної держави, до складу якої увійшли б Донщина, Кубань, Терщина, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Гірська Республіка і наречті Добрармія. Усіх засліпила якась фантастична ідея, а майже ніхто не зважав на те, що большевики під носом, що їх ніхто не стримує. Треба було спинити й погнати назад большевиків, а тоді братися за Круги... А навіть Денікін тільки про те й думав, як підпорядкувати собі той круг, як зробити слухняною Кубань, яка ніби глузувала якось із нього. Букретов бавився в «грозного» начальника гарнізону, їздив по нічних трактирах арештовувати п'яних деморалізованих офіцерів. Скобцов, Сушков, Тимошенко поважно готувалися до виборів президії Верховного Кругу, а Іванис сказав Тимошенкові й ген. Караполову, що як не виберуть головою Тимошенка, то він сам розжене Верховний Круг, який нічого не означатиме собою, якщо не спинять большевиків. Шепотіли, що Денікін навмисне пускає большевиків через Дон, щоб налякати кубанців, та насправді було інакше. Кубанці агонізували й десяткувалися в плямистому тифі, донці розпаночувались і на Кубані, добровольці юрбами, обороняючись, утікали, а Денікін без армії «робив політику правими руками, посугуваючись ліворуч»... Його прихильни-

ки розгублено чекали, що з того вийде, втрачаючи віру у мудрість свого вождя... Були й такі наївняки, що вбачали рятунок у самому об'єднанні Донщини, Кубанщини й Терщины, які мусіли взяти в свої руки справу боротьби проти більшевиків на південному фронті. Але одностайної думки щодо цієї боротьби не було. Деято окреслювало межі боротьби територією федерації, а були й охочі заступити Денікіна в ролі «спасителів Росії». В усякому разі одверті прихильтники Денікіна ніби втратили вплив і значення в майбутній праці Круга. Добармія догравала свою роль, агонізуючи по розмоклих стежках Кубанщини.

І коли вже 5 січня з'їхалися депутати Верховного Кругу, проводирі кубанських «самостійників» ходили з піднятими головами. Вони були певні своєї переваги на цьому зібранні. Новий Круг скоро виявився насткю для всякої Кубанщини, як і попередні загальнокозачі об'єднання. Головні донські провідники, як Харламов і Богаєвський, очолювали далі найважливіші установи, не зважаючи на запевнення Гнилорибова, Янова і Ко. Щоправда, деякі простіши донці й терці тинялися по просторих кулуарах Ради — злякано й непевно. Харламов же відразу відчув себе «господарем» і почав за допомогою деяких терців втягати в нестійких кубанців в загальнокозачу політику. Коло кубанських «самостійників» меншало, а русофіли зі Скобцовим та Сушковим на чолі множилися. Опинившись же в меншості, «самостійники» мимоволі попадали в лоно єдиної-неділимої, до якої весь час прямували всі донські політики, хоч і різними шляхами. Цікаво, що у донців завше і на кожний стан і всяку політичну комбінацію були відповідні персонажі: для альянсу з Денікіним — Богаєвський та Харламов, на проправі протиденікінські комбінації — ген. Янов, з демократичною інтелігенцією чесненько розмовляв Мельников, співробітник безсумнівних демократів М. Богаєвського й Каледіна, революційну демократію «втіщають» — Агеєв, Гнилорибов, Дудаков. Всі ж разом тягли, аж комір тріщав, під єдину-неділиму.

В таку безодню кубанці ніби навмисно самі лізли. В день формування уряду, не порозумівшись із ним (урядом), Крайова Рада обирає делегацію до Верховного Кругу, наділяючи її необмеженими правами, а собі не застерегла осстаточного затвердження винесених рішень. Звідси — найважливіші для Кубанщини питання розв'язує Верховний Круг. Це ж витворило дуже невигідне й тяжке становище для Кубанського уряду.

Верховний Круг відразу проголошує себе верховною владою Донщини, Кубанщини й Терщины. Цим заплутано взаємовідносини політичних чинників, особливо кубансь-

ких. Досі верховна влада на Кубанщині належала, згідно з декларацією, кубанському народові в особі його установчих зборів — Крайової Ради. Добрармія весь час намагалася підкорити владу Кубанщини і стати для неї верховною владою. Проти цього кубанці боролися і здавалося, що дійшли до останньої фази отієї борні. Ще коротке зусилля — і Кубанщина стане цілком вільною. А тут тобі раптом нова установа з'явилася, що оголосила претензію на верховну владу і над Кубанщиною. Щоправда, в цій установі були й кубанці, але вони становили меншість, їх там лише третина. Несподівано, по суті, Кубанщина придбала собі нового пана і то добровільно. Взаємовідносини з цим «паном» непевні й віщують тільки хаотизацію. Досі виконавча влада Кубанщини відповідала перед Крайовою (Військовий Отаман) і Законодавчою (Уряд) Радами. Виконавча влада Кубанщини виконувала ухвали тільки цих двох установ. А тепер? Якби ж нова верховна влада зазначила, що до часу прийняття нової федераційної чи якої іншої конституції, крайові уряди продовжують працювати на підставі своїх власних конституцій. Але нова влада не тільки не проголосила цього, а навіть намагалася ці уряди (фактично Кубанський) підпорядкувати собі. Не слухати Верхового Кругу означало противитися Крайовій Раді, яка санкціонувала його існування з безмежною компетенцією. Якщо ж слухати Верхкруг, означало свідомо порушувати свою конституцію і знову звернутися на старий денікінський шлях, бо Круг лише напочатку протиставив себе Денікіну. Дуже ж швидко він радикально змінив свою позицію і пішов з Денікіним, втягаючи в це й Кубанщину.

Сподівання кубанців, що «самостійники» поведуть свою тропою донців і терців не збурлося, на кубанців накинув свій аркан «старший брат». Хит्रуючи, довірливо ставлячись до балакучих донців з палкими виступами Агеєва, Гнилорибова й інших, кубанці ще раз повірили в непримиренне ставлення донців і терців до Денікіна й Добрармії. На Крузі кубанська меншість, при загадуваннях уже поваженнях, не мала жадних перспектив, бо у всіх рішеннях і про долю Кубанщини донці й терці були в більшості, а хто б з них поважно боронив кубанську самостійність? Слід пригадати, що й кубанська делегація мала своїх брутів на чолі з Скобцовим і Сушкиним, які були розбиті на кубанському терені і тим енергійніше помагали недругам Кубанщини — донцям і терцям.

Звичайно, туманні ілюзії про «самостійність старшого й молодшого братів» та жвавої підтримки ними Денікіна у деяких кубанців не розвіялись до кінця існування Верхкруга. А це було яскраво продемонстровано першого ж дня

на засіданні цієї проденікінської установи. При виборі голови Верхкурга виставлено дві кубанські кандидатури: Тимошенка і... Скобцова. Обидва козаки-лінійці, але перший «замурзаний» співпрацею з Іванисом (тоді ще його співробітник). Тимошенко одержав на один голос більше. Постала метушня. Зробили перерву. Тимошенко до Іваниса «Що робити, з одним голосом — скандал?» А Іванис йому: «У такій ситуації і на півголоса треба погоджуватися, ідти і давайте згоду.» Послухався, висловив кислу подяку за вибори і розпочав головувати, спочатку під пильним доглядом патрона. Наслідки цього голосування, власне, для кубанців були сканальною демонстрацією протисамостійницьких настроїв значної кількості членів Верхкургу. Донці в «поганій грі» робили гарну міну! Далі легковірних кубанців запевняли в своїй непримиренноті до Денікіна і його армії, що нею тепер командував донський генерал Сидорін. Донці демонстрували самостійницькі настрої членів Донського Кругу тим, що вони не обрали перший раз Харламова до Верхкургу, приховуючи те, що при перебалотуванні таки вибрали і «соглашателя» з Денікіним і Добрармією. Оцієї «дрібниці», що Харламов важко засідав у Верхкурузі, кубанці чомусь не помічали. В дійсності донці поза лаштунками перетрактували з Денікіним, домовились навіть про портфелі, і йшли крок за кроком, наближаючись до порозуміння з ним.

12. січня 1920 р. Верхкург ухвалив:

»Ми, обранці Донського Військового Кругу, Кубанської Крайової Ради і Терського Великого Військового Кругу, у важкий історичний момент, коли кипінений потоками крові свободи і самому існуванню всього населення загрожує загибель, зібралися в Катеринодарі для організації рішучої боротьби проти большевиків і вичищення від них наших територій, для захисту від руйнування наших вогнищ, встановлення внутрішнього спокою й забезпечення свободи та права, беремо в свої руки Верховну Владу в спільніх справах для Донщини, Кубанщини й Терщини та пропонуємо такий статут про Верховний Круг:

1. Верховний Круг є повноважним представництвом державних формувань Донщини, Кубанщини й Терщини і ставить за своє завдання: а) утворити союзну державу, складену з вищезазначених територій, з можливістю поширення меж союзної держави шляхом включення нових країв на підставах союзної конституції та фільного виявлення волі населення тих країв і б) створити союзну владу.

2. Союзна конституція і союзна влада уstanовлюються на час до утворення загальної державної влади Всеросійськими Установчими Зборами.«

Очевидно, це дуже загальникове, поверховна, навіть демагогічна декларація з якими-сь обіцянками на майбутнє. Ніяких конкретних наказів у ній нема. До Росії ця держава приєднується через Всеросійські установчі збори. Саму державу ніби складено з трьох військ, а реально існуючої лише Кубанщини. Річ ясна, що кубанські патріоти аж ніяк

не захоплювалися появою нового «чиряка» на тілі Кубанщини і шукали способу, як позбутись цієї нової халепи.

50. Кубанщина поза Верхкругом.

Після обрання Отам. Букретова, зформування нового уряду треба було, як колись казали, «засукувати рукава». Отаман же з якогось дива законспірувався, спробував поїхати по відділах, нічого не сказавши урядові. Особливо ж ганебний для себе й Кубанщини він зробив такий «дипломатичний» крок. Він, насамперед, поїхав у Єйський відділ і, пов'язавшись з командувачем тоді цілої армії ген. Сидоріним, пробував скласти візиту ще й Денікіну в Таганрозі, а той його не прийняв. Крім цієї ганьби, Отам. Букретов дав Денікіну великий атут. До цієї спроби Денікін коливався, чи відходити через Кубань, чи вибрati близьчу дорогу в Крим. Він мав сумнів, чи Букретов не виявить великої ініціативи й твердості. Коли ж побачив, що Букретов не є Отаман Краснов, погодився з ген. Сидоріним і дав наказ відходити на Кубань. Це Денікіну дало змогу ще поговорити з «козачками». Використав він і справу формування Кубанської Армії, бо був уже переконаний, що без цього обйтися не можна буде. Знову ж виникало питання, чи не проголосить це сам Букретов. Коли ж Букретов «простяг руку», Денікін залишив її висіти в повітрі і негайно видав наказ про Кубанську Армію, але занапащаючи її, як побачимо пізніше, призначенням командувача цієї армії.

Коли повернувся з цієї подорожі Букретов, то хотів затaїти свій провал. Однак Іванис йому сказав, що про це вже «на всіх тинах горобці цвірінъкають» і просив без відома уряду такого не робити, бо зовнішні зносини належать до прерогатив уряду. Отаман образився, що це применшує його компетенції. На таку заввагу Іванис зазначив: кому що належить, написано в конституції, а що він хоче діяти всупереч конституції, то може прийти зрешення з головства в уряді. Це перелякало Отамана і враз зм'якшило його тон; він сказав, що то він лише пожартував. Іванис тоді додав, що для нього уряд тяжкий і дуже відповідальний обов'язок, що він хотів би зняти з себе цей тягар, але як до цього поставляться козаки?

Під час відвідин ст. Слав'янської в Отамана також сталися неприємні розходження з козаками й відділовою адміністрацією, яка була чи не найкращою на цілій Кубані. А найгірше повівся Отаман з піллюківцями в ст. Єлісаветинській, про що треба розповісти докладніше.

51. Пилюківщина

Пилюківщина завдала багато клопоту і відібрала чимало часу в уряді. Виникла ця справа серед козаків ст. Єлисаветинської і її сусідів. Головна причина — душевна втома та ненавість до тих, що гнали їх на далекі фронти, розпоряджаючись на Кубанщині, як у власній хаті. Очевидно це була ненавість до Добрармії й відданої їй козачої інтелігенції, як Філімонов, Фендріков, Сушков, Скобцов, Тищенко і спілки. Зрозуміло, що до цього примазалися й «кудлаті» большевики, про що були пізніші підтвердження в спогадах комуністичного професора Чорного — козака ст. Троїцької, тоді ще гімназиста. Цих людей спантелячила думка, що коли б влада належала своїм кубанцям чи їхнім прихильникам, то її можна б було так наставити, що большевики не мали б підстав воювати. Кубань була б самостійною без кровопролиття. А для цього треба боронити Раду й викинути Денікіна з тими, що його підтримують, цебто з Сушковим, Скобцовим і т. д. Зрозуміло, що ці думки були до смаку насамперед дезертирам, які в першу чергу стали їх гарячими прихильниками й апостолами. Агенти большевиків уміло обдурювали й ідейніших козаків. Вони їм доводили, що большевики вже не ті, що не будь на Кубані реакціонера Денікіна, то якби большевики прийшли на демократичну Кубань, вони нічого б їй не зробили.

Цей «рух» очолив член Ради Пилюк елисаветинський козак-сотник (з вахмістрів). Це не була якась особлива людина, яка б привернула до себе увагу. Під час насильства над Радою він утік до станиці (18 верстов) і, відлежавшись у теплом ліжку, рішив рятувати Раду, створити загін для охорони Ради. Насамперед він закликав не йти на фронт, відмовитись від мобілізації. Це була перша відповідь на події в Катеринодарі. Уряд Сушкова, замість здушити цей прояв відразу, намагався придушити чутки про нього. Сам Пилюк не користався впливом, а був керований іншою рукою. Єлисаветинці почали посыпати своїх емісарів до Катеринодару, Слав'янської, щоб добути більше зброї. Та то їм не вдавалося. А уряд боявся про те голосно говорити. Пилюківці декілька разів пробували спинити й пограбувати пароплавчики на Кубані і то іменем комітету Ради, а уряд проти того не діяв. Коли захворів Отаман Успенський і до Іваниса з'явилися козаки з Федорівки, які були свідками обшуку на пароплаві і показали квитки — дозволи їхати далі. Добровольців же з пароплаву забрали. Така діяльність на смерть перелякала добровольців, які не тільки пароплавом, а й тройками в той бік боялися їздити. Пилюк наскакував і на дезертирів-добровольців, що тікали на Новоросійськ. Він забирає зброю, а людей відпускає, радячи

як найскоріше утікати з Кубані. Щоб виліпівдати своє боязутство, ті обеззброєні оповідали про «великі» сили Пилюка. Так творилася легенда навколо купки дезертирів.

По смерті От. Успенського, коли готували зібрання членів Ради, Пилюк з'явився в Катеринодарі до Іваниса з пропозицією захищати своїми козаками Раду. Іванис відкинув це, зазначивши, що Раду охоронять учбові частини Катеринодару, а він своїх козаків мусить виліпівдати на фронт, а сам же мусить їхати в Раду та їй розповісти про свої діла, як його ватаха стягала перстені й краці хустки з наших же козачок. На заяву Пилюка, що йому все це радив зробити І. Макаренко, Іванис відповів, що й той такий же дезертир з посту Крайового Контролера й члена Ради і що з ним не варто переговорювати. Чому полк. К. Ф. Гончаров, засуджений до вивозу, відкрито ходить і його ніхто не чіпає? Така була перша зустріч з Пилюком. А на другий вечір Іванис уже знайшов бородатого, в темних окулярах конспіратора І. Макаренка. Розмова була коротка: «Чому не легалізуєтесь і не йдите на роботу в Крайовий Контроль?» — Я голодний, не одержую жадного утримання і тому нічогісінько не можу робити, відповів І. Макаренко. — «Сором таке говорити. Якщо Ви не легалізуєтесь і не з'явитесь у Раді, де можете кандидувати знову на заступника голови, не почнете працю в Крайовому Контролі, то сам радитиму Фінансово-економічній комісії звільнити Вас з посту Крайового Контролера». На це ще тонішим тенорком І. Макаренко відповів: «Хто Ви, що поводитесь зо мною по-диктаторськи? Хочите мене тероризувати? Я боюся вдень появитися на вулиці, а Ви випихаєте мене на відкриту роботу». — Я такий же член Ради, як і ви, знаю про нашу приреченість, не сьогодні, то завтра... Слимаками ж козаки не бували, руки вам не даю і не раджу «конспірувати» з Пелюком та іншими, я все знаю..? Прощавайте».

Зустрів Іванис ще раз І. Макаренка на другій розмові з Букретовим, але лише зауважив, що «державні переговори мусять робитися відверто, а не коспіративно». Букретов пізніше скаржився Іванисові, що йому вечорами докучає своїми повчаннями І. Макаренко. «Не приймайте!»... відповів Іванис. Дивно було, що уряд Сушкова толерував і матеріально допомагав І. Макаренкові, лишаючи Крайовий Контроль без керівника. Хіба що довга борода й чорні окуляри лякали?..

Коли в грудні Крайова Рада зібралася, то здавалося, що існування пиллюківців її морально підтримувало, підбадьорювало малодухих. На зносини ж з Пилюком уповноважили старенького проф. Ф. А. Щербину. Він після виборів отамана з'їздив до станиці Єлісаветинської і повернувся з

обіцянкою Пилюка — на другий день прибути з козаками до Катеринодару, просив зробити пилюківцям урочисту зустріч. Та Пилюк прибув пізно ввечорі і спершу розташувався в казармах Гарматного Дивізіону. Зустрів пилюківців В. Іванис. Пізніше цих козаків примістили в місті. Скоро одначе виникло самособою питання, для чого існує така велика ватага озброєних людей, які не підлягають звичайній військовій владі, а мають якогось свого провідника. Останній удавав, що вів якусь свою політику, а фактично ним керували большевицькі агенти та інтригани типу І. Макаренка. Існування цієї частини вулична легенда наділяла ще якимсь ніби героїзмом і приваблювала інші честолюбні невріноважені натури «спробувати» її собі сили. З'явилися Савицький, Малиновський, Мартин, брати Рябоволи, що намірялися утворити свої відділи. Але елементи ладу ще були такі міцні, що всі спроби кінчалися нічим, а їх ініціатори потайки приходять до Іваниса з «покаянням і обіцянкою більше цього не робити». Пізніше їх вони приставали до Пилюка. Можливо, що тут діяла її рука Болховітінова, військового міністра, але дуже обережно.

Уряд вважав дальше існування пилюківського відділу проявом анархії, яка лише гальмує її руйнус всяку пляномірну працю, перешкоджає організації сил для боротьби проти ворога, який щодня наближався. Слід ще згадати, що невдала візита От. Букретова Денікіну привела до його розмови з ген. В. І. Сидоріним, командувачем військ і його начальником штабу ген. Кільчевським, професором Академії Ген. Штабу (обидва космополіти). Вони нібито пропонували Букретову стати на місце Денікіна. Тому переказові Іванис не надав значення, і то, мабуть, був таки жарт талановитого балакуна Кільчевського. Однаке, коли дійшло до ліквідації пилюківщини, що можна було зробити лише через Військового Отамана, то виявилось, що для згаданих фантазій Букретову «потрібний» Пилюк. Ним він покищо лякав добровольців. А можливо, що ширити анархію наказували Болховітінову «патлаті» большевики. У всікому разі, військовий міністер ухилявся від конкретних заходів проти пилюківщини.

На початку її легко було ліквідувати мирним способом. Але пізніше треба було б ужити силу і то кубанську, а такої важко було знайти. Все ж стріляти своїх не-большевиків кубанці й тоді ще не могли. Уживати ж для цього донські, а тим більше добровольські частини, було дуже небезпечно, бо це б збільшило анархію. Треба було зважати в тодішніх обставинах на кличі пилюківців: за Раду й Уряд проти Денікіна, Добрармії і взагалі чужих. Ніяких виступів проти Ради чи Кубуряду пилюківці не робили. Не тіль-

ки Добрамрія вважала пилюківчину штучним утвором уряду, а й більшість населення засвоїла собі думку, що то є підpora й захист уряду. В наслідок такого непорозуміння, дезертири й шкурники-пилюківці стали патріотами краю. Тому кожний протипилюківський крок, спергтий на чужі, не на кубанські частини, був би пояснений, як зрада Кубанщини, а це в тодішній запальній атмосфері потягло б стихійний вибух проти уряду і прискорило б катастрофу загальну.

А тим часом перебування пилюківців у Катеринодарі призвело до частих виступів проти уряду з боку єдинонеділімських елементів. За це чіплялися часто-густо донці й Добрамрія.

Ніяковість свого становища відчував і сам Пилюк, приходив частенько до Іваниса, Тимошенка і Гончарова та питав, що йому робити? Всі говорили, що козаки мусять розійтися по своїх частинах, а сам Пилюк має повернутися до Ради, як її член. З цим Пилюк годився, але І. Макаренко малював йому ролю вождя, яку мабуть mrіяв якось хитро-мудро сам захопити від цього сіренського, порядного, презентативного гарманша. Нарешті, От. Букретов, якому Іванис, Тимошенко й Гончаров радили з самого початку, використовуючи свій Отаманський авторитет, розпустити пилюківський відділ, — таки захитався в своїх намірах «ліквідувати» Денікіна і видав наказа цілому пилюківському відділову виступити на фронт. Пилюк востаннє з'являється до Іваниса і знову: що робити? «Виконати наказа козакам, а вам зайнятися справами Ради», — відповідає той. Пилюк згодився і з тим попрощався. Нічною ж порою перебрався з козаками в ст. Єлисаветинську. Козакам якісь агенти вбили в голови, що як вони з'являються на фронті, їх перестріляють добровольці, а без них уряд перелякається Денікіна й зрадить Кубанщину... І в таку нісенітницю вірять, бо ...«хочутъ утопитися, та вода холодна»...

З Єлисаветинської пропаганди швидше пішла по інших станицях-сусідах на два боки Кубані та почалися частіші сутички з добровольськими частинами, які інколи й здачі давали. Денікін вважав це викликом йому, звертався безпосередньо до Військового Отамана декілька разів і натискав ще й на донців. Ці дуже часто за пилюківців бомбардували Верховний Круг. Іванис мовчав, вважаючи цю справу прерогативою лише Військового Отамана.

Несподівано Букретов змінив тактику і піslav proti Єлисаветинської цілу військову експедицію під командою полк. Захарова. Він обступив станицю, притиснув її до р. Кубані, а вона мовчить. Заходити в станицю — страшнувато, не маючи розвідки. Викликав Отамана. Букретов зра-

Зу ж поїхав, вважаючи, що він переконає козаків, щоб слухалися своєї влади. Прибувиши, наказав мертву тишгу порушити чергами стрілів з кулеметів понад дахами. Показалась делегація з білим прапором. Букретов відразу накрив її мокрим рядном, вилаявши майже матюком. Поважні дідусі з делегації поскаржились, що вони б самі хотіли позбутись «отієї революції», а ще сказали, що вночі всі молодші козаки вибралися за Кубань. Хіба що пащекуватих бабів можете забрати. Далі ті дідусі додали, що козаки вночі можуть прийти назад до теплих жінок, якщо прибуле військо відіде. Розлючений Букретов не заїхав в станцію, майнув до Катеринодару, не знявши облоги. Дорогою ж адъютант пригадав йому, що козаки не мають кухонь і легко одягнені. Грізний Отаман видав наказа з Катеринодару повернути експедицію в казарми. Але сердечні елисаветинські Параски скоро довідалися, що козаки голодні і хутко появилися двадцятифунтові запашні паляниці, сало, масло, навіть борщ і чарчина самогону. У такій дружбі, хто ж би утримався, щоб не сказати Гапці, що ввечорі вони покинуть станцію.

Наступного дня Отаман скликав засідання уряду, але від головування на ньому відмовився. Головував Іванис. Букретов злобно переповів про свій «похід», не згадуючи про частування, і зазначив, що дідусі йому казали, щоб прислали Іваниса. Його Й Пілюк, мовляв, дуже шанує й козаки кажуть, що він свій — першопоходник... Отже треба цю «інтригу» висвітлити, щоб голова уряду сам поїхав, а після таких слів Отаман по-військовому зробив «нальво кругом» і до виходу. Іванис спинив Отамана заявюю, що йому нічого не лишається, як піти у відставку, але він це зробить після поїздки в Єлисаветинську, в якій з'ясує, хто це так «любить першопоходника з шерег Добрармії»?

Ранком Іванис з Тимошенком, Гончаровим і адъютантом трьома добрими тачанками в чотирі коні кожна від'їхав до Єлисаветинської. Увечорі повідомив Отамана станції, що прибуде туди. Падав лапатий кубанський сніг, покрив землю по коліна. Місячи густе болото, добралися до Єлисаветинської коло 10-ї, а люди чекали з самого ранку. Великі два двори заповнені самими хустками. Де-не-де з'явиться літній мужчина. Бабське море ходило, голосно і невдоволено гумоніло... Троє прибулих із станочним отаманом стали на крилечку головного будинку станочного управління. Отаман булавою дав знак, щоб затихли і схвильовано почав говорити, а його було чути лише першим рядам. Тоді Іванис своїм баритоном наказав так голосно, що найдальші почули (а було їх понад 3 000) і замовкли. Все принишкло. Потім сталася гістерія з якоюсь жінкою,

яка кричала, що приїхали всі повдягнені, а її Мирон пішов у порваному бешметі і десь мерзне на снігу. Юрба жінок заворушилась і не без хвилювання повільно наблизялася до прибулих. Іванис на весь голос закликав підійти біжче, щоб ліпше було чути. Гамір зменшився і лиця почали набувати доброго-предоброго вигляду, якими звичайно були колись кубанки, ці нащадки амазонок, що про них Щербина в своїй історії написав. У цей момент Іванис підніс руку, закликаючи до послуху. Всі довірливо обступили крильце і заніміли. Тоді на ввесь голос, усміхаючись з-під великих вусів, почав: «І на старуху буває проруха! Ваші чоловіки й ви помилилися, забуваючи, що миршава вівця цілу отару псує. Де ж таки може статися, щоб тисячі станиць і хуторів кубанських лили кров, гинули від тифу за спільну дорогу Кубань, а елісаветинці стали остронь і казна чим займалися? Хіба не ви, елісаветинці, перші перевели до себе великого козака-генерала Корнілова, добровільно мобілізувалися і як один рушили на Катеринодар? Хіба не на стінах ваших шкіл закипіла кров перших розстріляних ранених большевиками? Отже забудемо все й поклянемося, що перекажемо нашим чоловікам, щоб поспішили на поміч у свої частини до своїх кубанських орлів! Іхнє місце тільки разом з усіма!» У цей час молода гарна молодиця нестримно заголосила: «Сестри! Та це ж офіцер моєго Миші! Він (Миша) у нього був на Дону і два походи по цілісінській Кубані зробив, а тепер, ранений, у шпиталі лежить. Я, я жінка Пархоменка» — і кинулася до Іваниса. Цим лід був зламаний. В один голос почулося могутнє «ура!» Всі стали й проспівали: «Ти Кубань, ти наша родина!». Говорити більше не було потреби. Полк. К. Ф. Гончаров потиху сказав Іванисові: «У мене в самого — сльози і комацня поза спиною»...

Три тройки, що іх вітали з усіх боків, рушили до Катеринодару. На другий день масово почали з'являтися піллюківці до Катеринодару, щоб звідти рушити до своїх частин. Іванис із полк. Гончаровим і Тимошенком наступного дня попросилися на авдієнцію до Отамана. Той з радістю зустрів прибулих. Полк. Гончаров переказав, уже прикрашуючи від себе, як усе відбулося, а Отаман урочисто заявив, що багато піллюківців уже прибуло до міста. Так ліквідовано Піллюківщину. Іванис подав тут же заяву про відставку, а Букретов: «Та облиште, Василю Миколайовичу...» І податливий Іванис скорився долі. Поінформував потім про подію в Єлісаветинській (скромніше) уряд і про відхилення відставки Отаманом. І сьогодні ще не знає, чи розумно зробив, що ще залишився.

З більшевичені ж піллюківці пішли в зелені, але кубанців вони не займали, проти уряду не виступали. Добровольців же, донців і всіляких біженців роззброювали й відбирали награбоване...

Звичайно, тяжко було з таким політично наївним Отаманом, як Букретов, який прирікає, що нікому чужому розпоряджатися на Кубані не дозволить, а сам іде до Денікіна і перед ним плаzuе. Наприклад, Катеринодарська група с.-д. меншовиків надрукувала в місцевому часописі «Утро Юга» резолюцію з закликом припинити громадянську війну укладенням миру. Денікін телеграмою вимагає не-гайної віддачі під польовий суд «як керівників організації, так і газетярів, що поширюють цей заклик». Букретов висилає своїх адъютантів, щоб відбирали у продавців часопис і вимагає рішення від міністерства юстиції. А замість цього треба було дати відсіч Денікіну, який не розумів становища, в якому перебував. На цю неконституційну поведінку Отамана уряд реагував заявкою про відставку, яка, звичайно, не була прийнята. Отаман не насмілився сам усунути Шкуро з командування, а треба було вживати дипломатичних заходів.

52. Кубанська Армія нарешті визнана

Організація Кубанської Армії було найболючішим й найневідкладнішим питанням. Після подій 6 листопада кубанських військових частин на фронті майже не лишилося. Як уже згадувалося, що прогаліну Денікін рішив був поправити відрядженням на Кубанщину «популярних» генералів — Покровського, Врангеля і Шкуро — з дорученням підняти козацтво, але з цього нічого не вийшло. Козацтво за такими «любимими вождями» не пішло. Навіть хопри, з якими Шкуро починав кар'єру у визвольній війні, не послухали його закликів. Не допомогли й вагони награбованого цукру й мануфактури, що Шкуро прислав хопрам як подарунок. Аж після цього Денікін рішив доторкнутись до найболючішого місця Кубанщини і видав наказа про зформування Кубанської Армії. Але зробив це «по-салдатськи», не порадившись ні з Отаманом, ні з урядом, а ніби на зло призначив командувачем Кубанської Армії генерал-лейтенанта Андрія Григоровича Шкуро, який за свою необмежену слухняність Добрагармії, хоч він ні в одній протикубанській дії не брав участі, втратив прихильність козаків. Крім того, своїми військовими знаннями (не був генштабістом) і талантом на ролю командувача армії не надавався. Це дуже добре здав Денікін. Розрахунок Денікіна був ясний: хай собі кубанці тішаться, що мають свою армію, свого командувача, а при допомозі начальника штабу, очевидно своєї

людини, ця армія буде служняним знаряддям Добрамії. У тому, що був призначений Шкуро командувачем Кубанської армії, був ще один бік справи, бік дуже образливий для Кубанщини: сталося воно (призначення) без усякої згоди Кубанського Отамана, Голови всіх збройних сил Краю. Командувача Кубанської армії накинено Кубанщині ззовні. Брутальний москаль не вважав за потрібне вжити для Кубанщини, чий хліб роками ів і чиеї крові стільки пролив, заходів елементарної ввічливості. Так стався ще один конфуз і прояв нетакту Денікіна.

Генерал Улагай

Шкуро в той період занадто обважнів. Спосіб пересування в сідлі на чолі козацьких лав його не цікавив. Вигуків «ура» не слухав, все передавши прекрасному талановитому начштабу — молодому генштабісту ген. Шіфнер-Маркевичу, одному з найталановитіших у південній армії, до того ж — несамовито скромному. Сам Шкуро їздив в найліпшому в цілій армії салон-вагоні з прекрасними чучелами вовків, з румунською оркестрою і куплетистом Вертінським. Як півтора року тому большевики, так Шкуро тепер

ні на крок не міг відірватися від залізниці. Крутився, як божевільний у своєму потязі між Новомінською, Кавказькою і Катеринодаром з найрізноманітнішими, несерйозними, часом один одного виключаючими плянами.

Рада стрінула першого командувача Кубанської армії впрост вороже (почулося: «Геть! Хто тебе призначив!»). Стримано поставився і Верховний Круг. Донці ж, які мали досить офіцерів генерального штабу, підсміювалися з Кубанського Командарма. Найприкріше ж було те, що сам ген. Шкуро сміявся з себе, як з командувача. Він не гнівався, коли до нього так гостро поставилась Рада. Ніяких наказів по армії не давав, а був тільки якимось зв'язковим у Денікіна, якого також не шанував. При зустрічі з Іванисом (називав його дідушею) скалив зуби й все закликав до себе у вагон. Така його поведінка компромітувала й тих, що його призначили, а тому, нарешті, Денікін рішає задоволити бажання широких кіл кубанського козацтва. Генерала Шкуро він замінив ген. С. Улагаем. Улагай — по батьковій лінії — кубанський черкес і курський поміщик — по матері, зрусифікований цілковито, але особисто був дуже порядний. Вищої військової освіти він також не мав, але вважався одним із кращих кіннотчиків, незвичайно хоробрый і добрий начальник в бою (сівши на коня, він веде дивізію за лізною рукою), але слабуватий організатор. Улагай не заплямував себе пристрастю до військової здобичі, від політичного життя сторонився, завше сумлінно виконуючи свої військові обов'язки. В тодішніх обставинах він був кращий за Шкуро і багатьох інших, був маломовний і мало знаний. Чомусь кубанці сподівалися, що на посту командувача армії він мав триматися незалежно від ставки Головного Командування. Це була якась самосугестія козачої інтелігенції, бо ген. Улагай був найвірніший денікінець і единонеділимець, далекий також і від кубанських черкесів.

У момент призначення ген. Улагай видужував від тифу, але всі сподівалися, що він незабаром, ось-ось, стане на чолі Кубанської Армії і сотворить чудо, розіб'є большевицьку кінноту, серед якої його вважали (починаючи від Будьонного) за страшного ворога, який не раз потрігав маси будьонівців. При цьому призначені і Денікін поспішив задемонструвати свою «вицість» і на Кубанщині. Першим видав наказ про призначення командувачем Улагая, зігнорувавши Отам. Букретова, а це була непогана зброя в руках большевицьких агітаторів. За відсутністю інших кандидатур Куб. От. Букретов своїм наказом ствердив призначення Улагая. Начальником штабу при Улагаєві призначено генштабу ген. Стогова, особистого приятеля Болховіті-

нова, можливо і його однодумця. Аж тепер Кубанщина нарешті приступила до організації власної армії. Однак Добрармія доклала всіх зусиль, щоб вигравати своє твердження, що Кубанщина не може мати своєї армії.

У місцевостях, де не було агентів Добрармії або де їх діяльність вдавалося паралізувати, справа організації армії проходила добре, а там, де ці люди мали якийсь вплив, мобілізація гальмувалася, поставала плутанина, всяка праця зривалася. Уряд видавав наказ про мобілізацію, великі маси людей виrushaють із станиць і сіл на збірні пункти, але залізниці в руках Добрармії, ними відав геній хаосу Тіхменев... Безупинно через Кубанщину котилися до Новоросійська потяги, що везли хмари біженців із собачками, возиками, жовто-шкіряними куфрами, меблями і всім, що вдалось награбувати під час «вторичного воссоединення» України з Росією. В Новоросійську вагони не розвантажувалися, а ставилися на запасні тори, де їх збиралися тисячі, а на Кубань не поверталися. Ці вагони ставали пристановищем «лицарів білої дати...» Вони виглядали пароплавів, які б могли їх відвести найдалі від проклятої Кубанщини і «тупих неслухняних хахлов». Пробивалися, звичайно, й потяги з кубанською сировиною, що Добрармія силоміць виривала й везла за кордон, до Криму, а для перевозу отих мобілізованих — вагонів не було.

На збірних пунктах люди по декілька днів (часом тижнів) ждали в переповнених, забруднених, неопалюваних приміщеннях станцій, часто без води до пиття, без їжі. Надирившись на потяги, що день і ніч пробігали та на зложених штабелями померлих від тифу (санітарні потяги полк. Шереметьєва сотнями викидали трупів майже на кожній станції) мобілізовани починали розходитися по домах. Траплялося й таке, що стійкіші елементи утворювали ядра й пішки мандрували на більші збірні пункти. Уряд допомогти цій справі не міг, бо скрізь по станціях були добровольчі коменданти, що найменше хотіли виконувати розпорядження Кубанського Військового відомства, заявляючи, що вони знають лише накази Головного Командування. В розпорядженнях Кубанського відомства не було підтвердження ставки Добрармії, а тому коменданти ніби не мали права щось робити. Траплялося й таке, що навантажені потяги мобілізованими везли в протилежному напрямі. Тут, можливо, вже діяла й большевицька агентура...

Організуючи штаби та весь військовий апарат, неможливо було рантом профільтрувати командний склад від агентів Добрармії, які старанно й непомітно паралізували працю кубанців, руйнували те, чого ті досягали. Були, наприклад, такі випадки (в Майкопському відділі), коли мобілізованих, які зібралися, розпускали по домах.

Такі умови формування часто гальмували працю, яка проходила не так швидко, як могла й повинна була пройти на Кубанщині, де козацьке населення так міцно й щільно зжилося з своєю військовою організацією. Його можна було за 2-3 дні перетворити в полки, батареї, батальйони і.т.д. А добровольці, користуючись різними невдачами, пускали чутки, що кубанці ухилялися від явки в свою Кубанську Армію, що вони не хочуть боронитися від большевиків, знову захворівши на примиренство.

Та люди все ж таки йшли і треба було формувати частини й озброювати їх. А тут якраз Денікін, не довіряючи Кубанщині, ще влітку 1919 року повивозив з неї всі військові склади на Україну, на Донщину, де їх згодом захопили Махно й большевики. Частину військового майна при відступі Добрармія встигла евакуювати за Дін де й почали знову кидати большевикам, замість віддати кубанцям. Великі склади військового майна були ще в Новоросійську, куди привезли його з Англії. Кубанці просили дати частину цього майна для Кубармії і... одержали крихти та ще як на сміх, таке озброєння, яке не вживалося вже — наприклад, французькі палаші (шаблі).

Справа з куб. армією була тяжка. Денікін вважав свою прерогативу призначати командувача Кубармії, розпоряджатися нею по-своєму, а належно озброїти її не хотів. Своїх запасів військового майна Кубанщина не мала. Її по-передні військові міністри (ген. Савицький, Науменко й Звятінцев) занедбали, як то видно було з попереднього, справу творення Кубанської армії. Купувати зброю, якби й знайшли її десь, Кубуряд не міг, бо й грошових знаків той же Денікін давав вобріз. Через те ж, що ця організація не була йому по душі, він був особливо скрупний та причепливий. На Чорному й Озівському морях мала фльота Денікіна все ж домінувала і вона б не допустила, щоб кубанці безпосередньо з грузинських запасів чи інших самозабезпечувалися. Порти на згаданих морях контролювалися та-кож Денікіним.

У цю пору формування Кубармії уряд на підставі 57 статті кубанської конституції ухвалив закон, з якого треба було починати організацію військових сил Кубанщини ще на півтора року раніше, закон про призов до Кубанської Армії навгородніх. На схвалення того закону витрачено багато часу. На пропозицію члена уряду Д. А. Філімонова цей закон, на жаль, передбачає покликання й усіх тих, що на 1 лютого 1920 р. перебували на території краю і не були в шерегах Добрармії. В такій нефортунній редакції був прийнятий закон під впливом обурення проти нечисленних здорових біженців, які ховалися на Кубанщині, її чомусь лаяли та

що на кожному кроці й шкодили. Практичний ефект цього рішення невеликий, а нарікань від «істинно руских» було стільки, що треба визнати таку редакцію закону помилковою.

При всіх перешкодах частини Кубармії формувалися й висувалися на фронт. Перша зустріч цих формувань з ворогом не була щасливою. Ген. В. Науменко вийшов на фронт на чолі новозформованого корпусу кінноти, що був чи не в найкращому стані і... повів його в атаку по глибокому снігу. Атака не вдалася і закінчилася великими втратами. Але моральну відповідальність за це поніс, звичайно, командир — ген. Науменко. По цій першій невдачі він «втратив серце», скрізь говорячи, що його козаки «втратили серце»... Після цього Науменко почав панічно відходити через Кавказьку, Армавір, Білорічинську аж на Чорноморщину, обмежуючись лише ар'єгардними сутічками. Ця невдача оголила фланг корпусу ген. Крижанівського, який тримав позицію проти Великоокняжицької. Цей корпус, не закінчивши як слід організації, на настирливі накази ген. Денікіна висунули дуже далеко на центральній частині. «Необстріляний», як кажуть, він в перших же боях не виявив належної стійкості. Слабенько організована служба зв'язку й розвідки в бою під Білою Глиною (Ставропільщина) дала хибну орієнтацію і привела до тяжкої поразки. Тут стратили штаб корпусу й командира, який застрелився, щоб не попадатися в полон большевиків. Єдиний «Коля» Бабіїв уперто й з успіхом бився під Ставропolem, не прислухаючись чи... «тратиться його серце». Він вихром носився на своїй сивій, завжды попереду корпусу, залишаючи останнім поле битви, рубаючи лівою рукою (правицю мав скалічену) ворогів. А рубака він був страшний. Це був другий отаман Сірко на Запорожжі! Та він лишався всвіком серед все зростаючої зграї собак, крутився серед навали большевиків, отригаючись на всі боки й дошкульно кусаючи ворога. Однак, кинутий ген. Науменком і меншими загонами, мусив почати відступ. Це він робив, як справжній герой, не поспішаючи, з гумором, піснями й танками на кожній зупинці. Матеріяльно, крім доброго коня, чудової в срібному наборі збрui з білими сиром'ятими поводами, завжди з великим смаком по-козацькому одягнений, він нічого іншого не мав. Мародерство йому було огидним.

Хопри, що не захотіли йти за ген. Шкуро, тепер виступили, піднялися й таманці, хоч і з дуже сумною пригодою. В таборі ст. Слав'янської зібралися мобілізовані козаки призову 1889-1899 років. Не були це молодики, але трохи відвіклі від військової дисципліни люди, батьки уже великих родин, яких сини вже були на фронті. Це були поважні господарі, пригнічені невдачами на фронті і запаморочені про-

тиурядовою агітацією. Після листопадових подій і деякі члени Ради впадали в крайність — вони радили, що не треба йти на фронт, бо це підтримувало б Денікіна, ворога Кубанщини. Тепер ці ж члени Ради кликали спасати той фронт, боронити Кубанщину; а по ній ще вешталися добровольці й ген. Денікін видавав свої накази з Тихорецької (на Кубані). Коли при цій ситуації кубанські козаки спиняли большевиків, то Денікін знову сяде чиряком на кубанському тілі, і тому мобілізовані шукали всіляких приводів, щоб не виступати на фронт. Вони виставляли різні вимоги: зажадали коней — і їм дали, тоді забажали сідела й вуздечки (свої залишивши дома) — і також одержали; далі потреби прийшли на скоростріли, одяг, ковдри, набої не менше, як по 500 штук на кожного козака і т. д. і т. д. Таке замішання, єдинонедільмські явні й таємні елементи, що особливо ненавиділи Таманський відділ, це гніздо самостійників, використали. Вони з цього приводу почали розпускати легенди і нацьковувати на Куботамана й Кубуряд донців, Верховний Круг, який щойно народився.

Роздратований, нестреманий, самовпевнений Отам. Букретов, не інформуючи уряд, сам поїхав до ст. Слав'янської. Представники місцевого козацтва з великою пошаною й урочистістю стрінули свого Військового Отамана і на його честь влаштували вечір.

Після вечірі в тісному колі Отаман радився з метою вияснити питання, на які реальні сили можна було розраховувати, скинувши Денікіна. Ця думка Букретова не покидала, її він підносив у деяких колах Катеринодару. Очевидно про це добре був поінформований і Іванис, який вважав це за генеральську несерйозну примху, про яку не слід інформувати уряд. Часом же виникало припущення, чи не є це робота Болховітінова з наказу «кудлатого»?.. Кубанці-самостійники також не могли бути захоплені Денікіним, але коли б його не стало, то другого «спасителя Росії» вони б не потерпіли на Кубанщині. А Отаман Букретов мріяв саме про ролю отого «спасителя»... Кубанці мали на думці ліквідацію доброволії природну, тиху, — переїхали б до Криму і там занikли, як військова політична організація. Припускалося, що рештки добровольців, що залишилися б на Кубанщині, ввійдуть до її рядів як військові фахівці і ніякою політикою не займатимуться. Не згідні з такою ролею могли вийти до Криму, чи й за кордон. Ген. Букретову роля Отамана була замалою і він мітив у російські — Наполеони..

Під час інтимної наради отаман станиці Слав'янської Климченко висловив думку, що козаки не можуть вірити Букретову, бо його діяльність нічим не відрізняється від

діяльності Філімонова. Добре підпитий Військовий Отаман скіпів і наказав негайно заарештувати Климченка. Отаман відділу полк. К. Т. Бережний звернувся до Букретова з проханням зняти цей наказ, але Букретов категорично відмовився. Тоді в справу встрав Полтавський станичний отаман сотник С. Г. Крикун (член Ради) і ледве не дійшло в нього до бійки з Військовим Отаманом. Нарешті, Букретов запитав Бережного, як же бути, на його думку, з Климченком. Той повторив свою першу відповідь. Тоді Військовий Отаман скасував свій наказ. Оцей випадок скоро передався до козаків у таборі. Отож виступ у ньому Військового Отамана на другий день не мав жадного успіху. Престиж і авторитет Букретова, як Військового Отамана, був страчений назавше.

Повернувшись до Катеринодару, Букретов випросив у ген. Сидоріна донську кінну дивізію під командою ген. Дякова. Не повідомивши ні уряд, ні Отамана Таманського відділу, Букретов вислав дивізію з надзвичайними повноваженнями «усмирити» козаків у таборі. Оточивши табір, донці розстріляли кожного 60-го і випороли нагаями кожного 30-го, арештували Климченка і нарobili багато іншого бешкету по станицях, вишукуючи й викорінюючи самостійництво. У цій же експедиції один з офіцерів дивізії в ст. Троїцькій власноручно застрелив без усякого приводу члена Ради Щербака із ст. Слав'янської, якого єдинонеділімці, за його симпатії до українства, оголосили большевиком. Климченка привезли до Катеринодару і тут конвоїри, вже свої кубанці, застрелили при спробі утекти. Коли взяти на увагу всі обставини, то, як показало слідство, ця спроба втекти є дуже і дуже малоімовірною. Уряд, як тільки дізнався про цю подію, негайно домігся відкликання дивізії. Та мертвих не оживити! Найправдолоподібніше, що тут діяли й большевицькі провокатори.

Треба ще згадати про військові формування черкесів на Кубанщині. За царата черкесів не мобілізували. Лише в І-у світову війну вони добровільно ввійшли до т. зв. «дикої дивізії», якою командував брат царя, Михайло Олександрович. У революцію черкеси виявилися з самого початку антибольшевиками. Вони створили кіннотну групу під назвою «Черкеський полк», яким майже ввесь час командував полковник, потім генерал, Султан Келеч Гирей. Він був і членом Крайової Ради. Людина надзвичайно порядна, по-політично, як і більшість російських старшин, наївна. Високої військової школи не скінчив. Він та інші члени Ради настояли, щоб з черкесів зформувати окрему дивізію. Це формування протяглося біля року з розташуванням по тaborах Закубанських станиць. Муштра затягнулася: черке-

си дуже слабо володіли мовою й важко піддавалися дисциплінуванню, як люди, залишені столітньому здичавінню. В місцях розташувань цих формувань черкеської дивізії виникало багато непорозумінь з місцевим населенням, особливо з жіноцтвом. Цей клопіт доходив аж до Крайового уряду. А в козачих тaborах не було ні одного випадку насильств. Вихід цієї дивізії на фронт відкладався декільки разів і стався при самому відступі. Це формування не відзначалося якоюсь помітнішою військовою акцією. Дивізія опинилася на Чорноморському побережжі без «бойового хрещення».

Кубанський уряд з самого початку вважав, що йому з армією доведеться знову виходити в Закубання, на Майкоп, Чорноморщину, а не плентатися за Добрармією на Новоросійськ, де їх Денікін, «за браком кораблів», лишив би большевикам. У Іваніса була думка про відхід до Грузії, а про довше інтернування маячила Туреччина. Пригадувалося: «Та хоч турок і не-віра, а він правду має, як преб'ється козаченько, його привітає». В першу чергу Кубанський уряд вислав свого представника до Грузії, щоб він підготовив ґрунт для прийняття недобитків Кубанської Армії, в якому вигляді вони опиняться на кордоні Грузії. А в Ахтарях єдиний Кубанський корабель був навантажений мукою й пшеницею і відправлений в Батум, щоб, коли виникне потреба, подати допомогу Кубармії на Чорноморському узбережжі, а частину віддати грузинам, де свого хліба не вистачало. З делегатами було дуже тяжко, бо треба було пройти зони, що кишіли большевиками, — чи то через Владикавказ, чи через Чорноморщину (в останній рядили т. зв. зелені). Для цієї місії обрано було двох людей (один член Ради), яких не називається, щоб їм не пошкодити. Пізніше довідалися, що обидва по довгих мандрах опинилися в Тблісі. Другий напрям був Майкоп під горами й непрохідними лісами, з яких можна було відбиватися. Та район Майкопу біднуватий на хліб та інші продовольчі продукти, а тому треба було заздалегідь, поки Армавір вільний від ворога, створити біля Майкопу продовольчі бази. Вириваючи з труднощами вагони від добровольців, навантажували їх мукою, консервами, м'ясними, рибними й іншими виробами і котили через Армавір на Майкоп. В ньому робили склади, а частину тримали на колесах, щоб, у випадку небезпеки, перевезти через міст на р. Білій і дати поміч відходячій Кубармії й біженцям на Чорноморське побережжя. Все це робилося, очевидно, потайки від добровольців. Денікін і його оточення намагалися перешкодити всякій роботі чи плянам Кубуряду. Пароплав «Полковник Галаев» з вантажем 30 000 пуд. харчів добровольці за-

топили ще в порту в Ахтарях, як «большевицький» (був під Кубанським прапором). 80 вагонів з продовольчими продуктами піdsунуті до ст. Білоріченської, щоб з неї вміть перекотити через міст на р. Білій. І ці всі вагони відходячий «зі страченим серцем» корпус ген. Науменка і ціла група кубаножера донського ген. Писарєва залишили большевикам за Білою, щоб лише помститись кубанським самостійникам. Не перевезли й одного вагона через міст!

Зрозуміло, що такі умови формування Кубармії під вогнем ворога і з ненавидячим її ген. Денікіним, який і далі сподівався підкорити собі Кубань, не могли привести до стійкої організації. Денікін вишукував способів «провчити кубанських самостійників», довести, що без Добрармії кубанці ніщо і зайшов так далеко, що був за те, щоб відати цілу Кубанщину червоним. Мовляв, коли кубанці ще раз покуштують большевицького «раю», то згадають Добрармію, яка вже раз «визволила» їх з червоного пекла. Розрахунок провідництва Добрармії був такий, щоб змусити населення Кубанщини відмовитись від свого отамана, уряду, а шукати порятунку лише в них, що свято додержуються «благословленного царського режиму», хоч всі вже знали, що помазаник цієї кліки застрелений і спалений. Такі думки висловлювалися добровольцями відкрито, без вагання і відчуття найменшого сорому. Порівняно легке перше вигнання большевиків з Кубанщини й цілого Півн. Кавказу ма-нило Денікіна й його дорадників надією на новий успіх такої спроби, але без самостійників. Несамовиті невдачі останнього місяця денікінська кліка вважала тимчасовими, які можна легко усунути, коли направляться кубанці. Поки ж що кожний забезпечував себе, як міг коштом Кубанщини.

Ген. Ерделі (гарно їздив верхи, а ще краще грав на ро-ялі), командуючи групою військ на Терціні, перед тим як залишити цю територію вимагав від Кубанського уряду доставити йому харчів на 200 000 армію. Командувач Донської й цілої Армії ген. Сидорін свавільно захоплює в Єйському відділі на складах міністерства продовольства 700 000 пудів хліба. Коли ж представник Кубанської Влади зажадав повернути ці запаси або зплатити за них, він оголосив захоплене «військовою здобиччю». Кубуряд вимушений був загрозити висилкою кубанської частини — і хліб був повернений за призначеннем, а мародер в генеральських еполетах навіть не вибачився. В. Я. Харламов, Голова Донського Кругу, тероризує кубанського члена уряду Копійковського, вимагаючи відпустити йому для «особистих потреб» вагон муки, декілька сот пудів ковбас, шинки, мила, крупу, картоплі, тютюну. Переляканій Копій-

ковський з'явився з цією вимогою до Іваниса, а той написав: «Видати в півтора рази більшу порцію, як звичайному біженцю». Інші донці, підлабузнюючись до залізничників Добрармії та керівників портів, вивозили нелегально багато кубанської сировини. Не відставав у мародерстві й сам Денікін. Наприклад, він довідався, що в розпорядженні уповноваженого Кубанського уряду по заготівлі зерна було в станицях Таманській, Фанталовській, Охтанизівській, Старотитарівській, Курчанській і в м. Темрюці 5 000 пуд. пшениці та 154 928 пуд. ячменю й вівса, він написав резолюцію: «Всі ці вантажі передати в розпорядження інтенданта Збройних сил Півдня Росії».

Як виконував цей «чесний солдат», Денікін, свої зобов'язання, може служити такий факт: «В березні 1920 р. в Новоросійську член Південно-Російського Уряду Ф. С. Леонтович повідомив про необхідність негайно одержати з Грузії паливо для пароплавів (рідке), а проте ще не виконано обіцянки передати Грузії зерно з Новоросійських запасів. «Скільки їм обіцяно?» — запитав Денікін — «200 000 пудів». — «Дайте їм 20 000 пудів.» — «Але ж запаси все одно загинуть, якщо пароплави будуть в бездіяльності». — «Дайте їм 25 000 пудів.»⁵⁸)

Отакі були обставини при творенні Кубанської Армії.

53. Нарада в ст. Тихорецькій

В день прийняття основних тез Верховного Кругу, 12-го січня 1920 року, з ініціативи донців на станції Тихорецькій при ставці Денікіна відбулася нарада Командування Добрармії з представниками Донщини, Кубанщини й Терщини. В раді брали участь найвищі керівники, отже це була зустріч, як тепер кажуть, «на найвищому рівні». З'їхалися ввечорі. Була відлига. Сніг розстав й сіяв холодний дрібний дощ. Зі станції до школи на хуторі Тихорецькому, місце відбуття наради, брели по болоті. В просторому клясі розставлені провізоричні столи, приправлена походна вечеरя з убогою сервіровкою, але багато було горілки. Нарада ніби була в цілях вияснення питання про роль кубанців на фронті і при формуванні ними своєї армії.

У нараді участь взяли: генерали Денікін і Романовський; Військові Отамани: Богаєвський, Букретов і Вдовенко; голови урядів: Донського — Мельников, Кубанського — Іванис, Терського — Абрамов; генерали — Покровський, Кутепов; Голова Верховного Кругу Тимошенко, заступник голови Крайової Ради Курганський. Голова Донського Кру-

⁵⁸) В. М. Краснов. «Из воспоминаний о 1917-1920 гг.» «Архив Русской Революции», т. XI, ст. 161. Берлин. 1923 г.

ту Харламов, Терського — Губарьов, командувач Донської армії ген. Сидорін з його начальником штабу ген. Кільчевським і командувачем Кубанської армії ген. Шкуро. В дорозі до Тихорецької Іванис попередив Тимошенка й Курганського (Отаман іхав в окремому вагоні), що це буде черговий «рознос» кубанців, на який найдоцільніше не відповідати, а зігнорувати мовчанкою, а Тимошенкові треба взяти язик «на притон» і не красномовствувати — і це буде «во спасення». За столи сіли, де хто хотів. Вечеря тривала коротко. Іванис перевернув чарку й не торкнувся горілки. Обслуга за столами — старшинська; за вечерею відчулось, що кубанці будуть підсудні, а решта — судді.

Після вечері ген. Кільчевський дав шаблоновий огляд фронту, який і без нього присутні добре знали. Головну ж частину цей краснобай присвятів обвинуваченню у всіх гріхах самостійників і «громоздкість». За ним коротше і виключно шаблонове, непереконливе обвинувачення ізрік командарм Сидорін. Покровський, невідомо в якій ролі, також накинувся на самостійників, говорив, що він «ще знайде шлях на Катеринодар»... Всі дивились на цього промовця, як на дикого примітива, а Денікін побачив, що тим не залякаєш, і швиденько його скоротив. У Сидоріна вирвалась фраза про те, що кубанці зрадили донців, які сходили крою, хоч більшість бачила корпус ген. Мамонтова, у якому лише 10-й мав рушницю, а решта була юрбою грабіжників. Харламов, Мельников і Абрамов пробували кинути делікатніше мотивоване обвинувачення — взагалі на громадськість, обходячи спеціально кубанців.⁴⁰⁾)

Від кубанців перейшли до обвинувачування Верховного Кругу. Сидорін, Мельников, Харламов договорювалися до того, що в лоні круга нібито визріває плян переформування з большевиками (круг проіснував лише тиждень) та що ці чутки доходять до фронту й дезорганізують військові частини. Богаєвський же, обзываючи Верх. Круг «Совдепом», одверто заговорив про «зраду». При цім не відчувалося ні широти промовців, ні переконливости їх «доводів». Донці позували на «прокурорів», а кубанці, хоч усі ніби в рот води набрали (часом Тимошенко огризався репліками), не почували себе діткнутими, бо сказане на їх адресу мало занадто загальнниковий і вульгарний характер, відповідати на що не випадало. Навіть Шкуро промовчав. Пари з уст не випустив і Терський Отаман ген. Вдовенко. Це зрозумів ген. Денікін і прискорив закінчення отієї «зіркової наради»...

Під час цієї наради надзвичайно яскраво виявилася та подвійна гра, яку завжди вели донці відносно Кубанщини:

⁴⁰⁾ Г. Н. Раковський. «В стане белых». Константинополь, 1920 г. ст. 80.

ліві представники їх ніби підпирають кубанців, а праві — Денікіна. В слушну ж хвилину вони об'єднуються, при чим ліві йдуть за правими та тягнуть за собою й кубанців.

Коли закінчилося це зібрання, всі розійшлися по купаках і продовжували балачки. Шкуро підійшов до Іваниса й каже: «Дідуню» (мав 32 роки), ходімте до моого вагона з цього брудного хліва, я хочу вас почастувати». Захопили ще Курганського. У препишному сальон-вагоні з двома опудалами вовків, з прекрасним накриттям стіл — з багатьма овочами на вазах і пляшка шампанського. Іванис подякував ген. Шкуро за те, що той не брав слова на нараді і почув у відповідь: «Я дивився на Вас, з карапами у мене дороги розійшлися»... На закид Іваниса, чому він себе не шанує, якось опустився і перестав бути охайним? Шкуро відповів: «Що ж поробищ, в Наполеони вже кандидатура знята, вовки розбігаються... Картузники ж, самі бачите, нічого не навчилися... Співають «Боже, царя... до хріпоти»...

Скорі повідомили про відхід потяга на Катеринодар. Іванис з Курганським попрощалися з Шкуро й перейшли до свого вагону.

В основу Верховного Кругу поклали принцип творення федераційної держави, до складу якої, на думку одних (самостійників), повинні увійти не тільки Донщина, Кубанщина й Терщина, а й Грузія, Крим, Азербайджан, Вірменія, Гірська Республіка та як рівноправний член і територія Добрармії; на думку ж інших (донців і кубанців-московофілів) — Донщина, Кубанщина, Терщина й Добрармія. Ніби потреба поспішити з об'єднанням з уваги на події на фронті, з одного боку, та настирливе домагання донського й терського кругів обмежитися покищо об'єднанням Донщини, Кубанщини, Терщини та Добрармії, схиляли й багатьох кубанців до того, щоб трохи поступитись у цій справі. Систематичні ж поразки Добрармії й донців на фронті, перехід їх уже на територію Кубанщини і велика перемога самостійників у Крайовій Раді змусили й донців та терців поступитися кубанцям і погодитися на об'єднання лише козацьких країв, лишаючи Добрармію на боці. Добрармію дедалі більше брали під сумнів, не вірили, щоб вона ще грала роль в майбутньому. Повертаючись до Катеринодару, Тимошенко змінив свій погляд. Він доводив, що Денікін змінився і його досвід, як командарма, треба використати. Коли ж йому сказали, що «горбатого лише могила виправить», Іван Петрович гарячково почав виправдувати Денікіна тим, як він мудро спинив дебати на засіданні й нічогісінько не зробив кубанцям. Знати було добру, харlamовську «обробку». Іванис же лише сказав: «Найбільші полководці, програвши головну битву, покидають поле бою, як Наполеон після в Ватерloo»...

Частина донців, під враженням швидкого відходу армії з Донщини, спочатку у Верховному Крузі тулилася до протиденікінських настроїв кубанців, а більшість все ж не вбачала в цьому ознак небезпеки. Ці донці були певні, що з тихими писарями-терцями вони матимуть більшість у Верхкрузі, бо кубанці не одностайні і засуджені на опозиційну меншість. Через те перше враження від засідань Верхкругу було таке, що він антиденікінський і може з ним (Денікіним) таки розірвати.

Однак досвідчені денікінські прихильники — Харламов, Мельников, Богаєвський та інші відразу взялися до лікування опозиційної гарячки донської фракції, а водночас (через Абрамова) і терської. При кожній зручній нагоді ці пропагатори твердили донцям з Верхкругу, що донські козаки-фронтовики на розрив з Денікіним не підуть, а будуть твердо стояти за ідею єдиної Росії та що козацтво було завжди і лишиться оборонцем не тільки місцевих, а й загально-державних ідеалів. Богаєвський же авторитетно говорив про загрозу, що як тільки Верхкруг відмовиться йти з Денікіним, то добровольчий корпус, який ніби прикриває шлях на Катеринодар, відкриє фронт большевикам. Він же доводив, що без Денікіна не можна продовжувати боротьбу, бо Антанта визнає лише його, а не козачі уряди і помагатиме лише йому, а не їм.

В першій половині січня фронт, здавалося, зміцнився, настрій у Ставці повеселішав. Денікін знову вирішив продемонструвати перед кубанськими самостійниками твердість і непохитність Добромії та її прихильників, а для цього й скликалася нарада в Тихорецькій. На ній робилися відповідні кроки, щоб вплинути на деяких кубанців, у тому й на Тимошенка. 10-го січня Денікін обмінявся з Верхкругом телеграмами, а на другий день, напередодні наради, прехитрий донець Мельников виступив на засіданні Верхкругу від імені Донського Отамана й уряду з закликом не загострювати відносини з Денікіним і не шукати нових союзників. Таку ж агітацію провадило і донське командування, що мало постійний безпосередній зв'язок з членами кругу по прямому дроту. Кубармію ж у цей час, хоч без злії волі, паралізував ген. Шкуро, прийнявши Командування й нічого не роблячи.

Тихорецька нарада мала переконати когось у неможливості творення на південному сході Росії козацької держави без зв'язку з Головним командуванням. Найповажнішим аргументом висувалося твердження, що в разі рішення творити свою державу без Добромії Денікін зніме добровольчі частини з фронту, а це неминуче викличе катастрофу. А в цей час разом з Добромією ще можна продовжувати боротьбу з большевиками. Сам Денікін, говорячи про

політичну ситуацію і становище на фронті, запевняв, що дальша боротьба цілком можлива, якщо всі зусилля скеруються на зміцнення й збільшення збройних сил.

Після ліквідації «Особого Совещання» агітація почала вестися проти Денікіна особисто. Однак навіть самі самостійники ні разу не поставили питання про відокремлення від Росії й розрив з Добромією, як такою. На нараді ж було фактично поставлене таке питання: З Росією чи проти Росії будуть іти козаки? Враження лишалося таке, що проти Денікіна уже діє якась інша сила, і він хоче спертися й на козаків. Кубанці-самостійники, як уже зазначено, не виявили своєї дійсної політичної лінії. Про те, що просте кубанське козацтво уже усвідомило, про те, що воно скрізь відверто говорило, що завдання боротьби проти большевиків воно обмежує кордонами свого краю, що іти в Росію та скидати там советську владу ні з Денікіним, ні з ким іншим воно не збирається, — ніхто на нараді в Тихорецькій нічого не сказав. Провідники ж Добромії про такі настрої кубанських козаків добре знали. Вони дошукувалися агітарів... а й не припускали, що до всього цього вони самі довели через убивство Рябовола й повіщення Кулабухова.

При таких настроях мас ні про яку згоду з Добромією, ні про яке утворення Південної Російської Держави, як інструменту в руках Добромії, щоб скинути большевиків у Росії, не могло бути й мови. І дивно було слухати Тимошенка про можливість порозуміння Верхкругу з Денікіним. Умову цю він (Тимошенко) зводив до утворення Законодавчого Органу, якому б належала вся влада на захоплених і очищених від большевиків територіях, перед яким би Денікін був відповідальним. Ідею-фікс же Денікіна була диктатура і то пропонована Добромією. Такий перелом Тимошенка в Тихорецькій був великим досягненням неділіміців.

54. I-й виступ ген. Денікіна на Верховному Кругі

16-го січня Верхкруг приймає свій статут. У цей же день на Верхкруг з'явився ген. Денікін. Публіка заповнила галерії, але попереджена, щоб ніяких оплесків не робила. А взагалі настрій був якийсь піднесений. Тимошенко, відкриваючи засідання, проголосив:

«Панове депутати Верховного Кругу! Сьогодні, згідно з Вашим бажанням, нас відвідав Головнокомандувач Півдня Росії генерал Денікін.

При надзвичайно тяжких умовах Головнокомандувачеві довелося вести наші війська до перемоги і досягнення великих цілей визволення нашої дорогої батьківщини від насильників. Ця ідея заповідженя йому величими людьми Росії ген. Корніловим і Алксесевим. Цілий ряд обставин, що склалися шкідливо в останній час, довели

наші війська від перемоги до поразки. Наші війська відійшли на вихідне становище. Не будемо зараз обмірювати причини поразки, а в усюком разі, ми віримо, що в цьому не був винен наш Головнокомандувач. Останні успіхи на фронті, останні бої, де невеликі горстки хоробрих стримують натиск великих мас ворога, свідчать про те, що талант нашого Головнокомандувача, його воля й бажання в інтересах народу відбити ворота допоможуть нам одержати ще багато великих і блискучих перемог над насильниками. Я пропоную членам Верх. Кругу привітати нашого Головнокомандувача тут, в стінах Верховного Кругу».

Всі встали і почулись стримані оплески.

Ген. Денікін підійшов до трибуни й почав читати написану промову (з її змістом були ознайомлені ген. Сидорін, Кільчевський — виконуючий обов'язки ген.-квартирмайстра Донського штабу — і виправлена та промова за їх вказівками):

«У дні наших невдач всі щукають причин, які захитали фронт. Праві бачать їх в недостатньо твердому проведенню їхніх програм, ліві — в реакційному урядові; одні в самостійців прямуваннях нових державних утворів, треті в головному командуванні, і всі бачать в грабунках, сваволі військових частин, навіть ті, що штовхали їх на цю зраду. І тепер, коли все горить й безупинно спалахує в огні політичних пристрастей, я відкладаю всілякі особи, всякі помилки, всі соціальні й політичні нетерпимості. Наєчені сумним досвідом минулого, ми повинні відужити всі сили, щоб виправдати свої велиki й малі, вільні й невільні провини перед батьківщиною, що в безметежних стражданнях сподівається порятунку

Що сталося на фронті? Якщо на Воронізькому напрямку ми мали перед собою величезні сили ворога, які були стягнуті з усіх боків, під тиском яких наш фронт відступав, то під Ростовом і Новочеркаськом, на наш сором, ми мали перевагу над противником і в техніці, і в силі, але дух був підриваний. Ми відступали в наслідок безупинної пропаганди, яка підривала авторитет командування і заперечувала мету боротьби. І ось на початку грудня південніше Куп'янська розсипалася сильні козачі кінні групи, які мусили рішити долю цілої армії. Гарячі бої відбувалися під Ростовом, а я бачив під Батайськом цілі колони веселих, здорових кіннотчиків на добрих конях. Ще більше боліло серце за полеглих добровольців, які мали можливість безболісно пройти в Крим, а замість цього пішли до Дону, щоб разом з козацтвом своєю грудиною прикрити Дон. Боліло серце за тисячі козацьких життів, що впали безрадісно, не побачивши переможного кінця. Але це в минулому. Фронт виправився й зміцнів. На Донському фронті навіть чисельна перевага ворога незначна. Кінні частини розбили недавно Будьонного і потрапили кінноту Думенка, а вчора повідомили, що славні донці здобули перемогу й відкинули кінноту Думенка, яка покинула більшу частину своєї артилерії. Добровольчі корпуси протягом двох тижнів відбивали запеклі атаки величезної маси противника далеко за Кизляром. Крим і Новоросійськ охороняються добровольцями. Можливі ще невдачі, але дальший латиск не страшний, і при зміні настрою нашого фронту та при обов'язковій умові негайногого виходу на фронт Кубанських частин для наступу і прикриття деяких напрямків, цілком відкритих і загрожених можна мати успіх. Справді бо, чи не здається Вам дивним, що в час грізної небезпеки з усього козачого Кубанського війська на бойовому фронті б'ються лише три з половиною кінних дивізій, три пластунських бригади (силою в дві з половиною тисячі шабель і шість тисяч багнетів) (мало!) На

жаль, злісна пропаганда продовжує робити свою шкідливу роботу. Небажання хоперських полків іти на фронт, велике утікання з інших частин. Все це — відомі нездорової Катеринодарської атмосфери.

Якою силою є нині большевизм? Я не буду висловлювати свої думки, а обмежусь оцінкою, яку зробив Троцький на засіданні Революційного Комітету Південного фронту. Він сказав: «Брак продовольчих продуктів, розруха транспорту, голод, холод, глухе й відкрите незадоволення нами народних мас — все це затримує нам розладом, що його до кінця напруженні влада не в стані ліквідувати. Противник цілковито видихався, і все питання в тому, хто з нас в стані витримати цю зиму. Ми не в стані витримати, а вони також, а через те треба за всяку ціну наступати.» Так говорить Троцький. І неуже Ви не розумієте, що не зважаючи на зовнішні успіхи большевиків, цей галас відчуває вимагає від нас лише останнього напруження сил. Якщо ми не понатужимось з усіх сил, щоб скинути противника, то виявимося такого квашею, яка не буде ვართа тих свобод і народоправства, про яке так багато, палко й красиво говорять репрезентативні установи, бо рабам належить ярмо, а не свобода.

Шо робить запілля для піднесення духу борців? Катеринодар відкинув Росію, створив козачу державу, формує самостійну армію і готується взяти на себе всю повноту військової й цивільної влади на Південному Сході. Одно лише лишено без уваги, що Добрармія і Головнокомандувач служать Росії, а не Верховному Кругові. Проте катеринодарські промови зробили своє діло. На фронті з'явилася непевність в можливості продовжувати при таких умовах боротьбу. Весь командний склад працює. Робота вакса на зовнішньому фронті, доводиться оглядинатися на фронт внутрішній, що відтягає від боротьби. Спочатку пошепки, а далі голосніше кидаються в армії кличі, які руйнують всю ідею боротьби, за яку тисячі людей не вагаючись склали свої голови. Вся наша боротьба провадилася під прапором єдності Росії і єдності армії. Корнилов, Алексеєв, Марков, Каледін та інші великі й малі руські люди умирали за цю ідею. Лише ця ідея могла згуртувати малий загін першого Кубанського походу, тільки вона могла дати нам можливість об'єднати буйні народи Північного Кавказу, і тільки забуття цієї ідеї могло довести до такого, як виключення самої назви Росія із офіційного акту. Єдність Росії — тільки цим єдинством, хітаемим, зоперечуємим, можливо фантазійним, але мені пощастило змусити шанувати повагу руського імені і одержати величезну допомогу і охорону від нападу зовні, від нападу, якому доля готове занепад всім малим державам. Цю політику вважають нетерпимістю, а хіба може жити наша велика країна без Балтійського й Чорного морів, хіба вона може допустити до переходу у стан своїх ворогів тих окраїн, за які пролито стільки руської крові, особливо козачої крові, в які вкладено стільки руського труду і народного майна? На пропозицію союзників визначити наше ставлення до окраїн, які ведуть свою боротьбу, я дав певну і ясну відповідь: 1) я визнаю самостійність фактичного існування окраїн, що ведуть боротьбу з большевиками; 2) встановлення майбутніх відношень окраїн до Росії відбудеться шляхом договору загальноросійського уряду з окраїнними урядами, при цьому можуть бути посередництва союзних держав; 3) через те, що проголошене 1-го травня конференцією ставлення до Азербайджану і Грузії викликало там думку, що це є проголошення незалежності цих нових утворів, я звернувся з протестом, але сьогодні я одержав офіційне роз'яснення, що держави визнали його в тому розумінні, в якому я пропонував.

Це не є нетерпимість, а лише збереження інтересів Російської держави і відповідь така цілком не виключає встановлення добросусідських відносин на таких основах. Це питання, порушене 12. січня на зібранні всіх старших воєначальників Армії, з'ясувало яскраву картину стану і настрою фронту. Всі одностайно заявили: 1) продовження боротьби можливе і конечне і обіцяє успіх; 2) потрібно негайно виступити на фронт кубанським частинам для наступу і прикриття огорожених напрямків; 3) Донська й Кубанська армії мають право на існування на підставі своїх історичних заслуг, але вони становлять собою частину руської армії під керівництвом руської влади, яка використає армію на тих фронтах, де вимагатимуть стратегічні обставини. Без такої єдності армії, без єдності Росії продовжувати боротьбу неможливо. Тяжке її непевне становище, в якому перебуває армія, продовжується далі не може. 4) Треба негайно розг'язти питання про владу, бо російське добровольче офіцерство готове скласти свої голови за Росію, а за благополучтя самого лише козацтва умирati не буде. Це твердження висловлено твердо не тільки добровольчими начальниками, а й Командувачем Донської й Кубанської армії. 5) Добровольча Армія, добровольчі частини, що входять до складу козацьких армій і російське офіцерство місцевий владі не підлягають. 6) Гірські народи Північного Кавказу влади Верховного Кругу не визнають.

Якщо Верховний Круг все ж визнає за можливе прийняття ризиковне рішення і відмовиться від організації загальноросійської влади і створить козачу державу, окрім армії і поставить їй завдання тільки самозахисту, то мені й Добрармії тут не місце. Треба шукати інших шляхів для визволення Росії. Я спробую намалювати Вам картину близького майбутнього, основану на яскраво образних доповідях всіх козацьких і добровольчих воєначальників. Я з Добрармією піду геть. Російське офіцерство і добровольці, що залишають майже всі технічні козацькі частини, відійдуть, а за ними піде значна частина козацьких начальників і тих козаків, які не в силах піти під большевиків або не жде від них помилування. Подумайте, що немає тоді сили, що могла б перешкодити єднанню сил при загальній небезпеці, загальній цілі, затримі крахом для всіх націй. В цей же день розвалиться фронт. Большевики залишать Задніє і Кубань, не забудуть і надзвичайні судів та побоїв. Пощасти не буде. Для Європи вси недавно скасували смертну кару, а самі залишають кров'ю Ростов, Новоросійськ і Донські станиці. Через два, три місяці козаки, отримані дочиста, не дорахуючись багатьох замучених, повстануть і знову почнуть боротьбу, згадуючи не добрими словами тих, хто їх підбив на це. Не приходьте й того, що коли мені доведеться відходити, зроблю я це з глибоким сумом, з дошкульним болем за пропащи надії і за втрачений ідеал того чесного козацтва, з яким я так довго ділив радість і горе. Для чого руйнувати життя? Яке непримиренне протиріччя постало між козацтвом і головним командуванням? Чому народжена в таких довтих муках конференція в справі загальнодержавної влади на Півдні Росії тепер стала неприйнятною? Пощо розчленовувати Південь Росії на непевні держави, які не мають сили і голосу в міжнародній політиці? Я проваджу війну за Росію, а не за владу, але, на жаль, боротьба за Росію неможлива без повного влади головно-командувача. Ця влада, звичайно, не може бути компромісом. Тепер можливе таке становище: 1) Єдина, Велика, Недільма Росія. 2) Донська й Кубанська Армії становлять нероздільну частину однієї руської армії, керованої одними законами і одною владою. 3) Боротьба з большевиками до кінця. 4) Автономія окраїнам і широка автономія козацьких військ, історично заслужена і виправдана. Широке самоуправління губерній і областей. 5) Уряд, що відає загальнодержавні

жавними справами, складається з осіб чесних і не принадлежних до крайніх переконань, з цілковитим забезпеченням інтересів козачих військ з уходженням козачих представників. 6) Представнича установа законодорядчого характеру. 7) Земля селянам і трудовому козацтву. 8) Широке забезпечення професійних інтересів робітників. 9) Всеросійські Установчі Збори, що становлять форму правління в державі.

Нарешті тим, хто хоче читати в душах, можу полегшити працю і цілком одверто висловити цілковито щиро свій погляд на найбільшіше, найінтенсивніше місце нашого політичного становища. Щастя батьківщини я ставлю на перший план. Я працюю над визволенням Росії. Форма правління для мене питання другорядне. Якщо боротьба буде вестись за форми правління, я в ній участі не візьму. Це говорю, ні стільки не насилюючи свого сумління. Вважаю однаково чесному чоловікові жити в Росії при монархії і при республіці, аби певно знати, що руський народ у своїй масі бажає той чи іншої влади. І, вірте, всі ваші передрішення марні. Народ сам скаже, чого він хоче і скаже з такою силою, такою однодушністю, що всім нам, великим і малим законодавцям, доведеться тільки поклонитися перед його державцю волею. Це ті думки, які з повною щирістю я вважав потрібним вам сказати. Якщо можливо буде йти далі рука в руку з козацтвом — піду з радістю й глибокою вірою в кінцевий успіх. Коли не можна — розійдемося, і хай Бог і Росія розсудять нас».⁶¹⁾

Мовчки, без жадного оплеску й вигуку стрінув Верховний Круг це читання ген. Денікіна. Ні змістом, ні формою воно не справило великого враження. Це була промова-ультимат з застрашуванням. Промова для самовиправдання й набуття бодай зовнішнього підкріплення своєї правоти. Промова не чесна, однобічно тенденційно-брехлива з прихованням дійсних фактів, кожному з присутніх відомих, і вся вона направлена проти кубанців і з промовчуванням вад донців і терців. Це був ще один крок хитрого нахаби москаля, щоб розколоти козаків і тим досягти своєї мети.

Говорячи про перший відступ кубанців, ганьблячи їх, Денікін ні словечком не згадав, що перед тим більше двох років він рішуче не хотів дозволити Кубанської Армії, яку тепер вважав «історично заслуженою»... Проминув цей вождь і боротьбу за диктатуру та проти Кубанської конституції, твердячи тепер, що йому байдуже, яка буде форма правління в Росії, не згадав і про розстріл двох кооператорів ст. Пашковської за те, що в них знайдено «Кобзар», для нього не існував і труп Рябовола, через якого він переступив, щоб тільки добитися «Південно-російської Конференції», за яку він тепер так уболіває, «не пам'ятав» і про труп Кулабухова, якого не тільки він повісив, а й над мертвим глумився, наказавши викинути на смітник. А розстріли в ст. Слав'янській, члена Ради Щербака в Троїцькій, Климченка в Катеринодарі. За все це кубанські ге-

⁶¹⁾ Стенографический отчет заседания Верховного Круга Дона, Кубани и Терека 16 января 1920 года в Екатеринодаре.

рої мали право вимагати заплати від отієї московської креатури. Шпурляючи грудки в сторону кубанців, Денікін ні словечком не згадав того, як донці, хоч над ними й не було розправ, лишили дві північні округи Донщини, а кубанці під командуванням ген. Шкуро вигнали большевиків і напутили донців на дальшу боротьбу. А хіба серед кубанців був такий кінний корпус, як корпус ген. Мамонтова, що пройшов по глибоких тилах, грабуючи всіх, до церков включно. Промовчав москаль і про терців, яких до останнього часу рятували від горців кубанські пластуни. Вся надія читача промови була на кубанців, над якими він ще тиждень тому поглузував, призначаючи командувачем їх «історично-заслуженої» армією розмагніченого ген. Шкуро, зведеного в найменше популярного генерала-паяца. Апелювання головнокомандувача до думки воєначальників, нікчемність більшості яких всі добре знали, також треба вважати великим нахабством, бо ж Сидорін і Кільчевський — його підлабузники, яких він тримав у Новоросійську проти Отамана Краснова, а тепер конфіскатори в Єйську харчових складів Кубанського уряду, Шкуро й кат Покровський відомі «партизани», а ще п'яница Май-Маєвський, наркоман Слащов і тільки пара чесних генералів. Уболівання за «Південно-російську Конференцію» було найбільшим цинізмом, бо по-чесному, без убивства Рябовола її б ніколи не створили. Згадка про великих дійсно вождів Корнілова й Каледіна — це безчесна гра, бо ж обидва вони були справжні демократи, перший пропонував відновити Українську Державу, а другий аж ніяк не дозволяв Добрамії господарювати на Донщині. І якщо для цих двох Всеросійські Установчі Збори були наріжним каменем, то для Алексеєва й Денікіна це був політичний м'яч, що його підкидали, коли гіршала ситуація.

За зневажання Кубанщини, за мучеників Рябовола, Кулабухова, Щербака, Климченка, 60-ох розстріляних в ст. Слав'янській та інших слід було на засіданні Денікіна арештувати й передати до воєнно-польового суду, який і мусив розібрати злочинні діяння цього самозакоханого московського пройдисвіта. Цим би припинилася легенда про великого Головнокомандувача, що наробив стільки безглуздя і пониців дійсно чесних і їдейних провідників свого народу. На жаль, цього не сталося, хоч в ложі були отамани й уряди окраїн. Натомість виступив з відповідлю голова Верхкругу І. Тимошенко. Він сказав:

»Ваша Вельможністе і пл. депутати Верховного Кругу!

Триста літ жила Росія під тяжким невимовним гнітом. Триста літ створювалася потуга й величність Росії кістками, потом і кров'ю руського народу. Триста літ в ім'я Великої Росії гинув руський народ і добре на Русі жилося небагатьом, а якщо кому й жилося хо-

роще, то у всякому разі на руському народу. Сколихнувся руський народ, вибухла велика російська революція, і народ скинув ланцюги рабства. Руський народ побажав мати велич і міць своєї батьківщини не для купки насильників, а для всього народу. Всі ми з радістю зустріли воскресіння руського народу, але цілий ряд обставин, які всі нам відомі, привели до того, що руському народові не довелося використати триста літ очікуваної свободи, не довелось будувати своє життя так, як бажалося йому, великому руському народові.

На зміну одних насильників з'явилися інші і замість миру, свободи й доброго життя огинувся руський народ під сатрапами, комісарами, черезвичайками, які залишили кров'ю зганьблежу й обезძеченну батьківщину. І ось на далеких окраїнах Росії великі російські патріоти піднялися й рішили визволити руський народ від нових насильників і дати можливість руському народові мати велич і могутність своєї батьківщини для себе, для народу.

Два роки тривала віпера громадянська боротьба й у цій боротьбі козацтво зайняло одно з перших місць. У цій боротьбі Козацтво Дону, Кубані і Терека було тим фундаментом, на якому Добармія укріпила своє знам'я з кличем «Великої Одиної», а ми додамо — «вільної Росії». Великі руські патріоти Корілов, Алексеев і наш Головнокомандувач ген. Денікін в ім'я батьківщини борються пліч-о-пліч з козаками. Ми під проводом головнокомандувача швидкими кроками просунулись і були недалеко від Москви. І що ж? Не зважаючи на плеяду близьких полководців, якісь там вахміstri — Будьонний і Думенко швидко відкинули наші війська на вихідне становище до Дону. В Сovетській Росії, де одноособової влади нема, де кожний комісар диктатор, де совдепи, совдепська Росія, вона відкинула наші війська, вона змусила нас знову стати перед питанням нового походу на Росію.

Не прислухаймося до того, що говорять праві, що говорять ліві, але зважаймо на той знамений факт, факт нашої поразки, факт нашого відступу. Зважмо на це і скажім, що ідея Росії, ідея відродження нашої Батьківщини — велика ідея, але що ідею можна здійснити, можна принести, як дорогоцінний посуд, до серця Росії, до Москви, тільки спираючись на народ і тільки через народ. Ми глибоко цінімо талант свого вождя, нашого головнокомандувача, ми глибоко цінімо героїзм і самовідданість його хоробрих соратників, але в громадянській війні доводиться ураховувати не тільки стратегію, а і політику і доводиться сказати, що громадянська війна — це не війна, яка розпалюється інстинктами життєвими, рисовими, національними; це братоєбивча війна, де бороться ідея, де бороться політичні клічі і де бороться за форми правління, бо за форми правління провадимо ми боротьбу з союзникою Росією, бо від того, що 150 мільйонів руського народу перебуває під кермою насильників Леніна і Троцького, руський народ не перестав бути руським народом і Росія там — за рубежем. Руський народ там. Ми тут частка руського народу і нам відновити Росію можна, лише провадячи таку політику, проголошуєчи такі клічі, які були б близькі і зрозумілі для народу. Треба створити такі умови життя овільнених областей, щоб руський народ, тепер звільнюваний, почував і зізнав, що відродження батьківщини, єдиної Росії, це ідея, написана не тільки на нашому прaporі, що глибоко в наших серцях, ця ідея проходить в кожне наше діяство, в кожний наш крок. Ми так до цього часу, широко кажучи, не робили. Ми вітасмо заяву головнокомандувача про те, що земля мусить належати трудовому народові й Козакам. Ми віримо, що ці клічі мали бути написані на нашому прaporі за відродження Росії на самому початку боротьби. Ми віта-

ємо кличі про Всеросійські Установчі Збори, але радили б, щоб цей клич був написаний з моменту першого виходу, з моменту виходу з Катеринодару. Ми переконані, що врятувати Росію не можна ні диктатурою справа, ні її лівою відмінною. Перемогти Росію, навітьsovдепську Росію, як засвідчила історія останніх місяців, не так легко. Для цього треба здобути симпатію мас населення, для цього треба розбудити в душах бійців гаряче стремлення не тільки до того, що написано на прапорі, але до того, що щодня й кожночасно робиться і втілюється в життя.

Тут головнокомандувач підкореслив, що кубанські частини зараз дуже мозочисельні, що Кубань ві рішучий історичний момент опинилася позаду інших в справі спасіння Батьківщини. Мені тяжко згадувати, але муши сказати, що Кубань одна з перших, які створили ядро, що з ним Добрармія і Головне Командування пішли на північ до Москви. Мені тяжко нагадувати, але я повинен сказати, що всього два місяці тому над Кубанню була вчинена тяжка насильна операція — вирвання частини з рядів її політичних діячів. Панове, Кубань принесла багато жертв на вівтар великої вільної Росії і багато жертв вона ще дасть. Але Кубань і інші козаці області не вірять, що Росію відновити, що Росію спасти можна шляхом диктатури, способом насильства, шляхом створення таких умов, коли народ німіс, а хотіс за нього щось там робити. Та не в нас тільки, в Росії, а в цілому світі відбувається широкий світовий рух. Народи світу вийшли із стану застигlosti, вони рвуться самі будувати свою долю, самі улаштовують своє життя. Наша Росія, наш політичний народний рух є маленькою величиною того світового руху, але розглядати це явище постэрвінному як смуту, тауврати, як зраду і бажання народу вирішувати свою долю своїми силами й засобами — це велика й тяжка помилка. Треба визнати, що лише народ сам і тільки через народ і з народом можна перемогти всякого ворога, а не лише большевицького комісара. Треба визнати, що відродити Росію можна не збройною силою і не величими талантами полководців, а відновити Росію можна тою землею, яка віддається трудовому народові і тими порядками, при яких трудгий народ почуватиме, буде відчувати оту велику ідею Єдиної Вільної Росії, а не тоді, коли цей великий клич «Єдина Росія» напишеться на прапорі, а в щоденному житті, в повсякчасних обставинах народ почуватиме себе рабом. Рабам свободи не потрібна. Коли б у нас на Дону, Кубані і Тереку були раби, вони не піднесли б свого голосу і не сказали б у хвилину невдач, що підемо на фронт до одного і будемо битися з насильниками, але ми підемо, як вільний народ, не підлеглий ніякій диктатурі, нічemu однособовому пануванню, бо який би великий не був диктатор, який би він не був талановитий, але з нашими кличами, з нашою ідеєю він не в стані впоратись, з важким і великим завданням управління.

Так говорить історія. Навколо нього туртується купка людей, чужих народові, людей, що нищать свій народ, і ця купка стає ширмою поміж диктатором і народом, і ідея народу лишається лише на прапорі, а в житті її нема. Верховний Круг Дону, Кубані і Тереку, столосивши себе верховною владою на Дону, Кубані й Тереку, не може себе розуміти цілковито окремою, відрізаною від Росії державою. Ідея Великої Вільної Росії Верховному Кругу близька й дорога. Верховний Круг боротиметься також за цю ідею, але розуміс цю боротьбу інакше, і якщо між Верховним Кругом Дону, Кубані і Тереку і Головним Командуванням витворилася незгода, вона може бути усунена, бо ця незгода не з приходу ідеї, — у нас ідея спільна, у нас ціль і завдання спільні з Головним Командуванням. Ці непогодження є в будові влади, незгода є в розбудові апарату управ-

ління для частин Росії, що скинули з себе більшевицьке лихо; і тут згода між Головним Командуванням і Верховним Кругом цілком можлива, вона потрібна в спільніх інтересах. Щоб дійти до такої згоди, щоб козацтво і Головне Командування, подавши один одному руки, разом пішли до спільніх ідей і цілей, для цього не треба підходити з раніше виробленим поняттям один до другого. Не треба говорити, і ми ніколи не говорили, що провінція всіх невдач на фронтах тільки Головнокомандувача. Ми Головнокомандувача і його талант завжди високо підносили й дуже цінили, але не треба говорити і про нас, що ми тут зібралися змовниками, що ми зібралися як зрадники нації Батьківщини. Це не вірно. Це — неправда. Тут зійшлися наболілі душою за наші спільні невдачі, за кров руського народу, так щедро пролиту, за ті групи, якими усіяна уже раз дорога від Кубані до Орла й Курська і можливо буде усіяна ще раз. Наболілі душою, мучені проклятими питаннями, як улаштувати наше життя далі не в особистих інтересах, не в інтересах груповоих, не в клясових інтересах, не в інтересах тої чи іншої політичної партії, бож такі політичні партії, треба признатися, не існувати. Зібралися люди, які корінням уросли в маси населення і тисячі невидимих ниток тягнуться з цієї залі у всі закутки Дону, Кубані й Тереку. І кому ж, як не йому, рішти долю Дону, Кубані й Тереку. Кому, як не йому, встановляти з Головним Командуванням ті відносини, при яких було б не можливе повторення походу на Курськ, Орел і назад. Верховний Круг розуміє і знає, що відхід головнокомандувача ген. Денікіна, відхід добровольчих частин — це загибель козацтву, але це не буде спасінням і невеликих частин добровольців. Але не в цьому справа, не ця справа наганяє на нас сум, нас смутить інше, що наше розходження знищить ідею Великої Вільної Росії і здійсниться мрія не наща, не великих патріотів Корнілова, Каледіна, Алексеєва — бачити Єдину, Велику, Вільну Росію, а здійсниться мрія Троцького — створитися едина велика Совдепія. Це той жах, це та загроза, яка повисла в цей історичний час над нами. Так будьмо мужні, станмо твердими, відкиньмо на бік сумніви, відкиньмо особисті, групові, клясові інтереси в ім'я інтересів Великої Вільної Росії, домовлюмось чесно про те, куди й якими шляхами ми підемо далі. Верховний Круг Дону, Кубані й Тереку свято береже в своїх серцях ідею Великої Єдиної Вільної Росії. В ім'я твоїх ідеї він буде прагнути всіма силами своєї не рвати, а домовлятися з Головним Командуванням. Сподіваємось, що ми додоговоримось, що ідея вільної Росії, вільної від насильників, що ця ідея змусить замовчати в наших серцях всі інші міркування і всі інші думки й стремління».⁴²⁾ (Оплески в центрі й зліва).

Така була несподівана, негідна та ще й демагогією підбита промова кубанського «самостійника» І. Тимошенка, що кілька тижнів перед тим ще був слухняним послідовником чесних кубанців. У своєму підлабузництві до Денікіна він дійшов до того, що побоявся вимовити імена мучеників Рябовола, Кулабухова й вигнаних за Турецький Босфор депутатів Кубанщини, яких Крайова Рада наказала повернути, а він ще — її голова. Тимошенко змінив віхи на 180° і треба було думати, що робити далі. Кубанські депутати

⁴²⁾ Стенографический отчет заседаний Верховного Круга Дону, Кубани и Терека 16 января 1920 года в Екатеринодаре.

поглядали, чи хто підніметься й скаже одверто, чому так змінилися кубанці, ці вроджені воїни; спитає, де Рябовол, де Кулабухов, чи були допущені подібні експерименти на Дону й Тереку? Та засідання без ніяких дебатів закрилося.

Вбога промова Денікіна зайвий раз засвідчила нецирість його щодо козацтва та що катастрофічні події протягом двох місяців нічого його не навчили. У нього в усьому винні козаки, Катеринодар, пропаганда, добровольські корпуси він зніме з фронту, а вони самовільно давно вже утекли до Новоросійська! Козаки покинули фронт у вирішальний момент та веселі й здорові потягли додому, коли добровольці замість того, щоб безболісно відійти до Криму, пішли на Донщину, щоб захистити козацтво, — каже Денікін, але не так було в дійсності і це мав з'ясувати Тимошенко.

Фронт затріщав і почав котитися назад значно раніше, ніж козаки покинули його. І фронт большевики прорвали на відтинку добровольчих частин. Останні були переобрнені «військовою здобиччю», бажали її рятувати, а не фронт тримати й десь зупинятися. Бойові операції добровольці поклали на козаків, щоб і їхні відтинки зайняли. Козаки ж не могли бути більшими патріотами від добровольців. А вони розуміли, що несуть більші страти життям і майном, приходять на своїх конях у своїй одежі і хто гудує фронт? **А** хіба ген. Май-Маєвський, що зі своїми співробітниками розклав Добромію, був козаком? Тимошенко мусив з'ясувати легенду про відхід на Крим, що було б радістю для козаків, за яких, як воша кожуха, тримався сам Денікін, бо це була його єдина база. Та і шлях на Крим не був тоді такий легкий, бо проти добровольців повстали селяни вже тоді, пожавив свої операції Махно. Що ж до награбованої «військової здобичі», то її легше було й безпечніше перевезти через Кубань і Новоросійськ, ніж безпосередньо на Крим.

Пропаганда проти Добромії, проти Денікіна дійсно велася, але для цього був занадто пригожий ґрунт й приводи. Все це створював сам Денікін своїм ставленням до козаків, до національного питання, до нових держав і особливо працею «Особого Совещання» з його реакційним законодавством. Катеринодар був винен, але лише в тому, що не дав Денікіну стати диктатором. За це він (Денікін) лято помстився на Катеринодарі, немезида тут же і його наздогнала. Шибениця Кулабухова відділила Денікіна від Кубанського козацтва, яке роздивилося, з ким має справу, і замість пошани, відчуло brutальну зневагу.

Про лицарство добровольців можна говорити лише за часів ген. Корнілова, Маркова, а пізніше все заступлено заячими скоками і ... «військовою здобиччю». Останньої ні

Корнілов, ні Марков не стерпіли б. Денікін же хапається за лицарство своїх часів, чого в дійсності не було за його панування, яке почалося ганебним панічним утіканням і передачею на знищання тіла Корнілова та жалюгідним домаганням диктатури, на що не мав ніяких даних.

Відходові на Крим перешкоджали ще й інші обставини. Іти туди означало відмовлятися від продовження боротьби. Крим не мав ні людських, ні матеріальних ресурсів і там важко було розмістити огарки Добрамії та численних претензійних біженців. В Криму не можна було уникнути дискусій, хто винен? «Кольорові (корніловці, марковці й дроздовці)» війська так деморалізувалися, що зажадали б звіту і від невдалого диктатора. Першопоходники вже давно гостро висловлювалися про правління Денікіна ще в Катериnodарі. У добровольчих старшин ген. Денікін уже мав велику опозицію в особі ген. Врангеля і в його оточенні. Козаче ж офіцерство не мало кандидатів у вожді і схильне було плентатись за Денікіним, що був особисто чесним і не дуже притискав. При участі козачого старшинства Денікін міг сподіватися певної більшості, що не допустить до гострої критики. Якби ж і пощастило в Криму вкосъкати військову опозицію, то, сидячи там, були б утрачені козаки, якщо б і втрималися проти більшевиків. Козаки перестали б, особливо кубанці, рахуватися з претензіями на провідне становище Добрамії. Козачі ж території були багатоюшим резервуаром для боротьби і дуже вигідним та ще й випробованим плацдармом для переформування і розгорнення своїх сил при новій спробі посунути на північ. Цього ж Денікін сподівався до самої катастрофи в Новоросійську, напередодні якої цей політичний сліпець казав, що Добрамія біжче до Москви, ніж колинебудь.

Очевидно, говорити тут про чуття лицарства вождя не доводиться. Він з жахом думав про можливість відокремлення й цього багатоючого краю, перлини, як москалі казали, від Росії. Добре розумів Денікін, що козаки з України в Крим не захотять відходити, а кубанські ешелони вже котилися в золотосяйний свій Край. Вислів Денікіна, що добровольці не вмирятимуть за Донщину й Кубанщину, ще раз підкреслив, що відхід до козачих країв був лише простісінький політичний розрахунок, а не сантиментальне побратимство по зброї тощо... У своему ж шовіністичному засліпленні він вважав натуральним, щоб кубанці, нащадки запорожців, умирали за Росію. Несерйозності цієї претензії він не помічав: коли патріот-доброволець не хотів битися за Кубанщину з мотивів ідейного характеру, то чому б кубанці, предки яких фактично кров'ю свою зайняли цей край, поривався б битися за Росію, що вигнала його з утульних хат на Дніпрі? Дореволюційне минуле козаків,

особливо кубанців, полягало в русифікаторстві й інших знущаннях. По вибуху революції панування червоних росіян позначилося несамовитим грабуванням, мордуванням, глузуванням, насильним заганянням на фронт і т. інш. Коли дали притулок добровольцям, білим ізгоям, то вони хутенько засвоїли також методи панівних гостей. А ті й другі діяли в ім'я Росії, якої широкі верстви кубанських козаків фактично не знали. З погляду Денікіна, коли б Кубанщина стала самостійною, то вона, як маленька держава, не відігравала б жадної ролі в політиці і з нею не рахувались би великі держави. Але чому це швайцарські німці, французи, італійці не приєднуються до великороджав — Німеччини, Франції й Італії? Чому це бельгійські французи не поспішають до матірного лона сусідньої Франції? І т. д. і т. д. Коли Кубань була «областю» Росії, то на цілій Кавказ не було єдиної вищої школи, а мала Кубанщина, Грузія, Азербайджан, Вірменія по революції заснували по дві й більше вищих шкіл. Кубанщина для заснування реальної школи в ст. Іванівській чекала на дозвіл з Росії 10 років! Політична ж роля Кубанщини в Росії була така «велика», що на дозвіл будови двох козачих залізниць їх коштом довелось клопотатися десятки років. Це декілька фрагментів. А скільки кубанці витратили енергії, щоб перемогти перешкоди Денікіна на утворення Кубанської військової школи? А вона ж була не гірша від ліпших російських. Неділімська карта Денікіна була бита, а російському народові большевики були миліші, ніж здебільшого паразитарні поміщики та збанкрутоване дворянство.

Лихо ж було в тім, що без кубанських козаків не можна було обйтися. Кількість їх на фронті останнім часом була така: дві з половиною тисячі шабель і шість тисяч багнетів, це більше, ніж було добровольців у Добровольчому корпусі. Донців ще іздило багато, але вони воювати не хотіли. Денікін не тому чіплявся за кубанців і домагався збільшення їх збройних сил, що ворог був численний. Проти 49 тисяч большевиків він мав 54 тисячі, не враховуючи терців, що відходили на Закавказзя. Проти 20 тисяч кінноти Будьонного й Думенка Денікін мав однієї козацької кінноти понад 30 тисяч. Перевагою для нього було й зручне розташування залізниць, які уможливлювали перекидання й зосереджування в кожному пункті основних сил і паралізувати спроби ворога прорвати фронт. Але лишенько було в тому, що боєздатність добровольців і донців обнизилася, як ніколи. Вони обзвивали кубанців «шкурниками», а самі битися не хотіли. Раніше кубанці, розкидані по цілому фронті були його цементом і зараз вони були потрібні для такої ролі. Про це звичайно не говорилося, щоб кубанці «не зазнавалися». Їх уживали для «прикриття тяжких відтин-

ків фронту». Та чи не найголовнішою причиною утікання треба вважати, що Денікін і в такій ситуації не командував, а політикував — сідлав Верховний Круг. Він договорювався до дурниць, про які мріяв. Наприклад, його вислів, що ідея «Єдиної-неділимої» дала «можливість об'єднати буйні народи Північного Кавказу».

Під натиском союзників Денікін визнав «самостійність фактичного існування окраїн, що вели боротьбу з большевиками», але Кубанщина до числа тих окраїн не належала в очах Денікіна. Як звичайнісінький російський шовініст, він твердить, що Росія не може жити без Чорного моря, хоч в дійсності їй без України й Кавказу воно не потрібне, бо великоруські вантажі вигідніше до світу відправляти біломорськими та Балтійськими портами. Ще більше заялозена й забріхана думка часто повторювалася Денікіним, що окраїни утворені кров'ю, працею й майном російського народу. А скільки пролили крові ті, що боронилися він росіян, а про труд незначного відсотка руських говорить смішно. Що ж до майна росіян, то його на Кавказі не було, бо вся промисловість нафтова, цементна, мanganova, олійна створена й провадилася: англійцями, американцями, французами, шведами, персами, татарами, лише не росіянами. Погрожуючи розвалом фронту в наслідок зменшення його добровольців, що здебільшого утікали, Денікін за всяку ціну хоче втримати у своєму розпорядженні кубанців, хоча б у формі окремої армії, але ще сподівався вийти на широкий Московський шлях, хоч він був заметений снігами на завжди. Спрутом охоплював Денікін Кубанщину, яка прукалася вирватися з облудних обіймів.

На допомогу Денікінові поспішив не хто інший, як тільки свій, з шерегів самостійників, близький співробітник Іваниса — Тимошенко. Для нього вміть «руський, Росія» стали ляскотіти в вухах як найбільші святощі, а сам Денікін — талант, великий російський патріот. Розриву з ним цей перевертень лякається не через Кубанщину, що могла б зазнати шкоди, а через те, що може згинути ідея «великої вільної Росії». Він пропагує згоду, вважає її конечною і не бачить великих перешкод до того. Він уже вважає «ідеї, завдання й цілі» спільними з Добромією, а лише бачить розходження в будові апарату управління. Та це в ім'я «Великої Вільної Росії» можна усунути, бо «Верховний Круг Дону, Кубані й Терека свято береже у своїх серцях ідею Великої Єдиної вільної Росії і він буде прагнути всіма силами, щоб договоритися з Головним Командуванням».

Порівнюючи промову «самостійника» Тимошенка з тезами ген. Денікіна, можна констатувати, що він розходитья лише в незвізнанні диктатури Головнокомандувача. Все

інше не викликало ніяких заперечень. Людина ця (Тимошенко) раптом почала відхрещуватися від усіх «гріхів» самостійництва і набралася сміливості обіцяти, що Кубанщина ще не мало принесе жертв на користь великої й єдиної Росії. Щоправда, Тимошенко не вживає слова «неділіма», яким переплетені всі тези Денікіна, але при тих високопатріотичних інших епітетах цьому можна було й не надавати такого великого значення, особливо коли до цього прикладти, як тактичний крок, яким промовець хотів трохи згладжувати суперечність позиції. Позицій, що він їх прийняв, вступаючи на пост заступника голови Крайової Ради та Голови Верхкургу.

Отак напуттив Голова Верховного Кругу Донщини, Кубанщини й Терщини після виступу ген. Денікіна!

55. Порозуміння Кругу з Денікіним

Після такого виступу Тимошенко з запalom працює для порозуміння з Денікіним. Зустрічей з Іванисом Тимошенко уникав. Іванис же зайнявся урядовими справами, відвідуванням таборів тифозних біз вокзалах і обладнанням нових та поширенням старих шпиталів, випрошуючи в англійців ліжка й медикаменти; він прибирає всіляких «усмирителів», що де-не-де пробували шукати «дезертирів» серед кубанців, а головне, треба було розвантажувати Катеринодар від все нових і нових біженців, спрямовуючи іх геть поза містом на Новоросійськ. На одному з засідань уряду до Іваниса звернувся ген. Болховітінов з проханням від Отамана рятувати його від митрополита Антонія Храповицького, що втік з Києва і сидить у палаці Отамана. Іванис порадив почекати, аж скінчиться засідання уряду. По 12-й ночі поїхав з Болховітіновим до Отамана (він там і мешкав). Дорогою Б-ов хотів повчити Іваниса, як під благословенство підійти, а той: Яке таке благословенство! Якби то був наш єпископ, а то отому чумазому україножерові з «Союза Русского народа?» Увійшовши до вітальні, побачили Отамана. Іванис підійшов і, здоровуючись, просив представити. Піднялась розчарованіла розгодована, у фіялковій довжелезній мантії фігура, з якою Іванис привітався за руку. Сіли. Отаман почав інформацію, що Владика хотів би на Кубані організувати митрополію і потребує помешкання й кредитів. Іванис зазначив, що уряд рішив нікого не приймати до Катеринодару не тільки з установ, а навіть поодиноких осіб, бо помешкань бракує для ранених, що митрополії ніякої Кубанщина не потребує, бо вона має свого архиєрея і їй вистачає. Митр. Антоній почав у ніс щось говорити, а Іванис його перебив, що вже перша ночі добігає, а він не обідав і не вечеряв ще,

а рано о 8-ї починає урядування. Поклонився і вийшов. Уже в Канаді проф. В. Іванис про цю діяльність митр. Антонія прочитав таке: ...«священик Жевахов з митрополитом Пітirimом переїхали до Катеринодару і замешкали у митрополита Антонія (Храповицького), тоді керувавшого Кубанською Єпархією»... «Про установлені головою Кубанського Правительства, п. Іванисом, за мною слідкування мене секретно попередив один адвокат, член Кубанської Ради»...^{a)} І одне й друге не відповідає правді, бо Кубанщина належала до Ставропольського Архиєпископа Агафадора, який прислав до Катеринодару свого вікарного єпископа, який ні одного разу він не відправив Богослужби для Кубанців, що обходились в найурочистіших випадках священиком-українцем.

Слідкувати за Шавельським міг наказати лише член уряду по внутрішніх справах, яким тоді був Л. В. Білашов, але можна ручитися, що він цього не робив, бо був переображенний складнішими й важнішими справами. Церковним справам у ті часи надавалося найменше уваги.

Були й приемні зустрічі. Рано о 9-й телефон від П. М. Сулятицького. «Чи Ви маєте хвилю часу, я хотів Вас з проф. Богданом Кістяковським познайомити.» «За годину, коли перегляну пошту».

В умовлений час у своєму кабінеті Іванис мав щастя привітати одного з найбільших науковців Києва, уже літнього, високого, трохи похилого Богдана Кістяковського, який тихо, трохи сипло говорив гарною українською мовою. Голова уряду зазначив, що слухав у Москві Ігоря, який говорив, звичайно, по-російському якось задихаючись. Гість був здивований, що кубанці так рано урядують. Розповів він дещо про Київ. Тут же домовилися про те, що він і кубанцям трохи поможе. Що з ним сталося пізніше, очевидно син його, Юрко, що в Білому Домі, знає.

Бували й досить екстравагантні «візити». Ад'ютант, сотник Цись, переказав голові уряду, що до нього проситься на довшу розмову член Ради Савицький. В умовлену годину той з'явився. Нехлюйно одягнений, неголений. Таємничо каже: його група хотіла б ліквідувати ген. Денікіна, але вона хотіла, щоб Кубанський уряд їх не переслідував! Іванис подзвонив. З'явився ад'ютант сотн. Фендриков. «Прошу цього пана вивести за двері!» — «Прошу честю!» — голосно сказав сотн. Фендриков, і Савицький покинув кабінет. Що то була за провокація і пізніше не з'ясувалося. Савицького Іванис більше не бачив. Були чутки, що він опинився в зелених.

а) Георгій Шавельський. «Востоминации последнего протопресвитера Русской армии и флота.» т. II, ст. 72 і 397; видання ім. Чехова, Нью-Йорк. 1954 рік.

За подіями в Верхкрузі Іванис слідкував через полк. К. Гончарова. Було ясно, що порозуміння станеться і що його (порозуміння) і самий Круг треба буде ліквідувати, а для цього слід було палець на живчику тимати. Торги між Денікіним і Кругом розпочалися відразу. Обговорювали деталі порозуміння. Денікін, підбадьорений Тимошенком, що Круг поступиться, почав уперто боронити своїй позиції за позицією. Насамперед постало питання, яка установа підтримуватиме Денікіна — законодавча, чи законодарча. Круг стояв за першу, Денікін, для ока посперечавшись, поступився. Почалось сперечання за міністрів: Круг вимагає парламентарної відповідальності, а Денікін бойтися вотуму як вогню. Суперечки були за кожний портфель (а большевики все ближче й ближче підсувалися до Катеринодару). Іноді здавалося, що ось-ось зірветься, але нарешті погодилися, що більшість міністрів — відповідальні перед парламентом, а міністри військовий і постачання відповідають лише перед Денікіним.

В порозумівавчій Комісії сперечалися також, злісно, чіпляючись за кожне слово, за кожну літеру. Але більшість Верхкругу виразно стояла за порозуміння. Цьому досить допоміг і представник В. Брітанії ген. Голман. В одному з категінодарських часописів у цей час було надруковано, що ніби ген. Голман заявив От. Букретову, що Англія може безпосередньо допомогти Кубанціні в боротьбі проти большевиків. Це наробило в колах Добрармії великого переполоху. Денікін негайно відвідав Голмана, провів з ним двогодинну розмову і той з'явився після цього на засідання Верховного Кругу і заявив, що допомога призначена лише для ген. Денікіна. На запитання, що буде, якби козаки розірвали з ген. Денікіним, Голман відповів: «Тоді я запитаю свого короля». Тоді цю стереотипну фразу більшість Верхкругу стала тлумачити, як відмову козакам, хоч з тим же успіхом її можна було розуміти і як можливу зміну в напрямі допомоги. Слід, однаке, зауважити, що Голман був оточений дуже пильною увагою добровольців і повною байдужістю козаків.

Так Кубанська фракція Верхкругу опинилася в ускладненому становищі. Більшість її була безперечно проти порозуміння, але в загальній масі Кругу ця більшість була меншістю. Намічена згода її не могла задовольнити. Неясним було питання, яке відношення буде мати Кубанщина до нового державного формування, що творитиметься після цього порозуміння. Було ніби ясно, що більшу частину функцій кубанських установ перебере уряд нового формування. Поставала загроза, що кубанці не матимуть зможи захищати інтереси свого Краю. Обставини складалися так, що провід нового Уряду мали б скласти донці, а це

цілком не гарантувало інтересів Кубанщини, особливо після зазіхань представників Донщини, про що уже сказано раніше (Конфіскація ген. Сидоріна й домагання Харламова). Кубанці брали участь в порозумівачій комісії, частіше бували проти порозуміння з Денікіним, але їх переголосовували. До цього поводження підштовхували відомості із станиць, настрої населення яких було рішуче проти будь-якої згоди з Денікіним. Цілий ряд станиць реагував на це приговорами. Дивно було, що проти було багато не «самостійницьких» (чорноморських), а лінійських станиць (Воздвиженська, Петропавлівська, Темиргоївська й інш.), які виносили приговори про видalenня Денікіна з Кубанщини. Зрозуміло було, що надзвичайно важко, коли не неможливо, підняти населення проти большевиків, створити атмосферу, коли на чолі буде Денікін.

Кубуряд також був проти порозуміння не тільки з мотивів чисто принципового характеру, а й з практичних міркувань. В обставинах того часу, коли нове державне формування, яке виникало в наслідок порозуміння, мусило обмежуватися майже виключно територією Кубанщини. Коли особливо була потрібна точна виразна праця урядового апарату, неменуче утворювалось би двовладдя, мішанина влад і постійні, особливо на початку, колізії компетенцій. Самі клопоти з раненими й тифозними та продовольчими справами ніяк не можна було стримувати чи змінювати якимись новими способами. Ще більше ускладнень давала евакуація, яка загрожувала забити всі комунікації залізничні й гужові, дороги й мости, порони потребували точних, чітких наказів і виконань.

Але Тимошенко виразно прагнув згоди, не рахуючись з кубанською частиною, власне з її бажаннями, а втягаючи її все глибше й далі. За день до засідання, на якому мали схвалити проект угоди-порозуміння, більшість кубанської фракції рішуче висловилась за голосування проти неї. У день засідання Кругу Тимошенко скликає нараду кубанської фракції й добивається цілком протилежної ухвали.

22-го січня 1920 року Верховний Круг Донщини, Кубанщини й Терщины ухвалив:

»1. Південно-Російська влада установлена на основах угоди між Головним Командуванням збройних сил Півдня Росії і Верховним Кругом Дону, Кубані й Терека аж до скликання Всеросійських Установчих Зборів.

2. Першим Головою Південно-Російської влади за угодою Верховного Кругу Дону, Кубані й Терека, з одного боку, і Головного Командування збройних сил Півдня Росії, з другого, призначається ген.-лейт. А. Денікін.

3. Закон про спадкоємність влади Голови Держави виробиться Законодавчою Палатою на загальній основі.

4. Законодавча влада на Півдні Росії здійснюватиметься Законодавчою Палатою.

Примітка: Проведення виборчого закону в приспішенному порядку, а також поточне законодавство покладається на Законодавчу Комісію, яка скличеться за згодою з Головним Командуванням із представниками козацьких військ і місцевостей, які перебувають під управлінням Головнокомандувача.

5. Функції виконавчої влади, крім голови Південно-Російської влади, бере на себе Рада міністрів, відповідальна перед Законодавчою Палатою, крім міністрів воєнно-морського і шляхів.

Примітка: Воєнне постачання бере на себе воєнне міністерство. Міністер продовольства виконує доручення военного відомства щодо постачання армії.

6. Голову Ради Міністрів призначає особа, що очолює Південно-Російську владу, а члени Ради Міністрів затверджуються ним же за поданням голови Ради Міністрів.

7. Особі, що очолює Південно-Російську владу, належить право розпуску Законодавчої Палати і право відносного «ветга». Крім того, до другого розгляду відхиленого закону Палата може приступити не раніше, ніж через 4 місяці після його відхилення, і закон набуває сили лише по прийнятті його більшістю двох третин складу Палати.⁴³⁾

Перед голосуванням від кожного Краю виступило по одному оратору. Представник Терека заявив коротко, що «терці будуть голосувати за угоду». Від Дону промовляв Гнилорибов, який сказав, що «фракція змушенна голосувати за угоду силово обставин і що допускає відступлення від чистоти демократичних принципів з болем душі для врятування рідного Краю». Від кубанців Рябцев сказав:

«Хоч фракція після обговорення поданих ген. Денікіним положень визнала їх даліжими від скромних побажань фракції, а тим більше єїд ідеалів останньої, але, беручи до уваги, що метою праці в справі організації Південно-Російської влади є скликання Установчих Зборів і об'єднання сил для боротьби проти большевиків, — висловилася за прийняття вищезгаданих положень поєднотою.»

(Покровський. Деникінщина, ст. 273).

При голосуванні лише два члени Верховного Кругу підняли руки проти угоди: Голова Кубанського уряду В. М. Іванис і член Рад і президії Верховного Кругу Ф. Т. Аспидов.

Хори залі засідання Кругу були переповнені переважно козацтвом з військових частин, і воно перше тут же висловило свій присуд: «продали Кубань».

Так козаки замість віддати ген. Денікіна під суд за вчинені злочини й занапашення армії та більшості Країв, признали його диктатором. Якби то був свій, то до стовпа б притнули й киями б били, а перед москалем з ганьбою голови скилили і самі себе звинуватили. Денікін піdnis голову, хоч і не на довго.

⁴³⁾ Покровський. Деникінщина, ст. 271-273.

Другого дня Верховний Круг звернувся до народу з відозвою, в якій казав:

«Ми, Верховний Круг Донщини, Кубанщини й Терщини, вживали всіх заходів для того, щоб помилки, які спричинилися до недавньої катастрофи на фронті, не повторювалися, визнали за потрібне для блага народу та успіху боротьби проти большевизму установити у повній мірі з Головнокомандувачем збройних сил на Півдні Росії спільну владу для всього Півдня Росії і єдність командування для всіх армій, щоб спільними зусиллями козацтва, добровольців і горців зломити ворога й розгорнути наші успіхи». ⁶⁴⁾

Відозва була б на місці для епархіальної ради, а не для революційного трибуналу. Що нового вона обіцяла Кубані і взагалі Кавказові? Хіба що московських «правителів», які застрелили Рябовола, повісили Кулабухова?

Отже утворено, тим часом на папері, Південно-Східню Державу з несталою територією. Не знайшлося людини, що розігнала б цілу ту зграю запаморочених політиків. Спроба зробити щось реальне з цієї держави могла бути лише за рахунок Кубанщини. Донщина вже була вся втрачена, в Терщині рештки військ відходили на Петровськ і по Волинно-Грузинському шляху. Вся Україна була в руках большевиків. Крим під вождівством ген. наркомана Слащова, що вішав щодня десятки «большевиків», загально хаотизуючи Край. Чорноморська губ. мало не до Новоросійська захоплена зеленими. Ситуація була ясна, яку нількою конституцією не поправити. Потрібні були негайні рішучі заходи диктатора, але не щойно призначеного. Денікін, як конституційний голова нового державного формування, зробив знову все, щоб відштовхнути від себе тих, хто ввесь час лив воду на млин згоди Кубанщини з ним. Головою уряду Денікін призначив голову Донського уряду члена Новочеркаської Судової Палати Н. М. Мельникова (Головою уряду Донщини він залишався надалі). Коли ж почалося формування кабінету, то кубанці, особливо ті, хто в подіях останніх двох місяців стояв на чолі, хто вважав, що він веде за собою якщо не всю Кубанщину, то принаймні її більшість, опинилися на боці. Тимошенко, що мріяв про прем'єрство (і було не вигідно противставити його Іванисові), не одержав пропозиції й на заваляще міністерство. А він аж горів за угоду. Ще в середині лютого на запитання ставропільського прокурора В. М. Краснова, якому було запропоновано портфель міністра юстиції, якщо козацтво прийме нову владу, Тимошенко відповів: «Не роздумуйте й не відкладайте свій вступ до кабінету. Будемо разом працювати». (В. М. Краснов. «Із воспом. о 1917-1920 рр.» «Архів Русск. Рев.» ст. 153). П. С. Сушкова призначили міністром Освіти, лікаря

⁶⁴⁾ В. М. Краснов. «Із воспоминаний о 1917-1920 рр.» «Архів Русской Революції», т. XI. Берлін, 1923, ст. 147.

М. С. Долгополова, до якого з презирством ставились всі більш-менш самостійницького напрямку особи, призначено міністром Здоров'я, Я. К. Щупляк, що по-китайському дивився на міністерство («твоя платить — моя стріляє»), прийняв пост міністра Продовольчих справ, міністерство шляхів прийняв невідомий кубанець Л. В. Зверев, якого власне кубанські громадські й політичні діячі не знали. Решту портфелів так поділили: Внутрішніх справ — В. Ф. Зеелер (донець), Хліборобства — П. М. Агеев (донець), Військових справ — ген. А. К. Кільчевський (хоч не донець, але начштабу Донської армії, на якій посаді залишився й далі), Юстиції — В. М. Краснов (старополець), фінансів — незмінний М. Є. Бернадський (росіянин), Закордонних справ — Н. Н. Баратов (терець), Торгівлі й Промисловости — Ф. С. Леонтович (чорноморець), Політичного виховання — Н. В. Чайковський (старий народоволець), який, провалившись на сухо російській території в Архангельський губ., де був членом Архангельського Уряду, приїхав рятувати Росію з другого боку.

На другий же день Тимошенко зайшов до Іваниса й запитав, що він скаже про Денікінський уряд, а той цілком поважно сказав: «Нічого іншого не могло бути!» «Що ж тоді, валити і Південно-Російський уряд?» — «Поццо, — була відповідь, — коли він за пару тижнів розвалиться сам, а за місяць і Денікіна не стане». — «Ваша справа, а я буду валити», — закінчив Тимошенко, а Іванис тільки знизав плечима.

В цей же день Мельников склав візиту Іванисові. Порушив питання про діяльність нового уряду в Катеринодарі і про приміщення для нього. Іванис лагідно роз'яснив, що те неможливе через переповнення міста, а потім жартома зауважив, що «два ведмеді в однім барлогу не міряться, а сидіти тут лишилося тижні, найбільше місяці — і навіщо псувати кров? Переселяйтесь в Новоросійськ. Окремі члени, що мають приміщення в Катеринодарі, можуть тут перебувати й далі». Завітав і міністер Закордонних справ Микола Миколайович Баратов, генерал від кавалерії, кол. командувач Кінної армії на Кавказькому фронті. Мав ампутовану ногу, але не на війні, а в Азербайджані, коли добивався миру цієї республіки з Денікіним. Це милий балакун — терець. Він багато й широко розповів Іванисові про свої балачки на Кавказі з азіяtskyм гумором і приказками. Конкретно побажав бути приятелями, як менший брат.

Верховний Круг, схваливши угоду з Денікіним, «втратив працю», бо для підготовчих заходів по скликанню Законодавчої Палати створили Законодавчу комісію, яка мусила розробляти законопроекти, та в неї вийшло менше

десятка людей. Але Круг засідав, виголошував промови, а нарешті рішив спробувати свої сили в реальній активній праці. Для цього на увагу прийшла надзвичайно безглазда жорстока діяльність санітарних органів Добрармії.

Проти цієї безглаздої діяльності Кубанське міністерство здоров'я провадило тиху, без зайвих фраз роботу, уперто й не без успіху, добиваючись від англійців деяких придлів медикаментів тощо, користуючись з того, що д-р В. Г. Ледомський володів англійською мовою і імпонував великим авторитетом. Ця праця в очах лідерів Верховного Кругу не відповідала громадським вимогам і через те вони створили Санітарну комісію з надзвичайними повноваженнями. Комісія трохи накоїла шелесту, але не тільки не сприяла поліпшенню справи, а навпаки — претенсійно й безграмотно втручалася на кожному кроці в діяльність не добровольчих, а кубанських установ, збільшила безладдя й хаос. Д-р В. Ледомський прийшов за порадою до Іваниса. Останній порадив не виконувати постанов САНКОМІЇ, а навіть заборонити цій комісії вступати до кубанських установ. Д-р попросив дозволу виступити на Верховному Крузі, бо то ж таки виборці народні. Іванис охоче згодився, щоб той пішов на «шпаківницю», — так він називав катедри в парляментах і дуже їх не любив. У Верховному Крузі д-р Ледомський оповів про діяльність Санітарної комісії, яка часом могла бути анекдотом, і просив, щоб ця комісія була ліквідована або підпорядкована йому. Круг погодився на останнє. Однак начальник санітарної частини Добрармії полк. Шереметьєв і начальник шляхів сполучення тен. Тихменев розвели такий хаос і антисанітарність в Добрармії, що кубанців з їх «опіки» при першій нагоді відбирали.

На одній малій нараді з участю Денікіна ще перед засіданням Іванис порушив справу антисанітарного стану в добровольському управлінні і просив Головнокомандувача якось і щось зробити. Денікін скіпів і заявив: «Це недовір'я до моого Уряду і якщо хотіли б це обговорювати, то я вийду». Це один з прикладів співпраці з «демократично призначеним диктатором».

Круг далі засідав, бо його трибуна більше подобалась, ніж трибуни власних парляментів, якого терці вже не мали. Отож Круг говорив...

«Ідеолог» згоди з Денікіним І. Тимошенко, ошпарившись на одержанні портфеля, почав завзято агітувати проти неї. Цю агітацію прихильно вітали в політичних колах, які побачили, що порозуміння з Денікіним викликає негативні наслідки. Терці, сподіваючись, що їхній Отаман і Уряд в демократичній Грузії, яка ніяк не могла зговортися з Добрармією, спохватилися і уважніше прислухалися до противників Єдиної. Тимошенко далі намацував сприят-

ливий ґрунт. Іванис, очевидно, ідею цю вважав за найбажанішу, але вона була не цілком задовільна: для нього й симбіоз з Доном та Тереком були зайвими, він хотів мати вільні руки для Кубані при відході з Катеринодару. Не хотів він в'язатися із скомпромітованим Тимошенком, хоч ніколи ніде ще не говорив про свій погляд на пропаганду Тимошенка. Ця агітація не була секретом і для Добармії, і для її численних прихильників серед біженців, які залишили Кубанщину, як також для донських політичних кіл, що також пильнували кубанців, вишукуючи серед них «большевицьких агентів». Та все те не давало ніякого позитивного полагодження справ, а тільки ускладняло працю Кубанського уряду. Вживати терору навіть оті «терористичні організації» боялися, а певніше вони вже «орудували» — продавали місця на кораблі в Новоросійському. Денікін ще розгулював по вулицях Катеринодару пішки, ніби напрощуючись на смерть, як дехто казав із спостерігачів. Та, маєтъ, ніхто не цікавився цією опецькуватою грубою тушою...

Робота уряду підривалася безліччю найдрібніших запитів, яких ніколи було переслухувати, не то що перечитувати. А до цього безліч було запитів від членів нового уряду. Донці весь час снували проти Кубуряду інтригу, яка часом набирала огидної форми. Наприклад, П. М. Агеев на таємній конференції кубанської групи с.-д. меншовиків, що до Іваница ставились позитивно, називав членів Кубанського уряду самостійниками, «зрадниками й запроданцями» і закликав «не рапуватися і не цяцькатися з Кубанським урядом». На другий же день чл. кубуряду внутрішніх справ Л. В. Білашов попросив до себе в кабінет Агеєва й прочитав точний рапорт вчорашнього засідання. Агеев спалахнув і розгублено сам себе видав, сказавши: «Це ж було таємне засідання». Білашов на це відповів: «Всім ніби вашим с.-д. уряд Іваница близчий, ніж всі ви донці з Денікіним. Хто нап'стється Кубанської води, стає самостійником і ненависником Москви. Прощавайте!»

56. Спроба завести лад

Спроби Кубуряду усунути хаос, який панував на залізницях, не мали успіху. Всі повідомлення, всі вказівки на неможливий стан речей, залишалися «гласом вопіющого в пустині». Денікін читав чи вислухував відповідні повідомлення, обіцяв поговорити, вжити відповідних заходів, і на тім справа й кінчалася, а на залізницях буяв руїнницький дух ген. Тихменєва. Сотні потягів з тифозними не доходили до станцій призначення, козаки умирали і їх викидали по шляху з вагонів.

За весь час існування Кубанщини, як самостійного дер-

жавного організму, уряд не мав вільного зв'язку зі своїми провінціальними відділами, містами, станицями тощо. Інформації спізнювалися, частіше переказувалися і не були точні. Команданти ж диктаторствували більше самого Денікіна. Ще за часів кабінету Біча Добрармія захопила в свої руки кубанську телефонно-телеграфну мережу і робила з ними, що хотіла, покликаючись на військові потреби. Останній уряд почав майже силою виганяти геть засидліх на телеграфі добровольців, а ті, залишаючи насиженні тепленські місця, часто знімали апарати і пробували забирати їх із собою ніби своє власне майно.

Постійна внутрішня боротьба проти діяльності Добрармії взагалі не сприяла зміцненню апарату керування Краєм, бо перегинання палки і з боку кубанців бували, а особливо після подій 6. листопада. В персональному складі провінціальної адміністрації внутрішніх справ чимало було агентів Добрармії, або її прихильників, що саботували кожне те розпорядження уряду, яке, на їх думку, не відповідало інтересам Добрармії. Інші урядовці не почували себе певно, а через те їх діяльність не була рішучою й певною. Пропагандивших органів, таких потрібних у цих умовах, не було: їх зруйнував ще в листопаді минулого року Сушков. Уряд спробував відновити їх, але член уряду Л. Білашов доручив це осавулу Федоренкові, який, як пізніше виявилося, ще тоді, мабуть, вирішив перейти до большевиків. Через це справа пропаганди до самої евакуації не посунулась далі обговорення схеми органів пропаганди.

Велике зниження курсу карбованця, спинення будівництва, переповнення міст біженцями й евакуйованими установами, вакханалія хабарництва й сваволі, що панувала в реквізиційнім відділі, — все це створило несамовитий хаос в мешканальному питанні та страшну плутанину у взаємовідносинах домовласників і кватирантів. Міське господарство, при порожній касі й хаосі в міських фінансах, швидким темпом наближалося до повного краху. Уряд виніс нову постанову, що регулювала мешканальне питання (евакуація перешкодила запровадити його в життя). Почали були переглядати правила реквізиції помешкань і ставили за своє завдання ліквідувати клоаку, що звалася «Управлінням начальника інженерів Кубанського Козачого Війська», а впершу чергу його реквізиційного відділу.

Судовий апарат увесь час працював в умовах, абсолютно ненормальних. З одного боку, зростання злочинності в наслідок перевантаження Краю різними елементами, а з другого — повільність, неточність, а то й уникання деяких органів виконувати доручення судової влади, утворили перевантаженість працею слідчого персоналу й повільність в рухові справ, що викликало хоч справедливі,

але не належну адресу нарікання. В'язниці були перевовнені до неможливості. Мешканцями їх були переважно політичні в'язні: з одного боку, жертви наказу ч. 10, цебто засуджені Кубанським воєнно-окружним судом, а з другого — клієнти правосуддя Добрармії та її контррозвідки. В кінці 1919 року в'язниці були в катастрофічному становищі: харчових продуктів, що їх давала казна, не вистачало, люди голодували, а на ґрунті недоїдання й тісноти спалахнула поширеність тифу.

Уряд запровадив у життя раніше (в 1919 р.) видані закони про судову палату в Катеринодарі, висунувши на чергу питання про організацію свого Кубанського Сенату. Ще за часів Потьомкіна розроблено законопроект про перегляд вироків тимчасових військових судів (наказ ч. 10) в цілях звільнення несправедливо засуджених, але в кабінеті Сушкова цей законопроект не був обговорений, бо не було виглядів, що він буде схвалений. Тепер він став законом з деякими змінами в сторону поширення можливостей для перегляду й прискорення руху справ. Крім того, ухвалили амністію політичним в'язням. Введено нові норми харчування в'язнів. Ухвалили ряд законів, які поширюють компетенцію судової влади, ставлячи її в належні відносини до органів влади виконавчої. Приступлено до вироблення закону про реформу Мирового й Станичного Суду (матеріали були зібрані ще за часів Потьомкіна). Закон про новий порядок видавання зобов'язуючих адміністративних постанов і кари за порушення їх також приготований. Згідно з цим законом судовий владі надавалося широке право контролю законності цих постанов, а право адміністрації накладати кари значно зменшено. Видано закон про політичні злочини проти Кубанщини з усуненням попереднього стану — безкарності їх для добровольців і росіян. Крім того, було вжито ряд заходів до прискорення руху карних розправ і розвантаження судово-слідчого апарату.

Весь час фінансове становище Кубанщини було дуже ненормальним: Кубанщина була багатою сіромахою. Маючи колосальні багатства, завше була без грошей, перебуваючи щодо цього в залежності від Донщини й Добрармії. Доки ще Донська експедиція працювала в Ростові, потреби Кубанщини в грошових знаках сяк чи так задоволялися. Після ж евакуації Донщини становище Кубанщини в грошовому відношенні стало катастрофічним. Повсякденне життя, військові видатки, які дуже збільшилися з початком організації Кубанської армії, вимагали великої кількості грошей, а Добрармія з кожним разом дає їх все менше й менше. З одного боку, вона сама відчувала брак Ростовської експедиції, а, з другого, хотіла дати відчути самостійницькому урядові залежність від неї.

Свято виконуючи заповіт Бича, триматися «єдиного грошового знака», Кубанщина й досі друкувала лише бони в 50 копійок та недавно почала, за згодою Донщини, друкувати ще білети по 50 карбованців донського зразка. Уряд рішив покінчти з цією прикрою безпідставною залежністю і приступити до друку банкнот в 500 карбованців — також донського зразка, а також підготувати випуск коротко-термінових власних облігацій. Заходи ці вживалися як тимчасові — на час переходу до випуску власних грошей. Але така велика була сила спротиву навіть таким скромним проявам «самостійності», як друк донських грошей в Катеринодарі, сила, виплекана великородженою політикою Скобцова, Сушкова. Пустити в рух друкарський станок пощастило лише за декілька днів до залишення Катеринодару.

Водночас із спробами здобути потрібну кількість грошових знаків уряд намагався створити фонд твердої закордонної валюти шляхом вивозу кубанської сировини й оподаткування в такій же валюті тих, що вивозитимуть їх із Кубанщини, — приватних осіб і установ, тобто продовжити розпочате Іванисом і перерване подіями 6-го листопада. Тільки й тут довелося зустрінутись з тією ж перешкодою, що й на інших шляхах — з Добрармією, яка вважала за краще самій гандлювати кубанською сировиною, вважаючи, що кожна зймана копійчина в руках кубанських самостійників лише збільшить їхню нехіть коритися. І тому дістати наряд для урядових вантажів, добитися їх перевозу до Новоросійська й дозволу повантажити їх на пароплав вимагало надзвичайних зусиль. Чимало пошкодили справій особисті властивості члена уряду Торгівлі й Промисловості Г. С. Голуба, що стали відомі значно пізніше. З усієї сировини, що була призначена на вивіз, експортовано лише 3,358 шкір, реалізація яких була доручена помічникові Голуба — інженерові С. О. Багенському.

57. Двовлада

Праця Кубанського уряду на кожному кроці мала перешкоди. Довелося працювати серед рештків вкрай деморалізованої Добрармії, що всією своєю масою валилася на Кубанщину. Для сякого такого успіху треба було вичистити місто Катеринодар та створити атмосферу одного господаря. Для цього треба було встановити ясність і виразність відносин з Добрармією та твердо дотримуватись прийнятих рішень, цілком ясних і виразних. А таких рішень ні з ким було робити. Власне, наступив момент в тих обставинах, коли треба було піти за прикладом Естонії: проголосити безумовну самостійність Кубанщини і роззброїти її інтер-

нувати Добрагмію. Якби на це згодився Верховний Круг, то це можна було зробити й поза Кубанциною, по цілому Північному Кавказі. Але знаючи, що донці не підуть на відокремлення від Росії, таких надій не можна було мати, а тому й створено було опудало, назване Верховним Кругом Дону, Кубані й Тереку. Потребу крутого повороту мало хто розумів. Хто ж розумів, не був приготований до дуже революційних заходів, починаючи з арешту Денікіна. Панувала менш рішуча й менш виразна ідея — розриву з Денікіним. А навіть і цю ідею тяжко було реалізувати так, щоб вона дала успіх. З одного боку, це майже неможливо було зробити з таким Отаманом, яким був Букретов, що мріяв лише про те (як пізніше виявилось), як себе спасті; з другого, цьому не відповідав склад уряду: він не був одностайним, монолітним і аж ніяк революційним, хоч як цього вимагав момент, — переважно це були слабодухі чесні люди; не було в уряді і якогось ядра для революційних кроків. Та нарешті мусила бути іншою й політика Ради, а більшість лідерів Ради цього не розуміла. Тут мав з'явитися диктатор, але Кубанський — розумний месник проти Росії і її чорносотенного охвістя, що так познущалося з Кубані при допомозі Денікіна й його розбішак.

Уряд, щоденно стикаючись з установами Добрагмії, ясно бачив безнадійність у спробах рятувати ситуацію угодою з Денікіним. Неширість останнього почувалась на кожному кроці. Про все це уряд інформував Раду і свою фракцію Верховного Кругу в особах лідерів, а вони почували себе також ніби безрадними і в отарний спосіб ішли за гуртом. Значення Законодавчої Ради також змаліло, бо покладались на фракцію Верхкургу.

Щойно ухвалене відновлення зміненої наказом Денікіна конституції, відновлення в правах паризької делегації, дозвіл повернутися на Кубань членам Ради, яких вислали до Царгороду — треба було відразу реалізувати. Уряд декілька разів сам писав Денікіну про скасування наказу про віддачу під воєнно-польовий суд Паризької делегації, про дозвіл повернутися додому членам Ради з Царгороду. Денікін — ні слова у відповідь. (Пізніше він дав згоду «Південно-Російському» урядові дати «амнестію» і паризькій делегації, і вивезеним до Царгороду, але в останню хвилину взяв назад, сказавши, що «передумав»). Провідні кола про все це знали, але не діяли. Тимошенко з цього робив претекст до агітації в обороні «товаришів»...

Чимало плутанини вніс своєю поведінкою І. Л. Макаренко. В той час як полк. К. Ф. Гончаров, якого навіть без відома Добрагмії звільнili з-під арешту, спокійно, не хваючись, працював і прийняв головування в Законодавчій Раді, — І. Макаренко продовжував сидіти в «льоху», сну-

ючи з нього павутиння. Свого часу він навчав Пилюка, пітім якось ніби таємно зустрічався з Букретовим і навчав його, водночас плянуючи, як самому вискочити в отамані: шушукався з своїми прихильниками, здебільшого членами Ради січанами, шукаючи в них підтримки для винагороди собі ж — за пережиті «страждання» і т. д. і т. д. Про нього по місті ходили різні байки, а між ними й про зносини з зеленими. Іванис попросив його до себе в кабінет офіційно, а він не з'явився, посилаючись на свою конспірацію. Після цього Іванис випадково зустрів І. Макаренка в ресторані за вечерею. І. Макаренко розіграв голодного, плачути крокодиловими слізми. Іванис зажадав від нього, щоб він в часописах спростував свою причетність до зелених, вийшов на світ Божий, перестав бавитися в конспірацію та почав працювати, як крайовий контролер. Макаренко пообіцяв подумати, а потім ніякого спростування не дав, з конспірацією не порвав і працювати крайовим контролером не розпочав. Слід сказати, що серед можливих спасателів ситуації було й ім'я І. Макаренка. Якби він мав мужність, то міг би спробувати стати диктатором, але хто в небезпеці шукає мишаючої нори, навряд чи надається в революціонери. Своїм прихильникам він почав скаржитись, що його самозберігання не оцінили й не вручили йому отаманської булави. Найменшої мужності він не виявив. Був він військового часу хорунжим, але мабуть пороху й не нюхнув...

Свою попередню популярність і офіційну посаду Крайового Контролера І. Макаренко старався для себе використати. Уникаючи праці, він готовувався до завчасного від'їзду за кордон з якнайбільшим матеріальним забезпеченням. Спочатку він запропонував урядові, щоб той командирував його до Америки (Північної). Мотиви такого відрядження були явно пройдисвітські. Уряд визнав виїзд політичного діяча в такий час за дезертирство і через те відмовив. Тоді він в листі до Іваниса заявив, що назавжди й цілковито зрікається політичної праці, а через члена уряду Г. С. Голуба попросив допомоги на виїзд за кордон з родиною. Через те, що присутність Макаренка при його небажанні працювати вносила лише ускладнення і могла викликати експреси деяких старшин (протисамостійницьких), уряд ухвалив: видати йому 8 000 фр. франків. Так І. Макаренко одержав гроші від уряду, а від Добрармії пашпорт (з своїм, кубанським пашпортом цей «самостійник» не захотів виїхати). Як пізніше довідалися, **Макаренко одержав ще охоронну грамоту від Добрармії й супровід ген. Вязьмитінова**. Зрікшись обов'язків Крайового Контролера, цей діяч виїхав з Кубані. На його місце Кр. контролером Рада обрала П. І. Курганського, кол. прем'єра. Інколи згадувалось ім'я Л. Л. Бича, бу-

ли поголоски, що він в Грузії чи іншому недалекому місці, звідки він лаштувався рятувати Кубанщину. Насправді ж він спокійнісінько відсиджувався в Парижі, час від часу подаючи різні меморандуми. Від нього ще менше можна було сподіватися геройства, коли він ще за першого походу дерзнув шукати захисту в ген. Денікіна від кубанських офіцерів. Тепер же він ще й постарішав.

Особливо ж заплутались справи й утруднювалось управління Краєм отією угодою Верхкругу Дону, Кубані й Тереку з Денікіним і створенням Південно-російського уряду. При відсутності будь-яких норм, які б відмежували його компетенції від завдань краївих урядів. При його ставленні до Кубанщини — цей уряд був не від того, щоб відразу ж прибрati до рук Кубанщину. Це тим більше приваблювало новонароджений уряд, що в нього не було ніякого апарату центрального управління. Установи «Особого Совещання» майже цілковито вже ліквідувалися, а Кубанщина мала апарат готовий. Треба було лише викинути геть кубанських членів уряду, перепrowadити деякі зміни в персональному складі — і готове знаряддя, з яким Денікін може знову розпочати рятування Росії коштом Кубанщини.

Не встиг іще Південноросійський уряд зформуватися, як почав уже говорити з Кубанським урядом владним тоном, дарма що Іванис на першій офіційній зустрічі з прем'єром Мельниковим заборонив тому урядові урядувати на Кубанщині і навіть засідати в Катеринодарі. Узагалі ж Кубанський уряд рішуче поставився проти будь-яких зазіхань на його компетенції і проти намірів Денікіна ще раз поглумитися з кубанців. Було відомо, що Денікін вирішив прикривати свою втечу кубанцями, ба навіть більше — він мав намір підставити кубанців большевикам на те, щоб ті їх (кубанців) «провчили». Денікін, отже, плянував прорідити кадри запеклих самостійників, щоб потім спертися на аморфні і слухняні кадри з кубанців та їх коштом далі рятувати Росію. Уряд же Іваниса мав своє рішення: ні в якуму разі не прикривати добровольців трупами кубанців, а відходити, якщо до того дійде, нарізно і при тій нагоді цілком відірватися від росіян. Так наскочила коса на камінь. Південноросійський уряд вимагав оповістити населенню про його народження. Іванис звелів надрукувати про це в хроніці. Міністерство освіти Південнорос. уряду вимагало відповідного помешкання, а Іванис наказав жадного приміщення не давати. Сушков (міністер освіти) втрутиться особисто, вказуючи на інститут, де він був директором. Іванис коротко відповів, що міністри, як приватні особи, можуть перебувати в Катеринодарі й сходитися собі хоч і в інституті, якщо там є де, але як урядові ніякого приміщення давати

не може, бо про це є постанова ще Сушковського уряду, коли він був кубанцем, і вдруге затверджено урядом Іваниса. За Кубанською Конституцією новий Південноросійський уряд на території Кубанщини не може підпорядкувати собі Кубанський уряд. Розмежування компетенцій двох урядів на території Кубанщини вимагало б зміни конституції Кубані. Це могла зробити тільки Кубанська Крайова Рада, яку скликати при тих обставинах не було як. Через це конкретна одноголосна постанова Кубанського уряду говорила: «на Кубанщині може діяти лише один її уряд; розпорядження установ Південноросійського уряду на Кубанщині не дійсні.»

Щоб не викликати зайвих хвилювань, цю постанову рішено не публікувати, тільки довести до відома Військового Отамана ген. Букретова й голів обох Рад, цебто І. Тимошенка і полк. Гончарова. Зрозуміло, що ця ухвала стала відома членам Верховного Кругу і серед донців, а почасти й терців, викликала величезне обурення. Кубанці ж, як курчата під квочку, хovalися за широку спину Іваниса. Куботаман Букретов також відхрещувався, як Петро від Христа. У Верховному Крузі негайно внесли інтерпеляцію до голови Кубанського уряду й почали її обговорювати завзято і пристрасно. Іванис мав інші пильні справи й на цьому обговоренні не був (йому треба було й подумати, як відповісти). Наступного дня В. Іванис з'явився на засідання Верхкругу, де продовжували обговорювати інтерпеляцію, «перучи брудну близину»... Кубанці, навіть русофіли, в обговоренні участі не взяли. Коли один із інтерпелянтів назвав Іваниса диктатором, той встав і вийшов, попрямувавши до своєї праці, а адъютантові наказав сказати голові, що він «проковтнув муху» і на так ведених зборах не може бути присутнім. Це викликало метушню. Зробили перерву. Тимошенко кличе до телефона: чому, Василю Миколайовичу, Ви вийшли? Кінчилось приїздом Тимошенка в супроводі донця й терця до Іваниса. Останній заявив, що таке обговорення вважає базарною лайкою, слухати яку вважає не пристойним. Після вибачення членів Верхкругу Іванис офіційно відмовився говорити у Верхкрузі, а приватно згодився увечорі поінформувати, як справа з ухвалою і чому її не опублікували. То був «великий вечір» — миша породила слона...

Як переказала добровольча преса, близько 7-ї години вечора у Верхкрузі був великий рух: всі лави зайняті, в ложі — Отамани ген. А. Богаєвський і М. Букретов, М. Мельников, голова Південнорос. уряду, ген. М. Баратов, майже всі члени інших урядів, забиті всі місця для публіки, серед якої переважають черкески кубанців. Коли ввійшов Іванис, все завмерло. Тимошенко відкрив Верхкруг і відразу надав

слово голові Кубуряду. Піднялася кремезна, широкоплеча постать, а стан чотирма пальцями можна охопити, в темно-синій черкесці і бежовому бешметі без єдиної складочки, голомоза (стрижена найнижчою машинкою) фігура, як із криці. Повільно, безшумно сковзнула через залю і стала біля трибуни. Як по команді, сильним голосом без жадного папірця почав:

»Панове! Після обрання Голови Південноросійського уряду, зформуванням яким уряду й обрання Законодавчої комісії Верхкруг формально перестав існувати. Кожна інституція, а тим більше уряд діють на підставі якогось статуту, чи конституції. Кубанський уряд створено і діє він на підставі Кубанської конституції, відповідаючи тільки перед Радами, а не перед Верхкругом. З останнім Кубуряд не має нічого спільногого. Через це голова Кубуряду не в праві давати будь-які звіти перед Вашою установою. (Муржотінна на залі і оваційні оплески козаків, за що їм загрозив Тимошенко видаленням). Кубуряд можуть інтерpellювати лише Кубанські Крайова й Законодавча Ради, а через те голова його формально не сміє відповідати на зроблену Верхкругом інтерпеляцію. Він може, в приватному порядку, лише поінформувати, як є справа, якою ви, вибранці різних козачих військ, поцікавилися. Шоб уникнути багатовладдя і підлягуючи Кубконституції, Кубанський уряд і ухвалив, що на Кубанщині виконавчої Влади,крім нього, не може існувати другої, у тому числі й Південноросійської. Уряд Кубанського Краю є єдино управлений провадити всі справи цього Краю й не потерпить втручання до його компетенції будь-кого. Ця постанова не публікувалася, щоб не викликати зайвої полеміки!«.

По закінченні й безщелесному сході з трибуни Іваниса всі на лавах оніміли, а козаки на гальорці оплескували і чути було виклики «ура».

Ніхто після такої інформації слова не взяв. Кубанська фракція сиділа також «невтрально». Отаман Букретов теж мовчав. Іванис зараз же попросив усіх своїх членів на засідання уряду. На засіданні всі згодилися подати колективну демісію, бо не мають жадної підтримки як з боку Законодавчої Ради, так і від Військотамана Букретова. Отаман відмовився прийняти демісію, запевняючи, що між ним і урядом ніяких розходжень нема. Склікана Законодавча Рада також одноголосно винесла довір'я урядові з проханням не деміонувати. Для Кубуряду створилося несамовите становище. Він був проти угоди з Денікіним, вів свою цілком самостійну політику, не підкоряючись Південноросійському урядові. Все це добре було відомо як Законодавчій Раді, так і Військовому Отаманові. Коли ж уряд попросився піти у відставку, на це згоди не давали, а коли треба було бодай моральної підтримки, більшість, як говорили на Кубані тоді, «ховалася в кущі»... Окремі люди трималися пристійно й відважно, але більшість впадала в прострацію, бо уже був переляк зостатися під большевиками, або утікати з Денікіним, але не знали куди й не бу-

ли певні, чи пропустять в Новоросійську, де у всіх найтяжчих гріхах обвинувачували кубанців, приписуючи їм всі лиха й ліком для них вважали віддачу большевикам, щоб ще раз скоштували призабутої системи правління кримінальних злочинців.

Спробував був кубанський уряд використати вплив членів Ради на місцях. Президія Законодавчої Ради з охогою допомогла в цій справі. Виробили були плян поїздок членів Ради по станицях з пропагандивними виступами. Роз'їхалися — і вийшов з того розгардіяш. Мало виявилось членів Ради, що розуміли своє завдання і вміли його виконати. Багато ж вели «свою політику — кубанську-хитромудру»... Не виступаючи відверто проти уряду, деякі з цих пропагандистів підтримували й роздмухували ідею піліоківціни. Були ж і такі, що закликали підтримувати Добрармію. Заклики ж їх підніматися та йти обороняти свій Край від большевиків часто викликали недовір'я до Ради й уряду, а це був добрий матеріал для большевицьких агентів, якими кишіла тодішня Кубань. Нарешті виявилися поміж членами Ради угодовці. Вони не були большевиками, але були переконані, що з ними можна договоритися і тому доводили, що треба кінчати війну миром. Для цього ж треба спекатися Добрармії, отже — слід лише тихо сидіти дома. Про все це здебільшого знали військові кола, вбачали в цьому зраду, з нею змішували окремих членів Ради, а через них і Раду, як таку, часто трактували як пробольшевицьку. Військові часто гостро виступали, позбавляючи уряд можливості провадити боротьбу проти окремих шкідливих членів Ради. При такій поведінці військових кожен крок уряду пояснився б, як замах проти самої Ради. Уряд мусив лавірувати, щоб не зразити маси, не відштовхнути їх, бо досі вони слухали уряд і досить дружно відгукувались на мобілізацію тощо.

Взагалі молода козацька демократія на той час не витримала іспиту. Вона не вела маси, а сама плекталась у хвості юрби, яка ніде не бувала державнотворчою. Яскравим прикладом цього був з'їзд відділу у самому Катеринославі під головуванням осавула Федоренка. На з'їзді Мэршини, Маніковські, замість організаційної праці, вичитували всі кривди й утиски Добрармії, яка ніби ще й тепер перешкоджає кубанцям бити большевиків, що було тільки наклепом. Член Ради сотник С. Крикун, розхріставши груди, вимагав, щоб уряд не евакуувався, а йшов перед військами на зустріч большевикам, щоб довести свою непричетність до контрреволюції. Не чути було й одної промови, яка б свідчила про розуміння моменту та вказувала б якийсь певний шлях до рятування Краю. Забагато було самопасу: дехто простирав собі шлях до большевиків, які

«тепер інакші стали», дехто котився по пилюківській дорозі, закінчуючи її в зелених, були й такі, що підлабузнювалися дс Добрармії, щоб якось вискочити з Новоросійська. а ще були й такі, які не знали, що робити, однаке чужої поради слухати не хотіли.

Не тільки по станицях, а й по містах з боку робітничих організацій ніяких ворожих виступів не було. Навпаки, до останнього моменту представники робітництва при кожній нагоді висловлювали урядові своєї симпатії. Серед робітництва Краснодару чутка про можливий вихід уряду з міста викликала жаль і побоювання за долю всього населення. Про «робітничо-селянську» владу, яка насуvalася, вони казали: то йде влада не наша, не кубанська, а чужа. Представників уряду, поінформованому про той або інший виступ робітників, досить було запросити організаторів і проводирів та пояснити, що саме в наміченому виступі може ускладнити становище уряду, — і легко можна було дійти до певного порозуміння й усунення всього, що могло б потягти за собою небажані наслідки. В такому наставленні до уряду серед робітництва, настроєного непримиренно до Добрармії, відограла свою роль не тільки виразна позиція уряду цього складу, але й загальна політика Кубанського уряду в робітничому питанні — робітництву дано найбільше того, що знало найпередовіше робітниче законодавство.

Відносини дедалі ставали гостріші поміж Кубанським і Південросійським урядами, а це неминуче вело до коліфлікту. Загострення йшло не тільки по лінії безпосереднього стику, а і по лінії загально козацькій у Верхкрузі через Тимошенка, що за «портфель» мстився, ставши надзвичайним прихильником Кубуряду. Іванис сторонився далі Тимошенка, а цей демонстративно афішував себе послідовником Іваниса. Через це виступи Тимошенка загалом сприймалися, як рупор Кубанського уряду.

Південросійський уряд рішив виступити на засіданні Верхкругу з урядовою декларацією. 26. лютого 1920 р. Тимошенко, відкриваючи засідання, повідомив формально членів цього зібрання, що є заява Південросійського уряду виступити з декларацією перед Верхкругом і додав: «Але з цим урядом ми ні в якому органічному зв'язку не перебуваємо та до того ж і не відомо, де цей уряд буде розвивати свою діяльність, — може в теплих «краях».. Тему будемо вважати цю декларацію просто за інформацію».⁶⁵⁾ Після цього передав головування своєму заступникові, а сам залишив залю засідання.

Цей вибух Тимошенка був цілком несподіваним для Кубуряду, як і для кожного члена цієї установи, але його

⁶⁵⁾ В. М. Краснов. «Из воспоминан. о 1917-1920 гг.» «Арх. Русск. Револ.» т. XI, ст. 153.

приписали на рахунок «кубанської політики». Невідомо, в які форми вилився б конфлікт між двома урядами, якби події скоро не розвели їх у різні сторони. За такий виступ мусив би нормальню статися якийсь акт з боку Денікіна, який ще сидів у Катеринодарі з кольоровою охороною, але часи змінилися. Тепер образи сипалися на голову Денікіна, як листя восени, і привчали не реагувати на них.

Про дальші відносини поміж обома урядами свідчать такі факти: Кубанський уряд зажадав від Чорноморського управління державних маєтків передачі справ, що торкалися Кубанщини. Коли про це довідався Н. М. Агеев, міністер хліборобства Південноросійського уряду, то заборонив це робити, зазначаючи, що йому інтереси цілого дорожчі інтересів частини, і що таке якась Кубанщина в порівнянні з Росією. Довелося на допомогу урядовцям послати загін ко-заків і тоді лише справи були перебрані. Кубуряд лише прагнув, щоб усі архіви про Кубанщину лишалися на її території, а не помандрували за її межі й не загубилися. Комітет Визволення Чорноморської губ. почав шукати стику з Радою й Кубанським урядом. Щоб запобігти перешкодам з боку Південноросійського уряду, Іваніс звернувся з проханням не втручатися у цю справу. Мельников пообіцяв, а потім послав до комітету для переговорів Н. М. Агеева.

58. Зникнення Південноросійського уряду і конання Денікіна

Потроху, але невпинно фронт зближався до Катеринодару. Місто було переповнене біженцями та запіллям Добрармії. Все це мандрувало на Новоросійськ. Денікін видав наказа, щоб усі військові частини прямували на Новоросійськ і туди ж евакуювалися всі цивільні установи. Безглуздя такого наказу було ясне. На втримання у своїх руках Новоросійська і його району не було жадної надії при тому стані розкладу, до якого дійшли країці добровольчі частини, не згадуючи донців, які перетворилися в загони грабіжників. (Уже й сам Денікін не почував себе безпечним; його потяг пильно охороняли добірні добровольчі частини — два бронепотяги та делька панцерних самоходів). Вивезти всю масу утікаючих не вистачало транспорту, на пароплави могли проскочити винахідливіші і сильніші та брутальніші. Для багатьох, зокрема для тих, кого Добрармія недолюблювала, Новоросійськ був пасткою. Серед командування Добрармії чулися голоси, щоб ненависні кубанці, як зрадники руської справи, попали в руки большевикам. За пляном евакуації Катеринодару, який виконували органи Добрармії, один потяг призначався Кубанському урядові. Останній ним не скористався, бо він вийшов разом з Ку-

банською армією. В цьому потязі розташувалися урядовці кубанських воєнно-судових установ, що вирішили евакуюватися через Новоросійськ до Криму. Потяг цей дійшов до станції Кримської, а далі його комендант-доброволець станції не пустив. Коли більшевики наблизилися, стурбовані пасажири кинулися до коменданта з запитанням, чому не везуть їх далі. Той відповів, що має розпорядження Денікіна не пустити потягу Кубанського уряду далі, а при евакуації станції залишити його. З великими труднощами пощастило переконати коменданта, що в потязі нікого з уряду нема і таким чином добитися дозволу їхати далі. Це один з прикладів готентотської моралі союзника, призначеної диктатора Денікіна.

Відомості про настрої на місцях, що їх мав Кубуряд у своєму розпорядженні, вказували на те, що дальша боротьба проти більшевиків не є безнадійною. Населення від мобілізації не ухилялося, місцями навіть добровільно формувало цілі частини, як, наприклад, в Таманському відділі. Щоб провести мобілізацію й утримати в повіті лад, з ініціативи Отамана Таманського відділу полк. К. Бережного приступили до формування «відділів порядку» з козаків, відомих своєю чесністю й дисциплінованістю, але приймалися й охотники. Скласти такий відділ доручено й Отаманові ст. Полтавської С. Г. Крикуну (членові Ради, сотникові). Крикун поїхав по станицях з закликом записуватися в його відділ, додаючи, що на Добрармію покладатися нічого, бо вона через декілька днів покине Кубанщину, а через те треба самим боронити свої хати від більшевиків. Населення дуже приязно поставилося до цього і першого ж дня в Полтавську зібралося до 1 000 людей, серед яких було й досить станичної інтелігенції — учителів тощо. З кожним днем відділ зростав. Тоді Крикун став прохати дозволу переформувати його в полк. Отаман відділу дозволив таке формування і одного дня Крикун, сидячи на білому коні, оголосив відділові наказ, що він уже не звичайний відділ, а полк, що називатиметься «Гайдамацьким». Командиром Гайдамацького полку призначили військового старшину Чорного. Приплив охотників незабаром дозволив цей полк розвернути в дивізію, бо ще діяв романтизм. Останній же свідчив про ще певну бадьорість населення, до якого треба уміти підійти. Якраз Крикун був добрий пропагандист. Дивізію назвали також «Гайдамацькою», а Крикун при ній опинився в ролі якогось козацького комісара. Але це військо не хотіло разом з Денікіним битися за Росію (не хотіло воно, окрім задиркуватих, і зводити зараз порахунки й боротися проти Добрармії). Більшість трималася старих кубанських зasad — «лежачого не б'ють», нехай собі з Богом віходить

із своїми добровольцями. Про московський шлях, очевидно, ці люди слухати не хотіли. Не вірили вони, що й Денікіну ще раз вдастся обдурити якихось на півдні громадян, щоб билися за... маліновий дзвін у Москві. Оті козачі добровольці хотіли боронити свій край та помагати близчим і дальшим сусідам — Донові, Терекові, горцям, грузинам, татарам Азербайджану і т. д. До уряду в ту пору населення ще ставилося цілком зичливо, чекаючи від нього вказівок і дисципліновано виконуючи його розпорядження.

Наприкінці січня Денікінів плян відступу на Новоросійськ став відомий і Кубурядові, який не хотів покидати Кубанщину і вважав, що при вищезгаданих настроях населення можна було організувати оборону Краю. Для цього слід було вирятуватися з-під руїн Добрармії й здобути свободу діяння. Уряд рішає перенести столицю з Катеринодару до Майкопу, де зосередити Кубанську армію, спираючись на безпечний лісовий та гористий тил. Відповідно до цього приступлено до розробки пляну евакуації незалежно від Денікіна, з утворенням ядра апарату центрального управління. На жаль це рішення не було здійснене негайно, поки ще фронт був за Ставрополем. Тоді б це уможливило більш-менш пляномірно перебратися до Майкопу й там налагодити організаційну працю. Все оце плюнування загальмувало військове відомство на чолі з Болховітіновим, якому доручено організацію переїзду. Л. М. Болховітінов намічав декілька шляхів і плянів переїзду і кожного разу, як уряд погоджувався на запропонований плян, відмовлявся від нього, з уваги нібито на зміни фронту. Пізніше, коли виявилося «чорним-по-білому» аж на еміграції, що Л. Болховітінов і осавул Федоренко були большевицькими агентами, — зрозуміло стало, що вони на все йшли, щоб помогти большевикам, а не Кубанщині. Іваніс так і розцінював прояви Болховітінова, але конкретних доказів не мав, щоб виступити з цим відкрито. Отаманові Букретові ще декілька разів про це говорив, але він вважав це маніяцтвом.

Та до певної міри зв'язували уряд і обставини політичні. Донці якимсь способом довідались про наміри кубанців і намагалися затримати їх в Катеринодарі, для чого їхні проводирі не зупинилися перед брехнею. Наприклад, на початку лютого Донський Отаман ген. А. Богаєвський на засіданні Верхкругу заявив, що евакуація Кубанщини стає непотрібною. З 15-го лютого почнеться десант на Крим болгарських військ, що примусила зробити Антанта на допомогу Добрармії. Є всі підстави сподіватися, що фронт зміцниться і Добрармія матиме можливість знову почати успішний наступ. Перешкоджав і Верхкруг. Вчораши угодовці йшли тепер за тим же Тимошенком до розриву, але ніяк не могли

на нього відважитися, вичікуючи слущного моменту. Була ще одна причина. Вирішено скликати Крайову Раду, зроблено відповідні розпорядження, а тому до дня її відкриття якось ніякovo було залишити Катеринодар. Нарешті частина Ради зібралася. Відкрили приватну нараду, бо не було кворуму. З уваги на надзвичайні обставини, вона постановила вважати себе правосильною Крайовою Радою.

2-го березня 1920 р. Денікін, нікого не повідомивши й не давши будь-яких розпоряджень, вийшов до Новоросійська. Це спровоцило враження, ніби головнокомандувач утік. Тимошенко, звичайно, цей момент використав і носився з розривом із Денікіним, намовляючи на це ЙІваниса. Цей же міркував, як би вирвати Кубанщину не тільки від Денікіна і його мертвородженого уряду, а й від Верхкуругу, за який чіплявся хамелеоністичний голова Верхкуругу. Щоправда, не було сумніву, що члени Верхкуругу розлетяться на всі боки і ця установа самоліквідується, але може залишитися президія, найгірше — голова Верхкуругу, що мав невичерпну енергію. У зв'язку з цим Іванис рішив перетягти коли не всіх, то більшість терців на свій бік. З цією метою він відбув дві наради з ген. Карапулом, доводячи, що його Отаман Вдовенко й Терський уряд уже напевно в Грузії, де панують соціял-демократи (меншевики) й чиста демократія. Добре було б, якби фракція Тереку трохи також посунулася лівіше й обтрусила від чорносотенства, як доводив Іванис. Карапул виявився майже однодумцем Іваниса й пообіцяв підготувати свою фракцію.

В день від'їзду ген. Денікіна (2 березня) зібрався Верхкуруг Дону, Кубані й Тереку і без дискусії увалив таку резолюцію:

»Верховний Кругт Дону, Кубані й Тереку, обміркувавши сучасний політичний момент у зв'язку з подіями на фронті й беручи на увагу, що боротьбу проти большевизму вели сили в соціально-політичному відношенні занадто різноподіні і об'єднання їх мало примусовий характер, що остання спроба вищого представницького органу Країв — Донщини, Кубанщини й Терщини — Верховного Кругу згладити дефект об'єднання, не дали бажаних наслідків, а також констатуючи тяжке воєнне положення, що утворилося на фронті, ухвалив:

1. Вважати, що порозуміння з ген. Денікіним в справі організації Південноросійської влади не відбулося;
2. Звільнити отаманів й уряди від усіх обов'язків, пов'язаних із згаданим порозумінням;
3. Вилучити негайно війська Дону, Кубані й Тереку з підлегlosti ген. Денікіну в оперативному відношенні;
4. Негайно приступити разом з отаманами й урядами до організації оборони наших Країв — Дону, Кубані й Тереку і сумежних країв;
5. Негайно приступити до організації союзної влади на підставах ухвалі «Верховного Кругу від 12. січня 1920 року» (тобто на принципах парламентаризму й широкого народоправства).«

Ця резолюція розривала угоду Верхкругу Дону, Кубані й Тереку з ген. Денікіним, але вона не зачепила актів, якими були зв'язані поодинці і Донщина, і Кубанщина, і Терщина; власне відновлено *status quo ante*. Не зважаючи на пункт 3, підлеглість Денікіну кубанських військових частин залишалася, бо випливала вона не з цього пункту, а з інших актів Кубанської влади, яких Верхкруг скасувати не міг.

Власне ця резолюція дуже збільшувала плутанину в тих умовах, особливо військових, серед яких не знати було, кого ж слухатися — чи свого Військового Отамана, чи Денікіна, чи Верхкругу?

Точка 4 тхнула чистою риторикою. Треба було дивуватися, як могли ухвалювати її люди, які не знали, що отамани й уряди роз'їздяться в протилежні боки. Та і сам Круг не був одностайним і одноцільним: терців майже зовсім не було, частина донців завчасно евакуювалася з своїм Військовим Кругом і урядом до Новоросійська, де їх ждав власний пароплав.

Якийсь час до прийняття цієї резолюції ген. Сидорін поводив себе ніби як незадоволений Денікіним і взагалі добровольцями. Близькі до донців кубанці стали промащувати ґрунт, чи не з'єднатися Кубанській армії з Донською і взяти одного командувача, цебто ген. Сидоріна. Лихо було в тому ще, що призначений Командувачем Кубанської армії ген. Улагай видужував з тифу й в командування не вступав, а його начштабу ген. Стогов також невідомо чим займався. Ні Кубармія, ні отаман, ні уряд не знали, хто власне керує різними формаціями кубанців, що все прибували новомобілізованими зі станиць. Начальник Кубанського штабу ген. Лещенко також був немовлям у цілій справі. Отож шукали Командарма. Зважаючи на професійно задовільний склад Донської армії і на певну популярність в ній ген. Сидоріна, група кубанців звернулася до нього із запитом, чи не погодився б він на командування доно-кубанцями. Сидорін уникнув прямої відповіді, але донці, що знали про намір отих кубанців, запевняли їх, що в слушну хвилю він погодиться. Коли ж, після залишення Денікіним Катеринодару, кубанці цілком одверто запропонували Сидоріну прийняти командування, то він рішучо відмовився. Начальник його штабу ген. А. Кільчевський також відмовився, додаючи до цього: «Ніколи цього не буде! Це бунт, а на бунт як чесний салдат, я ніколи не піду!» Цей «чесний салдат» за часів Отамана П. Краснова сидів з Сидоріним у Новоросійську і провадив інтригу проти цього Отамана, поки його не скинули, а після катастрофи (див. далі) хутко перекинувся до большевиків, які його потім отруїли в Бер-

ліні. Це була ще одна лекція довірливим кубанцям, що донці в слушну хвилю пригадують, що вони російські патріоти, що їх місце з «руськими людьми», а не із зрадниками-самостійниками кубанцями.

Такі обставини змушували кубанців діяти самим. Здавалося, що настав мент, коли логічним кроком мусив бути наказ Кубанського Отамана, який би касував усі розпорядження попередніх отаманів, які ставили кубанські частини в залежність від Денікіна, і за яким би він перебрав на себе головне командування. Але Букретов з Болховітіновим, не зважаючи на пораду Іваниса це учинити, обмежилися наказом відходити на Майкоп, а не на Новоросійськ. (Між іншим, такий же самий наказ майже одночасно видав і Денікін, чи то з політичних міркувань, чи з військових, чи для більшої плутанини.) Взагалі Військове відомство продовжувало дивовижно поводитися. З його наказів випливало, що похід потрібний на те, щоб спасати кадри старшин, а не боротися за свій Край. Все робилося дуже таємничо навіть перед урядом, до засідань якого все рідше й рідше заходив член його ген. Болховітінов.

Готуючись до залишення столиці Краю, Катеринодару, уряд заздалегідь по всіх відомствах попередив урядовців, що в похід вони можуть іти лише добровільно та що це не є прогулянка, а тяжкі обов'язки з ризиком для життя. В похід ніхто з уряду й його інституцій не сміє брати жінок і родин. Жінки можуть бути лише милосердними сестрами при військових частинах. За таких суворих вимог ніхто з членів уряду, включно з головою його, дружин не взяв. Лише Військовий Отаман Букретов відправив свою дружину через Новоросійськ до Тифлісу. Не всі й члени уряду вийшли в похід, але тільки один Колотинський з'явився до голови, щоб щиро сердно попросити вибачення, що через стан здоров'я не може йти в похід. Голова уряду слабшим і старшим сам не радив виходити з Катеринодару, бо в поході вони б. мучилися і заважали іншим. Колотинському голова подякував за щирість і просив «не згадувати лихом...» Про будь-який примус, хоч би й моральний, з боку уряду не було мови.

Родинам висланих до Царгороду уряд асигнував значну суму в чужоземній валюті завчасно (див. далі) і допоміг виїхати до Новоросійська й далі.

Вихід з Катеринодару призначили на 4 години 4-го березня (за ст. стилем). Вже за декілька днів перед тим військова вдада в місті була передана донському генералові Гвандріну, а цивільна тимчасовому міському виконавчому комітетові, який утворили з членів міської Ради (Балкевич, Сироша, Тохадзе, Самійленко, Безходарин-Івченко) В цьому комітеті ні единого большевика, як твердить В. М. Кра-

снов (В. М. Краснов. «Из воспом. о. 1917-1920 гг.» «Арх. Русск. Револ.», т. XI, ст. 159) не було. Уряд видав Комітетові потрібні кошти й конечну для організації міліції зброю. Йому ж передав і в'язницю, у якій задовго до залишення Катеринодару утворився неспокій. Більшість доглядачів утекла і лише завдяки енергії й тактові начальника в'язниці з 9 доглядачами, що залишилися, пощастило утримати лад у в'язниці, де було близько 1 000 в'язнів. Згодом недостачу дозорців поповнили з власної ініціативи робітники, а перші два дні доглядачістерегли політичних, а політичні — карних. (Політичні самі запропонували таку комбінацію). Та все ж таки в'язниця хвилювалася. Непокоїлися й деякі шари міського населення, бо дійшли чутки про масові розстріли під час евакуації місцевих в'язнів у Ставрополі. Можливість такого вчинку не була виключною і в Катеринодарі після передачі влади до військових рук. Єдиним виходом було звільнення політичних в'язнів. Кубанський уряд виробив плян такого звільнення, але його порушив Південноросійський уряд, який несподівано 28. лютого випустив 29 місцевих большевиків на волю, які рахувалися за Головним командуванням, цебто випустив мозок місцевої большевицької організації, а на другий день покинув Катеринодар. В'язниця знову занепокоїлась, припускаючи, що решта буде розстріляна. Нічого не лишилося, як звільнити в'язнів дотерміново. У зв'язку з цією історією В. М. Краснов, кол. міністер Юстиції Південноросійського уряду у своїх спогадах — «Архив Русск. Револ.» т. XI, ст. 156, — говорить неправду, що він, звільнюючи з в'язниці большевиків, знайшов там 169 в'язнів, які рахувалися за Кубанським урядом в порядку, що суперечив вимогам закону, про що він і повідомив відповідного члена Кубанського Уряду. Скільки рахувалося за урядом, міністром якого він був, Краснов не каже. В дійсності ж, якщо тоді й були в'язні, то майже всі вони рахувалися за установами Добрармії. Що інакше й не могло бути, це ясно кожному тов. прокурора, який доглядав в'язницю. Висловлене Красновим треба пояснити дилетантизмом в прокурорській справі. Не відповідало правді й те, що він (Краснов) про цих в'язнів повідомив члена Кубанського уряду. Він повідомив про випущення 29 большевиків, а про 169 — ні слова не було сказано. Взагалі треба дивуватися більше ніж сміливості, з якою Краснов заліз до катеринодарської в'язниці, не понередивши, бодай з чесноти, якщо не члена Кубуряду по справах юстиції, то бодай прокуратуру. Це була парубоцька вихватка, а не вчинок поважного інтелігента. Неправдиво Краснов оповів і про те, що ніби випущенім большевикам він під загрозою нового арешту запропонував гарантувати недотор

каність родин членів уряду й Ради, які залишилися в Катеринодарі.

ІІІє 3. III. вранці ніхто не припускав, що до Катеринодару вже наступного дня війдуть більшевики. Припускалося, що донці ще бодай з 4 дні триматимуть місто. 4. III мусили вийти з міста отаман, уряд, рештки Веркругу, урядові обози й війська і посуватися в напрямку на Майкоп. Голова куб. уряду залишався в місті до остаточного виходу з нього козачих військ, бо треба було видрукувати банкноти в 500 карбованців, закінчення яких саботувалося. Увечорі 3. III. всі обози вишикувалися в напрямку до залізничного мосту через Кубань — єдиної тут переправи. Вони мусили вночі чи на світанку почати рух через міст. Увечорі ж у палаці Військ. Отамана стало відомо, що донці покинули фронт і без спротиву, навіть втративши зв'язок з ворогом, швидким темпом наближаються до Катеринодару. Треба було сподіватися, що наступного дня більшевики будуть у місті. Здавалося, треба було негайно почати переправу обозів за Кубань, щоб скористатись з відносно вільного ще залізничного мосту. В невеликому колі осіб, що одержали цю вістку у палаці Отамана, почулися резонні голоси про негайне вирушення обозу. Та проти цього рішуче запротестував сам Військовий Отаман, а особливо Болховітінов, доводячи, що вночі рух через греблю й міст неможливий та що всі обози загинуть. Отже наказано чекати до ранку. Але перед одинадцятою годиною ночі Букретов, не повідомивши уряд, а лише з членами уряду Болховітіновим і Ледомським із своїм окремим обозом, що був значно більший урядового, покинув Катеринодар, перейшов міст і дійшов до аулу Шенджій, де й заночував. Так почався цей жахливий, останній похід.

59. Жахливий похід

До помешкання голови уряду адъютант підвів батьківського жеребця красуня з сідлом у срібному наборі, якого за два дні до того з Ханькова, разом з конем для брата, який був у батареї, привела Ліна. Стрибнув на коня й поїхав до півсотні юнкерів, що ждали з командиром-полковником. Прийняв рапорт, поздоровкався з юнкера-ми, коротко сказав, яке мають виконати завдання. Слід кілька слів сказати про полковника. Ще з вечора, коло 10 години, перед тим як привели коней до дивізіону, Іванис заскочив до канцелярії командира, щоб попросити перетримати коней. Красунь командир, полковник Півньюв, попросив голову уряду поінформувати, з ким же вийдемо в цей похід, який може бути найжахливішим, — чи знову з Денікіним? Це питання голові уряду було несподіване, бо

Півньова він бачив у житті 3-й раз. Однак, глянувші на відкрите мужнє обличчя з трохи мрійливими блакитними очима, він щиро відповів: з Денікіним не підемо, плянуємо відйти на Майкоп, а не на Новоросійськ. Верхкруг розірвав умову з Денікіним, але Кубанціні не потрібний і Круг; мабуть скоро і з ним попрощаємося. Полковник подякував і додав, що трохи мало були інформовані військові кубанські начальники про діяльність свого уряду. Може в поході це віправиться. Полковник провів голову до самоходу і вони по-приятельському попрощалися. Ця коротка розмова виявила непоправну помилку тих кубанців, які куйовдилися в політиці — члени Рад та нечисленні журналісти — і не мали зв'язку з старшими військовими начальниками. Багато їх приятелювало з молодшими старшинами — з хорунжими, сотниками, а з осавулами, військстаршинами, полковниками й вище рідко зустрічалися на офіційних прийняттях. А треба сказати, що якраз старші військові начальники з кубанців найменше розуміли, що творилося навколо них. Серед них же було багато й кубанських патріотів, мабуть твердіших самостійників, ніж багато членів Ради. Це була одна з найголовніших причин багатьох невдач кубанців.

Поруч з полковником голова уряду з юнкерами попрямували до літографії, де мусили друковатися банкноти. За ними йшов віз, запряжений добрими кіньми. В літографії було темно, на дверях замок. Знайшли сторожа, він відімкнув і відчинив двері, трясучись і сподіваючись карти. Голова розплітав, коли й куди подівалися робітники. Виявилося, що за дня ще вони утекли, бо свою поліційну охорону осав Федоренко відкликав. Банкноти лежали стосами у незакінченому вигляді. Всю цю макулатуру, два камені на вантажили на підводу і почали обшукувати ціле підприємство. Знайшли досить паперу, фарби й різні інструменти. Частину взяли на віз, а решту попалили й понищили. Так провозилися пару годин, коли на сході смужка забіліла й потроху починала невиразно червоніти. Світало. Подякувавши сторожеві за допомогу все познаходити, рушили на перевправу.

По дорозі голова уряду післав адъютанта до свого помешкання довідатися, чи не було якихось вісток. В урядовому кабінеті також усі ще спали. День був похмурий. Сонце ніяк не мгло пробитися через хмари. Коли наблизилися до площі отаманського палацу, побачили урядовий обоз, що в безладді повільно посувався, бо між нього влізли хмари донських вояків з прерізними біженцями. Козаки ці мусили боронити Катеринодар, а вони фронт кинули. Урядовий обоз розірвали на декілька частин. Голова про-

бував навести лад, але для цього треба було вжити зброю, а на це не було кому рішитися. Все хаотично посувалося, хвилями поспішаючи й випереджаючи, штовхаючи інших на бік. На мосту часто творилася затичка й рух спинявся. До всього цього донці в Катеринодарі розбили горілчаний склад і багато було п'яних, вони грабували магазини й багатії помешкання. Все оте «благонабуте» п'яні «войни» волокли з собою. Опам'ятати їх можна було хіба скорострілами. Пробували знайти начальство цих п'яних базік, які втратили людський образ, але ніхто не признавався. Донських старшин видно не було, бо вже тоді багато з них познімали погони й ікали «пасажирами». Між цією кашею людей посувалися частини урядового обозу й групами сумні кубанці. Як пізніше виявилось, через міст перейшли тільки обози канцелярії уряду й Ради, відомства внутрішніх справ, фінансів, хліборобства, а решта загинула. Деякі підводи донці перекинули з греблі набік і... пограбували. Особливо ж болюча була втрата обозу (17 підвід) відомства здоров'я з його запасами ліків і матеріалів для перев'язування ранених. Варто згадати, що найкращою перешкодою для пепрправи мостом було виявлення причетності до Кубанського уряду. Не тільки донці, а й офіцери відділу, що його зформував член уряду ген. Болховітінов і який утримувався з урядової скарбниці, косо дивилися на Уряд. Ніби таємна рука перешкоджала евакуюватися урядові та вивести свої обози. За це большевики мусили б пребагато віддячити ген. Болховітінову. Останній фахово «обробив» Отамана Букретова і купу старшин біля себе, які сліпо вірили цьому своєрідному пробольшевицькому Азефові. Таку звичайнісіньку річ, як наведення pontonного мосту через мілку тоді Кубань начальник штабу цілого Кавказького фронту, ген. Болховітінов «забув». А приклад для цього можна було мати з большевиків, які в 1918 р., утікаючи з Катеринодару, наводили pontonний міст і не залишили одної людини. Морально, без сумніву, за це відповідає і ген. Денікін, що продовжував вважати себе Головнокомандувачем і Кубанської армії.

Слід відмітити, що діяльність військового відомства ставала все більше загадковою й подвійною. З одного боку, ген. Морозов, помічник ген. Болховітінова, формував Кубанський відділ, що мусив бути підпорукою уряду, а з другого, з ініціативи його шефа творяться офіцерські відділи — ніби для боротьби проти виступів місцевих большевиків. З большевиками вони, звичайно, не боролися, а Кубанський уряд вони раді були хоч в ложці води утопити. (Цікаво також нагадати, що недоторканість членів уряду була так організована, що коли офіцери з добровольського автопанцерника «Юрій Милославський» вирішили бути роз-

правитися з деким з уряду, то їм нічого не лишалося, як не очувати дома, бо сподіватися захисту від відомства внутрішніх, як і військових, справ було безнадійним). Дивні були, щоб не сказати більше, і деякі призначення. Наприклад, інтендантом призначили ген. Білоусова, який покинув Кубанську армію і з грішми утік до Криму; на чолі евакуації поставили ген. Мадритова, який набув собі сумну славу в Кореї під час Японської війни, а влітку 1918 р. на кавказьких водах закликав офіцерство до замирення з большевиками й співпраці з ними).

В багатьох заходах військового відомства помічалося не організацію до дальшої боротьби за Край, а врятування певних кіл офіцерства й намагання захопити все в свої руки, позбавивши уряд всякої сили. Уряд не зрозумів такого становища і сам до певної міри допоміг цьому. Незадовго до залишення Катеринодару ген. Болховітінов на засіданні уряду запропонував передати на час походу всі крайові кошти в польову військову касу відділу Морозова, мотивуючи це тим, що там вони будуть краще збережені. Член уряду по справах фінансів не заперечив і пропозиція була спішно ухвалена. Наслідки цього уряд зрозумів лише під час походу, коли опинився без копійки грошей у своєму розпорядженні, а Отаман, витрачаючи їх безконтрольно, не даючи жадних звідомлень, заявив, що це гроші для військових, а урядові він не дасть нічого. (Між іншим, про намагання Отамана скупчiti всі гроші в своїх руках свідчить такий факт. 27. II. Денікін, на підставі попередніх розмов з членом уряду по справах фінансів, повідомляє Букретова, що на підсилення Катеринодарського відділу державного банку буде видано аванс на 300 мільйонів карбованців, і Букретов написав резолюцію: «Ці гроші виключно для армії і будуть увесь час під моїм контролем». Правда, одержати цих грошей не довелося. Коли за ними поїхали урядовці банку, то міністер фінансів Денікіна заявив їм: «Гроші вам видані не будуть, можете їхати назад»). Ці кошти при відділі Морозова були для уряду втрачені. Офіцерська охорона не врятувала їх від того, бо частина була розкрадена на мості, частина покинута.

Лишаючи Катеринодар, Крайова й Законодавча Ради, Отаман і уряд звернулися до населення з такою відозвою:

»Громадяни! Ми, Крайова й Законодавча Ради, Військовий Отаман і Крайовий уряд, знову, як і два роки перед цим, разом з Кубанською армією тимчасово залишаемо столицею рідної Кубані, місто Катеринодар. Ми йдемо для того, щоб далі виконувати волю, покладену на нас населенням Кубанського Краю. Ми продовжуємо захищати свободу Кубанщини і порядок, встановлений волею кубанського народу, і допомагати братам Дону й Тереку визволити їх Краї. Ми никому не хочемо накидати наших порядків, але й самі не хочемо, щоб нам накидали їх силою. Ви будете ненавидити ті

порядки, які установлюють більшевики проти бажання народу. Вас знову обезбронть, і ви знову повстанете, але тільки принижені, сплюндровані, і з новою силою розгориться жорстока братобивча війна. Ми йдемо за Кубань, щоб організувати грізну силу і вас кличено в лави Кубанської армії. Ідіть до нас гуртками і поодинці за Кубань. Ставайте дружно коло вибраних вами людей і тоді лише можуть бути виконані наші бажання. Так злітайтесь ж до нас, сини вільної Кубанщини, і ми швидко знову повернемося у нашу столицю та створимо умови для мирного життя й вільної праці.«

Останніми вийшли з Катеринодару не донці, як то мало бути, а частини відділу ген. Морозова, який особисто в перших лавах стрінув ворога, прикриваючи переправу через міст до самого вечора. Лише наступного дня вийшли в місто червоні війська в кількості 1 500 вояків і зараз же почали спроби переправлятися на другий берег Кубані. Обхідна ж колона, що йшла трапіше, поспішала на Слав'янську, Троїцьку й Кримську, щоб перерізати відхід на Новоросійськ. Було ясно, що невеликою кількісною перевагою перемогли під Катеринодаром більшевики, а лише використанням безладу і хаосу створеного самим ген. Денікіним і Верхкругом. Треба безумовно визнати, що більшевикам не безпосередньо допомогли й представники Вел. Британії, що зі своїх складів безпосередньо козакам не дали ні одного патрона, ні одного набоя для гармат, ні одного пакета для перев'язування ранених. Все це лишилося на катеринодарських «інтернаціональних» складах брітанців для... більшевиків. Останні за цей «дарунок» могли подякувати ген. Голману, а може його патронові, Ллойд Джорджові — прем'єру в Лондоні, що Денікіна в Палаті назвав «Харковим», виявляючи велику «поінформованість» в східніх справах! Ген. Морозов міг і довше затримати Катеринодар, але він мусив ощаджувати амуніцію й оглядатися, чи хто стримує обхідну колону.

60. Знову на Закубанні

Вирвавшись через міст голова уряду з юнкерами опинився на довгій греблі до півстанції Ейнем. На греблі багато вже було вибоян і болота, нанесеної з усіх напрямків. Вздовж греблі невеликими групами йшли й верхи їхали військові частини, якісі підводи до найкращих колясок, запряжених прекрасними кіньми, калмики триколесними тягальками, що їх тягли верблуди. Верблуди сковзалися по мокрім камінні і жалібно ревли. У деяких з лап текла кров. По боках уже втоптали стежки цивільні піші, переважно старші люди, здебільшого поважні господарі. Їшли вони з вузликами, іноді з торбами за плечима, найбільше з костурами, сумні, сумні... По боках греблі тяглися, особли-

во ліворуч, плавні, заросли грубим висохлим очеретом, кугою, рогозою, пожовклою осокою, з рідкими плесами води, на яких плавало латаття, що ще не прокинулось від зими й не показало своїх білих, чистеньких квітів. Все це посилювало тугу, а перед очима слалася далека, далека невідома путь. Всі оті старенькі сиво-й білоголові дідусі йшли... спасатися від розбішак большевиків, щоб не переносяти й не бачити знущань з найближчих, не чути сороміцької лайки в Бога й Богородицю. Куди йшли, вони не думали, за гуртом переставляли ноги і не мали найменшої уяви, що їх чекає попереду, де вони знайдуть притулок. Більшість цих мандрівників була з багатої Чорноморії, які не знали того, що за Кубанню багато людей харчувалося сухими грушками, кислицями, терном, кизилом, шипшиною та іншими лісовими овочами, заощаджуючи хліб на неділю... Все сунулось за урядом, не розуміючи, яким тягарем вони ставатимуть. І все то звалиться в першу чергу на бідні черкеські аули, що самі живилися кукурудзою, якою на чорноморії вигодовували лише худобу.

Довгий шлях, до 12 верстов, до Ейнему все ж був брукований, колеса не вгрузали по ступниці, а з пішоходів липка глина не стягала чобіт. Коли ж звернули з греблі на аул Тахтамукай, то зразу опинилися на вузенькій польовій доріжці мочарів, по яких проїхали тисячі коліс, місячи цей суглинок все глибше й глибше. До того сипав дрібний ще зимовий дощ. Відв'язувати до привалу з тороків бурку не хотілося. Підвіда почала відставати від вершників, вона була перевантажена, а колеса врізалися й стрибали по мочарових купинах. Перед очима слалася рівнина, по якій видно було окремі кущі терну, ожини, групи високих осик. Де-не-де стояли невеликі стіжки сіна чи соломи з торішнього врожаю. До одної такої скирточки під'їхали й юнкери, щоб зробити короткий привал і трохи розправитися, бо хоч і молоді були, а безсонна ніч і нервове напруження відбилося й на них. При під'їзді побачили, як з-під скирти вийшли дві купки старших мандрівників з ціпками. Вони поспішали відйти. На привалі відпустили попруги, розгнуздали коней, призначивши коноводів. Коні зголодніли. Попчали висмикувати смачні стеблини й хрумкати. Юнкера розсілися навколо соломи. Дехто з них дістав бутерброд і жував. Під'їхала підвіда, добре коні — парували. Голова уряду наказав зняти з воза макулатури, залишити з десяток зразків, а решту спалити, щоб зменшити тягар. Всі одягли бурки й різnotипові дощовики. Потроху всі розташувалися й тихо задрімали, стулив очі й голова, але сон відганяли безконечні думки про ситуацію. Трохи гризло моментами, що виїхав, не побувши на Ханькові й не попрощавшись з підтоптаними батьками, що не вивіз двох се-

стер з Ростова та й інші родинні сантименти. Та ось він почув за скригою шепіт. Якийсь молодик гаряче доводив, що сам читав, що Рада порвала з Денікіним і куди, мовляв, ми тепер ідемо? За самостійників битися він не буде. Другий йому спокійно відповідає, що може він помилитися, бо він також читав, але порвав стосунки з Денікіним Верховний Круг, а не Рада. — Мені все одно, як той совдеп називається, відповідає перший, а без Денікіна все пропаде. Втрутився третій і заявив, що може з російського боку й так, але що почувані кубанці, для яких найближчими є їхня земля та їхній уряд? Вслухуючись у цю дискусію, голова спершу хотів втрутитися, але далі відчув, що хлопці-кубанці самі дадуть раду.

За дві години відпочили, знайшли криницю, напоїли коней, дали трохи й вівса похрумати, якого захопили з собою в суми. Тут голова приглянувся більше до отих юнкерів. Більшість була добре одягнена, з пригнаною збруєю на конях, щоправда, без білих сиром'ятих «бабіївських» поводів. Далі рушили на аул Тохтамукай, бо не мали певної орієнтації, де отaborилися отаман і уряд.

Далі шлях ішов по піскуватішій смузі і на колеса не налипала глеяка, як на Кубані називали дуже липкі ґрунти. Іхалося легше, перестав сипати дощ і моментами із-за хмар виглядало сонечко. Підвіда не відставала від вершників, які іхали кроком, розглядаючи по боках, де видно було рух військових і цивільних груп і поодиноких пішоходів. Дозорів і особливих предосторг не робили, бо були переконані, що через Кубань червоні ще не ступили. Найбільше серед цього людського моря було колишніх військовиків, які то обминали юнкерів, то від них відставали. Іхали вони групами сотень і більше, але між ними не видко було старшин, бо всі були в однакових шинелях з своєрідними «хватськими» чубами з-під картузів, чи шапок. Друге, що кинулось у вічі, що у цих «воїнів» мало в якого була ґвинтівка, а щодо списів, якими ці козаки так гордилися, то їх не було й на показ. Розговорившись з командиром, голова довідався, що то були рештки корпусу ген. Мамонтова (помер від хвороби на тиф в Катеринодарі), які ходили в глибокий рейд по запіллю. З цього рейду корпус повернувся з багатою військовою «здобиччю», але як бойова одиниця цілком розкладався. При уважнішому огляданні й рахуванні голова уряду констатував, що це воїнство має не більше одної рушниці на 10 козаків. Це був страшний непотрібний тягар у поході. Ці війська й калмики часто перешкоджали рухові, особливо на вузьких шляхах лісами. Так за дві години добились до аулу Тохтамукай, зробивши ще з 8 верстов.

В Тохтамукаї знайшли кубанські резервові частини, від яких довідалися, що ставка Отамана перебуває в аулі

Шенджій. В цьому аулі відпочили довше, але не розсідлуючи коней. По цім привалі рушили на аул Шенджій, аул, в якому 2 роки тому ж в березні ставку ген. Корнілова, командувача Добрармії, відвідав новоспечений генерал Л. Покровський (пізніший кат кубанських козаків). Знову в похід з того ж самісінького аула. До аула Шенджій іхали близько 10 верстов — з об'їздом розливів гірських річок. По дорозі траплялося більше чагарників, але попадалися й солідніше оброблені поля. Культивування нагадувало гірські станиці, які тут для черкесів були прикладом. Хоч їзда не була тяжка, але коні вже таки зморилися й треба було зробити ще один привал, поки добралися до аула Шенджій десь аж над вечір. Скоро знайшли квартиру уряду з просторим двором. Голова уряду подякував полковникові й юнкерам за службу й відпустив їх. Уряд був у тому складі, який намітився ще в Катеринодарі на випадок походу. Деято з членів уряду втратив сідло і треба було його здобути.

В Шенджії ще того ж вечора відбули засідання уряду запросивши до нього всіх членів. Болховітінов не з'явився, не подавши навіть причини. Взагалі цей генерал снував свої справи навколо отамана, міцно його тримаючи під своїм впливом і ігноруючи уряд (за весь похід ні разу не з'явився на засідання). Видно було, що він хотів якось здихатися уряду. Іванис декілька разів домагався від Букретова замінити Болховітінова, а він боронив його, вважаючи його незаступним начальником штабу при отамані. З кожним днем Болховітінов у поході ставав ворожішим, але він, маєть, не догадувався, що його ролю в уряді оцінюють як негативну. На цьому ж засіданні уряду виявилося, що обоз отамана складається з таких товарів, як спирт, горілка, килими тощо. Робити з цього якийсь висновок не було доцільно при нез'ясованості справи з Командуванням Кубанської армії і взагалі при хаосі, в якому опинилися військові частини в Закубанні.

На другий день, 5-го березня, Іванис й Тимошенка зненацьки і досить рано запросив до себе отаман Букретов. Коли ж вони підійшли до саклі, де спинився отаман, то почули дуже крикливий голос. Двері — напіввідкриті. Війшовши до саклі, прибулі побачили таке: за столом сидів от. Букретов, злякано й розгублено слухаючи пискливий крик людини в генеральських погонах, середнього росту, непомірно товстої, з роздутим животом, на якому телі пався кинджал, як у шашличників у Тифлісі, з острижененою по-московські головою («під котълок»); коло нього стояв щуплий, малий, в англійському мундурі і теж з генеральськими погонами чоловічок. Перший був командир 3-го Корпусу, ген. Топорков, з сибірських козаків, недавній ще

вахмістер, але в Денікіна вислужився до генерал-лейтенанта, — це й другий його начштабу, ген. Муравйов, ніби з кубанців. За Іванисом і Тимошенком увійшло ще декілька кубанських офіцерів. Букретов, побачивши їх, зразу з піднесеним сказав: «Я з Денікіним не поривав, то зробили вони, спітайте у них», — і вказав на голів Ради й Уряду. Монгольське лице Топоркова перекосилося і генерал зі смилою почав кричати: «Як ви сміли обманути Раду і розірвати з Головнокомандувачем ген. Денікіним!» Тимошенко короткими репліками перебивав Топоркова і спростовував, що Рада в розриві участі не брала та що це зробив Верховний Круг. Генерал намагався перекричати Тимошенка, заявляючи, що йому байдуже, який «свдеп» це зробив, але без ген. Денікіна він командувати 3-м корпусом не буде. Таку ж заяву несміливо повторив і начальник штабу, ген. Муравйов. Топорков repetував далі, викрикуючи: «Без зброї, без набоїв воювати не можна, а Ви дасте мені це?» Іванис, який досі мовчав, приступив близьче до Топоркова і сказав: «Ми не глухі і для нас вистачить говорити нормальним голосом. З набоями й амуніцією від Кубані до Абинської стоять потяги, наповнені військовим майном і мусите їх звідти вибрати, бо до Новоросійська вони не докотяться і лишаться большевикам, як ми нічого конкретного не робитимемо». На це вже без крику Топорков відповів питанням же: «А де я візьму підводи?» — «Це вже інша справа», — сказав Іванис, — «за годину уряд видасть вам дозвіл мобілізувати коні й підводи з найближчих станиць, Георге-Афіпська, Сіверська, Ільська, Холмська, Ахтирська й Абинська; ці станиці можуть постачити потрібні перевізні засоби, а нам слід лише швидше діяти, а не митингувати. До речі, з Денікіним порвала не сама Кубанщина, а й Дон і Терек». Топорков зм'як і вже несміливо заявив від імені офіцерства корпусу, що з уваги на розрив Кубанської влади з ген. Денікіним вони відмовляються командувати Кубанськими частинами. Тут несподівано один із старшин, що війшли до саклі, сказав, що заява генерала не відповідає правді й думкам та настроям кубанського офіцерства, яке вважає, що уряд і Рада зробили добре, що відокремилися від Добрармії. Обидва генерали після цього зніаковіли і взяли назад свою заяву.

Та лихо було в тому, що в цей дуже відповідальний момент, коли треба було дати лад розрідженим кубанським частинам і організувати захист можливих переправ через ріку Кубань, — в ролі найстарішого начальника цього району був отой ген. Топорков. Це була людина хоробра, але він абсолютно не надавався на ролю організатора і командира цілого корпусу. Напівграмотний в справах військової адміністрації й керування, Топорков на пам'ять знов статут

муштрованої служби, як може його знати старий досвідчений вахмістер; все ж, що було поза цим статутом, для нього було китайською абеткою. До того ж він стабілізувався на обожнюванні ген. Денікіна, який і його так високо підніс в ранзі. З такої особи міг щонайбільше виробитися командир полку при добрих старшинах. На посаді начальника штабу корпусу він мав ген. Муравйова, цілковитого бездару з обмеженою освітою

Командувач Кубанської армії ген. Улагай, відірвавшись від частин своєї армії, перебував із своїм штабом у потязі на станції Георгієво-Афіпській і апатично ставився до налагодження зв'язку з армією, з отаманом і урядом. Він не виявив жадної ініціативи, не поворухнув пальцем у такий відповідальний момент, щоб дати лад своїй Армії. Пояснювали цей стан ніби тим, що ген. Улагай не мав засобів перевування по ґрунтових шляхах. Однак важко повірити, щоб Командувач Кубанської армії не спромігся знайти декілька осідланих коней, щоб верхи доїхати від Георгієво-Афіпської до аула Шенджія (яких 30 верств). Під боком же були станція і донці та свій власний конвой, а по шляху скрізь були розташовані частини 3-го кубанського корпусу. До самого Шенджія дорога була відкрита й безпечна. Генерал же Улагай замість цього покотився до Новоросійська і далі в Крим, ставши дезертиром Кубанської армії. Але ген. Денікін цього дезертира не тільки не віддав під військовий суд, а ще й вивіз його в Крим, де він міг бути лише в старшинській резерві. Все це витворило на радість ворогів Кубанщини (не лише большевиків, а й не менш запеклих добровольців) ганебне, до сліз приkre для кубанців становище. Командувач Кубанської армії в один з найвирішальніших моментів її життя покинув її на призволяще й подався до її недруга — Денікіна. А ще ніколи так гостро не відчуvalася потреба соб'єднуочого, організуюочого військового управління, як у той час. За Кубанню опинилося чимало Кубанських частин. Всі вони, за винятком відділу ген. Морозова, були розпорощені, розрідженні, але кількість людей не зменшилась, а, навпаки, зросла за рахунок новомобілізованих і тих, що прийшли напередодні залишення Катеринодару із станиць добровільно боронити столицю. З'явилися навіть нові частини — загадувана Гайдамацька дивізія в складі 3 000 козаків на свіжих добрих конях. Оці лави патріотичних людей треба було привести до якогось ладу, утворити зв'язок між ними, створити апарат командування ними, постачання та харчування їх. Цього нікому було зробити, бо Командувач армії із своїм штабом й інтендантом ухилився від виконання своїх обов'язків.

Отож наступив момент логічного діяння Кубанського Отамана, а саме, обставини вимагали негайного усунення

ген. Улагая і призначення іншого командувача. Це мусив от. Букретов зробити негайно і може багато дечого не сталося б, як воно скілося. Однаке Букретов цього не зробив, хоч Іванис просив його про це. Можна припустити, що Болховітінов впливнув на Букретова, щоб він при такому хаосі не продовжував боротьби за звільнення Кубанщини. Пізніше виявилося, що Букретов виходив з Катеринодару не для продовження боротьби, а для організованої евакуації його особи за кордон. Зрозуміло, що між отам. Букретовим і урядом утворилася прірва. Перший ні про які політичні завдання Кубанщини не думав і підозрював усіх у зраді, навіть у можливій видачі його й генералів большевикам, хоч такого за всю революційну боротьбу кубанські козаки ніде не зробили. Уряд же, за винятком Болховітінова, все робив, щоб боротьбу за звільнення Кубанщини продовжити, і був переконаний, що успіх можливий, бо большевики не були такі численні, як переконував Болховітінов. Останній так тероризував отамана, що той став страшним панікером.

Уряд після розмови з ген. Топорковим того ж таки дня ухвалив: «Надати право військовій владі реквізувати підводи для військових вантажів і в першу чергу під набої для гармат і рушниць на підставі «Положення про польове управління військ». Надати військовим начальникам, не нижче командира корпусу, право накладати грошові й натуральні контрибуції за збройний спротив разпорядженням уряду».

Топорков однаке навіть не спробував вивезти із станції набої й амуніцію. Видимо цей генерал з'явився до Військотамана з наведеними претенсіями за чиїмся наказом.

Опинившись за Кубанню, військові й уряд втратили джерела інформації і докладних відомостей не мали навіть про стан фронту. Були лише чутки. Говорили, що під Усть Лабою ще тримається старий Гулига, а лівіше його, вже по той бік Кубані, стоїть 4-й донський корпус (мамонтовський), з якого окремі групи прорвалися і через Катеринодар. Про Бабієва й Науменка чути було, що вони ще під Армавіром. Ця ж ситуація давала надію виконати план відходу на Майкоп. Вирішено, що туди вирушать Військовий Отаман, Рада й уряд з відділом ген. Морозова, а інші військчастини, які були в цьому районі, розташуються впіддовж Кубані і залишаться там, доки буде продовжуватися її оборона. Та вже наступного дня дійсність внесла свої поправки і в це рішення. Переправу під Катеринодаром доручено боронити донським частинам, стійкість яких виявилася дуже малою. Міст був зруйнований після переправи ген. Морозовим ще першої ночі і не допустити переправу червоних не було тяжко, але донські частини одійшли самовільно і цілком несподівано большевики тут перехопилися че-

рез ріку. А ще раніше невеликі загони червоної армії перейшли Кубань коло ст. Слав'янської, через яку відходили добровольці, що не захотіли ставити жадного спротиву. 4-й Донський Корпус також покинув позиції вище Катеринодару без натиску більшевиків, відкривши правий фланг кубанських головних сил, що вийшли з Катеринодару за Кубань. Цей корпус (донців) хаотично з поспіхом відходив у район ст. Новомітрявської.

При так витвореній ситуації кубанці цілою масою (армія цивільне управління) мусили відходити в напрямі Армавір-Туапсинської залізниці, замість відходити на Майкоп. Становище погіршилось ще й тому, що ген. Топорков, що номінально вважався найстаршим начальником серед кубанських частин утік. Він за Кубанню з самого початку зіпсув свої відносини з козаками, своїм ставленням до Гайдамацької дивізії. В гострій формі генерал відмовився її так називати і наказав усім полкам прийняти старі назви та-манців. Тих козаків, що добровільно прибули боронити свій рідний край, він лаяв і називав бандитами та розбійниками. Коли ж гайдамаки його наказу не виконали, а та-манці-офіцери дали зрозуміти генералові, що не слід йому далі настоювати на своєму, він почав ставитися до дивізії дуже брутально, ставлячи її у всіх відношеннях у гірші умови, ніж інші частини. Це ж викликало обурення проти Топоркова не тільки серед гайдамаків, а й серед козаків інших формacій. І от, коли більшевики, переправившись через Кубань, прислали до Топоркова свого парламентаря, то Топорков, не вислухавши його, наказав зарубати того парламентаря, і козаки ледве не зарубали самого генерала Топоркова. Рятуючи себе, він утік до донців і з конвоєм проскочив на Тамань, а звідти переплив баркасом через пролив до Керчі в Крим. Слід зазначити, що подібне наставлення до Гайдамацької дивізії було в більшості старших начальників. Чи не єдиним, хто, не заплющаючи очей на їх хиби, визнавав і добре прикмети дивізії, був ген. Морозов, який вважав кожного вояка добрим, як що він виконує накази і б'є більшевиків. Більшість ж лаяла ту дивізію, хоч вона не раз захищала фланги й запілля та рятувала й тих, хто з неї глузував.

При таких обставинах 6 березня отаман, Рада й уряд вийшли з аулу Шенджія, прямуючи на ст. Пензенську, що була заселена чорноморцями (українськими козаками). Тут уже доводилося іти лісовою вузенькою дорогою, яку швидко змісили і було важко рухатися. Чагарники й ліси перешкоджали об'їздити ковтъоби й важчі місця. Та й погода не сприяла. Більшу частину днів падав дощ, переходячи часом у зливу. Через це віддаль до 20 верстов забирала цілий

ден, бо треба було робити часті зупинки. Технічні частини, до яких долучилася Й Рада, під командою ген. Попова виrushали в дорогу раніше, щоб полагодити дорогу. Вони мали завдання дійти до ст. Саратовської, заселеної також вихідцями з Чорноморії. Так похід наблизився до району Ключової, що за даними розвідки був центром небезпечних большевицьких зелених. Щоб запобігти нападові зелених на кубанські частини під час переходу, на Ключову вислано заслону з невеликої швидко рухомої частини під командою полк. Щегловського. Зелені ж, рятуючись, прорвалися до ст. Саратовської, де вже була Рада з технічними частинами. Зелені несподівано напали, підняли рясну стрілянину і викликали паніку, при якій захопили в полон декілька членів Ради й козаків, а також дві гармати, які тут же під станицею й покинули. Оцей випадок довів, що далеко не всі зелені були своїми людьми, як багато хто думали й говорили. Входили в райони, де з кожного куща й переліска можна було сподіватися нападу. Через це військові деморалізовані частини, маса біженців горнулися до переобтяжленого шляху відходу. Спроба направити пасажирів-донців іншим шляхом нічого не давала. І ці «войни» так панікували, що через верству, дві знову влазили в головний шлях.

З большевичення зелених і їх ворожість найбільше виявилися тоді, коли Рада спробувала переговорами з зеленими виручити з полону своїх членів. Парламентарі, що побували в зелених, переконалися, що вони складаються з різноманітних зайшливих елементів — мешканців Закавказзя, росіян і людей невиразної національності, а найменше було поміж ними козаків, до яких зелені ставилися не як до рівних, а як до полонених. Закубанські станиці були бідні на харчі й фураж. Зелені від них добивалися мізерних харчів просто терором. Тому лагідні заходи кубанського уряду дістати там харчі й фураж майже не мали успіху. В ст. Пензенській до уряду несподівано прилетів літаком з Новоросійська ген. Шкуро. Він привіз для ген. Науменка наказ вирушити на Новоросійськ. Військовий Отаман скликав з цього приводу нараду. Безглузда цього наказу визнали всі присутні, не виключаючи й Шкуро. Коли Букретов заявив, що він накаже Науменкові й іншим генералам — Бабієву, Писареву, Шіфнер-Маркевичеві зібратися в районі ст. Білоріченської й звідтіля прикривати Майкоп, — ніхто цьому не перечив, а Шкуро навіть взявся цей наказ доставити генералам. Отже, наказ Денікіна був цілком зігнорований. У той час червона армія правим крилом посувалася без затримки і була вже під ст. Кримською, себто всі Кубанські частини й те, що з ними лишилося, були обійдені й притиснуті до залізниці Армавір-Туапсинської, кінець якої з. містом-портом Туапсе був опанований зеленими. Це ж

означало оточення з усіх боків, крім півдня, вкритого непрохідними лісами і величними горами, з єдиним проходом Клухорським на Закавказзя.

З ст. Пензенської маршрут слався по яругах до ст. Саратовської (12 верстов, і там були переселенці з Чорноморії). В цій станиці зупинилися 8. березня, і уряд рішив за всяку ціну добитися звільнення членів Ради з рук зелених, бо цього вимагав і престиж влади. Тому ухвалено: «1. Взяти як закладників дорослих членів родин найвидатніших зеленоармійців з попередженням, що з цими закладниками буде зроблено те, що зроблять зелені з членами Ради та іншими полоненими. 2. Секвеструвати все наявне майно осіб, що були активними учасниками нападу».

Однаке, брати закладників не довелося, бо членів Ради й невійськових полонених зелені відпустили, як тільки дівалися про постанову уряду. Взято як «закладника» лише господаря хати, де перебував уряд і то на його ж прохання — щоб уникнути можливої помсти з боку большевиків за гостювання в нього уряду. Він намагався удавати потерпілого від уряду. Як йому вдалося таке хитрування, невідомо. Декого ж із військових полонених зелені пізніше розстріляли. За зносини ж із зеленими й допомогу їм Військовий суд засудив на розстріл одного станичного отамана. Чим далі посувалися від Кубані, тим багатша й чарівніша своєю дикістю була природа, гіршли шляхи та все убогіше було населення. Воно було захоплене зеленими й керувалося інформаціями большевицьких агентів про уряд, який чомусь «проти робітників і селян». А все ж активного спротиву урядові оці «зеленкуваті» станички не робили. Молодші ховалися від мобілізації і всі попрікали урядові за підлеглість Денікіну. Поінформованість не лише цього населення, а військових та уряду дедалі ставала менша. Коли передні частини цієї мішанини війська й біженців наближалися, то більшість молодших чоловіків утікала в ліс, густий і непроглядний, де лише вони знали стежки й криївки, «багатирські» хати тощо. Лише рідкі одиниці діяли агресивно проти уряду. Решта ж вбиралася в «зелений колір», сподіваючись цим захиститися від насильства і помсти червоних.

Траплялися й такі чудасії, що станиці, не знаючи, що між ними й червоними військами є їх урядові війська, поміняли на станичних управліннях вивіски, переіменовуючи управління станиць, на «ісполком», а станичних отаманів на комісарів, не змінюючи персонального складу управлінь. Це не перешкоджало новоявленим комісарам точно виконувати всі вимоги начальників кубанських відділів, а в деяких випадках і приєднуватися до них. Ворожості з боку маси й найбіднішого населення не було. Воно співчу-

вало і боялося, як би не довелось постраждати від большевиків за прийняття урядових відділів. Та дедалі ставало голодніше, днями лили дощі, війська й біженці місili з ранку до пізнього вечора глеювату по лісових стежках землю. Ночувати також не вміщалися в теплих хатах, щоб хоч обсушитися, а доводилося лізти на горіща в клуні й стайні. Натурально, що при такому стані родилися всілякі чутки. Військовий Отаман не хотів показуватися населенню. Все діялось загадково-тасмнично. Після випадку з ген. Топорковим, що звелів зарубати большевицького парламентера, серед членів Ради пішов шепт — чи не спробувати поговорити з большевиками? Душею таких настроїв був адвокат Д. Філімонов, що з такою ж пропозицією виступав і в першому поході. Ці настрої й балочки між членами Ради були добре відомі Військотаманові Букретову й урядові, але їм уваги не приділялося, бо президії Ради були в контакті з урядом і ніякої небезпеки не вбачалося. Отаман же цим нервувався більше і декілька разів розмовляв з Іванисом про те, щоб не сталося видачі старшин большевикам. Іванис рішуче відкинув думку, підкреслюючи, що кубанці зрадниками ніколи не були і не стануть, навіть коли заризикують своїми головами.

61. Спроба зміновіхіства

Із ст. Саратовської до Кутаїської було 11 верстов, але це були самі байраки і треба було перевалити високу й круту гору, а тут ще дощ, — холодний, зимовий — період цілісінський день. Всі промокли до нитки. Настрій у слабодухих — пораженський. У ст. Кутаїській спинилися на днівку. До цієї станиці прилетів з Білоріченської ген. А. Шкуро від ген. Бабієва й Науменка. Отаман скликав інформаційні збори, запросивши на них уряд, президію Ради й старших військових начальників. Військові твердили, що серед козаків багато схильних до спроби замирення з большевиками. Ген. Шкуро поінформував про те, що генерали в Білоріченській не виконають наказа Отамана про затримання в цій станиці, а скоріше, використовуючи директиву ген. Денікіна, поспішатимуть на Новоросійськ через Туапсе й Геленджик. Обговоривши ситуацію, всі учасники наради висловились за продовження боротьби. Єдиний член уряду й Ради Д. О. Філімонов виступив з проском резолюції про потребу розпочати мирові переговори з большевиками. Ця людина була маніяком-русофілом з лінійської інтелігенції і непримиреним ворогом всього українського. Серед лінійців він був найлівіший і давно вже прихильно ставився до розриву з Денікіним та угоди з большевиками, в можливість якої для Кубанщини широко вірив. На його думку, між

кубанським устроєм і советським ладом великої різниці не було, а через це большевики мусили згодитись на мир і федерування Кубанщини з Советською Росією. Однаке виступ Філімонова ні один з присутніх серйозно не потрактував, ніхто не захотів навіть сперечатись. Він же, як член Ради, напевно знав настрої більшості членів Ради і цілком можливо, що його виступ був попередженням того, що ті члени Ради вчинили трохи згодом.

Зараз же, після наради в отамана, в помешканні школи зійшлися на нараду всі присутні члени Крайової Ради й уповноважені від станиць, а також деято з біженців і напевно були серед них агенти большевиків. Оця нарада ухвалила просити уряд розпочати мирові переговори з большевиками. Слід зазначити, що І. Тимошенко й ціла президія Ради не були приготовані до такого рішення, воно їх захопило несподівано. Більшість членів Ради висмінулася з-під керівництва своєї президії, яка іхала разом з урядом, залишивши членів Ради місити грязюку здебільшого пішки і самопасом. Не виключене, що не обійшлося і без підказувань червоних про те, як творити свої «концепції рятування Кубанщини».

Уряд стрінув таку ухвалу спокійно. Обговорив її і одноголосно ухвалив, що мирові переговори зараз неможливі й передчасні. Треба насамперед досягти значного успіху Кубанської армії або коли б большевики покинули Кубанщину. Але Військового Отамана М. Букретова, його дорадника Болховітінова і ціле оточення ця ухвала приголомшила. Серед них вправна рука створила легенду про видачу Отамана й старшин большевикам. Ця фантазія була дуже штучною, безпідставною, бо ж за ввесь час визвольної війни не було випадку, щоб кубанці видали ворогові бодай одного з свого командного складу. Голова уряду В. Іванис по винесенні ухвали зараз же пішов до школи, де були члени Ради, зачитав ухвалу уряду і дав ширші пояснення. Рада спокійно прийняла постанову уряду, погоджуючись з нею без жадних дискусій. Загалом ставлення Ради до уряду було цілком толерантним, а авторитет уряду після інциденту з ген. Топорковим зростав. Здебільшого так було, що Рада виносила рішення наперед, порадившись з урядом. Та не встиг Іванис закінчити свої інформації, як на засідання прийшов от. Букретов, ген. Болховітінов і з 5 інших старшин. Увійшовши, Букретов почав кричати на зібраних, що вони хочуть його й старшин видати большевикам і для цього прийняли рішення про переговори з червоними. Іванис відповів, інформуючи про рішення уряду, яке він щойно переказав членам Ради і що вони також свою постанову скасували. Таким чином, той нерозважний крок уже справлено і слід до цього ставитися спокійно, без кри-

ку й образ. На це ще голосніше почав репетувати по-базарному ген. Болховітінов, повторюючи: «Ми знаємо ваші запевнення, ми не хлопчики, щоб нас, як баранів, видали на заріз» і т. інш. З таким незадоволенням і погрозою прийшовці раптово, як і прибули, відійшли. Іванис сказав до зібраних декілька заспокоюючих фраз, переконував, що все перемелеться та що треба готовуватися до нового переходу, який почнеться на зорі — і вийшов, попрямувавши до приміщення уряду. Більшість членів уряду була в школі під час того «не парляментарного» інциденту і тому голова не потребував інформувати своїх колег.

В. Іванис рішив не йти до от. Букретова з заспокоюванням і взагалі не виявляти ініціативи до якогось узгіднення. Він почував себе, як і весь Уряд і Рада, ображеним — і знову приблудними людьми... І одна думка наганяла другу, і знову поставало прокляте питання: де вихід?

А отаман почав діяти — «вживати своїх заходів», підготовляючи дальшу мандрівку лише свого оточення — до кордонів Грузії. Про свої заходи отаман урядові не говорив нічого. Між собою й урядом він ввесь час витворював глибоку прірву. Букретов мав погляд на уряд, як на установу, що перешкоджала його плянам і намірам. Він же міркував, як би швидше дістатися до Грузії, що була його ближчою ціллю, тим часом як уряд вбачав у Грузії останній засіб, до якого доведеться вдатися аж тоді, як все буде випробовано для визволення Кубанщини. Часто міняючи настрій, отаман іноді вважав уряд за якихось півбольшевиків, що мріють про мир з большевиками за всяку ціну. Він готов був спекатися уряду при кожній зручній нагоді. Ставляння його самого і його оточення до уряду під час походу часами ставало непристійним. Звертався він лише до голови уряду, В. Іваниса, якого, як першопоходника, шанував у рідких випадках — як сам не міг знайти виходу радився. Але в якихось своїх цілях отаман намагався тримати голову біля себе. Той же весь час уперто відмовлявся від отаманської ласки і завжди бував з усіма членами уряду. Згоден був Букретов робити виняток для члена уряду Ледомського, з яким у нього була стара дружба з часів спільнної служби в кубанських пластинах на Кавказькому фронті, але Ледомський, починаючи від Шенджія, тримався уряду. Єдиний Болховітінов не тільки ігнорував уряд, а й під'юджував отамана проти нього. Відчуваючися, що уряд був Болховітінову у чомусь на перешкоді; всі його пляни, як начштабу отамана, уряд (точніше — Іванис іменем уряду) ліквідував. Ніяких інформацій Болховітінов урядові не давав, але Іванис від ген. Морозова, з яким приятелював, від ген. Шкуро й багатьох інших військових про стан фронту все знав сам і нічого не затаював від уряду.

Із твердженъ ген. Шкуро виходило, що на Армавірсько-Білоріченському фронті великих сил ворог не мав. Генерали ж відступали через якесь недбалство і виконуючи безглузду директиву ген. Денікіна про відхід на Новоросійськ. Вони не хотіли стримувати большевиків і охоче діяли ніби на зло «самостійникові» Букретову. Науменко ж особливо хотів перебороти ідею самостійної Кубанської армії. Так чи інакше, треба було якнайскорше вийти на лінію залізниці Армавір-Туапсе, щоб мати вільний відхід і до Чорного моря. В цій обстановці Букретов запропонував генералові Шкуро перебрати командування над військами, що відходили з Катеринодару. Він погодився і за виробленим пляном мусив з 3-м Кубанським корпусом, гайдамаками й донцями почати наступ на схід в район станиць: Імеретинської, Гурійської, Чорноморської, Тверської — клином на Білоріченську. Про стан у названих станицях точних відомостей не було. Люди ж, що звідти приходили, переказували, що в станицях червоних військ ще нема, а трохи ворується зелені. Великою перешкодою у цьому пляні стали донці, які в кількості 17 000 (корпус Мамонтова) відходили з Катеринодару в безладі. Вони за наказом Денікіна мали із ст. Новодмітровської відійти до ст. Таманської, щоб з неї перепливти Керченську протоку до Криму. Добровольці ж, що відходили лівим флангом, мусили затримати большевиків на правому березі Кубані і дати змогу відійти донцям на Тамань. На жаль, добровольці панічно й без ладу тікали на Новоросійськ, не затримавшись на рубежі Кубані. Цим був відрізаний відхід донцям. Останні могли через незначні перевали вийти на берег Чорного моря біля Джугби, а звідти посунутись до Новоросійська чи Туапсе. В лісах на перевалах тоді були незначні групи зелених. Однаке деморалізовані донські воїни не захотіли порозганяті навіть зелених і цілою своєю безладною масою повернули за відходячою армією і опинилися в районі ст. Кутаїської. Це була дуже велика перешкода не тільки військовим операціям, а й самому рухові відходячих обозів і біженців.

При цім рішенні отаман запропонував урядовій Раді відділитися від його напрямку на ст. Абхазьку й Лінійну, а обійти з меншими перевалами за військами, що мусили наступати на схід через ст. Гурійську. Мотивом до такого рішення отаман висунув слабість коней, на яких їхав уряд і Рада, а перевал на Абхазьку був дуже крутий. На свій же захист отаман брав і війська ген. Морозова. Враження від цієї пропозиції було таке, що отаман посылав уряд і Раду в пашу большевикам, хоч їх можливо там і не було. В Раді трохи «зашептали», але уряд прийняв такий розпорядок без натяку на протест. Останній виступ отамана в школі так вразив більшість членів уряду, що його накази поваж-

но вже не трактувались. Та по півночі до Іваниса прийшов начальник канцелярії отамана полк. Зеленський з вибаченням і проханням, щоб уряд і Рада далі їхали разом з ним. Іванис жартівливо висловив жаль, що отаман не дозволив урядовій Раді самим порозгнаняти зслених і з флангу захопити ст. Білоріченську, якщо її залишить ген. Науменко. Щоб якось злагоднити відносини після виступів отамана, про які вже говорили й козаки, офіцерство та біженці, уряд (власне Іванис) вирішив і далі продовжувати марш разом з отаманом. Можливо, що якби уряд відірвався від отамана й почав рухатися на схід, то Білоріченський плацдарм був би відновлений.

62. Найтяжчий перевал і долина Лінійної

Сіріло і сіяв дрібний закубанський дощ, баюри були повні води і глеювата земля прилипала, як вишневий клей. Дороги лісові, вузенькі, з глибокими вибоїнами, часто перетинаються коріннями великих дерев, а треба було двічі перейти круті, в деяких місцях з проваллям гори. І цими шляхами рухалося з 15 тисяч люду, три батарії, кіннота, піхота, цивільні вершники й піші, калмики з верблюдами, що сковзаються своїми лапами й жалібно ревуть, горби їх давно звисають на боки. По всіх бічних тропах ідуть сумні, сумні з безнадією в очах біженці. Більшість з них голодні з парою сухарів у торбах. Отаман, уряд, Рада ідуть головнішою дорогою, за ними шкрябаються гармати учбового дивізіону; Іванис зупиняє приватні коляски, лінійки з ліштими кіньми і наказує підрягти до гармат і зарядних скринь коней, поки витягнуть на гору. При спуску з гір нема гальм, дуже легко перекинутися й звалитися в яруги. Великим лихом у цілому русі був 4-й Донський корпус, що не пішов воювати з 3-м корпусом і гайдамаками на схід, як умовлено в ст. Кутаїській, а самовільно рушив за частиною полк. Щегловського, що в авангарді розчищував шлях від зелених. Це була цілковито деморалізована маса, без карабінів і без пік (багнетів), без офіцерів, бо ті переважно поскидали погони і їхали рядовиками. Сам командир цього корпусу, ген. Стариков, на пропозицію Букретова взяти людей в руки і зробити з ними якийсь лад, одверто заявив, що нічого не може зробити, бо ніхто і його не слухає.

Вся ця маса здорових козаків юбою спішила за авангардом, грабуючи все, що їм попадалось на очі. Приходячи слідом за цими донцями на місце їхнього відпочинку, кубанці попадали в край, зруйнований дощенту: дахи на хатах, повітках, коморах розібрани, все з'їдено, а чого не встигли з'їсти чи захопити з собою, понівечено; все забиралося, зви-

чайно, в населення — і харчі, і фураж безплатно та ще й з погрозами. Не було станиці, де б з плачем не приходили до уряду люди скаржитися на донців. А не можна сказати, щоб у донців не було харчів і фуражу. Вони ще тягли за собою чималий обоз, де було все, навіть горілка з розбитих скліпів у Катеринодарі (п'янний донець — це звичайнісінька фігура під час цього походу). На сідлах кожний з цих вояків віз також з собою як не муку, то зерно. Це все було недоторканними запасами на чорний день, а поки що донці харчувалися безплатно, за рахунок місцевого населення. В малих же гірських станицях не вистачало ні квартир, ні харчу, ні фуражу. Декілька разів пробували скерувати донці іншими, бічними, шляхами, але з цього нічого не виходило: через пару годин бічними лісними стежками донці з'являлися на головний шлях і втискалися між авангардом та головними силами.

Не було в цьому переході і якихось нормалізованих відпочинків (привалів), а іхалося від більшої перешкоди до іншої. У цих найтижчих умовах 6 верстов до ст. Абхазької йшли до полудня. Зробили короткий перепочинок і рушили до ст. Лінійної. Скоро увійшли в мальовничу рівну долину з пісковатим ґрунтом. Дорога польова, але без глеюки, за колесами не тягнеться і після двох зупинок пройшли ще 7 верстов і в'їхали в більшу та багатшу станицю Лінійну. В ній зупинилися на нічліг і днівку. Дощ перестав падати. Мандрівники цього походу вже звикли до байдужої, а то й ворожої зустрічі місцевого населення, що боялося відповідальності перед новими окупантами — червоними, а часом боронилося від грабунку отого мандрівного психічно надломленого люду. При цих обставинах уряд в станиці Лінійній зустрів надзвичайну гостинність. Коли прибули на головну площа цієї станиці і очікували, поки знайдуть приміщення; до члена уряду Ледомського підійшла поважна молодиця й стала просити, щоб заїхав до неї з усіма своїми приятелями. До цього випадку уряд найчастіше замешкував у декількох різних хатах. Цю молодицю з десяток років перед тим д-р Ледомський врятував від смерти надзвичайно складною операцією. Тепер вона захотіла віддячити своєму спасителеві, як вона говорила. Отже всі члени уряду заїхали в просторе дворище, де два робітники й господар забрали коней. Члени уряду зайшли до гарної просторої хати, критої поцинкованою бляхою. Появилась хутко тепла вода до вмивання й зашкварчали кури, качки й індикі, заграв великий ніклеваний самовар. Пир був, як на якомусь весіллі, включно до різних наливок. Це була свідома українська родина. Господар інформував широко Іваниса про життя й обставини широкої округи, до Туапсе включно. Він висловив здивування, що така сила війська і взяла напрям на

голодне Чорномор'я, не виганяє з Кубані оту червону нахабну нечисть.

Попрощавшись з милями господарями з Лінійної рушили рівною безлісною долиною на ст. Кабардинську. Донці пішли наперед, бо весь терен до ст. Хадижинської був очищений ген. Шіффнер-Марковичем, який висланий був з ст. Білоріченської пробити шлях до Туапсе. Цей генерал ген. штабу не здав поразок і його поява багато обіцяла. Надвечір показалася ст. Хадиженська, від якої до Туапсе проходила залізниця з Армавіру і брукована до цього міста дорога. Починав крапати дощ і мандрівники почули вибухи шрапнелей високо в повітрі з боку Білорічинської. Вибухи не були небезпечні, але вони вказували, що Науменко й Бабіев уже на лівому березі р. Білої. Темніло, коли в'їздили в ст. Хадиженську. Тут майже всі дахи були розкриті й поруйновані — доказ, що тут побували донці, фахівці руїнники. Цілу ніч і ранком лив дощ, як з відра.

63. Зустрічі в Хадиженській

Ранком під дощем почулася гра двох духових оркестрів. Десь коло 10-ї отаман покликав до себе Іваниса. Підходячи до хати отамана, Іванис побачив, як на конях дві духові оркестри по черзі грали нескладні мелодії. Увійшовши до кімнати, Іванис побачив розчарованого Букретова, Науменка, Бабієва і пару якихось інших чинів. Він поздоровкався й зауважив: «Що це — пир під час чуми?» Науменко, Бабіев і якісь чужі зніяковили й зникли, припинивши й музику. Отаман зразу став скаржитися на загаданих генералів і заявив, що вони не визнають його отаманом. Іванис запитав Букретова: «А як же ви на це реагували — частували їх горілкою?» — «А що ж було робити?» — почув відповідь. «Вони зневажили не вас, а Раду. Слід було обох арештувати і призначити військовий суд, а там би і дисципліна появилається», — сказав Іванис. Потім отаман поінформував голову уряду, що ген. Писарев кличе його до себе на станцію Хадижинську, а сам він боїться їхати, бо ж то командувач цілої Армавірської групи і просив поїхати з ним, щоб бути свідком при розмові. На другий день ранком отаман з великим своїм конвоєм, Іванис з одним адъютантом, сотником Цисем, виїхали на ст. Хадиженську. В повітрі почулась сирість, хоч дощ не падав. Їхали змінними алюрами по гладенькому шосе. Потягу ген. Писарева не застали, він переїхав на станцію Гойт, залишивши телефон, щоб можна було викликати. На станції ж були ген. Шкуро й Бабіев. Отаман запропонував генералові Шкуро повернути назад і наступати на Білоріченську. Він це прийняв. Бабіев спочат-

ку хотів доганяти Писарева й Науменка на Гойті, а згадавши, що він кубанський козак, залишився і став під команду Шкуро. Тим часом надіхав паротяг з Гойта і отаман з Іванисом поїхали до ген. Писарєва, який командував 4-м Кубанським корпусом і як найстарший, за наказом Деникіна й Улагая, об'єднав усі війська по лінії Армавір-Туапсе. Це був високий і худий, з походження донський козак, з переважанням — доброволець, тож про розпорядження Кубанського Отамана чи ген. Шкуро не хотів і слухати. Але підлеглі йому кубанські генерали також мало його слухали. Пропозицію Букретова наступати на Білоріченську Писарев вважав доцільною, але кинув на стіл шапку-кубанку, надів англійського картузу й сказав, що він уже на добровольській території і послухається лише команди ген. Деникіна. Він мріє обратися до Туапсе і сісти на пароплави, щоб плисти в Крим. Науменко, що тут тинявся, заявив Букретову, що його козаки «стратили серце» й він наступати не може.

А при цім Писарев заявив, що ген. Шіфнер-Маркевич його повідомив, що в Туапсе, яке він щойно зайняв, застав представника Грузії і хотів з ним говорити. Той же відповів, що може говорити лише з Кубанським Урядом чи його уповноваженим. Писарев просив голову Кубанського Уряду поїхати з ним до Туапсе. Отаман також за це ухопився і просив Іваниса з'їздити до Туапсе. Тоді Іванис ще з'їздив до станції Хадиженської, щоб дати інструкцію адъютантові Цисеві іхати й вести коня з урядом до Туапсе, а урядові передав короткого листа, бо не був певен, що отаман точно поінформує. Після цього повернув на ст. Гойт. Застав ген. Писарева в картузі і в філософсько-Раскольниковському настрої. Його штабовий вагон був бруднуший і з бідними меблями, в куті стояв апарат Морзе, біля якого дрімав молодий вартовий донець, на стіні на цвяху теліпався з надщербленою слухавкою телефон, декільки твердих лавок, вкритих пиллюгою, вікна з пів року не милися й не витиралися, більшій стіл з розстеленою «двохверстовою мапою» на ньому, 2-3 стільниці, на підлозі засохле болото. Заходили якісь молоді офіцери, розмовляли верхньодонською говіркою. Ніде не було видно якоїсь книжки або газети. В другій половині були переділи, в яких жили штабовики й ледачі прибиральники. У сусідньому вагоні кухня й ідалня, знову переділи для персоналу. Після привітання Писарев запросив Іваниса на вечерю, яка була «суворовська», як її він сам назвав — гречана каша з салом і сурогат, що звався чаєм. Вечеряли й ще деякі офіцери, яких Писарев Іванисові не представив.

По вечері сіли в переділі. Писарев заговорив про обставини, які можуть змінити дотеперішні звичаї. Говорив він,

ішо ненавидить «скубентів» і революціонерів і мусив би його, Іваниса, як зрадника, повісити на першій гілляці, а тут ось змушений возити в своєму вагоні, як поважну особу. І то на вимогу кукурудзників грузин, про яких ще Лермонтов написав: «бежали робкие грузины»... На таку щиру заяву Іванис відповів, що він би людей з такими думками уміщував у «жовті доми» (лічниці для розумово хворих). Там би їх виліковували, або пристосовували жити до смерті в цих закладах. «Значить, ви вважаєте мене божевільним», — відповів Писарев, — «а Ваші стремління до само-стійності 4-мільйонової Кубані, 5-тимільйонового Дону, по 2 мільйони грузин і татар тощо — не є божевіллям?» — «А як же живуть швайцарці, бельгійці, голландці, фіни в такій же малій кількості і не бажають приеднуватися до єдино-кровних французів, німців, італійців?» — зазначив Іванис. Крім того, Кубань, Грузія і Азербайджан та інші легко б створили конфедеративні чи федеративні штати Кавказу і при прийнятті цієї концепції напевно стала б незалежною Україна, що була б прикриттям від «холоду» з півночі і для штатів Кавказу. Згадка про Україну розсердила генерала і він голосніше вже вигукнув: «Невже серйозно можна думати про відокремлення Малоросії від Великоросії? А з чого б остання жила, де б вона брала вугілля» і т. д. Іванис з усмішкою сказав: «Руські мають невичерпні лісові багатства, вугілля під Москвою і черноземну широку смугу, що з Поволжям легко прогудує всю Великоросію, не забуваймо й про величезні скарби на Уралі й в Сибіру». Це несподівано заспокоїло генерала, який широко призначався, що він про багатства росіян на їхній території вперше чує.

Зайшов офіцер і запитав, чи можна іхати, бо путь розчищена. Генерал згодився рушитись. Свіснув паротяг, відбившись луною по лісових масивах і проваллях і вагони з погашеними вогнями застугонали. За якусь годину тихенько під'їхали до платформи станції Туапсе. Генерал бадьоро, в кубанці знову, вийшов і прийняв почесну варту, а Іванис ще залишався у вагоні декілька хвилин, поки увійшов ген. Шіфнер-Маркевич і попросив і його прийняти варту. Так по 12-й годині ночі Іванис уперше побачив портове місто Туапсе. Ген. Шіфнер-Маркевич відвіз його самоходом на приготоване пристойне помешкання.

64. В Туапсе

Комендантом Туапсе був ген.-лейт. І. О. Гулига, член Ради і старий Іванисів знайомий. Він запросив на сніданок Іваниса разом з ген. Шіфнер-Маркевичем, який тримав у своїх руках лад на Чорноморському узбережжі. Гулига докладно й широко інформував Іваниса, підкresлюючи, що зе-

лені не мають сили, бо вони слабенько організовані, бідно озброєні і майже необучені партизани. Вони без особливої охоти лишають хати й беруться за рушниці. Боротьба з ними легка і він за 2-3 тижні очистить Чорномор'я і дійде до кордону Грузії, але коли б пощастило цих одурманених людей заспокоїти без війни, то це було б вигідніше, але берегову смугу треба всю очистити. Про представника Грузії генерал сказав, що це є п. Чиніджіев, який має завдання вивезти з побережжя товари, що закупила Грузія. Мабуть він сподівається, що краще виконає свою місію при сприянні кубанців.

Слід зазначити, що боротьба в нашому запіллі не вдавала з моменту виходу на пляцдарм в районі ст. Хадиженської. Ця боротьба прикрила відхід всієї маси кубанських дрібних частин, біженців, деморалізованого 4-го донського корпусу й науменковського корпусу, які спішли до Туапсе, де всі ці маси сподівалися сісти на пароплави, якими — з ласки Денікіна — їх відвезуть у Крим. Мало хто замислювався над можливостями й намірами Денікіна. Всю оту несамовито тяжку боротьбу в лісах і по байраках станиць Ширванської, Нефтяної, Гурійської, Тверської й Алшеронської провадили урядові інструкторські частини під командою помічника військового члена уряду ген. А. Морозова, частини ген. Бабієва і Гайдамацька дивізія. Це ще були бойові частини, що не один раз завдавали нищівних ударів ворогові. Решта ж, а в тому числі 3-й корпус ген. Топоркова, тікала безоглядно, самодемобілізувалася, заповнювала всі площи й вулиці Туапсе і ждала, ждала кораблів із Криму.

Після сніданку у ген. Гулиги В. Іванис прийняв таємничого, як казали, грузина — Чиніджієва, який насправді був тільки другорядним торговельним агентом Грузії. Він представився, що нібито був представником Грузії на Кубані за прем'єрства Л. Бича. Сказав з тих часів таку подробицю, що коли проголошували в ст. Настасіївській советську владу, то він був свідком, як з управління винесли всі архіви на базарну площею й спалили. Чиніджіев заявив, що ширших уповноважень не має та що в Гаграх стало перебуває представник Грузинського уряду з широкими уповноваженнями та що звідтіля ж можна говорити прямим дротом з Тифлісом — безпосередньо з міністрами чи навіть з Головою Держави Ноем Миколайовичем Джорданієм. Чиніджіев запевнив, що грузини мають найбільші симпатії до кубанців і що уряд цієї держави прийде з повною допомогою, якщо до нього звернуться офіційно кубанці. Чиніджіев намовляв Іваниса замиритися з зеленими також і не проливати надаремно кров. Але й ці переговори можна відбувати лише в Гаграх, куди легко можуть прибути керівники зелених.

Евакуація Хадиженського району, що перетворилася в хаотичне пересування юрби до Туапсе, все ж не означала повного краху плянів дальшої боротьби і не робила її цілком безнадійною; вона лише ускладнялася. Маючи порт Туапсе і утримуючи в своїх руках Гойтинський перевал та станцію Індюк з тунелем, можна було дати лад всій масі військових частин, що опинилися на побережжі. Після морального й фізичного відпочинку при забезпечені зброєю й амуніцією, що ніби можна було дістати від грузин, можна було рушити назад на Майкоп. Сили ворога й обставини боїв вказували, що Майкоп легко відібрести, коли б дивізії Морозова, Бабієва й Гайдамацьку підтримали й інші частини. Ті, що билися, легко відкидали ворога, але їх було мало, щоб розширити Хадиженський плацдарм не лише на Майкоп, а й охопити цілий Лабинський відділ. При мітингуванні ж інших генералів Хадиженській групі довелося зужити плацдарм і мати на увазі також відступ на Туапсе. Тим часом уже почали пухнути люди з голоду, ані продовольства з Криму, ні порожніх кораблів для забирання відчайдушної юрби не було. Зв'язку з грузинами не було жадного і не відомо, що конкретно може дати ця держава. Коли становище на Хадиженському фронті з'ясувалося, уряд і Рада вирушили з обозами по шосе через Гойтинський перевал до Туапсе, а отаман, вирядивши вперед свій обоз, ще на день залишився в Хадиженській.

Тому що довше доведеться перебути в Чорноморщині, Кубанський Уряд 16. березня 1920 року в Туапсе звернувся до населення з такою відозвою:

»До населення Чорноморської губернії від Кубанського Крайового Уряду.

Подастесь до відома населенню Чорноморської губернії, що Кубанський Крайовий Уряд вступив на територію губернії виключно в наслідок військових обставин, що утворилися. Ніяких заборчих цілей відносно Чорномор'я Уряд не має, а веде боротьбу проти большевиків за визволення Кубанщини. Ніхто не буде покривджений, якщо не підійме зброї проти армії. Кубанський Уряд вважає своїм обов'язком боротися проти всіх зловживань, охороняючи життя і добро населення. Тому Кубанський Уряд закликає все населення губернії залишитися спокійним і мирно працювати. Голова Уряду В. Іванис.«

65. Останнє засідання Крайової Ради.

По дорозі до Туапсе на днівці в ст. Єлісаветинській була зупинка уряду й Ради та їх таборів. Загально було відомо, що голова уряду поїхав у справах до Туапсе. Сподівалися його повернення до Хадиженської. Уряд вирішив вийхати в Гойти, щоб зустріти Іваниса і поінформуватися, як справи в Туапсе, і може приєднатися до нього. З виїздом Іваниса з Хадиженської скоро попливли чутки, що він ви-

їхав до Туапсе, всіх покинув, сів на пароплав і втік у Крим. Очевидно, таку нісенітніцю ширили агенти большевиків та деморалізувана юрба — жадібна на «новини надзвичайні». Від'їзд уряду, хоч із табором він лишив члена уряду Білашова, деякі панікери з Ради також потрактували як можливу ознаку якогось відокремлення отамана від уряду, думали — ану ж їх кинуть на волю Божу... І за такої балаканини мабуть вперше була пущена думка, висловлена членом президії Крайової Ради Г. Білим — ліквідувати уряд, а на його місце утворити комітет і надати йому всю повноту влади. Ця пропозиція не знайшла великої підтримки. Тоді ця ідейка багатьом членам Ради видалася дикою, бо всі добре розуміли свою безправність на якісь законодавчі акти (в пам'яті ще свіже було, що в Катеринодарі Рада не мала належного кворуму для нормального правного діяння).

В Єлісаветинській відбулася остання приватна нарада решти членів Ради й уповноважених від станиць. На цій нараді висловили побажання, щоб президія Ради (Заступник Голови Ради — І. П. Тимошенко, товарищ голови — П. І. Курганський і полк. Посєвін, заступник їх Ф. Т. Аспідов, полк. В. І. Налетов та секретар Г. А. Білій) скликала Крайову Раду, коли дозволятъ обставини. Також постановили, що надалі Крайова Рада перестає діяти, як уstanova, лишається групою приватних осіб без найменших законодавчих функцій. Кожний може при бажанні вступити до відповідної військової частини. Законодавча ж Рада, що ввесь час мала кворум, продовжувала далі існувати і час від часу відбувалася засідання під головуванням полк. К. Гончарова. Вона тримала дисципліну й ніяких «революцій» не чинила. Однаке байки про утечу вже цілого уряду в Крим уперто ширилися в Єлісаветинській. Вони спричинили й перший організований вилам з тaborів. Адьюант Іваниса сотник Цись підібрав близько сотні малодушних і вночі втік з ними в район ст. Ключевської, поповнюючи кадри «зелених». Цей слабодух забрав із собою й жеребця прем'єрового з сідлом і сумами при ньому, в яких був увесь «масток» (близна тощо) Іваниса. Про «одіссею» Цися Іванис докладно довідався через 25 років в Ольденбурзі (Німеччина), де він, Цись, випадково зустрів свого шефа й «висповідався»... (Ці кошмари, що їх пережив Цись, будуть переказані в одній із наступних книжок).

Кубанський уряд в Гойтах довідався про евакуацію Хадиженського району і перенесення військового і цивільного осередку в Туапсе. Через це з Гойт уряд переїхав до Туапсе, де зустрів Букретова й Іваниса. Законодавча Рада, президія Крайової Ради, й урядові обози з Єлісаветинської під керівництвом члена уряду Білашова походним поряд-

ком прибули також до Туапсе і переконалися, що ніхто в Крим не втікав і ця легенда розвіялась.

66. Військова нарада в Туапсе.

Щоб якось розмістити табори, біженців і юрби військових, треба було якнайскорше твердо стати на цілому Чорноморському узбережжі. І в цьому напрямі успішно діяв ген. Шіфнер-Маркевич очищаючи південь. На півночі, виконуючи директиви Денікіна, мав те саме зробити і то якнайшвидше корпус ген. Науменка, посувавшись на Геленджик і Новоросійськ. Ворогом і на півночі були також — тим часом — лише зелені, але й тих корпус Науменка розганяв дуже кволо, бо в Туапсе знову утворилася генеральська анархія. Писарев свого штабу не розформував, але й нічого не робив, ніяких розпоряджень не давав, виправдовуючись тим, що все одно кубанські генерали не будуть слухати його — «картузника». Шкуро після невдачі з наступом на Білоріченську впав у прострацію і бездіяльно сидів у Туапсе. По суті ж він і не мав жадного апарату для командування. Науменко, замість швидко очистити відтинок до Новоросійська і спробувати з налету захопити його (бо там уже господарили червоні), теж сидів у Туапсе і політикував та пив-гуляв. Коли ж цей генерал-боягуз довідався про зайняття Новоросійська червоною армією, то почав відходить назад до Туапсе, всім кажучи, що його козаки «втратили серце». А штаб Кубанської армії сидів у Криму, куди його завіз ген. Улагай, і не давав про себе знати. Отже лише ген. Морозов боронив Гойти та Індик, прикриваючи Туапсе, та Шіфнер-Маркевич «не втрачаючи серця» швидко посувався на південь. При такому розгардіяші в командуванні до Іваниса прибув ген. Сидоренко, командир учбового батальйону з групи Морозова. Він докладно довів, що треба, якнайскорше зайняти всю смугу Чорноморської губ., бо інакше не буде де розташувати людей, що опинилися на узбережжі. Вислухавши генерала, Іванис запитав, чому він прийшов до нього, чому не говорить про це генералам? На це була відповідь: ми, старші чесні військовики, не віrimо всім отим нашим генеральським вождям, а Ви, як Голова уряду, можете їх надоумити. Іванис подякував за довір'я, але з ким же було говорити, коли отаман уже декілька разів попрікав Іваниса, що чомусь йому, а не отаманові, вірять генерали.

За таких обставин до Туапсе нарешті приплів міноносцем ген. Улагай, командувач Кубанської армії, але без начштабу і якогось апарату командування. Він 16 березня 1920 р. скликав військову нараду. До участі в ній він запросив Військового Отамана ген. Букретова, Голову Уряду В. Іва-

ниса, генералів: Писарева, Шкуро, Науменка, Бабієва, Кислого, Шіфнер-Маркевича, полк. Дрейлінга і представника Донського корпусу. Головував на нараді ген. Улагай. Він поінформував про здачу Новоросійська, відхід ген. Денікіна й заступлення його ген-лейт. П. М. Врангелем. Новини ці приголомшили багатьох присутніх. Більших подробиць із цих подій Улагай не подав — чи то з чесності, чи тому, що сам багато з того не знат. Справа в тім, що Новоросійськ залишено 13 березня і велику масу донців без зброї. Як пише Денікін,⁶⁶) до 5 000 самих офіцерів залишено на пристані. За це ген. Сидорін виступив у пресі з обвинуваченням Головнокомандувача Добрармії «у зраді Донського війська». По евакуації ж у Крим почалось шукання винного, називали Денікіна й його начштабу ген. Романовського. Ген Слащов, Сидорін, епіс. Веніямін і багато інших вимагали зміни Головнокомандувача. Денікін використав цю нагоду і рішив сам зректися Командування, але він хотів, щоб вибрали йому наступника. Ця процедура затяглася до 22. березня, але Улагай очевидно знат про таку зміну.

Отже, засідання в Туапсе зразу набрало «похоронного характеру». Багато генералів покладали всю надію на Денікіна, а він їх лишив. Обговорювали, що робити далі. Всі погодилися, що можна без великих труднощів відбити наступом Білоріченську, але для цього треба підсилити Морозова. Бабієв погодився іти з своєю дивізією. Науменко ж заперечував цю альтернативу, кажучи, що його корпус не піде, бо «втратив серце». Якось дивно було слухати оте дитяче белькотання, але ніхто не висміяв його. Представник донського корпусу сидів німий. Всі були згідні з крайньою потребою на якнайдовше затримати Туапсе, а для цього Науменко мав би сильно вдарити зелених розбішак в напрямі на Новоросійськ. І тут теревені про... «втрачене серце». Водночас всі згоджувалися з конечною потребою швидко прочистити шлях до Грузії і з нею шукати порозуміння. На прохання присутніх Іванис поінформував генералів про свої переговори з Чиніджієвим, який дуже багато обіцяє. Кінчич Іванис запитом, чи варто вступати в розмови з зеленими Чорномор'я? На здивування Іваниса, всі стали просити його з'їздити морем до Гагр і переговорити як з грузинами, так і з керівництвом зелених. Які ж до цього засоби? Єдина шхуна в порті Туапсе з невідомим власником, який міг завести і в Новоросійськ і віддати зеленим. Улагай мав міноносець, яким би міг підкинути до Гагр за пів години, але він не запропонував цього. Іванис же не захотів просити. Очевидно постало зразу питання об'єднаного команду-

⁶⁶⁾ Ген. А. І. Денікін. «Очерки Русской Смуты», т. V, 348-350

іання, бодай на самому побережжі, бо Улагай знову повертається в Крим, ніби то з тим, щоб прислати харчі. Пропонували бути далі об'єднаним командувачем ген. Писарева, що мав апарат для управління, а він категорично відмовився. Тоді Улагай доручив бути за старшого ген. Шкуро, який не мав начштабу й апарату для командування. Через короткий час з Криму приплівла невелика баржа з зерном.

Того ж вечора Іванис з Чиніджіевим в супроводі донця Мамонова, кол. товариша голови Верховного Кругу і одного полк. кубанця вийхав шхуновою до Гагр. Лив дощ, море кидало шхуновою, як трісокою, а Іванис не був «твірдим моряком». Та все ж за декілька годин допливли до нових Гагр. Тут заквартирували в «Новій Гостинніці» (так звався там готель). На ранок з'явилися представники зелених Чорномор'я з відозвою Іваниса.

67. Зелені на Чорноморщині.

Раніше ніж оповісти про переговори в Гаграх, слід докладніше спинитись на явиці зелених на Чорноморщині, про яке є вже докладна суб'єктивна література.

До революції населення Чорноморщини жило суто приватно-індивідуальним способом, головно з плекання тютюну, садівництва і з недужих та відпочинкових груп населення з цілої російської імперії. В кліматичному відношенні ця смуга конкурувала з Кримом, П'ятитір'ям тощо. І по оформленню в окрему губернію ця частина була тісно пов'язана з Кубанню: вона не відділялась жадними митними кордонами, споживала хліб, м'ясо і городину безконтрольно з Кубані, Новоросійськ був головним портом і Кубанщини, величезний елеватор якого пропускав рік-річно мільйони тон кубанської пшениці, деякі продукти винарства й рибальства без перешкод вивозились і на Кубань. Чорноморське населення ще пам'ятало, що воно козачого походження і з кубанцями жило в приязні та згоді. З виbuchом революції це населення швидко організувалось і тулилося до Кубанщини, закликаючи і її єднатись з Україною. Навала ж солдатщини з Турецького фронту перешкодила міцніше організуватися Чорноморщині і вона потрапила у вир большевиччини, з якими вона потроху боролася з допомогою грузин, що швидше зорганізувалися. Кубанці у цей час мусили провадити в ширшому розмірі боротьбу з большевиками, не доходячи до Чорноморщини.

Коли восени 1918 р. в Новоросійську й на всій Чорноморщині почала господарити Добрармія, населенню вона не припала до смаку. Нові адміністратори поводилися тут, як у підбитій зброєю країні, по-військовому, свавільно бешкет-

тували і дозволяли собі значно більші надужиття, ніж це бувало до революції. Такі «визволителі» серед населення швидко викликали гостре незадоволення і шукання способів позбутися добармійської сваволі. Цей настрій використали большевицькі агенти, що тут шниряли, та всілякі «безробітні» зайди. Центром отого революційного большевицького руху, очевидно, була Грузія, яка, як відомо, перебувала у напруженому військовому стані з Добармією. Під машкарою оборонців інтересів місцевого кривдженого населення всілякі «революційні» пройдисвіти почали на Чорноморщині організовувати невеличкі гуртки, притягаючи до них червоноармійців, які забрели сюди. Останні з тієї чи іншої причини залишилися на Чорноморщині в кінці літа 1918-го р. і переховувалися разом з незадоволеними місцевими елементами, до яких належали дезертири, що ухилялися від мобілізації Добармії, та люди, що попали в неласку добровольчої адміністрації. Режим же добровольців був крутий і викликав усе більше й більше протестантів проти добровольчого режиму.

Вже на початку 1919 р. на чорноморському побережжі бували виступи проти Добармії у формі нападів на її агентів та установи. Одверто большевики в масах чорноморського населення не могли працювати, бо воно ще пам'ятало їхнє дикунське поводження в 1918 р. Отже ці маси місцевого населення опинилися на роздоріжжі, ім було не по дорозі з добармійськими комендантами і червоний шлях з большевиками їх не приваблював. Старе співжиття й інстинкт тягли до Кубанщини. Коли влітку 1919 року почався процес організації, то на кожному сільському сході, на кожному з'їзді, на кожній нараді приймалися резолюції про боротьбу проти Денікіна і про потребу приступити до переговорів з Кубанциною.^{67, 68)} Одні мали на меті висунути питання про приєднання Чорноморської губ. до Кубанщини при умові, що остання розірве з Денікіним (постанова приватної наради селянських делегатів Сочинської округи 18. 8. 1919 р.⁶⁹), другі — про утворення Кубансько-Чорноморської селянсько-козацької республіки.⁷⁰⁾

Однаке ці резолюції залишилися лише побажаннями. На Кубанщині широкі кола про дійсний стан речей на Чорноморщині знали дуже мало, почали з тієї причини, що Добармія докладала всіх зусиль, щоб представити справу так, що Чорноморська губ. «благоденствує». Можливо, що

^{67, 68)} Н. Воронович. «Между двух огней (Записки зеленого)». «Архив Русской Революции», т. VII, ст. 126

⁶⁹⁾ «Зеленая книга». Сборник материалов и документов. История крестьянского движения в Черноморской губ. Собрал Н. Воронович. Прага 1921, ст. 23

окремі проводирі Кубанщини мали належні інформації, але вони були більше заклопотані утворенням козацької держави, що врятувала всю Росію, а через це настроям в Чорноморській губ. вони не надавали значення. В усякому разі, ні про які поважніші кроки цих проводирів зблизити населення Кубанщины з Чорноморчиною не було чутти.

Большевики ж, що нишпорили по організаціях зеленої армії, ці резолюції використовували для агітації проти Добрармії й провокації проти Кубанщины. Про негативне ставлення до цих резолюцій з боку місцевої й заишлої російської інтелігенції та буржуазії нема чого й говорити. Як російські патріоти, вони, натурально, не могли співчувати тому, щоб і цей клапоть «Исконной russкой земли» приеднався до ненависної Кубанщины. Таке ж саме відношення поділяла по суті й друга гілка «русских людей» — революційна й соціалістична російська демократія. Якщо представники першої гілки були зв'язані з Чорноморською губ. в минулому чи подарованими, чи за безцінь купленими приморськими земельними наділами, то представники останньої були в повному розумінні цього слова людьми сьогоднішнього дня. Для декого з них, як, наприклад, для п. Вороновича (с-р пажеського корпусу з полковників кінної гвардії), найміцнішим «зв'язком» були спомини про місяці, тижні, дні приємного перебування з цієї чи іншої причини на побережжі. У декого ж і цього не було і вони були абсолютно нічим не пов'язані з цим краєм. Серед них були втікачі від большевиків, були такі, які далекозоро на деякий час відійшли від революційних бур і під захисним кольором кооператора, який дозволяв відповідно до обставин міняти колір в той чи інший бік, чекали кращих часів. Були такі, кому загрожувала небезпека й від червоних, і від білих, як той же п. Воронович, ініціатор арешту ген. Крилова під час виступу ген. Корнілова. Воронович свою кар'єру в гвардії закінчив голосуванням в совдепі м. Луги і заснуванням продуктової кооперативи поблизу Сочі. З одного боку, денкінці могли пригадати йому його поведінку в Лузі, а з другого й «товарищі» могли знайти дещо в минулому блискучого гвардійського офіцера-пажа. Отже немало було приводів закинути, що він «с-р», «пил кровушку».

Були, звичайно, й політичні гастролери: Філіповські-Самаріни, Ізмайлова, Сорокіни, Рябови, Чайкіни, головним чином члени партії с.-р. Вони активно з'являлися на різних протиболішевицьких фронтах з провокаційним проголошенням принципу самовизначення всіх народів, включно до повного відокремлення, але в дійсності мало різнилися від білих правих рухів, які чесніше зразу починали «тащить і не пущать». В партійній програмі с-ри мали також точку про

федерацію, але вони про неї промовчували, намагаючись все захоплювати і всім керувати. Це здебільша були зарозуміліці, що з презирством ставилися до місцевих діячів, нехтували місцеві інтереси і мало перебирали в засобах. Де тільки виявлявся здоровий процес організації місцевої державності, с-ри намагались його скомпромітувати й розвалити в ім'я того ж самога божества — «Великої, Единой России». Це вони діяли в Сибіру, на Уралі, на Поволжі, фактично допомагаючи або червоним, або білим. Всі починання цієї партії кінчалися катастрофою. Частина гастроверів цієї партії уміла при катастрофі зникнути, інші одержували (очевидно, недарма) помилування від червоних, а місцеве населення, що їм довірилось, розплачувалось потоками крові та життя своїх кращих людей. Один поважний кубанський політичний діяч називав с-рів дефективними людьми від народження. Він казав, що стати с-ром не можна, треба народитися з певним фізичним чи духовим дефектом. І в цьому, мабуть, була певна рація, якщо перебрати всіх видатніших представників цієї партії в Росії. Цікаве ще й те, що с-ри існували лише на території кол. Росії. Ні в одній політично й культурно розвиненій країні такої партії не існує. Це були своєрідні політичні пройдисвіти, які намагалися завжди і скрізь викликати заколот.

Північний Кавказ не міг не звернути уваги на цих недолюдків. Вони насамперед спробували проявити діяльність на Донщині, але тут уже працювала поважніша організація кадетів. Лівішим від них був донський Комітет с-демократів, який не захотів ділитися своєю популярністю й впливом з с-рами. На Кубанській сцені пробували виступити Шрейдер і Аргунов, та спізнилися. Політично тут вмостилася добармійська політика під пильною допомогою контррозвідки. До цього російська інтелігенція покладала надії на «демократа» Денікіна, задовольняючись крихтами, що кидалось їм від стола. Не-російська інтелігенція на Кубані була занадто гостра до проблеми Росії і з нею с-рам не по-дорозі. Так зійшлося все на скрайок Чорноморської губ., «мандат» на яку сам собі виробив Філіповський-Самарін, утікши з Самарського уряду.

На Чорноморщині вони спирались на найбільш затуркане населення. Ні п. Філіповський, ні його співробітники, розуміється, не спішили з реалізацією бажань населення та ще в тому, щоб у тій чи іншій формі приєднатися до Кубанщини. Такий компетентний свідок, як п. Воронович, каже: «Чорноморські міністри були певні, що, захопивши Кубанщину, червона армія не посунеться далі в межі Чорномор'я, і що більшевики ніколи не насміляться вступити в боротьбу з селянською владою. Тому вони не були при-

хильниками будьяких розмов з хитрими кубанськими по-літиками».⁶⁹) (Варто згадати, що тоді с-ри почали, виконуючи постанову своєї Конференції, розвалювати білі фронти).

Дійсно, ще 18. XI. 1919 року на делегацькому З'їзді Селян Чорноморської губ. було ухвалено, щоб негайно приступити до переговорів з Кубанською Радою. Але лише 9. 11. 1920 року, як свідчить Воронович, і то лише на підставі його заяви Комітетові визволення Чорноморської губ., звернувшись по радіо до Ради з пропозицією «установити добросусідські відносини»,⁷⁰) при чим це радіо на призначенну адресу не дійшло — його перехопив штаб Добрармії. (69, 70 — Воронович. «Межу двух отней» і т. д., ст. 126).

Пояснення такого непоспіху пп. міністрів треба шукати в тому, що вони дивилися не в той бік, куди тяг «їхній» народ.

Розходження між проводирями й масами помітне досить виразно в резолюції вищезгаданого З'їзду. Резолюція досить ясно відбиває протилежність настроїв і близчих завдань тих і других. З одного боку, говорилося:

«Ми, делегацький З'їзд Чорноморського Селянства, для того щоб надати нашій боротьбі з реакцією організовану форму і всеросійське значення, ухвалили:

1) Постановити близькою ціллю боротьби утворення Чорноморської демократичної республіки з установленням федеративного з'язку з іншими державними формуваннями для спільної з ними боротьби проти реакції і за остаточні цілі — Російську Федеративну республіку, котру ми уявляємо собі, як вільний союз народів, за народоправство і соціальні здобутки».⁷¹) (71. Воронович. «Зеленая книга» і т. д., ст. 47).

Такі побажання є чисто загально с.-рівські, витвори приблудних проводирів, що сяк-так пристосовувалися до місцевих обставин.

Точка 4 цієї резолюції звучить таким наказом:⁷²)

»на час до надзвичайного з'їзду Комітетові пропонується: б) негайно приступити до розмов з Кубанською Радою про вступ Чорномор'я, як автономної одиниці, до складу Кубанщини, але при обов'язковій умові повного розриву Кубанщини з Добрармією і поповнення Ради вільно вибраними представниками громадян Чорноморської губернії» (⁷² Воронович. «Межу двух отней» і т. д. ст. 126).

Останнє є голосом селян Чорноморської губ., які, як признається Воронович, «інстинктивно відчували, що коли большевики захоплять Кубанщину, то Чорноморській губ. не уникнути нових терпінь. — Насамперед нам треба вигнати кадетів з Чорномор'я, казали вони, а потім умовитися з козаками. Якщо Рада візьме в свої руки владу на Кубанщині, — всі козаки стіною стануть на оборону своїх становищ. А коли ми об'єднаємося з Кубанщиною, то большевики нічого не зможуть з нами зробити»⁷³).

Проводирі ж цей справжній голос народу глушили звичайною мітинговою балаканиною, як то:

«в) звернутися до всієї трудової демократії, як до третьої сили, з закликом організуватися, виявити свою волю й бажання та битися з реакцією під своїми прапорами; г) звернутися до Ради Народних Комісарів і партії комуністів з пропозицією зректися партійної диктатури і з «вимогою утворення коаліційного соціалістичного Уряду; д) звернутися до трудової демократії Європи й Америки з протестом проти допомоги, яку дають їх уряди російській реакції й проти економічної блокади, яка прирікає широкі маси на голодну смерть, хороби й злідні». (72) — Воронович. Между двух. ст. 126).

Перемогти небажання міністрів виконати волю народу, звернутися до Кубанщини, як казав Воронович, йому пощастило лише шляхом упертих вимог, підсилених численними резолюціями селянських сходів. Треба припускати, що й упертість самого Вороновича була лише наслідком цих резолюцій⁷³⁾ (те ж, що й 72).

9. 11. 1920 року Комітет визволення Чорноморської губ. зробив таке звернення до Кубанської Ради:

«Обраний Селянським З'їздом 18. листопада Комітет Визволення Чорномор'я, який закінчив 3. III. першу частину свого завдання — очищення Сочинської округи від денікінців, звертається до Кубанської Ради з такою заявкою:

1. Чорноморські селяни й робітники бажають миру й дружби з кубанською демократією.

2. Перебравши на себе всю повноту влади, Комітет Визволення Чорномор'я звертається до Кубанської Законодавчої Ради з закликом негайно відкликати свої війська з Туапсинського фронту.

3. Комітет Визволення пропонує Законодавчій Раді приступити зараз же після скасування Туапсинського фронту до укладення економічних угод з Чорномор'ям і надіслати для цього своїх представників.

4. Комітет Визволення війшов через свою повноваженого представника в безпосередні зносини з Урядом Грузії, Азербайджану й Вірменії, а також з західно-европейськими державами і Сполученими Штатами Північної Америки.

5. Парламентерові Великобританського Уряду, якій прибув на міноносці після захоплення нашими військами м. Сочі, дано всі віщенаведені пояснення й від нього одержано гарантії нейтральності в дії нової влади Чорномор'я.

Голова Комітету В. Філіповський, Тов. Голови Н. Воронович, секретар С. Тер Григор'ян»,⁷⁴⁾ (74) — Воронович. «Зелена книга» і т. д. ст. 99).

Цікаві висновки напрошується при порівнянні цього звернення з резолюцією 18. 11. 1919 р. в тій частині, що стосується Кубанщини.

З'їзд доручив утвореному ним Комітетові «негайно приступити до переговорів з Кубанською Радою про вступ Чорномор'я, як автономної одиниці, до складу Кубанщини, але при обов'язковій умові розриву Кубанщини з Добрармією». Замість цього Комітет майже через 3 місяці, нічого сінько про це доручення не згадуючи, по радіо Кубанській

Законодавчій пропонував відкликати своє війська з Туапсинського фронту й приступити до обговорення економічних угод, надсилаючи своїх представників. Самий тон цього звернення не міг заохотити поважну сторону взяти участь з отими, що «перебрали на себе повноту влади». Форма звернення зарозумільців. Автори листопадових резолюцій кажуть про потребу переговорів з Кубанською Радою, треба думати — з Крайовою, яка тільки й була правосильна розв'язати питання про вступ Чорноморської губ. до складу Кубанщини на автономних підставах, а звернення було адресоване до Законодавчої Ради і то з такими вимогами, яких вона формально задовільнити не могла. Ці питання насамперед мусили бути розглянуті урядом як виконавчою владою, компетентною зробити той чи інший внесок законодавчій владі. Тяжко припустити, щоб чорноморські міністри не знали про цю процедуру. А як знали і так діяли, то це свідчило лише про небажання випустити Чорноморську губ. із своїх рук та допустити об'єднання її з Кубанщиною.

Англійському майорові після захоплення Сочі зеленими Філіповський і Воронович представили відносини Чорноморської губ. з Кубанщиною вже у формі союзу, кажучи, що ведуть про це переговори з групою Макаренка. (Воронович. «Зеленая книга», ст. 73). Коли б такі переговори й велися, то хіба тільки приватно. Очевидно, представники Комітету мали на увазі не ті цілі, що їх мало населення, яке необачно їм довірилося. Сам Воронович так це характеризує: »Голова Комітету Визволення й більшість його членів, між якими були розділені «портфелі міністрів», були зайшлими людьми, які не знали життя Чорноморщини« (Воронович. «Между двух огней», ст. 125). І дійсно в Комітеті і коло нього першу роль грав приблудний елемент: член Всеросійських Установчих Зборів В. Н. Філіповський-Самарін та Ф. Д. Сорокін, що втекли на Чорномор'я від Колчака, І. І. Рябов — теж член Установчих Зборів і Самарського Уряду, журналіст В. Чайкин, полковник «кооператор» Воронович; потайні большевицькі агенти: Томашевський, Скobelев, Шевцов, Казанський, Корольов-Цватер. Оце й були правителі Чорномор'я.

Якщо хто з цих панів з тих чи інших мотивів і був не від того, щоб спробувати погодитися з Кубанщиною, то хіба один Воронович. Коли на початку лютого до Гагр прибув представник Англії ген. Кіз і, зустрівшись там Вороновича, який тоді був командувачем Чорноморського Селянського війська, запропонував йому разом з ним поїхати до Катеринодару, щоб безпосередньо стрінутися з кубанцями і спробувати скласти з ними умову, то той погодився й поїхав. Але в Новоросійську ген. Лукомський, довідавшись про

це, заявив Кізу, що головне Командування не допустить ніяких бунтарів говорити з Кубанським парляментом, що не користується довір'ям уряду (Денікіна), і поставив вимогу видачі Вороновича, щоб судити його воєнно-польовим судом. Кіз відмовився видати Вороновича і, залишивши його на англійському кораблі, сам поїхав до Катеринодару переговорювати з Денікіним, але й цей не дозволив Вороновичу вести переговори з Кубанським урядом, а тому Воронович був примушений повернутися до своїх зелених ні з чим. (Воронович. «Между двух огней», ст. 130).

Наведена спроба Вороновича спонукала Комітет Визволення виявити своє дійсне ставлення до переговорів з Кубанщиною. Як тільки довідались про подорож Вороновича й його намір, Комітет усунув полковника від завідування військовим відділом, цебто позбавив цього найбільшого спеця військового портфеля. Куди саме тягли проводирі та в який бік були скеровані їх думки, про це свідчить такий факт. Коли 24.11. в Сочі на Селянському з'їзді з'явився англійський ген. Коттон, то голова комітету Філіповський звернувся до нього з такими словами: «Нам відомо, що Росія вмирає з голоду й холоду. Нема хліба, мануфактури, гасу. Росія потребує товарообміну. Чи дійсно знесено бльокаду?» І тільки після відповіді генерала, що переговори про довіз у Росію продуктів відбувається, — згадав і про Чорномор'я, запитавши, чи буде Англійський уряд перешкоджати допущенню в Сочі кораблів з харчами й потрібними продуктами. Маса населення Чорноморської губ. не поділяла стремлінь своїх проводирів, як про це свідчив грузин п. Айоло в своїй кореспонденції із З'їзду. Селяни поставилися до вищеперечисленого виступу Філіповського холодно. «Чому він виліз», скажилися вони, «із Сочі перестрибнув у Росію і ніби всю її презентує. Там своїх оборонців досить. Нам же слід самих себе захищати. Не діло!»

Буря оплесків почулась на цьому З'їзді, коли зачитали прохання про звільнення кубанських козаків, що попали в полон до зелених. Вони в проханні заявили, що будуть «всіма силами допомагати приєднанню Чорноморської губ. до Кубанщини». Ще більшими оплесками зустріли й самих козаків, коли вони з'явилися на З'їзді після свого звільнення.

Чутки про події й настрої на Чорноморщині доходили й до Катеринодару через місцевих с.-рів, але докладно ніхто не зінав, особливо про участь англійців. Кубанські провідні кола поставили були своїм завданням з'ясувати ситуацію і залагодити відносини з зеленими. Голова Південно-Російського Уряду Мельников обіцяв кубанцям не перешкоджати цьому і не втручатися в цю справу, а проте май-

же одночасно послав у Сочі для переговорів з зеленими, потайки від кубанців, членів свого уряду Агесва й Леонто-вича. Нічого з цього не вийшло, бо послам рішуче сказав Філіповський, що лише повний і безумовний розрив з Денікіним створить сприятливий ґрунт для розмов з козаками.

Ні Кубанське козацтво, ні уряд, ні Рада не мали ніякого бажання воювати з чорноморськими селянами, як не бажали цього й останні. Але серед чорноморського війська було не мало большевицьких приблуд на відповідальних посадах, а серед кубанського військового командного складу — не мало денікінців. Після розгрому чорноморцями денікінських частин в районі Туапсе 10-13. лютого кількість большевиків у Чорноморському війську значно зросла за рахунок полонених денікінських солдат — кол. червоноармійців, які ще раніше попали в полон до Денікіна. Боль-шевицькі агенти — Томашевський, Казанський, Скобелев, Шевцов, Корольов-Цвангер і спеціально прибулі представники 9-ї червоної армії Сорокін і Цимбалист були близьчими співробітниками командувача військового відділу Вороновича. Для цих людей не було ніякісінької різниці між Кубанциною, денікінцями й протиденікінцями. Іх завданням було до краю використати Чорноморщину і проти першої і проти другої. Тому вимушений вихід кубанських частин на побережжя зустрів відразу збройний спротив. Зламати цей спротив кубанцям було дуже легко, але вони не бажали вживати зброї проти спорідненого місцевого населення.

Більшість цих даних про чорноморських зелених Іванис, коли їхав до Гагр, не знав. Він і не цікавився ними, бо хотів лише якнайшвидше замиритися й очистити терен до самої Грузії, а від останньої довідатися, чи можна до неї перекинуті біженців і деморалізованих військових, що обідали й обтяжували ведення військових операцій. Завдання важке, бо ж Грузія жила імпортованим хлібом.

68. Справи в Гаграх.

Прибувши в Гагри, Іванис опинився в чужій державі, хоч і в колишній Чорноморській губ., яка простягалася за Сухум. Тепер грузини анектували територію по Гагри (Нові), хоч грузин на цій території майже не було. Так і Сухум, монастир «Новий Афон» з дорогоцінним оливковим гаем й бородатими монахами-москалями і багате літнисько в Старих та Нових Гаграх, що належали принцеві Ольденбургському, та на півострові Піцунда вілла Миколи II-го. Адміністративним центром цілого району були Нові Гагри, з «Новою Гостиницею», де містилася пошта з прямим дротом до Тбілісі (тоді ще Тифлісу), управління представника

уряду, Д. Сагірашвілі, що був товарищем Голови Головного Штабу Народної Гвардії Республіки, штабу дивізії, якою командував премілій ген. Артміладзе, що у війну командував Кубанським пластунським батальйоном. Цей генерал зустрів Іваниса дуже привітно й допоміг зараз же упоратися з питанням набуття нової грузинської валюти, що була разів у 5 вище від добровольської. За пару годин відбув усі відвідини й знайомства. Найцікавішою і найповажнішою була безумовно візита до п. Д. Сагірашвілі, великого мовчазного блондина, який був найвідповідальнішим представником Грузинського уряду, напевно с.-д. меньшевиком, які панували тоді в державі. Він коротко зазначив, що як тільки одержав відомості з Туапсе, що Іванис приде до Гагр, зараз же порозумівся з міністром у Тифлісі і одержав наказ дати прямий провід для розмов. Тут же пройшлися до відповідної кімнати на пошті, знайомлючись з відповідним урядником-телеграфістом. З представниками Чорноморського Комітета п. Сагірашвілі не радив дуже «панькатися» і не вислухувати довгих промов, бо що вони можуть вдіяти проти кубанців від народження вояків.

В перший же день приїзду Іванис зустрів представників Чорноморського Комітету, а саме: В. Філіповського-Самаріна — голову, Вороновича — головнокомандувача і військового міністра («кооперативного полковника») і Москвичова — члена головного штабу. Перший був середнього віку ніглістично-неклюбного вигляду, з уже посрібленим волоссям чоловіка, повною притілжністю йому був полковник, одягнений, як з картини, і в кожному русі показував вихову в пажеському корпусі, а Москвичов являв собою пресиру московську істоту. На це побачення Іванис прийшов з готовим написаним проектом умови. Після знайомства він зазначив, що готовий прийнятия якісь там поправки, але додогодиться якнайскорше, бо Кубанський генерал чекатиме з наступом лише один день. В перемозі кубанці не мають сумніву, але навіщо вбивати й калічти, коли можна без цього обйтися. Філіповський хотів якусь промову говорити, але Іванис ввічливо попросив висловлюватися лише про умову. Так на одному засіданні, з деякими поправками, була прийнята умова, яку дали передрукувати в більшій кількості, того ж дня підписали й вислали на фронт генералові Шіфнер-Маркевичеві і командуванню зелених. Сталося це 17-го-(30) березня 1920 року в Гаграх. Документ мав такий зміст:

«Голова Комітету Визволення Чорномор'я В. П. Філіповський і член Головного Штабу Чорноморського Ополчення Москвичов, з одного боку, Голова Кубанського Крайового Уряду В. Іванис і тов. Голови Верховного Кругу Донщини, Кубанщини й Терщини Мамонов, з другого, в присутності представника Грузинського Уряду то-

вариша Голови Головного Штабу Народної Гвардії Республіки Грузії Д. Загірашвілі 17. (30 н. ст.) 1920 р. в м. Гаграх виробили такий проект угоди:

- »1. Війська Кубанського Крайового Уряду, які вступили на територію Чорноморської губ. не втручаються у внутрішнє життя краю.
2. Все самоврядування селян і робітників залишається недоторканим.
3. Кубанська Крэйова Влада не може мобілізувати населення Чорноморської губ. для боротьби з радянською владою.
4. Селяни й робітники Чорномор'я не обеззброюються й вільно розходяться додому.
5. Селяни й робітники мають право скликати Селянсько-Робітничий З'їзд для установлення відносин з Кубанською владою і для утворення своєї місцевої влади.
6. Розташування військ і всі зносили з місцевим населенням відбуваються через посередництво місцевих органів самоврядування селян і робітників. (Підписи) 17-(30 н. ст.) 1920 року Гагри.«

Водночас із цим на фронті, що був тоді перед містом Сочі, проголошено перемир'я, але наступного дня воно було порушене. Волковський відділ Чорноморського ополчення обстріляв кубанську заставу. Козаки рушили вперед. Ополчення розбіглося по домах, а комендант визволення з штабом і купкою большевиків (більша частина їх ще під Туапсе, після того, як, отолосивши ополчення Чорноморською армією, була на голову розбито Шіфнером-Маркевичем, подалася до Новоросійська) опинився в Гаграх. (Пан Воронович вину за порушення перемир'я покладає виключно на кубанців в особі Шкуро, але, як свідчить офіційне повідомлення польового штабу Чорноморського війська, яке сам же Воронович наводить у своїй «Зеленій книзі» (ст. 126), Шкуро наказав Шіфнер-Маркевичу перейти до наступу лише після вищезгаданого обстрілу чорноморцями кубанської застави. Цього обстрілу не заперечує Й Воронович, але він пояснив його тим, що ці ополченці ніби не одержали повідомлення про перемир'я. Можливо, що це й так, але можливо, що це було провокацією з боку большевицького елементу. В усякому разі, фактично не кубанці перші порушили перемир'я, і всі репліки Вороновича і польового штабу з цього приводу на адресу Шкуро є нічим іншим, як дешевою демагогією).

Як пізніше Іванис приглянувся до отого Чорноморського Комітету, то йому показалося, що він був під великою протекцією місцевої грузинської влади і фактично управлінням Чорномор'я та організацією його війська мало турбувався. Очевидно, військо не було дисципліноване й легко піддавалося провокації, а тому довіряти йому не було можливо. Сам Філіповський Іванисові висловив свій жаль, що кубанці схилилися направо (білі), а їм ближчі ліві. На це Іванис відповів, що кубанцям не потрібні ні праві, ні ліві

росіяни, бо їм треба було йти єдиним правдивим шляхом визволення з-під Росії...

Складвши умову, Іванис розпочав головнішу справу — порозуміння з урядом Грузії в Тифлісі. Спершу говорив з міністром внутрішніх справ Ноем Віссаріоновичем Рамішвілі, щиро з'ясовуючи йому потребу звільнити терен Чорномор'я від біженців і деморалізованого війська і просячи дозволу пропустити їх до Грузії. Міністер скаржився на брак продовольства й на безробіття, заявив, що таку справу він вирішити не може, а треба згоди міністра закордонних справ, а може й цілого уряду, а в усякому разі без згоди прем'єра (він же і президент) розв'язати це не можна. Довелось переговорити також з міністром закордонних справ Свгеном Петровичем Гегечкорі й президентом — Ноем Миколайовичем Джордані. Всі люб'язно обіцяли допомогти, але без обговорення в уряді, який треба скликати, зробити це не могли. Почалися ще й інші розмови, які підказували робити все п. Загірашвілі й ген. Артміладзе. Але справа не посувалася вперед, а на побережжі ставало все тяжче.

В час між розмовами прямим проводом Іванис приглянувся до життя цієї колоніїки Грузії. Населення здебільшого таке ж, як і в Чорноморщині — говорить російсько-українською мовою, а походить воно з України. Урядники й вояки — грузини, хоч встигли сюди заскочити й чисто руські воїни. Перед готелем була добра грядка тростини й окремі пальми і всі порубані й поламані. На запитання до ген. Артміладзе, хто це зробив, той відповів, що сюди заскочив був загін з Турецького фронту і порубав, як буржуазне дерево, зайве для пролетаріату... Городник, що тим піклувався, хотів оборонити рослини і ледве сам не був забитий.

Поки Іванис ждав у Гаграх відповіді з Тифлісу, кубанський уряд в Туапсе спочатку одержав запевнення, що тут буде довше перебувати. Треба було перевірити втрати в урядовім таборі і задоволити найменші вимоги менших урядовців, що викликали скарги й нарікання. Створили для цього спеціальну комісію. Потрібно було упорядкувати фінансовий стан. У деяких установах, особливо відділових установах відомства внутрішніх справ, були десятки мільйонів рублів краївих скарбів. Наказали здати всі ті гроші до краївової скарбниці. Виявилося, що отаман Букретов, не попередивши уряд і не мавши на це ніякого права, наказав отаманам відділів здати гроші до його скарбниці. Довелось почекати повороту Іваниса, щоб впорядкувати і цю справу. Однак ширше розгорнути роботу не було можливо. Та недовго довелося пробути в Туапсе. Корпус Науменка, що боронив це місто з боку Новоросійська, раптом знову

«втратив серце» й почав без боїв здавати позицію за позицією. Це скоро змусило Морозова, що ще тримався по той бік Гойт і Індюка, відходити на Туапсе, щоб не бути відрізаним з тилу.

В самому ж Туапсе і його околицях скупчилися до десятка тисяч війська й біженців. Все було з'їдено і почався справжній голод. Деморалізовані донці знову стали проблемою, як іх спекатися. Спочатку сподівалися, що добровольці заберуть їх у Крим, але Денікін став проти цього і надіслав телеграму, в якій категорично забороняв перевозити до Криму частини 4-го Донського корпусу. Перед тим декілька тисяч хворих і без коней донців все ж перевезено. Виїзд голови уряду викликав тепер заздрість Військового Отамана, який почав доводити, що він мусив їхати, бо його там добре знають, бо ще не забули, як він під Соракамишем урятував Тифліс від турок. Хоч Іваниса вислава військова нарада, на якій був і отаман і там він ніяких претенсій не заявив. Проводирі Ради вважали, що найліпше виконають це вони, що іх персони будуть мати в Грузії найбільше ваги й значення. Тимошенко говорив про якісь свої особисті політичні й кооперативні зв'язки. І от на дачі барона Штейнгеля під Туапсе Законодавча Рада, не порозумівшись з урядом, вирішує негайно надіслати парляментську делегацію до Тифлісу і для цього обирає: І. П. Тимошенка, Г. А. Білого й О. М. Гордієнка. Ставлення офіцерства, особливо корпусу Науменка, до уряду й оточення отамана так загострилося, що Букретов одверто заявив членові уряду Голубові, який заступав Іваниса, що він не може оборонити уряд у випадку експресів. Тоді весь уряд з делегацією Законодавчої Ради виїхав на буксирному грузинському пароплаві «Чорох» до Гагр. В Туапсе залишився член уряду Білашов, щоб вивезти табір і закуплений перед цим хліб.

Зібравшись у Гаграх, 22. березня 1920 р. уряд обговорив наявний стан речей і ухвалив:

»У зв'язку з тимчасовим відходом Кубанського Крайового Уряду і Кубанської армії за межі Кубанщини, визнати за потрібне обрати делегацію від Кубанського Крайового Уряду, доручивши їй терміново війти в зносини з урядами відповідних Закавказьких Республік і місіями чужоземних держав з приводу питань: 1) постачання Кубанській армії харчів, фуражу, набоїв і зброї; 2) позичок в чужоземній валюті і товарами, надавши делегації право складати відповідні умови від імені Кубанського Крайового Уряду, при чим, у випадку видачі делегацією концесій, відповідні акти, які вона вчинить, мусять підлягати затвердженню Кубанської Законодавчої Ради; 3) проглоску в Грузію як Кубанської армії, так і біженців, а також військових частин Донської Армії.«

До членів делегації обрано членів уряду: Голуба, Іванюка, Ледомського.

На нараді уряду з делегацією Законодавчої Ради про якусь спільність однодумних дій обох делегацій, делегація Ради заявила, що вона буде виступати разом з делегацією уряду й допомагати їй.

Було піднесене питання про потребу зараз же зазначити, хто саме повинен стояти на чолі делегації. Але проти цього були головним чином члени делегації Ради, кажучи, що це непотрібна формальність, яка лише зв'яже, що це питання вирішить сама делегація на місці залежно від обставин.

На цьому засіданні обговорено також питання дальшої політики й праці уряду. Констатовано руйнуючі й дезорганізуючі наслідки поведінки кубанських генералів, особливо Науменка, Шкуро, Муравйова, Улагая і неможливість щонебудь зробити в справі оздоровлення армії, доки вони знаходяться при ній. Тимошенко, який на другий день виїхав до Тифлісу, особливо й уперто рекомендував «за всяку ціну ліквідувати генеральське питання, хоч би довелося перевішати цих негідників».

Тут же в Гаграх член уряду Горських справ Кучук Натирбов і секретар уряду А. В. Бишневський зажадали відпустки і дозволу негайно вийхати до Грузії для залагодження своїх родинних справ. Зауваження Голови уряду, що прохання про відпустку в такий момент не може бути задоволене і є замаскованим дезертирством, ніякого враження не справило. Тому Бишневському запропоновано податись до демісії, а Натирбову, який до певної міри був забронійований репрезентацією горців і через неможливість замінити його іншим горцем, дано короткотермінову відпустку, але він з неї не повернувся, подавшись з Грузії до Туреччини. Делегації ж довелося виряджати на позичені в грузин гроші. Це була ізда дрібними прибережними шхунами, пароплавчиками й залізницями чи й кіньми.

Випровадивши делегації, члена уряду С. С. Ланка лишили зв'язковим на пряму дроті в Гаграх, а решта повернулася уже в Сочі, куди прибули 24 березня в день приїзду урядового табору суходолом з членом уряду Білашовим. Отаман морем, шхуну якого ледве не занесло в Новоросійськ. Іванис же з Гагр морем доділив лише до Адлеру, де його з самоходом зустрів Шіфнер-Маркевич. Обмінялися взаємно інформаціями, поговорили про ситуацію і мілий генерал під вечір відвіз голову уряду до Сочі.

69. Останні корчі Денікініади

Подано це за ген. Денікіним (Денікін «Очерки Русской Смуты», т. V, ст. 347-365. 1926. Брюссель). «Грізні недавно

Збройні сили Півдня розпались» — написав Денікін (ст. 251). Слід додати: безславно, а навіть ганебно, через зарозумілість і шовіністичну нетерпимість та політичну обмеженість.

В Криму армія зведена була в три корпуси (Кримський, Добровольчий, Донський), збірну кінну дивізію і збірну кубанську бригаду. Вся решта частин, команди, штаби й установи, що зібралися в Криму з усієї території Півдня, підлягали розформуванню. Боездатний особовий їх склад мав піти на укомплектування діючих частин. Кримський корпус силою в 5 тис. і далі прикривав просмики. Керченський район забезпечував від висадки з боку Тамані збірний загін в півтори тисячі. Всі інші частини розміщено в резерві на відпочинок: Добровольчий корпус в районі Севастополя-Сімферополя, Донці в околицях Євпаторії, Ставка в тихій Теодосії. Найближче завдання — оборона Криму. Для цього армія нараховувала в своїх рядах 35-40 тис. бійців, на озброєнні було 100 гармат і до 500 скорострілів, але армія була морально притинблена, вона втратила матеріальну частину — коней, тaborи і гармати. Добровольці були всі озброєні, вони захопили з собою й кулемети і навіть декілька гармат. Донці прибули обеззброєними.

Противник займав північні виходи з Кримських просміків по лінії Генічеськ-Чонгарський міст, Сиваш-Перекоп. Сили його не були великі (5-6 тис., а «наявність загонів Махна та інших повстанчих банд стримували порив до наступу» (ст. 353).

Але англійці, нарешті, роздивилися, що не на того коњя поставили ставку... «Південь спіткала велика біда. Становище стало безнадійним і кінець близький... мінялась політика Лондону... Лондон вирішив прискорити «ліквідацію»... англійці запропонували Денікіну своє посередництво для укладення перемир'я з большевиками, а він ім відповів, що ніколи»... (ст. 347)

В серпні 1920 р. в часописі «Таймс» опублікована була нота лорда Керзона до Чічеріна від 1-го квітня. Керзон (міністер Закорд. справ В. Британії) заявив:

«Я ужив увесь свій вплив на ген. Денікіна, щоб умовити його припинити боротьбу, обіцяючи йому, що якщо він згодиться, щоб я доклав усіх зусиль на уможливлення миру між його силами й вашими, забезпечити недогоржаність всіх його соратників, а також населення Криму. Ген. Денікін кінцем прийняв цю пораду і покинув Росію, передавши командування ген. Врангелю». На тій же сторінці Денікін написав: «Чому більше дивуватися — брехні, якої допустився лорд Керзон, чи тій легкості, з якою міністерство закордонних справ Англії перейшло від реальної допомоги білому Півднєві до моральної підтримки большевиків?»

В тому ж «Таймсі» Денікін надрукував таке спростовання:

»1. Ніякого впливу лорд Керзон не міг зробити на мене, бо я з ним ні в яких відносинах не був.

2. Пропозицію (брітанського військового представника про перемир'я) я категорично відкинув і, хоч із втратою матеріальній частини, перевів армію в Крим, де в той же час приступив до продовження боротьби.

3. Нота англійського уряду почати мирові переговори з большевиками була, як відомо, передана не менш, а мосьму наступникам по командуванню Збройними силами Півдня Росії ген. Врангелю, негативну відповідь якого своєчасно опублікована в пресі.

4. Мій відхід з посту головнокомандувача був викликаний складними причинами і ніякого зв'язку з політикою лорда Керзона не мав.

Як раніше, так і зараз я вважаю за неуміленну і конечну збройну боротьбу з большевиками до повної їх поразки. Інакше не тільки Росія, а й ціла Європа перетвориться в руїну.« (347-348)

Денікін не зрозумів, що лордові Керзону йшлося про принцип — коли програна головна битва, полководець мусить зректися.

Денікін продовжує ліквідувати Південно-російський уряд і добивається від бунтарів (ген. Слащов, Сидорін, еп. Віннямін), щоб під головуванням ген. А. Драгомірова Військова Рада назвала кандидата на його заступника. Ніхто не рішався назвати кандидата, аж нарешті козак ген. Богаєвський назвав ім'я ген. Врангеля (ст. 362). Ультиматум про перемир'я з большевиками Врангель одержав в Царгороді 20. березня і Денікіну він його не передавав, бо 22. березня був сам призначений таким наказом:

»Пункт 1.

Генерал-лейтенант барон Врангель призначається Головнокомандувачем Збройних сил Півдня Росії.

Пункт 2.

Всім, що йшли чесно зі мною в тяжкій боротьбі, — низький поклон.
Господи, дай перемогу Армії і врятуй Росію

Генерал Денікін.« (ст. 358)

Ген. Врангель, коли його вибрали, рішуче виміг від виборців підписки в тім, що умовою прийняття ним посту Головнокомандувача буде не перехід в наступ проти большевиків, а тільки вивід армії з честю із створеного тяжкого становища.

На запитання, навіщо така підписка, ген. Врангель відповів, що він бажає, щоб усі — насамперед його рідний син — не закинули йому в майбутньому того, що він не виконав свого обов'язку (ст. 363).

Зміст підписки такий:

»На засіданні старших начальників, вибраних із складу ради скликаної за наказом Головнокомандувача в Севастополі 22. березня 1920 року для обрання наступника ген. Денікіна, голова Ради ген. від

кінності Драгоміров проголосив ультимативне повідомлення Британського уряду ген. Денікіну із вказівкою на потребу припинити нерівну безнадійну боротьбу з тим, щоб уряд Великобританії звернувся до советського уряду в справі амністії населенню Криму, зокрема військам Півдня Росії, при чому, у разі відхилення ген. Денікіним цієї пропозиції, Британський уряд категорично відмовляється наперед від усякої підтримки і будьякої допомоги.

При цих умовах Нерода висловила побажання просити головно-командувача про призначення його наступником ген. Врангеля, з тим, щоб він, прийнявши на себе головне командування, домігся недоторканості для всіх осіб, що боролися проти большевиків і створив найсприятливіші умови для особового складу Збройних сил Півдня Росії, саме для тих, хто не вважатиме для себе за можливе прийняття запевнення в безпеці від советського уряду.» (ст. 362)

22. березня 1920 р. ген. Врангель став Головнокомандувачем, а ввечорі ген. Денікін і Романовський англійським міноносцем, а адьютанти французьким, відчалили від Криму і відпливли на вічне скитання й відпочинок до Царгороду. Там вони спинилися в російському посольстві; у вестибюлі посольства за годину по приїзді застрелив ген. Романовського, ніби невідомий Денікіну фізичний убивця, «що носив форму руського офіцера» і сковався. Моральні ж убивці ген. Денікіну добре відомі, як він говорить (ст. 365). Але кубанці знають, що фізичним убивцею був поручник Арзамасов — російський офіцер з російської терористичної організації, яку так добре знова Денікін. Вона ж влітку 1919 р. забила в Ростові Кубанського козака Голову Кубанської Крайової Ради — Рябовола. Щоб рятувати самого Денікіна, закликали англійське військо, якого він, коли прийшов до пам'яти, засоромився.

І в цей же вечір, як писав Денікін, він з родиною і дітьми ген. Корнілова перейшов на англійський шпитальний корабель, а на другий день на дредноуті «Мальboro» відплив від небезпечних берегів Босфору, куди вже забрели його вихованці, виконавці свавільної розправи. Чи подумав цей занадто сміливий критик лорда Керзона, як на тих хвилях Босфору й Золотого Рогу проживають кубанські ізгої, що він їх не тільки ошельмував перед виборцями, а й позбавив рідної, найріднішої землі Кубанської? Йому забили начальника штабу, а хіба не Денікін з ним повісили священика-кубанця, депутата народу, який тепер обох їх виплюнув, щоб більше не зогиджували чужої ім землі. Лишаючи береги Криму, Денікін пробує мистецьки попрощатися з останнім шматком «руської» землі... «яркі вогні... тускніють і гаснуть... Росія, Родіна моя»... (ст. 364) і знову, крім лиха ця земля від росіян нічогісінько не зазнала. Від'їздив брутальний збирач, який нагадував Івана Калиту, підкоритель підбитої його пращурами-москалями чужої, ще слабше організованої землі.

70. Короткі завваги до правління Денікіна

З початку квітня 1918 р. по кінець березня 1920 року ген. Денікін намагався запанувати над Кубанчиною, Північним Кавказом, частинами Україною. У своїх численних суб'єктивно російських творах описує всі ці події. Він трактує зневажливо з іронічним осміюванням населення національних груп різних країн: кубанських самостійників, горців, чорноморської й гірської республік, Азербайджану, Грузії, не кажучи вже про українців, включно з федералістами скоропадчиками... Всі вони перешкоджали йому в творенні ім байдужої або й ненависної єдиної неподільної Росії! Як москаль, він не міг зрозуміти, що всім неросійським народам «щі» були огидною стравою, таргани й блощиці, що були невід'ємним московським атрибутом, для них були брудними й шкідливими інсектами, «палаті» — ліжко для цілої родини — не тільки не гігієничними, а й морально недопустимими, а хто не обурювався «триповерховою» найбруднішою лайкою й галасом при розмові москалів, хто, крім них, створив «юродство», «вериги», «самомордування» і найстрашніші тортури («диби») в світі?

Коли б цей автор (Денікін) докладно і скрупульто описуючи події на різних, очевидно, окраїнних теренах, поставив питання, чому саме оті грузини, татари, горці, чорноморці так вперто билися з большевиками, — то позаду большевика об'єктивно побачив би бородатого в личаках москаля. З оцім останнім, що віками гнітив і всіх своюю ма-сою підкорював росіянином, оті окраїнні народи хотіли битися. З революцією всі ці народи зв'язували свободу національну, свободу говорити, читати й молитися по-своєму: ідейно, інстинктивно ці люди відчули, що прийшов їхній час скинути з себе ярмо й чужу шкуру. Високо ж кваліфікована, особливо військова, московська інтелігенція, гнана й нищена своїми озлобленими дикунами, утікала до товаришів по службі в станиці. Козаки спершу переховували їх з людяності... Слід, підкresлити, що майже всі окраїнні народи, оті татари, калмики, черкеси, сарти таджики і т. д. — м'якші, людяніші, не злодийкуваті (не крадуть), як брутальні, фактично безвірні, росіяни.

Оті приблуди ставали порадниками, як треба відбиватися від большевиків. Окраїнні народи дуже дорожили системою приватної власності і тому завжди боронили її. Коли доходило до більш організованої форми, то натурально, що зайлі специ не тільки рятували своє життя, а очолили військові організації, з часом намагаючись ім нав'язати виключно російські завдання, безоглядно виступаючи проти

місцевого населення та його прагнень. А ця боротьба неминуче призводила до втрат серед сторін на користь большевиків. Фактично майже на всіх фронтах т. зв. білі рухи допомогли большевикам винищити як найбільше різних народностей в безпосередній боротьбі, пошесних хоробах, найжахливішими помстами, як нищення штучним голодом, масовими розстрілами й переселюваннями. Головні ж оті білі провідники, за незначними винятками, «драпали» (вираз Денікіна) на англійських дредновтах, крейсерах і міноносцях в «гнилу» Європу, де в масі провадили не призвичаене життя.

Коли б Денікін, роблячи огляд боротьби по всіх частинах окраїн кол. Російської імперії, глибше взглянувся в це явище, то він мусив би констатувати, що чим більше був національний масив окраїни, тим завзятіша була боротьба білих з місцевим елементом, тим довше тяглася боротьба і з т. зв. зовнішнім ворогом — большевиками і тим страшніші тортури зазнавали відповідні національності. На півночі чужонаціонального неросійського населення майже не було і боротьба проти большевиків тут була найкоротша; вона кінчилася з припиненням безпосередньої англійської інтервенції. Покарання місцеве населення не зазнalo. Значно складніше було становище в Сибіру, де до цього домішалися чужі цілком елементи, як японці, чехи, але все ж у проводі до кінця були білі — росіяни, що й завалили справу. Автономний уряд Сибіру міг самостійно більше корисного для місцевого населення зробити, ніж оті зайшли здалекої півночі ім чужі люди. Цей терен великий і складний, а боротьба на ньому зі своїми жорстокостями кінчилася чи не найшвидше. Тут видимо не встигло дійти до поважної організації й головне регулярної систематичної допомоги.

Поважний дослідник боротьби ча Півдні в пореволюційний період багато знайде дивовижного. Він мусить констатувати, що біло-російські провідники, воюючи ніби проти большевиків, фактично їм всіляко допомагали укоскувати південні неросійські народи, щоб вони, борони Боже, не відокремились від одної неподільної Росії. Важко точно обрахувати, але напевно біло-росіяни більше енергії витрачали на боротьбу з сепаратистами, ніж з дійними ворогами — большевиками. У своїй завуальованій формі переслідування неросійських народів біло-росіяни виявили надзвичайний сприт. Пригадаймо боротьбу з проектами ген. П. Краснова щодо об'єднання, безугавну й безоглядну боротьбу з кубанцями, убивство Рябовола й повіщення Кулабухова, натиск на гірські народи, що (натиск) змусив їх ухопитися за зброю й утворити ватаги партизан по лісах, недопущення розмов Грузії з Кубанським Краєм і проголошен-

и війни цій державі, гострі перешкоди порозумінню Чорноморщини з Кубанциною і дика ненавість до самостійної, як і федерацівної — гетьманської України з уживанням терору проти її громадян і т. д.

Чемало попрацювали біло-росіяни і в переслідуванні консолідації народів, які приймали їх (росіян) за приятелів Добровольці, як і більшевики, нищили насамперед орігінальні самобутні військові особливості, які, скажімо у кубанців, зберігалися сотки років, ще з часів Запоріжжя — кінні полки, своєрідна піхота — пластуни, кінні батареї тощо. Всі ці військові частини були на високому бойовому рівні і перебували під власним козачим командним складом, що його козаки з гордістю привезли з фронту на Кубань (одного випадку не трапилось, щоб кубанці допустились забиття козака-офіцера). А ген. Денікін, якого солдати при арешті били по лиці, оці найцінніші традиції козаків постарався знівечити. Він у козачі частини призначав командирами часто зневажених московських офіцерів, відсушуваючи скрізь кубанців на другорядне становище — робив з них розвідчиків, зв'язкових до шереговців включно. Традиційні назви пластунів замінив на стрілкові, нечувані досі на Кубані, полки, чого не дозволялося робити за царської армії, видатних у цілій армії військових старшин кіннотчиків, як Улагая й Бабієва, призначав командувати піхотними і мішаного складу ротами, а літуна москаля Покровського імпровізують на кіннотчука. Часто кубанські офіцери зневажалися прийшлими московськими. Кубанські старшини пробували знайти захист у своєму Кубанському військовому штабі, що був раніше їх опікуном, але тепер його роля звелася до реєстрації призначень та підвищень, що їх робила Добрагмія. Так московський фанатик ген. Денікін зруйнував Кубанський офіцерський корпус з його прекрасними традиціями (офіцер у козаків був не баріном, як у москалів, а лише побратимом). Ці традиції не відважувалась руйнувати імперія сотки років і навіть у дрібницях, як кіннотчики без списів і острогів тощо. Денікін уникав і більших кубанських з'єднань; як бригад, дивізій, хоч за царської влади існував Кубанський корпус пластунів. Як знаємо, домагання мати свою окрему Кубанську Армію Денікін вважав зрадою Росії і за це точилася запекла боротьба Законодавчої Ради аж до перемоги.

Скрізь по козачих територіях по революції була величким лихом порізnenість населення на козаків і навгородніх. У кубанців цей поділ у перші ж місяці революції був добре приправлений до полагодження: створили на паритетних засадах парлямент і Кубанський уряд. Та на початку 2-го походу на Кубань Денікін узяв навгородніх під свою опіку,

вносячи цим двовластя в Краї і розпалив внутрішню боротьбу між козаками й навгородніми. Однозгідність і добре співжиття козаків-чорноморців і лінійців денікінська пропаганда також знівечила, роздмухуючи різницю між ними, якої до революції не існувало. Добармія лінійців обласкувала, вважала за своїх, а чорноморців переслідувала, як неруських сепаратистів. Від самого початку революції населення Чорноморщини ввесь час намагалося об'єднатися з Кубанщиною. Денікін вперто переслідував це стремління через те і втратив там (на Чорноморщині) владу, яку перебрали також білоросіяни — зайди с.-ри і большевицькі агенти, а все ж не кубанці. Добармія всіма засобами перешкоджала зустрічі представників Чорноморщини з Кубанщиною. Це викликало втручання англійців. Ген. Кіз хотів звести представників Чорноморщини з кубанцями, але йому Денікін перешкодив. За натяк об'єднання Кубанщини з Гірськими народами Денікін повісив депутата й зробив державний переворот на Кубанщині, розігнавши парламент. Провадячи безугальну й безоглядну боротьбу з кубанськими сепаратистами, Денікін і його оточення все ж не зламали вільного козацького духу. Населення Кубанщини горнулося до свого уряду і підтримувало, як могло, своїх молодих ентузіастів — депутатів. Лихо, однаке, було в тім, що адміністративний апарат Краю лишився старий, дореволюційний (в значній кількості русифікаторський) з московською урядовою мовою звичайно. Створити адміністрацію, віддану Кубанщині, не було коли і з ким. Таку просту потребу, як забести на Чорноморії українські школи, не можна було задоволінити за браком українських учителів.

Слово «Україна» в Добармії було заборонено, всіх українських патріотів, що прагнули самостійної Української Держави, Денікін трактував як гірших ворогів, ніж більшевики. З Наддніпрянчиною Денікін заборонив переговорювати (дворазові спроби делегації ген. Омеляновича-Павленка були відкинуті). Щоб ослабити українських сепаратистів, Добармія спровокувала владу Наддністрянщини на військовий розрив з Наддніпрянчиною (хоч трохи згодом своїх нових «союзників»-галичан Денікін назвав «професійними зрадниками»). Добровольці працювали не тільки над порізненням окремих народів Півдня, а й над творенням незгод серед неросійських народів. Зовнішню збройну боротьбу проти більшевиків денікінці поважно вели близько два роки. Вже весною 1919 року головна увага головнокомандувача перейшла на дипломатично-політичну сферу. На звільнених від більшевиків територіях білоросіяни горячково все реставрували — відновляли володіння поміщиків, все дореволюційне судівництво, відкидаючи на-

віть законодавство тимчасового російського уряду, відновили систему поліції й жандармерії і т. д. Нічогісінсько від революції не бралось, а психіка народу, навіть російського стала не та, що була за монарха. Політично сліпі, як кроти, з вовчою ненавистю до революції добровольці-провідники швидко знеславили початкову ідею свого руху і поспішили з реставрацією колишньої імперії, за якої вони не зазнали лиха. Так Денікін з його співробітниками швидко наблизились до глибокої прірви, через яку перестрибнути не змогли. Вона їх засмоктала на дно з усіма рештками військових і цивільних, білих москалів і неросійських південних народів.

Як уже згадувалось, білоросіяни в боротьбі з неросійськими народами виявили не абияку впертість і відвагу. А все ж самі вони тих вершин не осягли б, до яких дійшли були, коли б не одержали зі сторони підтримку. Ця підтримка була від союзників кол. Росії, т. зв. Антанти, а головне від В. Британії. Остання політично зробила ставку на реакційні кола білих росіян на Півдні. Вона підтримала Денікіна й його Добромію ідейно, морально й матеріально. Натомість неросійським народам Півдня, що прокинулися з революцією і намагалися творити свої державні незалежні формування, відмовлялося в найменшому. Всі заходи Денікіна представники Англії, генерали Пуль, Голман, Брігс, Мільн, Кіз та інші приймали й допомагали здійснити. Вони намовляли отамана П. Краснова підпорядкуватися Денікіну, вживали свого авторитету, щоб нахилити Горців визнати за «правителя» відпоручника Добромії ген. Ляхова, з Кубанчиною ж представники Англії повелись найбільше брутально. Вони санкціонували повіщення Кулабухова, розгром Ради й арешти депутатів. Для вивозу останніх англійці представили свій корабель, а, висадивши в Царгороді, зобов'язалися стежити, щоб не повтікали й не вели пропаганди проти Добромії.

Не раз ген. Голман занавляв кубанцям, що амуніцію, боеприпаси, ліки й обмундирування він має наказ давати лише ген. Денікіну. Цього він і дотримався: кубанці чи інші «сепаратисти» не одержали й одного ліжка для шпиталів, бинта для ранених чи грама йодини. У цей спосіб намагалися англійці нагнути неросійські народи, щоб вони підпорядкувалися ген. Денікіну. Таке поводження ще більше викликало у козаків обурення не лише на Добромію, а й на англійців. У той же час англійці в Грузії підтримували демократичний режим з соціал-демократичним парламентом і урядом Жорданія. У таких обставинах кубанські козаки підспівували: «Тепер я москаль, не козак, а Іван!» А все це використовувала большевицька пропаганда.

Важко однаке припустити, щоб такі представники Англії, як Лойд Джордж, лорд Керзон, Черчіль, Чемберлен, МакДональд та інші аж так були засліплени, що не бачили безпорадності і швидкого банкрутства реакціонерів з ген. Денікіном на чолі. Вони напевно знали закони революції, в якій фантастичні концепції реставрування монархістичного режиму завжди кінчалися крахом. Опанувати пореволюційну стихію могли лише революціонери, а не запліснявілі, струхлявілі реакціонери-монархісти. Мабуть, англійські державники злякалися розвитку революції на Сході й пробували її динамізм коли не втолити в крові сторін, що боролися, то принаймні якнайдужче ослабити. Цього ж, на їх думку, можна було досягнути продовжуванням боротьби у самій країні. Мовляв, нехай собі вирізується вінівець і руйнують матеріальні дібра, столітні надбання, а згодом ми прийдемо із своїм крамом і погандлюємо. Таку думку підтверджує кинута в Палаті громад у Лондоні заява Лойд Джорджа — «торгувати можна і з людоїдами!..» Це було питоменне твердження всесвітніх і всім чим попало (мораллю також) гандлярів. Таке поводження англійців показало, що джентлменство має і свої особливі прикмети...

Деякі неросійські народи з вибухом революції відразу зорієнтувалися, що їм треба вести ні від кого незалежну політичну лінію. Порада панькаться із «найавторитетнішими» військовими москалями вони відкинули. Вони їх не тільки зігнорували, а щоб не перешкоджали, ще й інтернували. Так зробили прибалтійські народи з ген. Юденічем та іншими, таку ж методу застосували фіни. При чому англійці не тільки не боронили тих військових москалів, а ще й допомогли посталим державам амуніцією й іншим військовим постачанням, та навіть фінансово. Така тверда незалежницька постава названих народів допомогла їм відбитися від червоних москалів і оформити власні самостійні держави. Оті нові невеликі держави (пересічно коло 2-х мільйонів населення в кожній) сконсолідувалися і 20 років, а Фінляндія й по сьогодні, проіснували поза окупацією советів. Ці держави сконсолідувалися й одержали змогу показати, як при демократичному ладові, своїй культурі можна піднести й рівень життя. А ще головніше, що ці народи уникли в той період експериментів, штучного голоду та переселення до різних концентраків.

Оцей приклад балтійців може бути науковою для всіх провідників неросійських народів на випадок краху сучасного СССР. Хоч СССР і перевернув усе, що до революції панувало, хоч і створив уже касту нового дворянства і проіснував аж понад 43 років, але краху йому не уникнути, а

новий катаклізм стане нагодою для всіх неросійських народів звільнитися від довгої окупації.

Неросійські народи мусять затямити, що вони вже мають свої самостійні й ні від кого незалежні держави. Вони муситимуть про відновлення їх дбати і всілякі плебісцити для них зайді. Всіх чужонаціональних, з «досягом» керівників не сміють слухатися, а робити місцевими силами, використовуючи чужих лише як фахівців. Першою вимогою буде створення власної Армії з командним складом із свого населення. Зі всілякого роду авторитетами у війську треба бути дуже й дуже обережними, бо чужинці у виняткових випадках — без політичних функцій — можуть бути використані. Мова у відновлених державах мусить бути така, якою говорить більшість населення. У цьому напрямку мусить перевестись шкільна реформа, яка б задоволила найширші верстви населення. Може статися, як було в Кубанському Краєві, що ввесь урядовий апарат говорить московською мовою, але бувають приклади уживання однієї мови цілком політично незалежних держав, як США й Англія, Франція й Бельгія і інші. У народів Півдня може бути урядових мов дві й більше, як то є у Швейцарії. В кожній відновленій державі мусять всі громадяни мати однакові права політичні і економічні (про якіс козачі привілеї не слід і згадувати).

При відновленні окремих держав на Півдні не треба забувати, що Північний молох почне їх знову завойовувати. Отже слід буде відбити той напад, а для цього мусить протиставитись цілий Південь, а не поодинокі держави. Південь по відновленні мусить зразу створити бодай Військовий Союз Держав, в який війшли б: Грузія, Азербайджан, Горіці, Кубанський Край з Ставропільчиною й Чорноморчиною, можливо Терщина, Дін і Україна. Такий Союз Півдня зможе протиставитись Півночі — він матиме понад 60 мільйонів населення, яке без напруження мобілізує 600-тисячну армію. Такий Союз буде досить імпозантним, як для Півночі, так і західних держав. При катаклізмі Московщина опиниться в більшому хаосі, ніж держави Союзу і в останніх організаційний процес набуде швидшого ладу. Як свідчить 2-га світова війна, Кубанщина, що перенесла найжахливішу руйну під советами, все ж створила Кубанську козачу дивізію, якою командував ген. Панвіц.

Утворений Союз матиме й великі запаси найрізноманітнішої сировини, як нафти й її деривати (Баку, Грозний, Майкоп), манганова руда (Чінтури й Нікопіль), багата й чиста залізна руда Кривого Рогу, продукти потужної металургії, тютюн, вовна, поташ і т. д. Маючи таку сировину, Союз відразу міг би вступити в торговельні зносини з За-

хіднім світом. Не жебраючи, а в обмін за свою сировину такий Союз зможе одержати як амуніцію й боєприпаси, так і одягнути й взути все своє населення.

Можливо ж, що й воювати буде не потрібно, бо хаос, що постане в Московщині, перешкодить її намірам боротьби. Однак із сусідами треба буде зробити якийсь лад, особливо в економічних справах. На початках Московщина потребуватиме «хлебушка», а Південний Союз повернення його мучеників з концентраків Півночі, Сибіру, Ціліни й т. д., Московщина має велику нафтоперегінну промисловість на Бакинській сировині, з Північного Кавказу й Дашави, вона побудувала газоводи аж до Москви й Ленінграду, московські й ленінградські промислові центри працюють на вугіллі з Донбасу й чавуні з України і т. д. Всі складні економічні питання треба буде регулювати якими умовами. З останніми доведеться бути дуже обережними, з якоюсь гарантією. Як царська Росія, так Советська відзначились недотриманням підписаних умов, роблячи з них скоро — шматок паперу. Згадаймо, що сталося з Переяславським договором Б. Хмельницького за царя й Берестейським за большевиків, з Грузією за царата, а потім за советів у 1920 році, з васальством Хиви й Бухари за царя, а тепер цілінними землями, з Казахстаном і т. д. Таку особливість потужного сусіда було б легше впорядкувати цілим Союзом, а не окремими державами.

У своєму маніяkalному збиральні частин в едину неподільну Росію ген. Денікін докотився до повного банкрутства. А під кінець він відмовився від усіх принципових його зasad, а саме: всіх, що домагалися утворення Кубанської армії, він трактував зрадниками Росії, а в 1920 р. визнав потребу цієї армії й двічі призначив командувачів її ген. Шкуро й Улагая, які фактично не вступили на командування; багаторазово цей генерал говорив і писав проти виборної засади, а в 1920 р. погодився, щоб Верховний Круг вибрав його диктатором; завжди був ворогом парламентарної системи, а зокрема вотуму недовір'я, а в 1920 р. признав за потрібне організувати Палату, перед якою б відповідав з вотумом недовір'я уряд при ньому. Щоправда, всі зміни майже не були реалізовані, бо розвал армії прийшов скоріше, ніж почав діяти той чи інший цей новий урядовий орган.

З Катеринодару до Новоросійська ген. Денікін виїхав таємничо, не даючи жодних наказів, що викликало чутки про втечу головнокомандувача. При евакуації з Новоросійка ген. Денікін спершу сів на англійський корабель, а потім пересів на міноносце «Капітан Сакен», на якому спостерігав, як на березі відчайдушно люди кричали й плакали. А

їх там лишилося тисячі. Нарешті міноносець відплів і взяв курс не на столицю Криму — Севастополь, де зібралась його кольорова гвардія (корніловці, марковці й дроздовці), а на «тиху», як він називав, Теодосію. Такий вибір осідку для ставки викликав гомін, що головнокомандувач злякався розправи кольорових преторіянців. Дисципліна в кольорових військах дійсно піду пала і вони язиками шукали винних за катастрофу.

У Теодосії ген. Денікін, принциповий противник яких-будь виборів в армії, став домагатися від ген. Драгомірова (був у Севастополі) скликання Військової Ради для обрання собі наступника. Коли названа Рада обрала ген. П. Врангеля, Головнокомандувач видав наказ про призначення своїм наступником ген. барона П. Врангеля. Прощаючись лише з найближчими в ставці, ген. Денікін знайшов рятунок від своїх же старшин на англійському військовому кораблі, яким відплів до Царгороду з начальником штабу ген. І. Романовським. У кол. столиці Візантії, в російському посольстві, серед своїх же біженців, старшина-росіянин вбиває ген. І. Романовського, як тільки він з'явився. Денікіна рятує англійське військо, під охороною якого він повертається знову на англійський корабель. На англійському дредноуті кол. головнокомандувач Добромії відплів до Європи. Так закінчив свою життєву кар'єру московський патріот-фанатик, припиний кубанський козак ст. Незамайвської, ненависник неросійських народів, ген. Денікін, про якого ні пісень, ні легенд не складуть... Написав він талановиті й велики мемуари, в яких виправдує свою діяльність, часто впадаючи в суб'ективні реляції.

Вислідом жорстоко-фантазійної денікініяди в кінці місяця грудня 1920 року стався ісход жменьки (скільки могли прийняти кораблі, зокрема понад 15 тисяч кубанців) вояків і цивільних на тернистий шлях вигнання. Нові ізтої розлізлися по світах, здебільшого тяжкою фізичною працею добуваючи кусень хліба. Докладніше про них розповість 4-та книга «Стежками Життя».

21. серпня 1959 року.
Торонто, Онт., Канада.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абрамов (учит., терещ.) — 83, 99, 242, 243, 245.
 Абрамов (ген.-лейт.) — 33.
 Андреев — 184, 187.
 Аксентів — 128.
 Агафадор (архиеп.) — 260.
 Агеса — 184, 187, 222, 223, 265, 267, 278, 321.
 Алексеев — 11, 27, 248, 251, 252, 254.
 фон Арнім (ген.) — 123.
 Аспидор Федір Тихонович — 65, 143, 171, 180, 187, 215, 216, 263, 310.
 Аргунов — 316.
 Артміладзе (ген.) — 324.
 Бабієв Микола (ген.) — 199, 237, 297, 299, 305, 308, 309, 312, 332.
 Бабінов Н. Н. (інж.) — 100.
 Багенський С. О. (інж.) — 23, 49, 270.
 Балабась Олекса Ісаакович — 95, 174, 177, 179.
 Балкевич — 283.
 Бамат — 139, 156.
 Баранов (ротмістр) — 103.
 Баратов Н. Н. (ген.) — 265, 274.
 Бардіж Кіндрат — 100.
 Барка — 128.
 Баскаков — 105, 107, 116.
 Безкровний Євген (син) — 174, 181.
 Безкровний Кузьма Якимович — 13, 14, 41, 42, 43, 45, 46, 50, 51, 54, 55, 56, 65, 98, 99, 101, 104, 145, 154, 155, 170, 173, 174, 177, 198.
 Безходарин-Івченко — 283.
 Безщасний Кирило А. — 42, 52, 53.
 Бережний К. Т. (полк.) — 239, 279.
 Бернацький М. Є. — 208, 265.
 Бідаков (полк.) — 209, 210, 211, 212, 213.
 Біконсфільд (лорд) — 128.
 Білашов Л. В. — 65, 215, 217, 260, 267, 268, 310, 325.
 Білій Г. А. — 143, 191, 210, 211, 212, 219, 310, 325.
 Білоус — 218.
 Білоусов (ген.) — 288.
 Бич Л. Л. — 11, 12, 14, 17, 21, 22, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 39, 43, 51, 71, 75, 85, 117, 118, 119, 125, 127, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 154, 155, 156, 159, 160, 162, 165, 166, 212, 216, 219, 268, 270, 277, 308.
- Богаєвський Африкан Петрович (ген., от.) — 33, 34, 99, 104, 208, 222, 247, 280, 328.
 Богаєвський М. — 222, 242, 243, 245.
 Болховітінов Л. М. (ген.) — 189, 205, 215, 216, 217, 228, 234, 238, 259, 280, 283, 285, 287, 288, 292, 295, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 310, 311, 324, 325.
 Бохансич — 118.
 Бредов — 148.
 Будьонний — 199, 234, 247, 252, 257.
 Букретов Микола Андріянович (ген.-майор, от.) — 211, 212, 213, 214, 215, 221, 225, 227, 228, 230, 232, 234, 238, 239, 242, 261, 271, 272, 274, 275, 276, 280, 283, 287, 292, 295, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 310, 311, 324, 325.
 Бурсо (прапор.) — 101.
 Васильев (інж.) — 79, 217.
 В. М. (Василь Миколайович Іванис, інж.) — 8, 12, 13, 14, 15, 20, 21, 23, 24, 29, 31, 37, 38, 42, 43, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 65, 67, 72, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 83, 89, 100, 101, 104, 110, 145, 150, 151, 154, 161, 171, 180, 181, 182, 184, 190, 191, 194, 195, 196, 198, 205, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 234, 238, 240, 242, 243, 244, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 272, 273, 274, 275, 277, 280, 281, 285, 292, 293, 295, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 321, 324, 325.
 Вдовенко Г. А. (ген., от.) — 32, 83, 99, 242, 243, 281.
 Веніамін (еп.) — 312, 328.
 Верещака — 12, 41, 43, 48, 52, 56, 75.
 Вертикський — 233.
 Виноградський — 47.
 Вільсон (през.) — 128.
 Отець Івіталь — 16.
 Віцняк — 128.
 Воронков — 33.
 Воронович — 141, 315, 316, 317, 318, 319, 320.
 Воропінов Пилип Капітіович — 29, 30, 43, 44, 98, 99, 143, 165, 170, 171, 173, 174, 177, 179.
 Отець Воскресенський — 104, 191, 214.

- Врангель Петро Миколайович (барон, ген.-лейт.) — 60, 61, 62, 67, 84, 89, 90, 103, 117, 120, 146, 147, 148, 153, 156, 157, 158, 159, 161, 163, 164, 165, 167, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 191, 202, 203, 206, 207, 208, 232, 256, 312, 328.
- Гайворов — 139, 156.
- Гатаагуту Мурад — 174.
- Гейман (ген.) — 13, 61.
- Глазунов (хем.) — 23, 24.
- Гнилоробів (полк.) — 210, 211, 222, 223, 263.
- Голицинський (прапор.) — 101.
- Голман (ген.) — 261.
- Голуб Г. С. — 66, 218, 270, 272, 325.
- Гончаров К. Ф. (полк.) — 41, 101, 154, 161, 173, 181, 193, 220, 227, 229, 230, 231, 261, 271, 274, 310.
- Горбушин І. В. — 143, 171, 177, 190, 213, 214.
- Гордієнко Олександр Максимович — 24, 325.
- Гуліга І. О. (ген.-лейт.) — 13, 295, 307, 308.
- Губарьов — 243.
- Гурбич — 39.
- Ганджа — 23.
- Гетечкорі Євгеній Петрович — 135, 324.
- Гудзь Д. Н. — 191.
- Данилов (ген.) — 72.
- Денисов (ген.) — 17, 32, 33.
- Денікін (ген.) — 7, 11, 12, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 43, 44, 46, 54, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 70, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 105, 106, 107, 108, 114, 115, 116, 117, 128, 131, 132, 134, 135, 137, 138, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 174, 175, 177, 178, 181, 189, 190, 193, 196, 197, 198, 199, 201, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 232, 233, 234, 236, 237, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 271, 273, 275, 278, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 293, 294, 297, 298, 299, 302, 306, 308, 311, 312, 316, 320, 321, 328, 329, 332, 333.
- Джорданія Ной Миколайович — 308, 324.
- Дилман І. М. — 74, 181, 182.
- Діброва Юрій (інж.) — 23, 48, 49.
- Долгополов Н. С. (д-р) — 13, 118, 167, 168, 178, 194, 265.
- Драгоміров А. (ген.) — 17, 27, 66, 85, 91, 94, 96, 98, 150, 328, 329.
- Дрейлінг (полк.) — 312.
- Дудаков — 222.
- Дудніков (полк.) — 147.
- Думенко — 199, 247, 252, 257.
- Дяков (ген.) — 239.
- Енгельгардт (полк.) — 90.
- Ерделі (ген.) — 241.
- Ерліш — 28.
- Єрмоленко — 63, 64.
- Жевахов (свящ.) — 260.
- Жук — 143, 174, 177, 179.
- Журавель — 213.
- Загірашівілі — 324.
- Залізник (матрос) — 87.
- Захаров (полк.) — 229.
- Зверсь Л. В. — 265.
- Звягінцев (ген.) — 62, 153, 154, 192, 236.
- Зеелер В. Ф. — 33, 265.
- Золотаревський (полк.) — 15.
- Іванис П. П. — 210.
- Іваненко — 213.
- Іванченко Л. В. — 31.
- Іващенко І. В. — 74, 218.
- Іглиницький — 217.
- Ізмайлів — 315.
- Ільчченко — 210, 213.
- Казанський — 319, 321.
- Кажлогін К. П. — 105, 106.
- Каледін — 222, 248, 251, 254.
- Калита Іван — 26.
- Кам'янський Ілоут (полк.) — 175.
- Камлін П. М. — 13, 150, 171, 183.
- Караулов (ген.) — 53, 220, 221, 281.
- Карташов (полк.) — 29, 30, 35, 38, 96, 105, 117, 118, 142, 143, 154, 168, 170, 171, 172, 173.
- Карцев — 13.
- Кашинський П. О. (проф.) — 100.
- Керенський — 61, 128.
- Керзон — 328, 329.
- Кирбецов — 128.

- Киселій (ген.) — 189.
 Кіз (ген.) — 319, 320, 333.
 Кільчевський А. К. (ген.) — 228, 243, 247, 251, 265, 282.
 Кістяковські Богдан, Ігор, Юрій, (проф-ри) — 260.
 Клемансо Ж. — 128, 129, 131, 137.
 Кличченко — 238, 239, 250, 251.
 Коврижкін Андріян — 104.
 Колокольцев — 185.
 Колотинський П. М. — 191, 218.
 Колчак (адм.) — 93, 95, 100, 105, 107, 108, 111, 112, 114, 115, 128, 129, 132, 160, 319.
 Коновалов — 128.
 Концевич (дириг.) — 55.
 Комітіковський М. М. — 191, 218, 241.
 Корнілов Л. (ген.) — 18, 27, 54, 61, 134, 231, 248, 251, 252, 254, 256, 292, 329.
 Корольков (ген.) — 172, 189.
 Корольов-Цватер — 319, 321.
 Корфф (барон, проф.) — 129.
 Коттон (ген.) — 320.
 Кощен — 129.
 Крамар — 13, 209, 216.
 Краснов П. (от., ген.) — 17, 18, 32, 33, 58, 100, 135, 225, 251, 282.
 Краснов В. М. — 157, 264, 265, 283, 284.
 Крилоштейн А. В. — 67, 70.
 Крижанівський (ген.) — 237.
 Крикун С. Г. (сот.) — 153, 239, 273, 279.
 Крилов (ген.) — 315.
 Кузьміна-Караваєва — 11.
 Отець Кулябухов Олексій Іванович — 7, 139, 155, 156, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 187, 200, 246, 250, 251, 254, 255, 264, 332.
 Курганський Павло Іванович — 7, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 50, 52, 54, 55, 56, 62, 75, 89, 95, 96, 99, 101, 104, 142, 181, 184, 188, 191, 194, 196, 242, 243, 244, 272, 310.
 Кутепов (ген.) — 203, 242.
 Ланко Сергій Сп. (інж.) — 42, 43, 55, 161, 191, 218.
 Лапшин Григорій Павлович (інж.) — 79, 81.
 Лебедев (проф.) — 71.
 Ледовський (ген.) — 214.
 Ледомський Володимир (д-р) — 218, 266, 285, 301, 304, 325.
 Ленін — 120, 185, 252.
 Леонтович Ф. С. — 242, 265, 321.
 Лещенко (ген.) — 282.
 Ліна — 285.
 Літовкін О. І. — 14, 151, 157, 167, 187, 191, 206.
 Ллойд Джордж (прем'єр-міністер) — 127, 128, 239.
 Лукомський (ген.) — 14, 67, 77, 78, 79, 80, 82, 90, 94, 95, 157, 206, 208, 319.
 Лях (хор.) — 195, 197, 218.
 Ляхов Н. В. (ген.) — 28, 82, 99.
 Ляфот — 129.
 Лъзов (кн.) — 127, 128, 144.
 Май-Масевський (ген.) — 89, 147, 202, 251, 255.
 Макаренко Іван Л. — 13, 71, 92, 110, 111, 115, 116, 158, 163, 170, 171, 173, 174, 177, 193, 198, 213, 227, 228, 229, 271, 272.
 Макаренко Петро Л. — 32, 37, 38, 42, 62, 93, 97, 98, 100, 111, 151, 168, 170, 171, 173, 174, 177, 179.
 Маклаков — 127, 128, 129, 144.
 Малиновський — 228.
 Малищенко (полк.) 205.
 Мандрика М. І. — 84.
 Мандрітов (ген.) — 288.
 Манжула С. Ф. — 14, 98, 99, 110, 111, 170, 174, 177, 179, 219.
 Мамонов — 313.
 Мамонтов (ген.) — 117, 202, 243, 251, 291, 302.
 Марголін — 118, 119.
 Маргуліс М. С. — 69.
 Марков (ген.) — 248, 255, 256.
 Мартин — 228.
 Махно — 76, 195, 201, 236, 255.
 Мельников Н. М. — 222, 242, 243, 245, 264, 265, 273, 274, 278, 320.
 Мерхальов (доц.) — 49, 217.
 Михайло Олександрович (брат царя) — 239.
 Мішковський Ф. Д. — 65.
 Молдавський — 147.
 Монгушов (млн.) — 118.
 Морозов Н. А. (ген.) — 215, 216, 217, 287, 289, 294, 295, 296, 301, 302, 308, 309, 311, 312, 325.
 Морозов (полк.) — 85, 189, 214, 288.

Московський — 47.
Муравйов (ген.) — 293, 294.
Налетов В. І. (полк.) — 308.
Намітков А. А. — 117, 129, 130, 139,
156, 159, 160, 162, 165, 166.
Нансович (пис.) — 90.
Наполеон — 203, 244.
Нарушевич — 133.
Натирбов К. — 13, 43, 218.
Натієв (ген.) — 99, 135.
Науменко В. Г. (ген.) — 12, 14, 16,
20, 30, 36, 37, 41, 43, 50, 53, 58, 59,
60, 61, 62, 145, 161, 163, 164, 167,
181, 188, 202, 203, 236, 237, 241, 295,
297, 299, 302, 303, 305, 306, 311, 312,
324, 325.
Нечіпауський Г. Г. — 12.
Олександров (лік.) — 141.
Ольга Олександровна (сестра царя)
— 52.
Ольденбурзький (кн.) — 33.
Омельченко Грицько — 43, 111, 143,
153, 173, 174, 177, 179.
Орлушкин (інж.) — 83.
Старовський — 37.
Парамонов М. — 33.
Пархоменко — 231.
Паша (сестра В. М.) — 81.
Перебийніс — 188, 209, 213.
Петлюра — 118, 186.
Пилюк — 198, 220, 226, 227, 228, 229,
230, 272.
Писарев (ген.) — 241, 297, 305, 306,
207, 312, 313.
Пілінев (полк.) — 181, 285, 286.
Підтопельний — 98, 99, 174, 177, 179,
181.
Пітірим (митр.) — 260.
Погиба — 136.
Погорілій Ф. К. — 210.
Подольський (інж.) — 13.
Подушка — 157.
Покровський Г. (ген.) — 13, 27, 33,
69, 90, 145, 156, 157, 164, 165, 167,
168, 169, 170, 174, 175, 176, 177, 178,
179, 180, 181, 182, 184, 188, 189, 190,
191, 193, 195, 200, 204, 206, 207, 208,
210, 212, 213, 214, 232, 242, 243,
251, 292, 332.
Поликов (ген.) — 17.
Попов (ген.) — 99, 194, 297.
Посєвін (полк.) — 308.
Прожевальський — 80.

П'ятьомкін Дмитро Миколайович —
42, 63, 64, 191, 269.
Привалов В. М. (д-р) — 42, 43, 62,
145, 161, 192, 218.
Радіонов Володимир Петрович —
57, 59.
Рамішвілі Ной Івессаріонович — 324.
Рогівець (полк.) — 143, 154, 170, 171,
173, 174, 177, 179, 181.
Романов Микола (цар) — 27, 321.
Романовський (ген.) — 17, 94, 96, 145,
148, 155, 167, 171, 173, 175, 242, 312,
329.
Рябов I. I. — 315, 319.
Рябовол М. С. — 7, 13, 14, 26, 28, 29,
32, 39, 42, 44, 57, 75, 98, 99, 101, 102,
103, 104, 106, 108, 109, 114, 140, 142,
143, 146, 158, 170, 177, 187, 200, 205,
216, 220, 246, 250, 251, 254, 255, 264,
329, 332.
Рябовол (брат) — 177, 181.
Рябцев — 263.
Савицький В. Д. (ген.) — 139, 156,
159, 162, 165, 166, 236.
Савицький П. А. — 191, 217, 228, 260.
Савінков — 127.
Сазонов — 117, 126, 127, 128, 159, 160,
166.
Самарин — 141.
Самійленко — 283.
Свечин (ген.) — 17.
Семенів (от.) — 95.
Сеня (брат В. М.) — 154, 181.
Сесніс І. — 133.
Сидоренко (ген.) — 169, 311.
Сидорін В. І. (ген.) — 33, 167, 190,
202, 203, 211, 224, 225, 228,
239, 241, 243, 247, 251, 297, 299, 301,
302, 305, 306, 311, 312, 313.
Сироша — 283.
Сірко (от.) — 237.
Скидан — 12.
Скобелев — 319, 321.
Скобцов Данило Єрмолайович — 11,
14, 37, 41, 43, 50, 65, 108, 142, 145,
151, 156, 167, 168, 171, 177, 184, 188,
189, 190, 192, 193, 194, 198, 203, 204,
205, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 216,
220, 221, 222, 223, 224, 226, 270.
Скоропадський (гет.) — 26, 72.
Слащов (ген.) — 251, 264, 312, 328.
Сміте (полк.) — 51, 52, 53, 55.
Соколов (проф.) — 32, 182, 183, 192.

- Соня (сестра М. В.) — 15.
Сорокін Ф. Д. — 315, 319, 321.
Стариков (ген.) — 303.
Стогов (ген.) — 234, 282.
Столипін — 116.
Суходольський — 128.
Сулятицький П. М. — 218, 219, 260.
Султан Келеч Гирей (ген.) — 13, 174, 175, 239.
Султан Шахим Гирей — 12, 13, 32, 40, 44, 95, 99, 101, 108, 109, 133, 155, 171, 173, 174.
Суцков Пилип Семенович — 7, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 25, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 44, 45, 46, 56, 63, 65, 142, 150, 151, 158, 167, 168, 171, 177, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 198, 203, 204, 205, 206, 208, 211, 213, 220, 221, 222, 223, 226, 227, 264, 269, 270, 273.
Тараненко — 55.
Теліга Михайло — 136.
Тимошенко Іван Петрович — 50, 56, 79, 81, 147, 150, 151, 161, 181, 187, 191, 212, 213, 214, 215, 216, 220, 221, 224, 226, 229, 230, 231, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 251, 255, 258, 259, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 271, 274, 277, 280, 292, 293, 300, 310, 325.
Тышкевич (граф.) — 133.
Тітов І. В. — 69.
Тіхменев (ген.) — 208, 235, 266, 267.
Ткачов (геолог, ген.-майор) — 49, 192, 213.
Товстик (полк.) — 60.
Томашевський — 319, 321.
Топорков (ген.) — 148, 289, 295, 296, 299, 300, 308.
Топчібашев А. М. — 133.
Третяков — 13.
Трещенко — 182.
Троцький Л. — 185, 247, 252, 254.
Трубецькой Є. Н. (проф., князь) — 178.
Трусковський Андрій Андрійович — 12, 34, 39, 41, 42, 43, 47, 48, 56, 57, 71, 85, 217.
У. (полк.) — 157.
Улагай С. (ген.) — 188, 189, 199, 202, 233, 234, 282, 294, 295, 311, 312, 313, 332.
Усатий (сот.) — 14.
Успенський Микола Митрофанович (ген.-майор) — 13, 37, 171, 172, 188, 189, 190, 193, 194, 204, 205, 209, 212, 214, 226, 227.
Успенський (полк.) — 171, 173, 181.
Фальчиков — 210, 211.
Фарський (інж.) — 49, 72, 73.
Федоренко (ос.) — 266, 276, 280.
Фендриков (сот.) — 260.
Фендриков — 156, 226.
Феськов (полк.) — 143, 174, 177, 179.
Філіппівський — 141.
Філімонов О. П. (от.) — 7, 13, 14, 16, 22, 31, 37, 38, 39, 56, 59, 64, 81, 83, 92, 95, 96, 97, 99, 142, 143, 145, 146, 149, 150, 154, 155, 158, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 177, 179, 180, 181, 187, 188, 192, 194, 212, 213, 215, 226, 239.
Філімонов Дм. О. — 180, 191, 218, 236, 299, 300.
Філіповський-Самарін В. Н. — 315, 316, 319, 320, 321.
Філонов (ген.) — 88.
Фуке (кап.) — 94.
Хадзаразов — 139, 156.
Харламов В. А. — 33, 34, 39, 99, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 114, 116, 211, 221, 222, 224, 241, 243, 245, 262.
Храповицький Антоній (митр.) — 259, 260.
Христюк П. — 136.
Цибульський (полк.) — 154.
Цимбаліст — 321.
Цись (сот.) — 260, 305, 310.
Цітович — 42.
Чайка — 141.
Чайкін В. — 315, 319.
Чайковський Н. В. — 265.
Чапський — 52, 55.
Челінцев — 63, 208.
Чермоєв А. М. — 133, 139, 156.
Черятчукін (ген.) 118, 119.
Чин'джієв — 309, 312, 313.
Чорний — 279.
Чорний (проф.) — 226.
Чумаченко (ген.) — 164, 165.
Чхеїдзе М. — 133.
Шагельський — 260.
Шапрон (полтс.) — 94.
Шатілов (ген.) — 165.
Шевцов — 319, 321.

Шереметьєв (полк.) — 235, 266.
Шіфнер-Маркович (ген.) — 209, 233,
297, 305, 306, 307, 311, 312.
Шкура Вл. Гр. — 47.
Шкуро Андрій Григорович (ген.) —
13, 33, 90, 148, 200, 206, 209, 210, 213,
232, 233, 234, 243, 244, 245, 251, 297,
299, 301, 302, 305, 306, 311, 312, 313.
Шрейдер — 316.
Штакельберг — 186.

Шульгін В. — 27, 28.
Щегловський (полк.) — 20, 297, 303.
Щербак — 221, 239, 250, 251.
Щербачов (ген.) — 17.
Щербина Ф. А. (проф.) — 14, 168,
191, 205, 214, 227, 231.
Щупляк Я. Л. — 30, 74, 191, 194, 196,
197, 265.
Якунін — 164, 165.
Янов (ген.) — 210, 222.

ПОКАЖЧИК МІСТ

Акапі — 148.
Анапа — 46, 51, 52, 77.
Армавір — 37, 46, 63, 72, 149, 237,
240, 295, 305.
Астрахань — 124, 147.
Ахтарі — 240, 241.
Баку — 12, 336.
Батайськ — 33, 247.
Батум — 240.
Бердянськ — 76.
Берлін — 282.
Ватерлоо — 244.
Вінніпет — 84.
Владивосток — 84.
Владикавказ — 240.
Вороніж — 92, 146.
Геленджик — 299, 311.
Епатогорія — 327.
Єйськ — 46, 48, 77.
Гагри — 308, 312, 313, 319, 321, 325.
Гойт — 305, 306, 309, 310, 311, 325.
Гомель — 92.
Грозне — 28, 83, 336.
Джонстон — 54.
Джууби — 302.
Камишин — 60.
Катеринодар — 12, 19, 20, 22, 27, 31,
37, 39, 40, 42, 46, 48, 51, 52, 53, 54,
55, 60, 63, 64, 66, 71, 73, 79, 80, 83,
93, 95, 96, 98, 100, 104, 105, 106, 107,
109, 121, 122, 123, 134, 141, 143, 146,
148, 152, 153, 154, 156, 157, 159, 161,
162, 164, 167, 171, 172, 174, 177, 178,
179, 190, 191, 193, 196, 197, 198, 200,
205, 206, 209, 210, 212, 214, 218, 219,
220, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 231,
233, 238, 239, 243, 244, 245, 248, 250,
253, 255, 256, 259, 260, 261, 265, 267,

269, 270, 273, 276, 277, 278, 280, 282,
283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291,
292, 294, 295, 296, 302, 304, 310, 319,
320.
Катеринослав — 148.
Керч — 34.
Київ — 83, 98, 99, 106, 146, 186, 259,
260.
Кизляр — 247.
Кисловодськ — 159, 163, 164, 179.
Кременка — 202.
Куп'янськ — 247.
Курськ — 92, 146, 254.
Лондон — 289.
Луги — 315.
Люцерн — 129, 130, 137.
Майкоп — 22, 48, 72, 73, 240, 280, 283,
286, 295, 296, 297, 309.
МакКармік — 54.
Москва — 45, 85, 91, 93, 101, 112, 199,
203, 204, 215, 252, 253, 256, 260, 280.
Новооросійськ — 48, 49, 51, 52, 53, 55,
71, 77, 147, 150, 161, 162, 193, 194,
199, 206, 215, 226, 235, 240, 242, 247,
251, 255, 256, 259, 264, 265, 267, 277,
278, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 289,
294, 297, 299, 302, 311, 312, 313, 319,
324.
Новочеркаськ — 33, 63, 64, 109, 137,
162, 247, 249.
Нью-Йорк — 54.
Одеса — 28, 57, 85, 118, 126, 217.
Ольденбург — 310.
Орел — 68, 106, 199, 200, 203, 254.
Паріж — 118, 119, 125, 129, 130, 133,
124, 135, 136, 137, 139, 140, 144, 159,
162, 165, 168, 174, 175.
Перемишль — 42.

Петровськ — 264.
Петроград — 23, 101, 122, 123, 218.
Полтава — 148.
П'ятигірськ — 64, 87.
Ревель — 132.
Ростов н/Дону — 32, 33, 48, 74, 79,
81, 101, 102, 105, 106, 109, 111, 123,
141, 200, 247, 249, 269, 291, 329.
Сватов — 202.
Севастополь — 328.
Симферополь — 327.
Ставропіль — 216, 237, 280, 284.
Соракамиш — 325.
Сочі — 315, 319, 320, 321.
Таганріг — 79, 81, 105, 109, 141, 155,
156, 164, 174, 193, 194, 199, 204, 207,
225.

Тамань — 296, 302.
Темрюк — 23, 25, 49, 77, 100, 242.
Теодосія — 84, 327.
Тифліс — 132, 240, 283, 292, 308, 321,
324, 325.
Туапсе — 48, 71, 100, 297, 299, 302,
304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311,
312, 321, 324, 325.
Харків — 42, 106, 109, 126, 148, 167.
Хотин — 218.
Філадельфія — 54.
Царгород — 51, 54, 84, 118, 199, 215,
271, 283, 328, 329.
Царицин — 34, 38, 60, 62, 109, 120, 124,
126, 146, 147, 156, 164, 167, 181, 182,
191.

ПОКАЖЧИК СТАНИЦЬ

Абіліська — 293.
Абхаська — 302, 304.
Анапська — 52, 53.
Апшеронська — 22, 73, 308.
Ахтирська — 42, 77, 293.
Білорічінська — 237, 241, 299, 302,
303, 305, 306, 311, 312.
Вареникова — 188, 209.
Великокняжицька — 237.
Воздвиженська — 162.
Воровськолеська — 50.
Георге-Афілська — 293, 294.
Гостагаєвська — 210.
Гурйська — 302, 308.
Єлисаветинська — 54, 198, 220, 225,
226, 227, 229, 230, 231, 310.
Іванівська — 257.
Ільська — 293.
Імеретинська — 302.
Кабардинська — 305.
Кавказька — 35, 234, 237.
Ключеєвська — 310.
Кримська — 289, 297.
Курчанська — 24, 65, 218, 220, 242.
Кутайська — 299, 302, 303.
Лінійна — 302, 304, 305.
Мечотинська — 27.
Настасіївська — 31, 49, 52, 154, 180,
210, 322.
Нефтяна — 308.
Новодмитрівська — 27, 296, 302.

Охтанизівська — 242.
Пашківська — 19, 31, 74, 153, 191,
250.
Пензенська — 296, 297, 298.
Петровська — 50, 145.
Петропавлівська — 262.
Полтавська — 24, 42, 60, 62, 279.
Саратовська — 297, 298, 299.
Сіверська — 293.
Слав'янська — 15, 16, 24, 36, 52, 95,
225, 226, 237, 238, 239, 250, 251, 289,
296.
Старкорусунська — 101.
Старотатарівська — 242.
Таманська — 209, 242, 302.
Тверська — 302, 308.
Темиргойівська — 262.
Тиміжбекська — 35.
Тихорецька — 60, 216, 238, 242, 243,
245, 246.
Троїцька — 209, 226, 239, 250, 289.
Тунельна — 53.
Уманська — 76.
Успенська — 27.
Фанталовська — 242.
Федорівка — 226.
Хадиженська — 305, 306, 309.
Холмська — 293.
Чорноморська — 302.
Ширванська — 308.
Віла Глина (село) — 237.

Ейнем (півстанція) — 289.	Toхтамукай (аул) — 291.
Індик — 311, 325.	Ханьків (хутір) — 23, 24, 42, 216, 217, 285, 290.
Кущівка — 33.	Шенджій (аул) — 285, 292, 294, 296, 301.
Романовський (хутір) — 217.	
Торгова (станція) — 17, 18, 33, 147.	

З М И С Т

	Стор.
Передмова	7
ДЕНІКІНЯДА	
1. Кубанський Уряд П. С. Сушкова	11
2. З'їди рад відфілів	15
3. Догода 26. грудня 1918 року	17
4. Розбіщацтво Добрамрії в запіллі	19
5. Загально-політична лінія кабінету П. Сушкова	20
6. Взаємовідносини між урядом і Законодавчою Радою та росіянами	25
7. Декларація кабінету Сушкова	29
8. Добрамрія безоглядно нищить самостійників	32
9. Закріплення денікіняди на Кубані	34
10. Нарешті уряд Сушкова пішов у відставку	36
11. Кабінет Курганського	39
12. Діяльність уряду П. І. Курганського	45
12а. Візита Терського уряду	82
13. Справа торгових агентів	83
14. Військово-політичне обличчя Добрамрії літом 1919 року	85
15. Неділімський принцип, автономізм і федералізм	90
16. Ген. Денікін визнає адмір. Колчака	93
17. Нарада 6.-7. червня 1919 року	95
18. Федералісти	97
19. Конференція Дону, Кубані й Тереку і вбивство М. С. Рябовола	101
20. В. А. Харламов зраджує Конференцію Догу, Кубані й Тереку	105
21. Південно-руська конференція	109
22. Кубанська паризька делегація	117
23. Договір про дружбу з Гірською Республікою	138
24. Загострення відносин з Добрамрією	140
25. Внутрішні відносини на Кубанщині	142
26. Гостування Добрамрії до конфлікту з Кубанню	145
27. Законодавча Рада на порозі конфлікту	151
28. Напередодні конфлікту	153
29. Початок конфлікту	155
30. Відкриття сесії Крайової Ради	158
31. Зрада й торгівля головами	168
32. Катастрофа	170
33. Поганілтування Ради	172
34. Суд і жара	175
35. Переможець Врангель	179
36. Конституція проф. К. Соколова	182
37. Адміністрація після розгрому Ради	187

38. Перерва сесії Крайової Ради	192
39. Доля приречених членів Ради	193
40. Фінансово-економічна Комісія	194
41. Зміна настроїв серед населення Кубанщини	197
42. Західниця й розвал фронту	199
43. Діяльність Кубанського Отамана і уряду	203
44. Перші корчі ген. А. Денікіна	207
45. Підготовка протесту-перевороту на Кубанщині	209
46. Нова сесія Крайової Ради та її діяльність	211
47. Отаман М. Букретов формує уряд	215
48. Відновлення конституції і скасування нав'язаних насильно постанов	220
49. Верховний Круг Донщини, Кубанщини й Терщини	221
50. Кубанщина поза Верхкругом	225
51. Шилоківщина	226
52. Кубанська Армія нарешті визнана	232
53. Нарада в ст. Гілкорецький	242
54. І-й виступ ген. Денікіна на Верховному Крузі	246
55. Порозуміння Кругу з Денікіним	259
56. Спроба завести лад	267
57. Двовлада	270
58. Заникнення Південноросійського уряду і конання Денікіна	278
59. Жахливий похід	285
60. Знову на Закубанні	289
61. Спроба зміновідільства	299
62. Найтяжчий перевал і долина Лінійної	303
63. Зустрічі в Хаджиенській	305
64. В Туапсе	307
65. Останнє засідання Крайової Ради	309
66. Військова нарада в Туапсе	311
67. Зелені на Чорноморщині	313
68. Справи в Гаграх	321
69. Останні корчі Денікініяди	326
70. Короткі завважки до правління Денікіна	330

Ціна 3 дол.